

DOOPSGEZINDE
BIJDAGEN

db

39

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 39

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Jelle J. Bosma (eindredactie)

Daan de Clercq

Jaap de Jong (webredactie)

Yme Kuiper

Mirjam G.K. van Veen

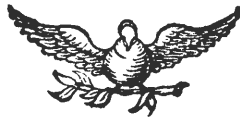
Piet Visser (hoofdredeactie)

Anna Voolstra

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 39 (2013)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2013

Omslagillustratie: Goverd Bidloo (1649-1713),
dichter en hoogleraar in de geneeskunde te Leiden,
door Arnoud van Halen, (ca. 1700-ca. 1732),
naar een gravure van Abraham Bloteling (1640-1690).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 39 (2013)

Met lit. opg.

ISBN 978-90-8704-447-3

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2013 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Eindredactie: Jelle Bosma & Piet Visser

Inhoud

JELLE BOSMA & PIET VISSER, Redactioneel 9

ARTIKELLEN

ANNA VOOLSTRA, Voor wie het verleden niet kent, is het heden een raadsel. 40 jaar Doopsgezinde Historische Kring 13

PIET VISSER, Van baksteenbruin naar veelkleurigheid. De metamorfose van de *Doopsgezinde Bijdragen* gedurende 40 jaar DHK 27

ADRIAAN PLAK, ‘Gewigtige redenen om sig niet te begeven in den huwelyken staat met de gene die roomsgesind zijn’. Rumspringa in de Doopsgezinde Bibliotheek 51

EDWIN DE JONG, De huidige Doopsgezinde Gemeente Ouddorp in perspectief 67

ELMA POSTHUMA-GRINWIS, Een opmerkelijke geschiedenis! De doopsgezinde Gemeente te Ouddorp 75

GERARD JASPERS & WOUTER MEEDER, Van Zürich tot Emden. De zestiende eeuw in de bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem 107

INHOUD

GEOFFREY DIPPLE, Nederlandse doopsgezinden en de
doperse bijdrage aan religieuze tolerantie 163

GARY K. WAITE, Dissidente dopers, creatieve handwerkslieden
en het bijzondere godsdienstige en intellectuele klimaat
van de Nederlandse Republiek 175

ALEX NOORD, 'Terwijl men Beeld en Staf der Majesteiten ziet;
De Godsdienst, Vryheid, Recht en Wijsheid rust geniet.' Govert
Bidloo (1649-1731) vertrouweling en propagandist van Willem III,
stadhouder van de Republiek en koning van Engeland 197

ERNST HAMM, Doopsgezinde verzamelpunten.
Martelaren en instrumenten 221

WILLEM STUVE, De doopsgezinde gemeenten
tussen Vecht en Eem 257

PIET VISSER (ed.), 'Ick wou wel dat ick u tongh hadde'. Een
gedenkwaardig gereformeerd-mennist godsdienstgesprek over de
doop tussen Tieleman Jansz van Braght en Gerardus Aemilius te Oud
Beijerland (1663) 275

RECENSIES

PIET VISSER, *Die Schriften des Menno Simons; Gesamtausgabe* 353

PIET VISSER, Abraham Friesen, *Reformers, radicals, revolutionaries;
anabaptism in the context of the Reformation conflict* 355

INHOUD

PIET VISSER, Paul Valkema Blouw, *Dutch typography in the sixteenth century; the collected works* 358

PIET VISSER, Alastair Hamilton, *The Family of Love II: Hiël (Hendrik Jansen van Barrefelt); addenda to The Family of Love I: Hendrik Niclaes* 361

BERT DOP, Sebo H. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Groninger veenkoloniën en Selwerd [1590-1811]* 364

MIRJAM VAN VEEN, Bart Leeuwenburgh, *Het noodlot van een ketter; Adriaan Koerbagh 1633-1669* 368

PIET VISSER, Alfred R. van Wijk, *Van beleren naar beleven; tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsopvoeding (1812-2012)* 370

JELLE BOSMA, Hans-Jürgen Goertz, *John Howard Yoder – radikaler Pazifismus im Gespräch* 372

SIGNALEMENTEN 375

LEDENLIJST 379

PERSONALIA AUTEURS 380

Redactioneel

Dit tijdschrift verschijnt traditioneel iets later dan gehoopt. Inhoudelijk is het als vanouds: gevarieerd en handelend over allerlei onderwerpen, tijden en personen, waardoor het – hopen we – boeiend is om te lezen of om doorheen te bladeren. Een behoorlijk aantal artikelen dat hier gepresenteerd wordt stamt van congressen of bijeenkomsten van de Doopsgezinde Historische Kring (hierna: DHK).

Dat betreft allereerst de teksten van Anna Voolstra, Piet Visser en Adriaan Plak, die werden uitgesproken tijdens de herdenking van het veertigjarig jubileum van de DHK, afgelopen najaar 2013 tijdens een bijeenkomst te Amersfoort. De ontwikkeling van de DHK, haar oorspronkelijke doelstelling en hoe die in de loop der tijd werd bijgestuurd, de grote inzet van Sjouke Voolstra, Piet Visser en vele anderen, al dit soort zaken komt in deze artikelen aan bod. Het baksteenbruin van de omslag van de *Bijdragen* heeft zoals zo veel jaren-zeventig-zaken, inmiddels het loodje gelegd (net als de strenge, zakelijke typografie van destijds), en laten we eerlijk zijn: wie wil of kan terug naar de tijd van de typemachine? Dat er in die veertig jaar op allerlei terreinen zo veel zou veranderen, was toen vast moeilijk te voorspellen of te bevatten, en het is dan ook niet meer dan logisch dat de DHK maar ook de *Bijdragen* zich voegden in de stroom van de tijd; zij het, uiteraard met behoud van al het goede, de eigen doelstelling en identiteit. Adriaan Plak ten slotte – de bibliothecaris van de Doopsgezinde Bibliotheek – geeft in een kort artikel een overzicht van enkele nieuwe aankopen voor de bibliotheek uit recente jaren; ook nu weer zeer gevarieerd.

Twee andere teksten zijn eveneens gehouden op een DHK-bijeenkomst, namelijk het bezoek aan de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, in het voorjaar van 2013. Ouddorp ligt vlak tegen Zeeland aan, op een van de Zuid-Hollandse eilanden, onder de rook van Rotterdam. Het gemeentelven is bloeiend aldaar, wat onder meer tot je doordringt als je gaat zoeken met behulp van Google. De doopsgezinden in Ouddorp blijken dan niet alleen op Facebook, maar zelfs op Youtube actief te zijn, waar je bijvoorbeeld filmpjes kan vinden van hun kerstmusical. Kortom een levendige, moderne gemeente, die het beste van het verleden zonder problemen combineert met de nieuwe tijd.

In de artikelen van de predikant Edwin de Jong en actief gemeentelid Elma Posthuma-Grinwis lezen we er alles over, en vindt de lezer verder een uitvoerig verslag van alle ontwikkelingen in Ouddorp door de eeuwen heen.

Drie artikelen zijn afkomstig van het congres van de Sixteenth Century Society dat afgelopen zomer werd gehouden op Puerto Rico. Het gaat om de artikelen van Gary Waite, Geoffrey Dipple en Ernst Hamm, alle drie werkzaam aan Noord Amerikaanse universiteiten. Gary Waite, die geregeld in dit tijdschrift heeft gepubliceerd, heeft het net als Dipple over religieuze tolerantie en de invloed erop van doopsgezinden in Nederland. Dipple onderzoekt hun lobby voor Zwitserse geloofsgenoten, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog steeds werden tegengewerkt door de overheid in bijvoorbeeld Zürich. Waite gaat verder en zoekt in het uitgangspunt van de wederdopers – amateurtheologen maar ook handwerkslieden – de verklaring voor hun heel eigen creatieve cultuur en soms sterk afwijkende ideeën. Volgens Waite was het martelaarsverleden bepalend voor zowel de dopers zelf als voor hun Nederlandse landgenoten, want de kenmerkende tolerantie in de Republiek kan voor een deel verklaard worden uit een surplus aan vervolging en terechtstellingen; men wilde simpelweg geen verbranding en vervolging meer, en stopte met vervolgen zodra het maatschappelijk gevaar geweken was. Wat volgde was een nieuw soort samenleving, met ruimte voor verschillende geloven en daarmee verscheidene waarheden naast elkaar. Ook Ernst Hamm houdt zich met martelaars bezig, maar vooral hoe deze verzameld werden in Van Braghts *magnus opus*, de *Martelaerspiegel*, die volgens hem heel bepalend was voor de doperse identiteit. Het verhaal van de eigen, sterk vervolgte groep wist mensen ook in de nakomende eeuwen te boeien en hun band te versterken. Vele drukken en vertalingen later zwierf Van Braghts boodschap nog steeds rond de aardkloot en werd dit tot een echt identiteitskenmerk van doopsgezinden en *mennonites*. Iets heel anders, maar in de ogen van Hamm vergelijkbaars, is het verzamelen van apparaten voor natuurkundige proeven, wat in de achttiende eeuw gebeurde aan het Seminarie. Hamm legt uit dat dit heel goed paste binnen het doopsgezinde streven naar een betere wereld en werken aan het algemene goed.

Naast deze hier groepsgewijs besproken artikelen, zijn er ook andere, losse, die ieder een eigen aspect aan de orde stellen en soms heel goed aansluiten op wat men in andere teksten vindt. Gerard Jaspers heeft samen met Wouter Meeder de bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente Haarlem onderzocht, en er een collectie bijzondere zestiende-eeuwse boeken aangetroffen (waaronder zelfs één uniek exemplaar). Heel gedetailleerd worden deze titels

voor het licht gebracht, vakkundig beschreven en in hun context geplaatst. Het zeer informatieve artikel voert u van de tijd van de zestiende-eeuwse godsdienstgesprekken tot de bibliotheek van de *Royal Society* en veel wat daar tussen zit.

Alex Noord beschrijft een deel van het leven en de carrière van Govard Bidloo, die werkte als lijfarts van stadhouder / later koning Willem III. Bidloo deed veel meer dan alleen deze erebaan, hij was ook een belangrijk man binnen de Amsterdamse culturele wereld en heeft er – naar verluidt – de opera geïntroduceerd. Voorts was er zijn universitaire carrière die hem als eerste doopsgezinde het professorale tenue – de toga – deed dragen. Het artikel laat verder zien hoe Bidloo samenwerkte met de beroemde graveur Romeijn de Hooghe, die net als hij een politieke draai maakte en meehielp de oranjevorst publicitair te ondersteunen.

Willem Stuve, een goede bekende van onze lezers, heeft zich ditmaal verdiept in doperse gemeenten langs de Vecht, of beter: tussen Vecht en Eem. Hij laat zien welke sporen de vaak kleine gemeenten nalieten, die niet zelden in de achttiende eeuw ophielden te bestaan vanwege een te gering aantal leden.

Piet Visser heeft een teksteditie gemaakt van een merkwaardig godsdienstgesprek, eigenlijk een soort tweekamp tussen twee theologen, in dit geval gaat het om de gereformeerde dominee Aemilius en de bekende doopsgezinde voorganger en publicist Van Braght. In de tijd dat dit gesprek plaatsvond waren godsdienstgesprekken allang iets uit een grijs verleden, en dus was de discussie tussen de twee kemphanen al obsoleet voor ze daadwerkelijk was begonnen. Eigenlijk hoeven we al niets meer te vertellen, want wie heeft er ooit van Aemilius gehoord, terwijl men her en der op de wereld nog steeds de sporen kan vinden van Van Braght (we noemden het reeds eerder). Aemilius ging er vermoedelijk vanuit een eenvoudige, niet goed-ingevoerde vermaner tegenover zich te krijgen; hij had volstrekt geen rekening gehouden met de doorwrochte kennis van de niet op zijn mondje gevallen Van Braght. Indien u wilt weten hoe dit afliep, lees dan de onderhoudende inleiding van Piet Visser en de teksteditie van deze woordenstrijd.

Tot slot zij hier nog meegedeeld dat op 10 januari 2014 in Normal, Illinois (VS) op 93-jarige leeftijd is overleden Cornelius J. Dyck, 'CJ' voor intimi. C.J. Dyck was in 1921 in Rusland geboren, maar groeide vanaf 1926 als emigrant kind op in Laird, Saskatchewan (Canada). Meer dan 35 jaar was hij, aanvankelijk als zakelijk directeur en daarna 30 jaar lang als docent geschiedenis, verbonden aan het Associated Mennonite Biblical Seminary, eerst in Chicago en later te Elkhart, Ind. Van 1945 tot 1949 was hij als MCC'er ac-

tief in het naoorlogse Europa. Zo kwam hij ook in Nederland terecht. Daarna werkte hij onder Russische en andere vluchtelingen in Zuid-Amerika. Aan de Universiteit van Chicago promoveerde hij in 1962 op een proefschrift over de Nederlandse oudste van de Waterlandse doopsgezinden, Hans de Ries, dat nooit gepubliceerd is. In 1989 ging hij met emeritaat, ter gelegenheid waarvan hij een *Festschrift* kreeg onder redactie van Walter Klaassen, *Anabaptism revisited*, met een bibliografie van zijn publicaties (1992). De dooperse historiografie, ook in Nederland, is hem veel dank verschuldigd. Zo fungeert zijn *Introduction to Mennonite history* nog steeds als een nuttig handboek; hij was ook de belangrijkste redacteur van het vijfde deel van *The Mennonite Encyclopedia* (1990). Daarnaast vervulde hij tal van bestuurlijke functies, onder andere als secretaris van de Mennonite World Conference, en was hij als enige dooper aanwezig als waarnemer bij Vaticanum II. Ik heb hem voor het eerst ontmoet in mei 1986, toen hij een lezing gaf op het tweedaagse congres te Amsterdam, ter gelegenheid van Menno Simons' uitgang uit het pausdom (zie *DB* 12-13 (1986-1987), 266-283). In grote erkentelijkheid gedenken wij een productief geleerde, een sociaal en slagvaardig bestuurder, een gewoon en vooral aimabel mens, met pretoogjes en groot gevoel van humor.

Jelle Bosma & Piet Visser

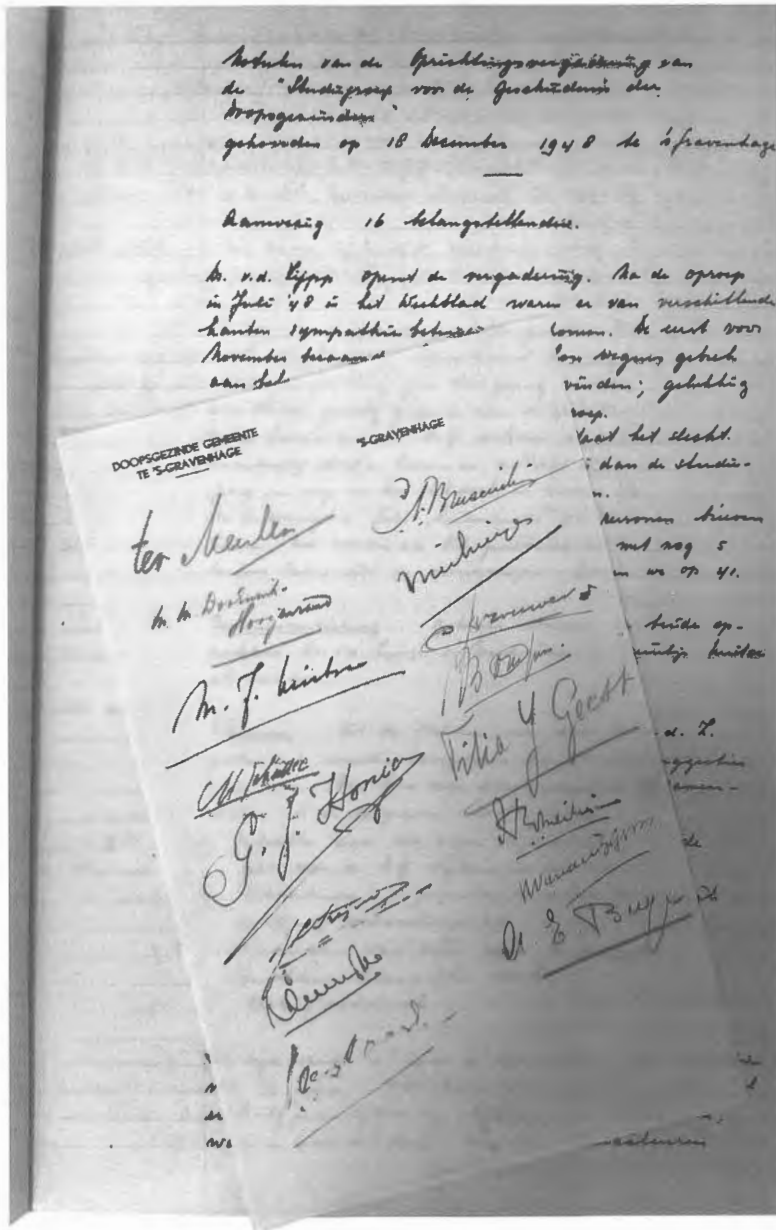
Voor wie het verleden niet kent,
is het heden een raadsel
40 jaar Doopsgezinde Historische Kring*

ANNA VOOLSTRA

Het begon als een klaoenstoot, een *cri de coeur*, een appel aan de weerloze christenen die in Nederland doopsgezinden genoemd worden, om zich opnieuw te bezinnen op de inhoud van het doopsgezinde gemeenteleven.¹ De Doopsgezinde Historische Kring ging in 1974 met duidelijke idealen van start: zij moest een luis in de pels zijn van doopsgezinde zelfgenoegzaamheid door een kritische herinterpretatie van de doperse traditie aan te reiken aan de doopsgezinde gemeenten, hun leden en hun voorgangers.² De initiatiefnemers waren hierbij ten volle overtuigd van het belang van een doperse

Aanmeldingen voor de Doopsgezinde Historiegroep 1948 (Stadsarchief Amsterdam).

Presentiellijst van de eerste bijeenkomst van de Doopsgezinde Historiegroep op 18 december 1948 te Den Haag (Stadsarchief Amsterdam).

leer voor het leven van de doopsgezinde gemeenten.³ De doelstelling van de Kring was dan ook 'de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen, alsmede bezinning op de doperse traditie, zulks ten dienst van gemeente en broederschap'.

Ten tijde van de oprichting werd het minimumaantal leden dat benodigd was om door te gaan met dit initiatief, gesteld op 35. Deze voorzichtigheid was mede ingegeven door de waarschuwingen van H.W. Meihuizen, die nog helder voor ogen had hoe de Doopsgezinde Historiegroep, door N. van der Zijpp en hemzelf opgericht in 1948, binnen enkele jaren ter ziele gegaan was. 41 belangstellenden betuigden toen hun instemming aan Van der Zijpps oproep om het gebrek aan historisch besef aan te pakken. 'Geachte dominee van de Zijpp (ik schrijf liever niet weleerwaarde Heer – dat schept zo'n afstand en ik vind 't niet doopsgezind ook)', schreef een geïnteresseerde: 'we moeten weten hoe we zijn geworden wat we nu zijn, maar ook moeten we 't verleden kennen, om dat wat goed was onder ons te behouden.'⁴

Toch verscheen van de 41 aanmeldingen nog niet de helft op de eerste bijeenkomst in december 1948 te Den Haag. Een van de belangstellenden die zich tot zijn spijt moest afmelden voor de eerste samenkomst, schreef hierover het volgende:

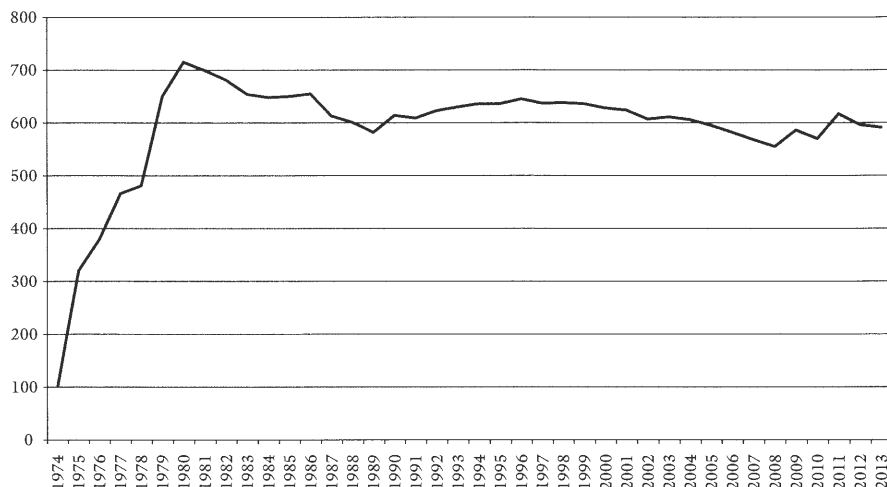
overigens is het verlies misschien niet zo groot, ik schreef u destijds spontaan onder de indruk van de nood, die ik zo dikwijls om mij heen zie door het ontbreken van nagenoeg alle Doopsgezind historisch besef, doch in het gezelschap van zovele 'schriftgeleerden' zou de 'gewone man' er toch waarschijnlijk maar beter niet het zijne van kunnen zeggen.⁵

Soortgelijke geluiden zijn ook terug te vinden in de aanmeldingsbrieven aan Van der Zijpp, zoals de volgende:

Mijn beroep is kantoorbediende, zoodat U begrijpt, dat ik, wat betreft godsdienstige studie, niet onderlegd ben. Als mijn suggestie van de wijze waarop het beoogde doel gediend kan worden, zou ik U echter toch het volgende willen zeggen:

Zou het niet mogelijk zijn in het D.G. Weekblad een serie gemakkelijk voor minder ontwikkelden te begrijpen, dus met een slecht woord te noemen: 'populaire' artikelen te doen verschijnen omtrent dit onderwerp? Ik geloof dat over het algemeen bij Doopsgezinden nog zoo weinig weten van onze eigen geschiedenis.⁶

Ledenaantallen van de Doopsgezinde Historische Kring 1974-2012 (Joop Lavooij)

Een minimum van 35 leden was derhalve het bescheiden streven van de kersverse DHK. Binnen anderhalf jaar waren er echter reeds 350 leden. Vanwaar dit ongekennde succes? Was de gewone man in de jaren zeventig mondiger geworden en minder snel benauwd voor schriftgeleerden? Of hadden de oprichters de juiste snaar weten te raken toen zij de geschiedenis expliciet in dienst stelden van gemeenteopbouw? Hoe het ook zij, de hartekreet was in vruchtbare aarde gevallen, had zich uitgezaaid en was tot bloei gekomen in de uitgave die als het visitekaartje van de broederschap bestempeld zou worden – de *Doopsgezinde Bijdragen* – en aanverwante publicaties.

De groei zette door, ondanks financiële zorgen. Hoopvol notuleerde de werkgroep van de DHK in september 1980 haar streven om het ledenbestand van 600 te tillen naar 900, ‘er is nog stijging, maar al afvlakkend’.⁷ In 1981 – 7 jaar na de oprichting – bleek het ledenaantal tot boven de 700 gestegen; een, naar inmiddels blijkt, historisch hoogtepunt. Daarop volgde echter een periode van afgaand tij. In de jaren 1981 tot 1983 verloor de DHK meest gemeentelieden; later in de jaren tachtig bleken het de abonnees, voornamelijk wetenschappelijk instellingen, waaronder een ledenverlies te bespeuren viel.⁸ Een kwart van de doopsgezinde gemeenten was lid van de DHK. Van beide poten der DHK was een stukje afgezaagd, genoeg om te zakken tot onder de 600 leden. In datzelfde jaar wordt de dienstbaarheid van de DHK blijkens de flaptekst vergroot naar de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broe-

derschap in het bijzonder. Ook traden in de jaren tachtig de eerste niet-doopsgezinde redactieleden aan – Wiebe Bergsma in 1984 en Piet Visser in 1985.

Aantal abonnees van de *Doopsgezinde Bijdragen* per 30 september 2013
(Joop Lavooij)

Leden	
– Nederland	490
– Europa	7
– Noord Amerika	1
Doopsgezinde gemeenten	
– Nederland	41
– Duitsland	1
Universiteiten, bibliotheken en archieven	
– Nederland	21
– Europa	7
– Noord Amerika	15
Uitruil tegen wederprestatie	
– Uitruil	8
TOTAAL	591

Het ledental trok weer iets aan en schommelt de laatste jaren om en nabij die magische grens van 600 leden, waarbij de activiteiten van de DHK tijdens het jubeljaar 2011 een broodnodige nieuwe portie leden opleverde. In 2013 blijkt inmiddels een derde van de doopsgezinde gemeenten lid te zijn van de DHK – of dit als winst voor de DHK of als verlies van het totale aantal gemeenten dat de broederschap rijk is uitgelegd moet worden, vermelden deze percentages evenwel niet...

Mijn voorganger Bonny Rademaker-Helfferich, betreurde bij haar afscheid dat de wisselwerking tussen gemeenten en DHK niet echt op gang is gekomen en dat niet iedere gemeente en predikant lid is van de DHK.⁹ Een en ander is wellicht het gevolg van de spagaat waar de DHK evenals de snel gestorven Doopsgezinde Historiegroep toch onherroepelijk in verkeert: enerzijds wil zij de doopsgezinde geschiedenis onderzoeken en toegankelijk maken voor doopsgezinde gemeenteleden, anderzijds wil zij een zekere kwalitatieve standaard hooghouden die veel van de redactie- en werkgroepleden vanuit

hun opleiding en werkzaamheden gewend zijn en die nodig is om aansluiting te houden met wetenschappelijke instellingen.

In mei 1997 schreef voorzitter Piet Tillema aan secretaris Nel van Schieveen:

Ik hoor steeds vaker dat er naast de DB behoefte is aan niet zo wetenschappelijk verantwoorde, historische leesstof. Zo zouden de verhalen van Piet Visser, waarvan er deze week een in de ADW stond over de vurige Jacob Aertsz Colom, gebundeld kunnen worden.¹⁰

Hoewel de DHK uitdrukkelijk niet in een ivoren toren wil zitten en academische dikdoenerij probeert te vermijden, blijft een feit dat niet alle artikelen even gemakkelijk te lezen zijn. Sprekend voorbeeld hiervan is mijn eerste artikel in de *Doopsgezinde Bijdragen*, dat ik bij nalezing zelf nauwelijks meer begrijp.¹¹ Beterschap heb ik hopelijk betoond in latere bijdragen.

Naast de spanning tussen wetenschappelijkheid en popularisering, is ook de vraag naar de relevantie van de doopsgezinde geschiedenis voor het doopsgezind gemeentelven een terugkerend heikel punt. Betrokkenheid van de leden bij de bezinning op de doperse traditie werd wellicht het duidelijkst zichtbaar in de studiebijeenkomsten in de beginjaren. Daar werden bijvoorbeeld de *Doperse stemmen* aan de hand van stellingen in kringgesprekken besproken, en was de benodigde literatuur vooraf bij de werkgroep te bestellen. Vanwege de grote werklast die de voorbereiding hiervan met zich meebracht voor redactie en werkgroep, notuleerde de secretaris van de DHK in 1980 evenwel:

de organisatie van jaarlijkse studiedagen in de toekomst zal mogelijk een te zware opgave blijken voor de DHK. Ook de financiering is moeilijk.¹²

Bovendien was de vraag in hoeverre deze studiedagen aansloegen. Tijdens de voorbereiding van de studiebijeenkomst in april 1977 over de nieuwe mens, die aan de hand van Menno Simons' meditatie op psalm 25 besproken zou worden, schreef Irvin Horst:

dat het een goed en belangrijk onderwerp is ben ik zeker van, maar hoe je de mensen kunt inspireren of belangstelling voor op te brengen is moeilijk te antwoorden. Je kan het alleen aan de Geest overlaten.¹³

Om niet teveel van de Geest te vragen, noch van de DHK'ers, werden deze studiebijeenkomsten al vanaf het begin afgewisseld met de excursie-achtige bijeenkomsten zoals we die inmiddels gewend zijn. De eerste bustocht was reeds in 1976 een feit, en wel in de Zaanstreek. Met uitzondering van de af-

Uit de kerkbladen

Doopsgezind zijn spreekt niet vanzelf

Vierhonderdvijftig jaar geleden ontstond in Zürich de eerste doopsgezinde kerk. Dit was de eerste doopsgezinde kerk die zich niet beperkte tot de Alpen, maar die zich verspreide over de gehele wereld. Het is een heel mooi verhaal, dat de geschiedenis van de doopsgezindheid. Het is een verhaal dat ons veel kan vertellen over de mens en de wereld.

Houtsnede uit 1834 van een klandestiene bijeenkomst van doopers (Illustratie uit het herdenkingsnummer van het Algemeen Weekblad).

In Zeeland ruim 400 leden DOOPSGEZINDE KERKEN HERDENKEN 450-JARIG BESTAAN BEWEGING

Nieuwe bezinning op tradities

MIDDELBURG - De vier doopsgezinde kerken in Zeeland, te weten de kerk van Middelburg, de kerk van Vlissingen, de kerk van Breda en de kerk van Antwerpen, herdenken op donderdag 23 januari 1975 het 450-jarig bestaan van de doopsgezinde beweging. De kerk van Middelburg heeft ruim 400 leden.

De kerk van Middelburg heeft ruim 400 leden. De kerk van Vlissingen heeft ongeveer 200 leden. De kerk van Breda heeft ongeveer 100 leden. De kerk van Antwerpen heeft ongeveer 50 leden. De kerk van Middelburg heeft de grootste kerk van de doopsgezinde beweging in Zeeland.

TENTOONSTELLING IN HET RIJKSARCHIEF VAN ZEELAND IN MIDDELBURG ABDIJ

Voortrekkers en Stilstaanders, 15 generaties Dopers

STUK ZEEUWSE GESCHIEDENIS IN BEELD

Ontstaan

MIDDELBURG - Van 18 november tot en met 15 januari zal er in het Rijksarchief in Zeeland in Middelburg een tentoonstelling worden gehouden over de geschiedenis van de doopsgezinde beweging in Zeeland. Deze speciale tentoonstelling wordt georganiseerd door het Rijksarchief in Zeeland, in samenwerking met de doopsgezinde kerken in Zeeland.

Op de tentoonstelling wordt niet alleen de geschiedenis van de doopsgezinde beweging in Zeeland getoond, maar ook de geschiedenis van de doopsgezinde beweging in Nederland en in de rest van de wereld. De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging.

De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging. De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging.

De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging. De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging.

De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging. De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging.

De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging. De tentoonstelling is een must voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de doopsgezinde beweging.

DHK Najaarsbijeenkomst op 8 november 1975: Voortrekkers en Stilstaanders naar de doopsgezinde kerk en het Rijksarchief te Middelburg (Stadsarchief Amsterdam).

gelaste voorjaarsbijeenkomst in 1989 is het tot nu toe altijd gelukt om jaarlijks minimaal twee bijeenkomsten te organiseren.¹⁴

Terug naar de dienstbaarheid van de Doopsgezinde Historische Kring. Tijdens de viering van het 25-jarig bestaan van de DHK, riep mijn vader, Sjouke Voolstra, de Kring op zich te beraden over de wijze waarop zij dienstbaar wil blijven en aan wie: broederschap, kerkgeschiedenis en oecumene.

De ontstaansgeschiedenis indachtig moeten we ook kritisch blijven ten aanzien van ons zelf. In activiteiten en publicaties moeten we een nieuw evenwicht nastreven in de verhouding tussen inhoudelijke samenspraak en nostalgisch toerisme, wetenschappelijkheid en popularisering, beoefening van de kerkgeschiedenis en bijbels geïnspireerde gementopbouw.¹⁵

Hij herinnerde de verzamelde leden eraan dat volgens de statuten de DHK was opgericht voor een duur van 29 jaar en 11 maanden. In februari 2004

zou daarom een ledenvergadering moeten besluiten over het voortbestaan of afschaffen van de DHK, hetgeen hij overigens onder het motto ‘eschatologie als levensnoodzaak’ ook voor de broederschap in z’n geheel aanbeval.

Blijkbaar hadden de toehoorders dit goed in hun oren geknoopt. Al in 2002 werd op een algemene ledenvergadering een herziene versie van de statuten goedgekeurd. Het *eschaton* dat voor de DHK dreigde in 2004 was voortvarend en voortijdig afgewend; haar voortbestaan gewaarborgd. Zo niet dat van mijn vader, die in 2004 aan zijn einde kwam in het koude water van de Enkhuizer haven. De afsluiting van zijn toespraak ter ere van het 25 jarig bestaan van de DHK krijgt hierdoor *post mortem* een andere lading:

25 jaar Doopsgezinde Historische Kring. Het is mooi geweest, ja drommels mooi. Ik eindig met een parafrase op het ‘doopsgezind volkslied’, ‘de winden Gods’. Het is afgaand tij. Maar de winden waaien nog. Hijs de zeilen. De haven uit. Naar diepere wateren. Naar wijdere horisonten. En met hoop op heil!¹⁶

Met het overlijden van Sjouke, verstomde ook de laatste stem die de idealen van tijdens de oprichting nog verkondigde in werkgroep en redactie, de laatste die kerkgeschiedenis bedreef met als norm een aan de bijbel gebonden geloofsvisie. Desalniettemin staat ook in de nieuwe versie van de statuten uit 2002, dat bezinning op de doperse traditie tot de doelstellingen van de DHK behoort. En ik denk dat wij ons daar ook nog altijd aan houden. Neem bijvoorbeeld de druk bezochte studiedag in Groningen met als thema doopsgezinde identiteit, die mede als reactie op de in het jubileumjaar 2011 veelvuldig geuite holle frasen over doopsgezindheid georganiseerd werd. Een luis in de pels zijn is immers inherent aan kritische geschiedschrijving. De opkomst op de studiedag over identiteit getuigt van de relevantie die een dergelijke bezinning nog altijd heeft, zij het wellicht in een andere vorm dan aanvankelijk door de oprichters beoogd werd.

En over vorm gesproken: onze website is al enige jaren niet meer zo in vorm. En dat terwijl de website juist een prachtig medium kan zijn om iets van de bestaande spanning tussen wetenschappelijkheid en toegankelijkheid weg te nemen. Het doet me dan ook deugd te kunnen mededelen dat er op dit moment, bij wijze van jubileumcadeau, gewerkt wordt aan de bouw en het ontwerp van een geheel nieuwe site, die bovendien op professionele wijze beheerd zal gaan worden door een webredacteur.¹⁷ Het is de bedoeling dat de nieuwe site zal functioneren als inspiratiebron voor een ieder die geïnteresseerd is in doopsgezinde geschiedenis, en tevens als een vindplaats van rele-

vante bronnen, waaronder de gedigitaliseerde *Doopsgezinde Bijdragen*, oude en nieuwe reeks. Hopelijk zal de website bovendien als brug kunnen fungeren tussen de artikelen in de *DB* en de lezers, door bijvoorbeeld interviews met de auteurs, korte samenvattingen van artikelen of hoogtepunten van historisch nieuws te plaatsen. Dat dit extra werk met zich meebrengt, is evident. Gelukkig is de werkgroep onlangs dan ook uitgebreid.¹⁸

Dat er al veertig jaar lang enthousiaste mensen bereid zijn gevonden om fors te investeren in de redactie en het bestuur van de DHK, geeft goede hoop voor de toekomst. In 1981 schreef Anneke Welcker, toenmalig secretaris, al in een P.S. onder haar brief naar penningmeester Piet Bart: 'Ik werk me rot voor de DHK!!' Dat haar investering in de DHK nog verder zou reiken dan arbeid en tijd, bleek na haar overlijden. Uit haar nalatenschap ontving de Doopsgezinde Historische Kring vorig jaar ruim 193.000 euro. Wij zijn hier zeer dankbaar voor. Waar in de eerste periode van haar bestaan de DHK meerdere malen de eigen publicatiekosten niet kon opbrengen, verkeren wij nu in de gelukkige positie dat wij anderen kunnen helpen bij het ophoesten van de dikwijls hoge publicatiekosten van boeken betreffende doopsgezind historisch onderzoek. Hier hebben we de Welcker-gelden voor gereserveerd.

En nu we het toch over personen en verdiensten hebben, wordt het de hoogste tijd eens stil te staan bij de man die bijkans de verpersoonlijking van de *Doopsgezinde Bijdragen* is, onze hoofdredacteur sinds jaar en dag: Piet Visser. En sinds wanneer dan precies? Tot voor kort verkeerde ik in de veronderstelling dat Piet sinds 1989 voorzitter van de redactie is en dat we volgend jaar een zilveren jubileum te vieren hebben. Sinds dat jaar wordt hij namelijk expliciet als voorzitter genoemd in de *Bijdragen*, terwijl hij in het dubbelnummer 1986/87 voor het eerst als redactielid geïntroduceerd wordt, als opvolger van Irvin Horst. Van Piet zelf hoorde ik echter onlangs dat hij sinds september 1985 in de redactie zit en in 1987 van mijn vader het hoofdredacteurschap in zijn schoenen geschoven kreeg, als geschenk dat niet geweigerd mocht worden.

Langst zittende hoofdredacteurs van de *Doopsgezinde Bijdragen*

1. Piet Visser (1987-heden)	26 jaar
2. Jakob Gijsbert de Hoop Scheffer (1870-1893)	23 jaar
3. Samuel Cramer (1894-1912)	18 jaar

Dit betekent iets verschrikkelijks. Wij hebben zijn 25-jarig jubileum gemist. De langst zittende hoofdredacteur in de geschiedenis van de *Doopsgezinde*

Certificaat van trouw, zoals uitgedeeld tijdens het vierde lustrum van de DHK (Stadsarchief Amsterdam).

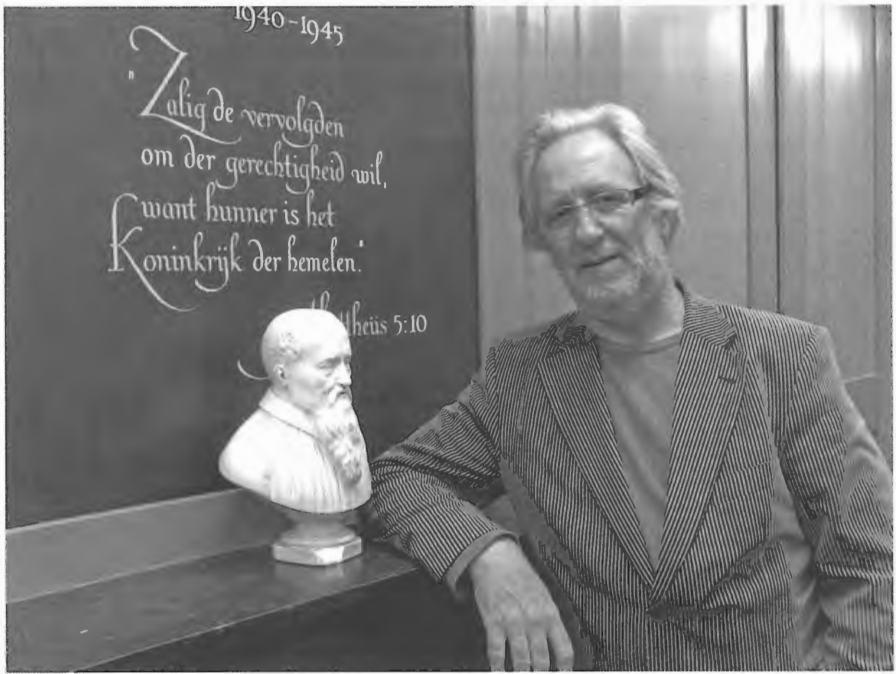
Bijdragen oude en nieuwe reeks, heeft vorig jaar helemaal niets van ons gekregen. Geen speciaal dankwoord in de *Bijdragen*, geen interview met de feestvierende jubilaris, geen bosje bloemen, geen oranjeboek, nog geen extra koekje bij de thee. Niets. Zelfs geen certificaat van trouw kon er af.¹⁹ En dat terwijl wij van hem hebben gekregen in de afgelopen jaren: pak 'm beet 25 artikelen, 4 tekstedities, een bibliografie, talloze recensies, signalementen en in memoriams, en zo'n 6.000 pagina's geredigeerde tekst.

Piet trok uiteraard niet aan de bel. Wars van eerbetoen, huldeblijken en lintjes, heeft hij deze mijlpaal stilletjes voorbij laten gaan. Zijn verontwaardiging was in 2012 niet tot ons gericht, maar tot de uitgever, die door de *Bijdragen* met een matte kافت te laten verschijnen, aan zijn boek de glans had ontnomen. Ook een van de jubileumuitgaven, *Kracht van een minderheid*, wekte zijn wrevel op.²⁰ De daarin gepubliceerde uitkomst van een enquête onder doopsgezinden leverde immers niets op dan beperkte, oppervlakkige en nietszeggende antwoorden. Ik citeer hier de eerste niet-doopsgezinde hoofdredacteur van de *Bijdragen*, zichzelf ook dikwijls als zodanig kwalificerend, in zijn redactioneel van 2012:

Hoezo is ‘vrijheid’ kennelijk het ‘belangrijkste punt van de doopsgezinde identiteit.’ Is dat laatste niet juist een grote misvatting, omdat, zeker in de ogen van beide eerder genoemde doopsgezind-gezinden [voor het gemak betrok Piet mij er ook bij, de eerste niet-doopsgezinde voorzitter van de DHK], lidmaatschap van een doopsgezinde gemeente juist geen vrijheid-blijheid zou moeten impliceren van een ongehinderd belijden van doe-het-zelf-religiositeit, maar juist een in vrijheid verkozen *commitment* met God, een vrijwillig verpflichtende relatie met Jezus, zijn tot voorbeeld strekkende handelen en verantwoording afleggen, zoals vervat in het evangelie, wat tevens een zeer bewust *commitment* behelst met alle in principe goed geschapen mensen in deze wereld, vooral met de onderdrukten en vernederden, de hongerigen en zieken, de onmondigen en zwakken.

Een plonsje water erover en klaar ben je, dunkt me. Het tekent Piet, deze belijdenis van een doopsgezind-gezinde. Hij heeft een in vrijheid verkozen *commitment* met de doopsgezinde geschiedenis in de ruimste zin van het woord. Een betrokkenheid die resulteert in een niet-aflatende stroom publicaties en daarnaast in talloze lezingen en toespraken in binnen- en buitenland. Waar hij de ene dag op een internationaal gerenommeerd congres zijn academische collega’s trakteert op een scherpzinnige tekstanalyse van een niet eerder ontdekte, maar door Piet ergens op de kop getikte primaire bron, legt hij de volgende dag aan een groep ingevlogen *Old Order Mennonites* tijdens een inleiding in de Nederlandse doopsgezinde geschiedenis uit waarom je in Nederland voor een kopje koffie niet naar een coffeeshop moet gaan, en is hij de dag daarna te vinden in Lutjebroek, alwaar men zo graag eens iets over de eigen geschiedenis zou willen horen. Lang niet alle verzoekers beseffen hoeveel tijdsinvestering de uitvoering van een dergelijk verzoek kost – desalniettemin zegt Piet nooit nee. Het is een blijk van groots *commitment* om 25, o nee, 26 jaar lang naast een druk bezette baan verzwaard met veelvuldige verzoeken vanuit de broederschap, op geheel vrijwillige basis de hoofdredactie van de *DB* te verzorgen – liefdewerk oud papier in *optima forma*.

Ook spreekt uit deze belijdenis Piets liefde voor de inhoud en zijn afkeer voor oppervlakkige, niet onderbouwde aannames, die zijn doorgaans prozaïsche pen van een gevaarlijk scherpe *bite* kunnen voorzien. Haarfijn en meedogenloos kan hij een ondeugdelijke tekst fileren, zonder zich overigens daarnaast de moeite te besparen om uit de doeken te doen hoe het dan wel moet. Eens een schoolmeester, altijd een schoolmeester. Geen academicus die als een leeuw over haar bronnen waakt en alle vergaarde kennis als exclusief eigendom wil claimen, maar een royaal schoolmeester die kennis wil over-

Piet Visser in het gebouw van de ADS, Singel 454.

brenge en delen en die enthousiasme voor de stof opwekt en overbrengt op alle in principe goed geschapen mensen in deze wereld, ongeacht hun status, vooropleiding of godsdienstige oriëntatie. Ik zal Piet nu uit zijn lijden verlossen, al zal het laatste woord over dit gemiste jubileum nog niet gezegd zijn!

Het laatste woord van vandaag evenwel, kan niet anders dan voor u zijn. Het jubileum dat we hier samen vieren, is uitsluitend mogelijk door u, onze trouwe achterban waar menig ander kerkgenootschap stinkend jaloers op is. In weerwil van het huidige klimaat waarin geesteswetenschappen, kunst en cultuur steeds minder relevant geacht worden en naar de marge gedrukt worden door holle termen als 'valorisatie', 'financieel rendement' en 'inverdienen', laat u zich niet leiden door de wereld, maar vaart uw eigen koers. Ook binnen de doopsgezinde broederschap klinken regelmatig geluiden dat het verleden inmiddels wel voldoende aandacht gekregen heeft: richt u liever op de toekomst! Zo gaat het gerucht dat de leerstoel Geschiedenis van het Doperdom na het emeritaat van Piet Visser opgeheven dreigt te worden. Uw lidmaatschap vormt echter het bewijs van een nog immer bestaand breed

draagvlak voor doopsgezinde geschiedbeoefening. Het vervult ons dan ook met dankbaarheid en gepaste trots dat hoewel in de afgelopen veertig jaar het totale aantal doopsgezinden in Nederland met ongeveer 80% is afgenomen (bij de volkstelling van 1971 werden er nog 43.345 doopsgezinden geteld²¹) onze achterban vrijwel constant blijft.

Of we u nu huiswerk lieten maken of stadswandelingen op regenachtige herfstdagen: u was erbij. Of we u nu een, twee of drie dagen in de bus zetten, of op een boot of u aan de willekeur van het openbaar vervoer overlieten: u kwam opdagen. Het inmiddels haast traditiegetrouw te laat verschijnen van de *Doopsgezinde Bijdragen*, de vanwege de stijgende portokosten onvermijdelijke verhoging van de contributie: het weerhield u er niet van lid te blijven. Bij de uitnodiging van de najaarsbijeenkomst in 1978 trof ik onder de kop ‘Waar blijven de Bijdragen?’ al de volgende mededeling aan:

Een beginnende redactie maakt fouten, zo ook die van de D. Bijdragen. We hebben al eens een te dik nummer gehad en nu moeten we beschaamd erkennen er niet in geslaagd te zijn het nummer van dit jaar op tijd (voor de zomer) uit te brengen. Wanhoopt niet! De eerste drukproeven zijn binnen; dan duurt het niet lang meer (begin oktober).

Wij kunnen ons vandaag de dag met goed fatsoen geen beginnende redactie meer noemen, maar als wij in oktober de *Doopsgezinde Bijdragen* kunnen presenteren, hangen we de vlag uit. Ook korzelige reprimandes als de volgende uit 1980 over de boekverkoop van de DHK, heeft u *gelassen* over u heen laten gaan:

Wij zijn geen Wehkamp. Onze sortering mag er zijn, onze service schiet nog wel eens tekort. De verklaring is eenvoudig: bijna al het werk van de DHK wordt verricht door vrijwilligers. Daarom doen wij zonder schroom een beroep op u een klein beetje geduld op te brengen wanneer uw bestelling onverhoopt niet ogenblikkelijk wordt uitgevoerd.

Geduld en loyaliteit – twee eigenschappen waar een DHK-lid in grote mate over beschikt! Wij danken u hiervoor en heffen straks graag het glas met u op het verleden, heden en de toekomst van ons aller Doopsgezinde Historische Kring. Proost

NOTEN

- * Bewerking van een voordracht gehouden op 5 oktober 2013 te Amersfoort tijdens de najaars-bijeenkomst van de DHK, die in het teken stond van haar 40-jarig jubileum.
- 1 Sjouke Voolstra, 'Doopsgezinde Historische Kring, 25 jaar van dienstbaarheid', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 26 (2000), 9-20, aldaar 9 en 20.
 - 2 Voolstra, 'Doopsgezinde Historische Kring', 18.
 - 3 Dirk Visser, 'Redactioneel', in: DB 1 (1975), 7-8, aldaar 7.
 - 4 Schrijven van Jacob Oldekamp uit Rijssen. Stadsarchief Amsterdam (hierna SA): toeg. nr. 1546, inv. nr. 46.
 - 5 Schrijven van W.J.C. Mooij. Ibidem.
 - 6 Schrijven van F.W. Demkowsky uit Amsterdam. Ibidem.
 - 7 SA: toeg. nr. 1546, inv. nr. 2. Notulen van de vergadering van 19-9-1980.
 - 8 Interne notitie; D.B. – D.V.? Aanzetten voor een herijking en bijstelling van het redactionele beleid op basis van een korte evaluatie van veertien jaargangen Doopsgezinde Bijdragen. 1988. SA: toeg. nr. 1546: inv. nr. 22.
 - 9 D. Visser, 'Bonny Rademaker en Anna Voolstra over 35 jaar DHK: "Voor wie het verleden niet kent, is het heden een raadsel"', in: *Doopsgezind NL* 3 (6 februari 2010), 3.
 - 10 SA: toeg. nr. 1546, inv. nr. 7.
 - 11 Anna Voolstra, 'Van Groninger Oude Vlaming tot Amsterdamse lammist: de doopsgezinde predikant Allard Hulshoff (1734-1795) tussen rechtzinnigheid en rede', in: DB 33 (2007), 159-180.
 - 12 SA: toeg. nr. 1546, inv. nr. 2.
 - 13 SA: toeg. nr. 1546, inv. nr. 19.
 - 14 SA: toeg. nr. 1546, inv. nr. 44.
 - 15 Voolstra, 'Doopsgezinde Historische Kring', 19.
 - 16 Voolstra, 'Doopsgezinde Historische Kring', 20.
 - 17 Er is reeds een webredacteur aangesteld, namelijk Diederik Krijtenburg.
 - 18 Sinds januari 2013 heeft Yvonne Melis het secretarisschap overgenomen van Elma Schlecht. In de loop van het jaar kwam ook Nelleke Kan-van Dishoeck ons versterken.
 - 19 In 1994 werden ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van de DHK 153 'certificaten van trouw' uitgereikt aan leden van de DHK die reeds sinds de oprichting lid waren van de Kring. (SA: toeg. nr. 1546, inv. nr. 16).
 - 20 Ciska Stark & Erik Jan Tillema, *Kracht van een minderheid; doopsgezinden in Nederland* (2011).
 - 21 H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Gorcum, 1992), 134 e.v.

Van baksteenbruin naar veelkleurigheid

De metamorfose van de *Doopsgezinde Bijdragen* gedurende 40 jaar DHK

PIET VISSER

Pas na de eerste twee bijeenkomsten van de Doopsgezinde Historische Kring te Amersfoort in 1974 verscheen het jaar erop de eerste jaargang van de *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks.¹ Dat verklaart waarom de *Bijdragen* twee jaar achter lopen op de leeftijd van de DHK: voor 2013 staat de 39ste jaargang op stapel, die echter pas begin 2014 in de bus zal gevallen. Het volgende jaar zal de 40ste jaargang het licht zien. Zodra dat jaarboek klaar is, zal ik mijn taak als voorzitter van de redactiecommissie – inmiddels hoofdredacteur geheten – die ik 26 jaar geleden, in september 1987, op mij heb genomen, in verband met mijn emeritaat neerleggen. Terwijl in Anna Voolstra's artikel te lezen valt hoe de DHK tot stand is gekomen, en veel eerder al haar vader, Sjouke Voolstra, over het begin van de nieuwe reeks van de *Bijdragen* gepubliceerd heeft,² zal ik vooral stilstaan bij de metamorfose die ons jaarboek gedurende de afgelopen 25 jaar heeft doorgemaakt. Om dat verhaal in een juiste context te plaatsen – ook mijn vak kent zijn beroepsdeformaties – behandel ik evenwel eerst nog wat voorgeschiedenis.

VOORLOPERS

Ik ga daarvoor terug naar 1861, toen Pieter Cool, predikant van Harlingen, en Dirk Harting, predikant te Enkhuizen, de eerste redactie vormden van de toen tot leven gewekte *Doopsgezinde Bijdragen*.³ Over hun drijfveren zegt het voorwoord van de eerste jaargang:

De poging om een Doopsgezind Tijdschrift in het leven te roepen [...] is haren oorsprong verschuldigd aan de diep gevoelde behoefte [...] om door mededelingen aangaande den staat en de lotgevallen onzer vaderlandsche gemeenten het genootschappelijk leven in den boezem van deze aan te kweeken.

H. J. J. Verstege
 " J. J. E. Veer *gezien*
 " H. Halbertsma *gezien*
 " J. C. ter Pate *gezien*
 " J. ter Pate Fennema
 " J. de Neulen
 " J. Douma
 " J. Dijkstra *gezien*
 " *tenge aan*
 " J. Steen

 In Lering rond. gezonds. 6 Junij 1887.

 III-156-1

Het leeslijstje van de Doopsgezinde Gemeente Sneek ten behoeve van de Doopsgezinde Bijdragen van 1887. Bovenaan staat de naam van de predikant, ds. J.A.J. Verstege (part. collectie).

Beide redacteuren deden daartoe een beroep op ‘onze predikanten en gemeenteleden’ om geregeld nieuwe stukken aan te dragen ‘van al hetgeen er in hunnen kring [aan; P.V.] merkwaardigs is voorgevallen’. Gebrek aan belangstelling kon men zich ‘bij het opgewekte leven in onze gemeenten’ nauwelijks voorstellen.⁴ Zoals bekend blaakte doopsgezind Nederland dan ook van vitaliteit en zelfvertrouwen! Men was een familiekerk die zelfbewust, burgerlijk en liberaal de moderne theologie ging omarmen. De doopsgezinde broederschap had zich voorgoed ontdaan van de afzondering van de wereld, het laatste restje zwarte kousenorthodoxie liep op haar allerlaatste benen, het oude principe van pacifisme was allang de nek omgedraaid, terwijl de nieuw ingevoerde persoonlijke belijdenis uitdrukking moest geven aan de individuele vrijheid van geloof, zonder het ‘onding dat men Doopsgezinde leer zou willen noemen’. Doopsgezinden speelden alom een vooraanstaande rol in de economie en politiek, kunst en wetenschap.⁵ Blijkens de volkstelling van 1859 telde ons land toen ruim 41.000 doopsgezinden.⁶ Toch was het met het debiet en het historische bewustzijn kennelijk maar matig gesteld. De *Bijdragen* werden toen niet door middel van een vast abonnement of lidmaatschap afgezet, maar via de lokale boekhandel, bij wie de lezers voor een zeker aantal nummers vooraf konden intekenen – een win-win-situatie voor distributeur en consument. Maar ook kwam het voor dat gemeenten zelf een voorintekening namen, en de jaargang volgens een voorin het jaarboek ingeplakt leesrooster lieten circuleren onder belangstellende lidmaten.⁷

Echter, al in 1866 was het niet gelukt een nummer uit te brengen, wegens het ontbreken van artikelen.

Onze portefeuille [was] vrij schraal voorzien [...] Wel waren ons nog van onderscheidene kanten bijdragen toegezegd: doch wanneer die zouden inkomen? [...] Wij vonden ons derhalve door deze omstandigheid [...] gedrongen, de spreuk der wijsheid ‘Haast u langzaam!’ in dit bijzonder geval in toepassing te brengen.

Een fenomeen dat tot op de dag van vandaag nog steeds bestaat! Tevens gaf Frederik Muller te kennen, ‘op gronden wier billijkheid wij moeten erkennen [...] zich aan onze onderneming te onttrekken’, zodat de redactie moest omzien naar een andere uitgever, en wel H. Kuipers te Leeuwarden.⁸ Vier jaar later liep het opnieuw spaak: voor de jaargang van 1870 hadden Cool en Harting de nieuwe Seminariumhoogleraar Jakob de Hoop Scheffer bereid gevonden het redactionele roer over te nemen. Deze slaagde er niet in om direct in 1871 al een volgende jaargang gereed te krijgen, maar vanaf 1872

echter zouden alle groeipijnen voorbij zijn.⁹ De Hoop Scheffer zou deze taak maar liefst 23 jaar lang, tot aan zijn dood in 1894, volhouden. Zijn opvolger werd hoogleraar Samuel Cramer, die in zijn eerste jaargang met veel gene- genheid terugblikte op de rol van zijn voorganger. De Hoop Scheffer had de functie van het jaarboek vooral gezien als een schatkamer van allerlei detailge- schiedenissen over families en gemeenten, individuen en stromingen, boeken en archiefstukken, die het de toekomstige historicus mogelijk moest maken daaruit een omvangrijke, samenvattende geschiedenis over doopsgezind Ne- derland te schrijven.¹⁰

Ook Cramer zou tot en met nummer 53 van jaargang 1912, toen hij met emeritaat ging, de *Doopsgezinde Bijdragen* met behulp van een vaste kern van auteurs uit de eigen doopsgezinde gelederen negentien jaar lang zonder on- derbreking aan de praat houden.¹¹ Het was vanzelfsprekend dat de opvolger van hoogleraar Cramer, Wilhelmus Johannes Kühler, het roer van de *Bijdra- gen* overnam – sinds jaar en dag behoorde deze klus tot het vaste takenpakket van de Seminarieprofessor. Kühler slaagde er echter niet eerder dan 1916 in om jaargang 53 uit te brengen. Hij kwam toen met een 260 bladzijden dik nummer, dat voor het eerst niet alleen uitsluitend historische artikelen bevat- te, maar ook afbeeldingen, waaronder een portrettenserie van Menno Simons bij het omvangrijke iconografische artikel van G.J. Boekenooen.¹² Al na vier jaargangen echter, in 1919, staakte Kühler om onbekende redenen en zonder enige explicatie de uitgave van de *Bijdragen*.¹³ Daarmee was onze roemruchte voorloper en onmiddellijke inspiratiebron ter ziele, althans gedurende de 55 jaar waarin twee generaties historiografisch doperdom op andere publicatie- media waren aangewezen.

Overigens dateerde het plan voor de uitgave van een historisch tijdschrift al van de achttiende eeuw! Het was de Utrechtse predikant, vertaler, boeken- man en de eerste bibliograaf van het doperdom, Marten Schagen, die blijkens zijn nagelaten paperassen al rond 1750 het voornemen had om een *Oude of Nieuwe Boekzael* [of: *Winkel*] *der Mennonieten oft Nederlandsche Doopsgezin- den* op de markt te brengen. Het periodiek diende *Ter Ophelderinge van hun- nen Leer, Geschiedenis en Kerkstaet*, en zou samengesteld worden door: *E.V. D.B.V.G.W.O.D.M.L.T.U.nl.M.S.P.Z.V.A.* – een initialenreeks waarachter niet een groot gezelschap van anonymi schuil ging, maar enkel Schagen zelf. Hij had vermoedelijk een maandblad voor ogen van 64 pagina's omvang, dat vanaf januari 1751 zou moeten verschijnen.¹⁴ Behalve ter zelfverheffing van zijn doopsgezinde gemeenschap die zich alom als een culturele voorhoede ging manifesteren – de tijd van de Verlichting was bovendien hoogzwanger

van tijdschriften – wilde hij met dit periodiek vooral ook de voortdurende pesterijen van gereformeerde zijde pareren.

Van 't begin af dat ik de penne voor 't oog van Nederland op papier zette nu 22 en meer jaeren geleden, van dat ik den predikstoel betrad af, heb ik jaloers geweest op de eer van onze Gemeenten. Ik heb ze nooit boven ande[ren] willen [ver]heffen, maer kon n[iet] wel lijden haer als een hoop ongeletterde vlegghels, of eigenzinnige muggezifters in een duisteren hoek gedrongen te zien.¹⁵

Waarom het plan nooit gerealiseerd is, weet ik niet. Was het wellicht te ambitieus, kwam hij er met al zijn andere vertaal- en redigeerwerk eenvoudig niet aan toe? Vergde het te veel tijd van zijn gemeenteplichten?¹⁶

DE GENERATIE VAN DE 'ROARING SIXTIES AND SEVENTIES'

Is het ondertussen niet intrigerend te ontdekken hoe ons jaarboek al een lange geschiedenis kent van een religieus en maatschappelijk gestuurde ideologie? Ooit was die gericht op de sociale en emancipatoire verheffing, zoals Schagen zulks gestalte had willen geven. In de negentiende eeuw, bij de start van de *Doopsgezinde Bijdragen*, betrof dat een ideologie die 'het opgewekte leven in onze gemeenten' moest bestendigen, waarin grootburgerlijke vrijzinnigheid triomfeerde over kleinburgerlijk dogmatisme. En in de tijd van seks, drugs en secularisering, die van de zeventiger jaren van de vorige eeuw, werd de bestudering van vooral het vroege doperdom dienstbaar gemaakt aan het herijken en hervinden van de actuele, teloorgegane geloofsidentiteit. Daartoe zocht men naar een meer coherente leerstelling, mede gebaseerd op de lange traditie, die het al te vrijzinnige, doopsgezinde Nederland een hechter fundament zou kunnen geven. Of in de woorden van de eerste secretaris van de nieuwe redactiecommissie, Dirk Visser:

In één opzicht verschillen de huidige redacteuren bewust met de oprichters van de [oude] *Bijdragen* van mening. Een citaat uit de eerste jaargang moge dit verduidelijken. 'Ik verlang', schreef Harting in het artikel 'Onze Roeping', 'dat alle leden van ons genootschap als één man zullen waken tegen het onding, dat men Doopsgezinde leer zou willen noemen.' Welnu, wij zijn wél overtuigd van het belang van een doperse leer voor het leven van de doopsgezinde gemeenten. De opleving gedurende de laatste jaren van de doperse theologie is grotendeels het gevolg van de uitgave van vele

bronnen uit de begintijd van de doperse beweging. Juist de eerste Dopers hebben – vaak door de omstandigheden gedwongen – zeer bewust hun geloof beleefd (en geleefd!) en zich hiervan rekenschap gegeven. Uiteraard zullen wij in de twintigste eeuw op geheel andere wijze gestalte aan ons geloof moeten geven, maar de herontdekking van de doperse geschiedenis zal ook voor ons van veel betekenis kunnen zijn.

[Aan het slot wordt nog gesteld:] Het bestuderen van de doperse geschiedenis – en het uitgeven van een tijdschrift daarover – is geen vrijblijvende zaak. Het heeft alleen zin wanneer wij onze kennis dienstbaar willen maken aan gemeente en wereld. Moge dit tijdschrift daaraan zijn bijdrage leveren.

De ontstaansgeschiedenis van de nieuwe reeks *Doopsgezinde Bijdragen* kan dan ook niet los gezien worden van de nieuwe focus op de radicale reformatie, die door een jonge generatie van historici mondiaal op de agenda werd gezet. Voor het eerst in de kerkelijke historiografie zong de studie van de *Radical Reformation* zich paradigmatisch los van de traditionele Hervormingsgeschiedenis van de grote helden: Luther, Zwingli en Calvijn. Hun hervormingen werden vanaf hetzelfde moment tot *Magisterial Reformation* gebombardeerd, een etikettering die vanuit ‘linkse’, anti-autoritaire hoek enige verdachtmaking impliceerde van heulen-met-de-vijand, de wereldlijke overheden, door geen scheiding van kerk en staat voor te staan. In de roerige jaren zestig en zeventig, waarin tegelijkertijd door een jonge revolterende generatie de oude politieke en geestelijke gezagsstructuren werden aangevallen, bleek het zestiende-eeuwse radicale doperdom een aantrekkelijk historisch precedent te vormen. Daarin was immers evenzeer een tegen de wereldlijke en kerkelijke machten gericht protestgeluid te horen geweest, dat veel verder reikte dan de halfzachte hervorming die de oude protestantse helden hadden voorgestaan. Niet alleen de religieus rebelse ideologie van Thomas Müntzer en zijn Boerenoorlog (1525), maar zelfs het gewelddadige en profetische doperdom van Munster (1534-1535) werd verheven tot de historische iconen van revolte, zelfs van marxistische proporties. Zo schroomde de toenmalige ‘socialistische’ Duitse Democratische Republiek (DDR) niet om aan Müntzer en Munster haar ideologische anciënniteit en legitimiteit te ontlelen.¹⁷

Hoe dat ook zij, het rebelse doperdom was toen tot *hot item* geworden van de kerkgeschiedschrijving, die zich voor het eerst ook bediende van methoden en inzichten uit sociologische, sociaal-economische en mentaliteitshistorische hoek. Kerkhistorici als James M. Stayer, Werner Packull, Klaus Deppermann, Hans-Jürgen Goertz en Heinold Fast waren de belangrijkste vertegenwoor-

digers van dit nieuwe terrein van de *Linke Flügel der Reformation*. Zij ook promootten het zogenaamde ‘poly-genesis’ paradigma, dat de vrijwel gelijktijdig ontstane maar verschillende inhoudelijke varianten kennende manifestaties van het Europese doperdom bepleitte.¹⁸ Bij ons zou met name Albert F. Mellink, hoogleraar te Groningen, het gezicht vormen van deze vernieuwing binnen de studie van het Nederlandse anabaptisme.¹⁹

DE VOOLSTRA-FACTOR

Wat gedurende drie totaal verschillende tijdsgewrichten het samenbindend element heeft gevormd tussen deze drie zeer uiteenlopende motiveringen voor respectievelijk de nooit verschenen *Boekzael*, en vervolgens de eerste en de tweede serie van de *Doopsgezinde Bijdragen*, was de omstandigheid dat het steeds theologen waren, predikanten met name, die het geschiedkundig onderzoek tot apologetisch werktuig maakten van een religieus gemotiveerde verheffingsopdracht. Daarmee onderscheidde men zich niet wezenlijk van andere kerkelijke richtingen, waar de kerkgeschiedenis tot in de tachtiger jaren van de vorige eeuw nog zo’n apologetisch, zelfs zeer verzuild karakter had behouden. Net zo als hun negentiende-eeuwse voorgangers, bestond ook de eerste redactie van de nieuwe *Doopsgezinde Bijdragen* geheel uit theologen, te weten Jaap Jacobszoon, Wim Kuipers, Hendrik Meihuizen, Dirk Visser en Sjouke Voolstra.²⁰

Met name Sjouke Voolstra, tot zijn dood in 2004 met 30 jaar de langstzittende redacteur, heeft die doelstelling nooit prijs gegeven. Daarmee werd hij evenwel na de successieve redactiewisselingen *de facto* de laatste doopsgezinde theoloog en apologeet van een confessioneel doperdom in onze kring. Illustratief hiervoor is zijn heldere en ook openhartige artikel in de *Bijdragen* van 1989: ‘Voortdurende beeldenstorm’. Hij betoogt daarin dat ‘Doperse geschiedbeoefening [...] een kritische, ontideologiserende en naar het Evangelie verwijzende wetenschapsbeoefening [dient] te zijn’.²¹ Dat is evenwel een opvatting over geschiedschrijving-in-een-metafysisch-heilsperspectief, die maar weinig historici hem zouden nazeggen. Voor hem was dat evenwel een zaak van consequent geloof: Gods intenties met het aardse bestaan, de geschiedenis en de toekomst van de gelovige mens, hadden niet alleen een begin, maar juist ook een doel dat eindig was. Elders verwoordde hij dat als volgt:

De kerk ontleent als *creatura Verbi* uiteindelijk haar bestaansrecht en geschiedenis aan het Woord. Door aan deze waarheid voorbij te gaan, blijft in de beoefening van de kerkgeschiedenis een wezenlijke dimensie onderbelicht, alle weidse cultuurhistorische perspectieven en noodzakelijke sociaal-historische methoden ten spijt.²²

Geschiedenis leerde in Voolstra's optiek hoe tot in het heden die koers van de menniste mens verlopen was – wanneer de mensheid, de eigen geloofsgemeenschap, in de loop van haar geschiedenis van dat doel verwijderd was geraakt, of afgeweken, dan had de historicus de taak daarop te attenderen, opdat er bijsturing kon plaats vinden.²³ Geschiedschrijving fungeerde derhalve tevens als normatieve meetlat voor het heden! Dat de historiografie elke ideologische pretentie zou dienen te vermijden, zoals hij ook stelde, spreekt natuurlijk meer vanzelf. Ook dat ze kritisch moest zijn jegens overgeleverde veronderstellingen, oordelen, vooroordelen, of steeds maar voort echoënde schijngedaantes en mythes. De focus van Voolstra lag hiertoe vooral op de bron van al het 'eigentijdse kwaad': de in de negentiende eeuw ingezette route naar de vrijzinnigheid.

Om de ontideologiserende taak van de doperse geschiedschrijving nader te bepalen, is het nodig eerst een schets te geven van het beeld dat er halverwege de negentiende eeuw van het doopsgezind-zijn gemaakt is. Want in deze eeuw ligt de oorsprong van een herinterpretatie van de doperse traditie, die tot op het heden in de doopsgezinde broederschap de visie op het 'eigene' sterk heeft bepaald [...] Het is opvallend hoe deze ideologische bepaling van de doopsgezinde identiteit anderhalve eeuw lang zijn blijvende invloed heeft uitgeoefend op de doperse historiografie, de opleiding der voorgangers en het beleid en geloof der gemeenten.²⁴

Wie als historicus zo'n zendingsdrift vertoont tot herstel en koersverlegging van reeds een eeuw lang invretende vrijzinnigheid, kan echter niet met droge ogen volhouden dat geschiedschrijving ontideologiserend zou moeten zijn. Voolstra verving dan feitelijk ook de oude ideologische verpakking van de doperse historiografie, door een andere, die *back-to-basic* moest leiden. Geschiedschrijving was voor hem een middel om de broederschap eigentijds terug te leiden naar een gemeenschappelijk beleden evangelisch geloof en gedrag. In concreto richtte hij zich tegen de vrijzinnig gekleurde geschiedschrijving van historici als Kühler (die het doopsgezind-eigene vereenzelvigde met het spiritualisme en individualisme van Hans de Ries en Galenus Abrahamsz) en Meihuizen (die al even onkritisch tegenover het verleden stond),²⁵

en zette dat weg als pedant schijn-doperdom.²⁶ Terwijl in Nederland de verzuiling in de versukkeling raakte, wensten de redacteurs van het eerste uur, nieuw verpakt in de *Bijdragen*, het met vele winden Gods meewaaïende doperse zuiltje zijn te lang veronachtzaamde fundament terug te geven.²⁷ In Noord-Amerika had Harold Bender na de Tweede Wereldoorlog zijn *Anabaptist Vision* in stelling gebracht om de zich dankzij scholing en economie gestaag veranderende gemeenschap van *Mennonites* terug te voeren naar de opgepimpte idealen van het Zwitserse oerdoperdom.²⁸ Zo ook probeerden Voolstra en de zijnen dankzij de herinterpretatie van het vroeg Nederlandse anabaptisme de moderne mennist en zijn gemeente terug te leiden naar het bijbelse doperdom van Menno en de latere gemeenschappelijke belijdenissen. Dit alles overigens in het besef van de grote betrekkelijkheid van zowel het doperse heden, als zijn verleden:

Geest en geschiedenis, Christus en kosmos zullen eenmaal samenvallen.
Dat er dan sprake zal zijn van een andere identiteit dan de doopsgezinde,
zal hopelijk ook de doopsgezinden zelf niet verbazen.²⁹

Kom nog eens om zo'n (zelf)relativerend en ontvullend inzicht! Ter onderstreping van die missie, zo is mijn interpretatie, verscheen vanaf de tweede jaargang van de *Bijdragen* in 1976 op het titelblad het logo van het duifje dat met een olijftak aan komt vliegen als brenger van de Vrede Gods. Dat gaf niet enkel of zomaar uitdrukking aan het positieve, redelijke of samenbindende van de DHK-boodschap. Dankzij de historische herkomst representeerde het logo ook de ambities die dat duifje ooit in de Gouden Eeuw had gesymboliseerd, namelijk het thuisbrengen van het verdeelde doperdom rond één gemeenschappelijk belijdenis – destijds betrof dat het befaamde *Olijftacxken* uit 1627.³⁰

GESCHIEDSCHRIJVING VAN MIDDEL NAAR DOEL

Het is de vraag nu of die missie van de DHK-grondleggers ook werkelijk effect heeft gesorteerd. Ik ben geneigd tot een zeer aarzelend ja, althans afgaand op het blijvende, grote historische besef onder doopsgezinden, wat uniek in Nederland mag heten. Wat de redacteurs van de oude reeks *Bijdragen* herhaaldelijk opbrak: gebrek aan belangstelling, is de Doopsgezinde Historische Kring, bestuur en redactie, wel gelukt: sinds jaar en dag schommelt het ledental zo rond de 600! Ook het logo met het duifje heeft de tand des

tijds doorstaan. Maar of de *DB* waarlijk ook een historische leidsman is gebleken in het hervinden en bijsturen van de doopsgezinde identiteit die volgens Sjouke Voolstra slechts gestoeld was op ‘een kreupel rijmpje op een Mak-kums wandbord’, waag ik ernstig te betwijfelen.³¹ De broederschap vraagt nog steeds: wie zijn wij, en hoe profileren wij ons in de marge van een seculiere natie? Mijns inziens behoort dat zoeken naar identiteit zelfs tot de kern van het historische en dus ook moderne dooperdom. En alle goede bedoelingen der eerste generatie redacteuren ten spijt is de nieuwe reeks van de *DB*, zacht wiekend op veranderende tijden, toch stilletjes haar eigen weg gegaan, zonder evenwel de verantwoordelijkheid jegens de eigen kerkelijke achterban te veronachtzamen.

Paradoxaal genoeg heeft Voolstra zelf van harte meegewerkt aan het ondermijnen van zijn menniste missie. Want al in 1981 besloot het toenmalige DHK-bestuur om ook niet-doopsgezinden in de redactie toe te laten.³² Dat gebeurde daadwerkelijk in 1984 toen de overleden Jaap Jacobszoon binnen de redactie vervangen werd door de bij Mellink gepromoveerde kerkhistoricus Wiebe Bergsma, over wie in de redactienotulen dan ook expliciet vermeld werd dat hij weliswaar ‘niet Doopsgezind, maar Nederlands Hervormd was, en Fries’, wat kennelijk een extra aanbeveling was.³³ Sindsdien zou het dooperse gehalte van de redactie van steeds ‘bedenkelijker allooi’ worden.³⁴ De nu zittende redactie bestaat uitsluitend nog uit historici – de doopsgezinde predikanten en theologen zijn verdwenen.³⁵ Alleen Anna Voolstra en ik – twee halfbakken pseudo-dopo’s met wat oude familiepapieren – proberen het specifiek doopsgezinde belang nog te bewaken!

Het is met die DHK-doelstelling, vrees ik, echt misgegaan met mijn komst. Hoe dat ooit zijn beslag kon krijgen, moet nu dan ook maar uit de doeken worden gedaan. Om bij het begin te beginnen: op een avond in juni 1985 stond Sjouke Voolstra ineens op mijn stoep. Ik kende hem slechts oppervlakkig van de befaamde Zaal Mennonitica in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Singel 425, waar toen de bijna vertrekkende conservator Simon Verheus zijn goed geluimde scepter zwaaiende als netwerker in het doopsgezinde wereldje.³⁶ De rijzige bezoeker begroette mij op z’n Voolstra’s: ‘Dag, je zult wel verbaasd zijn mij hier te zien, maar jij moet lid worden van de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*’. Punt, zonder omhaal. Vele uren, en na de koffie, ook vele berenburgers en sigaretten later waren we zijn boodschap eigenlijk al vergeten, omdat we tot de ontdekking waren gekomen dat zijn echtgenote, Trynke Bottema (die jarenlang als eindredacteur nauw bij de *Bijdragen* betrokken is geweest) en ik ooit jaargenoten waren van de Rijks Kweekschool in

Leeuwarden. Sindsdien raakten wij bevriend. Mijn antecedenten verontrustten hem kennelijk niet. Ik was sinds 1964 uit het doopsgezinde nest gevallen, en zou als een ongelovige Thomas door het leven gaan, die zich na verloop van tijd halfzacht doopsgezind-gezind ging noemen. Voolstra's doperse missie kwam nog meer in het gedrang toen de redactie ten prooi viel aan een proces van verdere ontdopering. Dat lag niet eens zo zeer aan 'cultuurdoper' Bonny Rademaker-Helfferich, onze oud-voorzitster en samenstelster van het onvolprezen register op de oude en de nieuwe *Bijdragen* (2002), maar met de komst van evenzeer gewaardeerde historici als Anton van der Lem, Daan de Clercq en Jelle Bosma triomfeerde de historische focus steeds nadrukkelijker over de slinkende zendingsdrang. Terwijl buiten het blikveld van de DHK, tot Voolstra's ergernis, de broederschap lijdzaam leek toe te kijken hoe God op wolliger winden uit Witmarsum dreigde weg te waaien, had inmiddels onder zijn waakzaam oog de doperse geschiedschrijving zich geruisloos los gezongen van de historie als middel tot geschiedenis als doel.

De meningen en manco's van Menno en de zijnen, diens malicieus gemaltraiteerde menigte van martelaren, en de massa 'stillen in den lande' zouden geleidelijk aan in de *Bijdragen* steeds meer de latere generaties van zwijgend rijke belanghebbenden in goed en geld, handel en industrie, alsmede ook het stille intellect en de kiene creativiteit ten faveure van cultuur, zelfverheffing en volksopvoeding naast zich moeten dulden. Volgens de trend van de tijd ging de kerkgeschiedschrijving, zeker de onze, langzaam maar zeker over in een religiegeschiedenis van een markante minderheid, waarbij niet meer de geschiedenis van het kerkelijk instituut en de leer het primaat hadden, maar vooral het terrein van de cultuur- en kunsthistorie, de ideeën- en mentaliteitsgeschiedenis betreden werd, gerelateerd aan de sociaal-economische en staatkundige ontwikkelingen.³⁷ De blik werd meer multidisciplinair naar buiten gericht, de horizonten werden breder door de doperse historiografie explicieter dienstbaar te maken aan de Nederlandse religie- en cultuurgeschiedenis, waarmee desalniettemin ook het doopsgezinde belang gediend werd.³⁸

Die verschuiving in doelstelling, die zelfs na raadpleging van de DHK-achterban statutair werd vastgelegd, was door mij in 1988 al bepleit met een heus beleidsstuk van zestien bladzijden dik!³⁹ Een nieuwe voorzitter moet nu eenmaal direct een duidelijk geurspoor afgeven. Dat sommige redactieleden niet gerust waren op mijn nieuwe rol, blijkt zonneklaar uit de notulen van de redactievergadering van 7 september 1987, waarvan secretaris Jaap Brüsewitz had opgetekend: 'Piet Visser wordt voorzitter, met alle consequenties van dien!'

Drie voorbeelden van het omslag van de *Doopsgezinde Bijdragen* in de negentiende eeuw.

Overigens had het veranderende klimaat waarin deze koerswijziging gestalte kon krijgen, zich al veel eerder aangekondigd. Vernieuwend in dat opzicht was het nog steeds fraaie jubileumboek uit 1980, over 450 jaar doperdom in Nederland, *Wederopers, menisten, doopsgezinden*. Dat boek, dat mede dankzij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Catharijneconvent te Utrecht, dopers Nederland voorbeeldig in de historische etalage zette, smaakte naar meer.⁴⁰ De hierin behandelde culturele betrokkenheden van doopsgezinden heeft mede een impuls gevormd voor het kunst- en literatuurhistorische congres dat de DHK zou houden in oktober 1989 over doopsgezinden en kunst in de Gouden Eeuw.⁴¹ Ook van belang is geweest de *summerschool* van de Universiteit van Amsterdam, die ik met hulp van Sjouke Voolstra en Alastair Hamilton georganiseerd heb, en onder de titel 'Mennonites in the Netherlands: from Martyr to Muppy (Mennonite Urban Professional People)' van 31 augustus tot 4 september 1992 gehouden werd in gebouw Felix Meritis te Amsterdam. Daar stond de assimilatie- en emancipatiegeschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden centraal, die vooral gedemonstreerd werd aan hun aandeel in kunst en cultuur, maatschappij en economie. Het in 1994 uitgebrachte Engelstalige boek, *From Martyr to Muppy*, dat de resultaten van dit vijfdaagse *event* bundelde, zou met name in Noord-Amerika veel belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis genereren.⁴²

Deze *highlights* gingen gepaard met gaandeweg meer cultuur-, kunst-, politiek-, sociaal- en economiehistorische artikelen in het jaarboek. Daarbij werd de noodzaak steeds prangender om vakmensen van buiten het steeds kleiner wordende wereldje van doopsgezinde professionals bij de redactie en de productie van de *DB* te betrekken. Inmiddels was de aandacht van de zestiende eeuw al verschoven naar die voor de Gouden Eeuw, en de tijd van de Verlichting, de negentiende eeuw en, hoewel mondjesmaat nog, ook aspecten uit het jongste verleden aan bod kwamen. Tot slot zou in 1992 de overstap naar de historisch gespecialiseerde uitgeverij Verloren in Hilversum in een steeds professioneler en gelijker jaarboek resulteren.⁴³ In de afgelopen 38 jaar hebben we maar liefst 9.134 pagina's volgeschreven. Bedroeg de gemiddelde omvang tot en met 1987 160 pagina's, sindsdien zou dat aantal oplopen tot maar liefst 275 bladzijden per jaargang!

Ook nog op een andere wijze bleek de koersverandering van de late jaren tachtig effect te sorteren. Indachtig de oorspronkelijke doelstellingen om het eigentijdse doperdom te laten inspireren door zijn vroegste ontwikkelingen, verscheen direct al in 1974 een nieuwe reeks, *Doperse Stemmen* geheten. Tot 1986 kwamen daarvan met regelmaat nieuwe titels uit, zes in totaal. Het

waren handzame, toegankelijk en goed ingeleide boekjes met overwegend zestiende-eeuwse bronnen, die herschreven waren in modern Nederlands en bestemd voor gebruik in de gemeenten.⁴⁴ Daarna stokte de productie. Oorzaak daarvan was de teleurstellende ontvangst van deeltje 6, Menno's *Uyt Babel ghevloden* dat door Wiebe Bergsma en Sjouke Voolstra was bezorgd. Het boekje werd gelanceerd op 25 mei 1986 tijdens een grote bijeenkomst van zo'n 1.000 mensen nabij het winderige Witmarsum. Daar werd in het kader van Menno's 'Uytganhg uit het Pausdom', dat 450 jaar geleden was geschied, een gemeentedag gehouden. Vier man sterk waren we hoopvol de Afsluitdijk over gereden: Henk Smit, Sjouke Voolstra, Rein de Zeeuw en ik, om acht dozen 'Menno' voor slechts f 7,50 per stuk als voedselrijke bakbananen uit te venten. 'Paarlen voor de zwijnen – we stonden voor Jan-lul', brieste Voolstra op de terugweg namens het collectief dat een dikke kater rijker was. Wij hadden een omzet van welgeteld 10 stuks, waarbij inbegrepen waren de presentexemplaren voor de burgemeester van de gemeente Wonseradeel en de Commissaris van de Koningin in Friesland. Het mennisme van Menno en de zijnen was niet meer echt aan de feestvierende doopsgezinden te slijten, zo moest ook Voolstra erkennen, zij het met grote tegenzin. Acht jaar later waagde hij alsnog één poging om Menno gemeentebreed onder de aandacht te brengen. Vooruitlopend op de grootse Menno-Simons-500-manifestaties in 1996 publiceerde hij eind 1994 nog een zeer programmatisch zevende deeltje van de *Doperse Stemmen* – het laatste: *Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons*. In het woord vooraf refereerde hij nog aan het echec van 1986, en ging als volgt met een welhaast door mismoedigheid gevoed cynisme verder:

Wellicht kan deze uitgave behulpzaam zijn bij de hernieuwde, gemeenschappelijke doordenking van de doperse visie op de gemeente in een tijd dat kerk-zijn en doopsgezind-zijn hun vanzelfsprekendheid verliezen. Zonder de ernstige poging om zich te verplaatsen in de tijd en gedachten van Menno Simons zelf, kan de viering van zijn verjaardag gemakkelijk ontaarden in een fuifje zonder diepgang en nawerking. Dit boekje is bedoeld voor allen die zich niet tevreden stellen met een slechts anecdotische kennis van een van de belangrijkste geestelijke voorvaders van de doperse traditie in Nederland en die niet, vanuit een eigentijdse vooringenomenheid aangaande wat 'doopsgezind' heten mag en wat niet, een te vlug oordeel vellen over 'de vreemde Menno'.⁴⁵

Drie voorbeelden van het omslag van de *Doopsgezinde Bijdragen* 'nieuwe reeks' in de twintigste eeuw. Vooral de jaren zeventig versie, in baksteenbruin, wijkt af van de huidige vormgeving en *lay out*.

Vroeger komt nooit meer terug, maar het verleden, onze geschiedenis, blijft – naast de dood – de enige zekerheid in ons leven; die is van ons en delen wij gedeeltelijk met anderen. Het verleden, van wie of wat dan ook, kan nooit meer ongedaan gemaakt worden. Zo zijn de *Doperse Stemmen* inmiddels ook geschiedenis geworden, maar twee andersoortige nieuwe reeksen hadden inmiddels hun opwachting gemaakt: weliswaar niet onder auspiciën van de DHK, maar wel met onze kring als belangrijkste presentatie- en afzetkanaal. Dat betreft enerzijds de tekstuittgavenserie van voornamelijk egodocumenten, *Manuscripta Mennonitica* (MM) uit 1997, waarin tot dusver zes delen zijn uitgekomen, en anderzijds de serie voor lokale geschiedenis, de *Doperse Documentaire Reeks* (DDR) die al van 1992 dateert en waarin vier delen zijn verschenen.⁴⁶

Eén aspect van het jaarboek is nog niet besproken, en dat betreft de spagaat van de redactie om zowel de oprechte amateur, de liefhebber van doperse geschiedenis, als de historische professional naar behoren te bedienen. Dat blijft een kwestie waar de redactie zich voortdurend van bewust is, maar die voor het ene nummer beter uitpakt dan voor het andere. Enerzijds moet een gevarieerde mix van artikelen dat bevorderen, anderzijds is in dat kader ook zo af en toe de *lay out* aangepast, terwijl het aantal illustraties gestaag is gegroeid.⁴⁷ Toch is het evident dat er in die veertig jaar DHK eigenlijk nooit concessies zijn gedaan aan het wetenschappelijk gehalte van het jaarboek.

Een andere kwestie van voortdurende zorg blijft tenslotte de planning. Hoe hoog ik ooit beleidsmatig ook van de toren geblazen heb om prioriteiten te stellen, nieuwe rubrieken in te voeren, en aan lange termijnplanning te doen, de doperse werkelijkheid was en is eigenlijk nog even weerbarstig als toen Cool en Harting daar 150 jaar geleden al mee kampten: hoe komen we aan goede en voldoende kopij die bovendien tijdig arriveert? Is de portefeuille soms halverwege de zomer nog steeds leeg, zodat eindredacteur Jelle Bosma bezorgde mailtjes naar mij begint te sturen, dan blijkt zich toch meestal binnen een maand of drie-vier een soort wondertje te voltrekken. En, hoewel dat uit mijn mond schijnheilig klinkt, weet ik zeker dat in die voortdurende redactionele beproeving het de Heilige Geest is, die, vaak via Zaal Mennonitica, altijd weer soelaas biedt. Dankzij onze eigen netwerkjes en met name die plek, waar een hele schare van vrijetijdsonderzoekers en academische professionals van binnen en (meestal) buiten de doperse wereld zich in de oude drukken en handschriften verdiept, krijgen we altijd weer een hele jaargang vol.

Zoals het nieuwkomers betaamt, heeft de vanaf 2010 presiderende DHK-voorzitter Anna Voolstra, die tevens deel uitmaakt van de DB-redactie, on-

middellijk het plan gelanceerd om regelmatig themanummers te organiseren, ten einde de continuïteit beter te kunnen waarborgen. Het effect daarvan was reeds zichtbaar in de vorige jaargang, nummer 38, die grotendeels gewijd was aan de doopsgezinde identiteit sedert de negentiende eeuw. De volgende jaargang van 2014 zal het thema van doopsgezind Nederland en de Tweede Wereldoorlog tot onderwerp hebben. Een nieuw tijdperk heeft zich al weer aangekondigd en dat is dan ook een goed moment voor mij om in 2014 met veel vertrouwen de eindredactionele pen over te dragen.

Het moge duidelijk zijn. Mensen en meningen komen en gaan, theologen en gemeenteopvattingen, hooggeleerden en paradigma's vergaat het al net zo. Ook voor redacteurs met hun bevlogen- en behepheden is geen blijvende plek op aarde. Desondanks wens ik de jubilerende Doopsgezinde Historische Kring en haar *Doopsgezinde Bijdragen* een vitaal en vooral ook lang en reukelijk leven toe. Mocht desalniettemin daarvan het einde ooit in zicht komen, dan zullen we dat in alle *Gelassenheit* moeten aanvaarden, omdat we dan weten voor eeuwig te zullen herrijzen in de menniste hemel van onze geschiedschrijving, de onvolprezen Doopsgezinde Bibliotheek!

NOTEN

1 Zie de verslagen van beide bijeenkomsten achterin *Doopsgezinde Bijdragen* 1 (1975), 122-124 (hierna: *DB*). 'Jaarlijks zullen er Mededelingen (naar een passender naam wordt nog gezocht) verschijnen waarin artikelen, boekbesprekingen, korte aankondigingen, wetenswaardigheden, verenigingsnieuws zullen worden opgenomen.' De *founding fathers* hadden aanvankelijk dus een wat laagdrempeliger, wellicht zelfs krantachtig periodiek voor ogen.

2 Sjouke Voolstra, 'Doopsgezinde Historische Kring, 25 jaar van dienstbaarheid', in: *DB* 26 (2000), 9-20.

3 Pieter Cool (1807-1891) zou na vier jaar in Purmerend te hebben gestaan vanaf 1836 de rest van zijn leven voorgaan in Harlingen. Hij bleef tot 1870 aan als redacteur van *DB*. Hij was de richting van de moderne theologie zeer toegedaan, en een fervent alcoholbestrijder. Zie *The Mennonite Encyclopedia* I, 707 (hierna: *ME*). Dirk Harting (1817-1892) stond van 1844 tot 1888 in Enkhuizen en was een respectabel nieuwtestamenticus, die in 1863 o.a. een Grieks-Nederlands woordenboek op het Nieuwe Testament publiceerde. Hij was lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen en ontving in 1849 een eredoctoraat van de Universiteit van Utrecht. Daarnaast was hij een van de oprichters van de *Enkhuizer Courant* (1870), waarvoor hij veel artikelen schreef. In verband daarmee gaf hij toen ook het redacteurschap van *DB* prijs. Zie *ME* II, 667. De eerste uitgever van de *Bijdragen* was de in de boekenwereld befaamde antiquaar en veilinghouder Frederik Muller (1817-1881), de jongste zoon van oud Seminariumhoogleraar Samuel Muller. Piet Visser, "Indefessus Favente Deo". Frederik Muller als onvermoeid begunstiger der doopsgezinde geschiedenis, in: Marja Keyser, J.F. Heijbroek & Ingeborg Verheul (red.), *Frederik Muller (1817-1881); leven & werken* (Zutphen, 1996), 11-25, m.n. 22. Cool en Harting hadden overigens al veel eerder meegewerkt aan een soort voorloper van de *DB*, de drie onder redactie van

Douwé Simons Gorter, predikant te Balk, uitgebrachte bundels met artikelen, die telkens licht afwijkende titels droegen: (I) *Godsdienstige lectuur voor doopsgezinden*, (II) *Godsdienstige lectuur tot bevordering van christelijke kennis en godzaligheid*, en (III) *Doopsgezinde lectuur tot bevordering van christelijke kennis en godzaligheid* (Sneek, Van Druten & Bleeker, 1854, 1856 en 1858).

4 *DB* 1 (1861), ‘Voorrede’, IV-VIII. Als inspirerend voorbeeld fungeerde niet de *Godsdienstige Lectuur*-reeks van D.S. Gorter (zie noot 3), maar de drie daaraan voorafgaande deeltjes van hun beider leermeester, Samuel Muller, *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten* (Amsterdam, M. Schooneveld en Zn., 1837, 1840 en 1850), waarin naast kerknieuws ook artikelen waren opgenomen.

5 Piet Visser, ‘“Eenvoudige deftigheid”. Het ideaal en imago van beschaving bij de doopsgezinden in de eerste helft van de negentiende eeuw’, in: *DB* 38 (2012), 61-88; zie voor voorbeelden van bekende 19e-eeuwse doopsgezinden de biografische artikelen in: *Gedoopt! DB* 36 (2011), 143-196.

6 Het per provincie uitgewerkte overzicht van doopsgezind Nederland is achterin het eerste nummer van *DB* (1861) opgenomen, 190-194.

7 Een dergelijke praktijk was de gewoonste zaak van de wereld omdat die destijds ook usance was in de vele leesgezelschappen. Zie o.a. M. Mathijssen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden, 1987), 44-54; B. de Vries, *Een stad vol lezers; leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen, 2011); A. Lubbers, ‘“Weinig meer dan hun naam...”’. Nieuwe inzichten over vroeg negentiende-eeuwse Noord-Nederlandse leesgezelschappen’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011), 171-189.

8 ‘Voorbericht’, in: *DB* (1867), III-IV. Met hoeveel goede hoop deze nieuwe doorstart omringd was, blijkt wel uit het feit dat men de *Bijdragen* van 1876 de toevoeging ‘Nieuwe Serie’ meegaf – het formaat was iets kleiner geworden – en dienovereenkomstig liet men de jaargangtelling op nieuw weer bij één beginnen!

9 Beide redacteuren hadden begin 1870 hun klus overgedragen aan De Hoop Scheffer; zie het voorwoord tot *DB* 1870, dat van 1 november dateert. Gelet op die datum ligt het voor de hand te veronderstellen dat deze jaargang daadwerkelijk pas begin 1871 op de markt kwam. Dat zou ook het uitblijven van enige uitleg kunnen verklaren waarom een officiële jaargang 1871 achterwege was gebleven. De redactiewisseling was vermoedelijk ook nog gepaard gegaan met problemen met uitgever Kuipers die mogelijk een te groot zakelijk risico liep met de kennelijk nog steeds niet goed lopende titel. Dat zou kunnen verklaren waarom met ingang van 1872 G.L. Funke te Amsterdam als mede-uitgever optrad. Toen ook verkreeg het jaarboek een sierlijk voorblad, vervaardigd door de bekende lithograaf Gustaaf Leonardus Adolf Amand uit Amsterdam. Jakob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1894) was in 1860 tot hoogleraar aan het Seminarium benoemd; in 1877, toen het Athenaeum Illustre tot Universiteit van Amsterdam werd verheven, kwam hij daar tevens op de leerstoel kerkgeschiedenis terecht. *ME* II, 806-807.

10 S. Cramer, ‘Bij Prof. Scheffer’s laatste arbeid voor de *Bijdragen*’, in: *DB* 34 (1894), 2-3. Samuel Cramer (1842-1913), kleinzoon van Samuel Muller, was als zeer getalenteerd leraar, auteur en theoloog De Hoop Scheffer in 1890 aan het Seminarium opgevolgd. Reeds vanaf de eerste jaargang van de *DB* behoorde hij tot de *incrowd* van geregelde scribenten. Cramer ook had het plan opgevat om samen met zijn latere opvolger Kühler dat geschiedkundige werk, waar De Hoop Scheffer nooit aan toe was gekomen, te schrijven, waarvoor hij al veel materiaal had verzameld. Zijn verslechterende gezondheid en spoedige dood hebben dat evenwel verhinderd. *ME* I, 731-732.

11 Met ingang van 1882 was de firma E.J. Brill te Leiden de vaste uitgever geworden, en bleef dat tot aan het einde van de reeks in 1919. Aanvankelijk bleef de oude omslag gehandhaafd (weliswaar gelithografeerd door Mulder te Leiden), maar met ingang van jaargang 1883, was de layout van de omslag gemoderniseerd, en prijkte sindsdien de naam van de redacteur zowel op de

voorkant als op de rug. Redacteur Cramer was van meet af aan de jaargangen gaan nummeren, en beschouwde jaargang 1894 – ieder jaar meegerekend – als de 34te. Had hij de feitelijk verschenen jaargangen geteld, dan had jaargang 1894 evenwel nummer 32 moeten zijn. Pas toen Karel Vos was begonnen het register van de *DB* samen te stellen, dat in 1912 verscheen, was men erachter gekomen dat Cramer misgeteld had: ‘Deze 51ste jaargang heet zoo om de volgorde niet te verbreken; hij moest eigenlijk de 49ste heeten, daar de Doopsgezinde Bijdragen voor het eerst in 1861 uitgegeven, maar in 1866 en 1871 niet verschenen zijn.’ Verso titelblad *DB* 51 (1911).

12 Waarom het drie jaar geduurd had alvorens er eindelijk een nieuwe jaargang verscheen, verklaarde Kühler niet in zijn voorrede. Wel motiveerde hij de beperking tot uitsluitend historische artikelen. Eerder hadden ook meer populair beschouwende, soms zelfs historisch fictionele bijdragen tot de inhoud behoord, maar daartoe achtte hij de *Doopsgezinde jaarboekjes*, de *Geschriftjes ten behoeve van de doopsgezinden in de verstrooiing* en de *Zondagsbode* meer geëigend. Willem Johannes Kühler (1874-1946) was Cramer op 1 september 1912 aan het Seminarium opgevolgd. Hij zou de eerste worden die na Blaupot ten Cate tussen 1932 en 1950 een nieuwe, maar onvoltooid gebleven *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland* zou publiceren, in drie delen. Het laatste, postuum verschenen deeltje betrof enkel één hoofdstuk (over het gemeentelven) van het vervolg over de periode 1600-1735.

13 Kühler, tevens hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, telde niet veel sympathisanten onder de broederschapsbestuurders. Hij was minder sociabel dan zijn voorgangers en vond evenmin veel weerklink bij het geringe aantal studenten. Hij zou maar één proefschrift afleveren, dat van W.J. Kooiman over de geschiedenis van het Nederlandse Lutheranisme. Voorts had hij nogal de neiging zich aan tal van bestuurlijke verplichtingen te onttrekken, zoals het belangrijke ambt van secretaris van de ADS, wat tot dan toe altijd deel had uitgemaakt van het takenpakket van de hoogleraar. De zwakke gezondheid van zijn echtgenote leek hem weliswaar parten te spelen, maar *inside* roddel verweet hem luiheid en tijd- en geldverkwisting aan zijn verzamelwoede van antiquiteiten en andere *things of beauty*. De *Bijdragen* zou hij hebben gestaakt wegens het ontbreken van ‘bevoegde medewerkers’ – boze tongen stelden simpel dat hij ‘de Bijdragen om hals had gebracht en zijn hoofdtaak, de geschiedschrijving schromelijk verwaarloosde.’ Zie hierover Chr.P. van Eeghen, ‘Wilhelmus Johannes Kühler (Amsterdam, 8 December 1874-Leiden, 18 November 1946)’, achterin: W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland; gemeentelijk leven 1650-1730* (Haarlem, 1950), 71-74. Overigens, wie ‘s mans productie overziet, moet wel tot de conclusie komen dat verwijten van luiheid nogal misplaatst waren.

14 De initialen staan voor: ‘Een Van De Bedienaars Van Gods Woord Onder de Menniste Lidmaten Te Utrecht, namelijk, Marten Schagen Pieters Zoon Van Alkmaar.’ Blijkens een zeer haastig geschreven titelblad met inleiding-in-klad van totaal 16 pagina’s (ms. A 755 h uit het archief van de VDGA), was als uitgever voorzien Willem Jan Reers te Utrecht. Blijkens een los aanvullend kladje, met als titelvariant: *Boek- en Historiezael der Nederlandsche Doopsgezinden of der Menoniten*, dacht Schagen – uitgaande van een octavoformaat – aan een maandblad van 4 bladen (katernen van 16 pagina’s), ofwel 64 bladzijden, dan wel aan een kwartaalschrift van 12 bladen, ofwel 192 bladzijden. Dat was ook de gemiddelde omvang van een ander kwartaalschrift, de *Godgeleerde vermakelykheden*, dat Schagen in de jaren dertig al op de markt had gebracht. Zie hierover Piet Visser, “Redelyke regtzinnigheid.” Prolegomena over de betekenis van Marten Schagen (1700-1770) voor de Nederlandse Verlichting, in: Lies Brussee-van der Zee et al. (red.), *Balanceren op de smalle weg; opstellen aangeboden aan Kees van Duin, Alle Hoekema en Sjouke Voolstra bij hun afscheid van het Doopsgezind Seminarium* (Zoetermeer, 2002), 216-284, m.n. 234 en 275, noot 86.

15 Geciteerd naar Visser, ‘Prolegomena’, 234.

16 In datzelfde jaar 1751 publiceerde hij onder meer twee catechetische werkjes, en was hij druk bezig met de vertaling uit het Engels van de omvangrijke *XX godvrugtige bespiegelingen* van Benjamin

Bennet (2 dln., 1751-1753); zijn gemeente was in twee kampen verdeeld, een lammistisch en een zonnistisch deel, wat altijd veel tact vergde, ook wat betreft de omgang met zijn collega Van Heijninghen die tot de lammistische bloedgroep hoorde. Zie voor Schagens moeilijkheden: Visser, 'Prolegomena', 235-236; zie voor de indrukwekkende omvang van zijn productie: *idem*, Bijlage I, 248-252.

17 In het toenmalige Staatsmuseum der Geschiede van de DDR, aan Unter den Linden te Oost-Berlijn, vormden Boerenoorlog en Munster de propagandistische oerknal van de nog jonge socialistische staat.

18 Zie hierover: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de doperen in de Nederlanden 1531-1675* (Leeuwarden & Hilversum, 2000), 22-23. Pionierswerk leverde ook George Hunston Williams, wiens sedert 1962 meer dan verdubbelde derde druk van *The Radical Reformation* (Kirkville, MO, 1992), als standaardwerk fungeert. Ondertussen is de polygenesis-these door auteurs als Arnold Snyder en Andrea Strübind al weer behoorlijk gerelativeerd en aangepast. Zie James M. Stayer, 'Introduction', in: J.D. Roth & J.M. Stayer (red.), *A companion to anabaptism and spritualism, 1521-1700* (Leiden & Boston, 2007), xv-xix, het handboek waarin de neerslag van deze historiografische ontwikkelingen duidelijk is waar te nemen.

19 A.F. Mellink publiceerde een baanbrekend boek over *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen & Djakarta, 1954; herdruk Leeuwarden, 1981); hij was ook de belangrijkste leverancier van archivalische bronnenuitgaven in de nieuwe Brill-reeks, *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (DAN), die in 1969 in het leven was geroepen door CUDAN (de Commissie tot Uitgave van de Documenta Anabaptistica Neerlandica). CUDAN beoogde een omvangrijk corpus van doperse teksten (tot 1648) te publiceren, in navolging van de vroegere 10-delige reeks onder redactie van S. Cramer en F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* ('s-Gravenhage, 1903-1914); elders in Europa publiceerde men vergelijkbare reeksen *Täuferakte*. De nieuwe hoogleraar op de leerstoel Anabaptistica van de Universiteit van Amsterdam, Irvin B. Horst, secretaris van CUDAN, behoorde tot een van de initiatiefnemers van DAN. Mellink zou maar liefst vier van de tot 2002 zeven verschenen tekstedities voor zijn rekening nemen. Het mededelingenblad van deze doperse documentencommissie, het *CUDAN Bulletin*, dat tevens een bibliografische functie vervulde, was reeds in 1981 een zachte dood gestorven.

20 Toen H.W. Meihuizen in 1976 zijn functie van lector aan het Seminarium had neergelegd, en zich dientengevolge ook had teruggetrokken uit de redactie van de *Bijdragen* – de 'nestor onder de doopsgezinde historici' was inmiddels al 70 jaar geworden – werd hij opgevolgd door Irvin B. Horst, die sinds het eerste uur reeds zitting had in het bestuur van de DHK. Dirk Visser, 'Redactioneel', in: *DB* 3 (1977), 7. Horst had aan Eastern Mennonite College (nu University) te Harrisonburg, VA, een bachelor in de theologie behaald, maar was later geschiedenis gaan studeren, o.a. bij Jan Romein aan de Universiteit van Amsterdam. Dirk Visser, een tijdlang student-assistent van Horst, zou zijn theologische studie niet voltooiën. Jacobszoon was predikant in Haarlem, Kuipers in Grouw, en Voolstra in Middelburg.

21 S. Voolstra, 'Voortdurende beeldenstorm; doperse geschiedschrijving en doopsgezinde identiteit', in: *DB* 15 (1989), 16.

22 S. Voolstra, 'Doopsgezinden, opposanten en geestverwanten', in: *DB* 20 (1994), 10.

23 Dit was een geliefd onderwerp tijdens de vele zeiltochten die we samen gemaakt hebben. Hoewel we het hierover nooit eens werden, mis ik nog steeds die geestrijke hersenoefeningen, meestal in een indommende jachthaven onder een verzinkend avondrood met mast tikkend want en zacht klinkende glaasjes.

24 Voolstra, 'Voortdurende beeldenstorm', 16 en 19.

25 Voolstra, 'Voortdurende beeldenstorm', 19-20. Hij zou zich niet alleen tot een groot Menno Simonskenner ontwikkelen, maar ook tot een sympathisant van het belijdend, meer orthodoxe doperdom van Oude Vlamingen e.d.

26 Deze missie klinkt ook duidelijk door in het handboek van Samme Zijlstra uit 2000, bij de

totstandkoming waarvan hij nauw betrokken was: *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675*. Alleen al de hoofdtitel spreekt boekdelen.

27 Voolstra was zijn carrière aan het Seminarium in 1981 begonnen als docent christelijke geloofs- en zedenleer. In 1988 zou hij na het vertrek van Horst aan de Universiteit van Amsterdam tevens de leerstoel geschiedenis van het Nederlandse doperdom aanvaarden, een vak dat hij eerder al aan het Seminarium doceerde na de dood van Jacobszoon in 1983. De pastor en theoloog werd tevens historicus – een combinatie die wat hem betrof slechts één doel diende, zodat de historicus dan ook herder en godgeleerde bleef. Zie mijn biografische schets 'Sjouke Voolstra. "De Schrift niet allemans dinck en is"', in: Brussee-van der Zee et al. (red.), *Balanceren op de smalle weg*, 19-27.

28 De tekst van de *Anabaptist Vision* was eerst uitgesproken op een vergadering van de 'American Society of Church History' in december 1943. Sinds de publicatie ervan in het aprilnummer van *The Mennonite quarterly review* van 1944, zou het een inspirerende richtlijn vormen voor het veranderende Noord-Amerikaanse geloofsleven. Zie: Albert N. Keim, *Harold Bender 1897-1962* (Scottsdale, PA & Waterloo, Ont., 1998), 306-331. In Nederland verscheen er in 1948 als uitgave van de Doopsgezinde Vredesgroep een vertaling van door Carl F. Brüsewitz, *De Doperse Visie*, maar hier zou het pamflet vrijwel geen effect sorteren. Curieus is dat terwijl elders in Noord-Amerika de invloed van Bender begon te tanen, en de historische fundamenteën van Benders *Vision* door de jonge generatie historici van de *Radical Reformation* ondermijnd werden, er in Nederland in 1988 door de Vredesgroep nog een herdruk van werd uitgebracht, voorzien van een voorwoord van A.G. van Gilse.

29 Voolstra, 'Voortdurende beeldenstorm', 23.

30 Het duifje is afgebeeld op de titelpagina van de editie 1636: *Olijftacxken, of schriftuerlijke aenwysingh, over wat lieden den vrede Gods staet* (Haarlem, Th. Fonteyn / Amsterdam, Jan Albertsz, 1637). Een afbeelding ervan staat in S. Groenveld, J.P. Jacobszoon & S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1980), 75.

31 Op de dag dat de DHK haar 40-jarig jubileum vierde in Amersfoort, 5 oktober 2013, werd in Leeuwarden de Menno Simonslezing gehouden, bij welke gelegenheid het kinderboek van Mireille Geus werd gepresenteerd: *De andere weg* (Haarlem, Gottmer, 2013). Het boek is geïnspireerd op de geschiedenis van de in 1573 geëxecuteerde martelares Macyken Wens. Nogal komisch – in ieder geval anachronistisch – is dat daarin op p. 40 verteld wordt hoe dochter Nelleken, de hoofdfiguur uit dit zestiende-eeuwse doperverhaal, de wandbordspreuk memoreert die haar vader haar geleerd had. Het arme kind kon toen nog niet weten dat ds. S. Smeding dat motto pas vier eeuwen later, omstreeks 1963, in Makkum zou laten bakken.

32 Omstreeks 1982 was Jaap Brüsewitz als onvervalste doopsgezinde bij de redactie gekomen. Hij was vanaf 1978 student-assistent van professor Horst geweest, in 1981 afgestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam, en sedertdien predikant van de gemeente Haarlemmermeer te Hoofddorp. Zijn dissertatie-onderzoek naar het zonnistische doperdom, begonnen bij Voolstra, is tot dusver onvoltooid gebleven.

33 Wiebe Bergsma, die begin 2013 aankondigde na 29 jaar het redacteurschap van *DB* neer te leggen, was in 1983 aan de Rijksuniversiteit Groningen gepromoveerd op het proefschrift: *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), Schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*.

34 De komst van de ex gereformeerde Samme Zijlstra in 1987, eveneens in 1983 bij Mellink gepromoveerd op een studie over *Nicolaes Meyndertsz van Blesdijk; een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme*, werd het daaropvolgende jaar nog enigszins dopers gecompenseerd door het toetreden tot de redactie van Bonny-Rademaker-Helfferich en Gerke van Hiele die slechts een paar jaar bleef.

35 Zie het lijstje van namen voorin dit nummer. In de loop der jaren zijn bij de redactie aangeschoven (en deels na verloop van tijd ook weer gegaan – zie de asterisk): Anton van der Lem

(1993)*, Daan de Clercq (1999), Annelies Verbeek (2000)*, Jelle Bosma (2002), Anna Voolstra (2005), Jaap de Jong (2006), Sjoerd Bijker (2007)*, Yme Kuiper (2007), en Mirjam van Veen (2011). Laatstgenoemde, eveneens hoogleraar kerkgeschiedenis aan de VU en modern PKN'er, is bijkans de enige nog die de redactie op een stichtelijk spoor dient te behouden – die herderlijke verantwoordelijkheid wordt haar althans ongevraagd toegeschoven.

36 Ik heb er sedert 1983 enkele jaren doorgebracht voor mijn onderzoek naar leven en werk van de gebroeders Schabaelje, waarop ik in 1988 gepromoveerd ben, het jaar ook waarin ik Simon Verheus zou opvolgen, na een vacature van drie jaar. Van klant van de Doopsgezinde Bibliotheek werd ik toen filiaalhouder.

37 Deze paradigmatische verschuivingen binnen het vak kerkgeschiedenis zouden later *in extenso* doorklinken in het gezaghebbende handboek van Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum, 2005). Zij stellen in de 'Proloog' op p. 16 onder meer: 'Wij beschouwen religiegeschiedenis als een vorm van cultuurgeschiedenis in de breedste zin van het woord [...] Toch richt onze belangstelling zich niet primair op de afzonderlijke religies, maar op de gestalten die religie in de cultuur en samenleving heeft aangenomen en de vormen waarin zij zich in ruimte en tijd heeft gemanifesteerd.'

38 Luidde tot 1988 de doelstelling van de DHK nog dat de studie van en bezinning op de traditie ten dienste stonden '*van gemeente en broederschap*', sindsdien werd dat als volgt geformuleerd: 'ten dienste *van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder*.' Vanaf 2005 werd dit nog uitgebreid tot: 'ten dienste *van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder*' (mijn cursiveringen).

39 Het stuk heette: 'D.B. – D.V.? Aanzetten voor een herijking en bijstelling van het redactionele beleid op basis van een korte evaluatie van veertien jaargangen Doopsgezinde Bijdragen.'

40 De redactie werd gevoerd door Simon Groenveld, Jaap Jacobszoon en Simon Verheus, die tevens deel uitmaakten van de jubileumcommissie. Voor het eerst in de doperse historiografie werden uiteenlopende aspecten van het Nederlandse doperdom, zowel thematisch als chronologisch geordend, tegen de achtergrond van de maatschappelijke en staatkundige ontwikkelingen behandeld. Dit ook rijk geïllustreerde boek dat voor een breed publiek geschreven was, zou direct navolging vinden. In 1982 verscheen eveneens bij uitgeverij De Walburg Pers in Zutphen een qua formaat en *lay out* identiek boek over de geschiedenis van de Remonstranten; een jaar later, in 1983 ter gelegenheid van een Lutherherdenking, gaven ook de Lutheranen een vergelijkbaar werk uit. De gelijknamige tentoonstelling, voorzien van een catalogus waarin 148 objecten beschreven zijn, vond plaats van 27 september tot 1 december 1980.

41 Aanleiding vormde de herdenking van de 350-jarige vereniging van Vlamingen, Friezen en Hoogduitsers in Amsterdam. De lezingen werden verzameld in *DB 16* (1990), die voor het eerst in de geschiedenis van het jaarboek een fraaie stofomslag in kleur kreeg, waarop het toen juist door Museum Boymans van Beuningen verworven schilderij van Karel van Mander is afgebeeld, de Doortocht door de Jordaan (1605). Tevens was er van 27 oktober tot 24 november in de Universiteitsbibliotheek een tentoonstelling ingericht van zeldzame boeken en prenten uit de Doopsgezinde Bibliotheek. Zie de catalogus van Piet Visser, *Van offer tot opera; doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1989).

42 Piet Visser, Alastair Hamilton & Sjouke Voolstra, *From martyr to muppy (Mennonite urban professionals) a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994).

43 De Doopsgezinde Historische Kring treedt als uitgever op; zij bezit ook het copyright. De eerste drie jaargangen van de *Bijdragen*, 1975-1977, werden geproduceerd door Lakerveld b.v. te Den Haag; van 1978-1989 werd het drukwerk verzorgd door Samsom-Sijthoff te Alphen aan de Rijn; twee jaar, 1990 en 1991, werd het zet- en drukwerk gedaan door Knijnenberg te Krommenie. Vanaf 1992 (al langer dan de helft van ons bestaan) is het jaarboek ondergebracht in het

fonds van Verloren te Hilversum die ook als uitgever een (klein) deel van de distributie voor zijn rekening neemt. Sindsdien is het omslag van baksteenbruin veranderd in meerkleurendruk.

44 Achtereenvolgens verschenen, onder eindredactie van Dirk Visser: *Doperse Stemmen* (DS) 1: H.W. Meihuizen, J.A. Oosterbaan & H.B. Kossen, *Broederlijke vereniging* (1974); DS 2: H.W. Meihuizen & J.P. Jacobszoon, *Menno Simons' Meditatie op de 25^e Psalm* (1976); DS 3: S. Voolstra, *Vreemdelingen en bijwoners; vredesgetuigenissen uit het Nederlandse doperdom* (1979); R.C. Oosterbaan-Lugt & I.B. Horst, *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods* (1980); DS 5: J. Brüsewitz, M.A. Krebber, I.B. Horst & S. Voolstra, *Confessie van Dordrecht 1632* (1982); DS 6: W. Bergsma & S. Voolstra, *Uyt Babel ghevloden, in Jeruzalem ghetogen. Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping* (1986).

45 S. Voolstra, *Een gemeente van heiligen; de kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons* (Amsterdam, 1994 – *Doperse Stemen* 7), 5. In het Menno-500 jaar publiceerde hij onder auspiciën van de Noordhollandse Doopsgezinde Sociëteit ook nog een handzaam en populariserend boekje, getiteld: *Menno Simons (1496-1561); leven, beeld en boodschap*, dat in een grote oplage op ruime schaal verspreid werd.

46 De *DDR*-reeks is een serie van het Doopsgezind Documentatiecentrum van de UB Amsterdam. Verschenen zijn studies over doopsgezinden in De Rijp (1992 – *DDR* 1), Edam (1993 – *DDR* 2), Utrecht (2003) (*DDR* 4), en de Friese Zuid-Westhoek (2007 – *DDR* 4). In de *MM*-reeks, uitgegeven vanwege de Doopsgezinde Bibliotheek (UB Amsterdam) en het Doopsgezind Seminarium, verschenen tekstedities over: Pieter Jansz (1851-1860) (1997 – *MM* 1), Cor Inja (1925) (2001 – *MM* 2), Eduard Simonsz Toens (1735-1749) (2005 – *MM* 3), Marten Martens (1794-1798) (2005 – *MM* 4), Focke Wigles Gorter (1736-1836) (2010 – *MM* 5), en Zaaans doopsgezinde hulp aan Joodse vluchtelingen (2011 – *MM* 6).

47 Ondertussen is het omslag steeds kleurrijker geworden. De typografie en de *lay out* van het jaarboek zijn sedert de lancering in 1975, enkele modificaties daargelaten, lang in zwang gebleven. De bladspiegel van de eerste drie jaargangen was iets luchtiger maar ook wat rommeliger dan die van de latere jaargangen; die eerste drie nummers hadden (naar voorbeeld van de Duitse *Menonitische Geschichtsblätter*) ook eindnoten in plaats van voetnoten, waartoe in 1978 werd overgegaan. Pas met de 37ste jaargang van 2011 zijn de opmaak en *lay out* het meest drastisch herzien. Niet alleen werd toen wegens de leesbaarheid weer geopteerd voor eindnoten, maar ook werden de interlinies, de soort en korpsgrootte van de broodletter aangepast. Voorts werden (tussen)kopjes en *running titles* gekapitaliseerd, terwijl inhoudsopgave, titels en opschriften gecentraliseerd werden. De inspiratie daarvoor werd gevonden in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*.

‘Gewigtige redenen om sig niet te begeven in den huwelyken staat met de gene die roomsgesind zijn’

Rumspringa in de Doopsgezinde Bibliotheek

ADRIAAN PLAK

Tijdens de najaarsbijeenkomst 2013 van de Doopsgezinde Historische Kring in Amersfoort hield ik een presentatie over recente aankopen in de Doopsgezinde bibliotheek. In deze tekst volgt nogmaals de inhoud ervan. Iets minder rijk geïllustreerd weliswaar, maar toch voorzien van de nodige afbeeldingen, om mijn verhaal begrijpelijk te maken.

Ik begin niet – zoals u wellicht zou verwachten – met een boek, maar met een schilderij. Voor iedere doopsgezinde uit Amersfoort en voor alle andere mensen die de tentoonstelling over Van Mierevelt bezocht hebben en misschien ook wel de tentoonstelling bij de Bijzondere Collecties in 2011 (Vijf eeuwen doopsgezind) kan dit geen onbekende zijn. Het is Lubbert Gerritsz die in Amersfoort geboren is. Omdat de meesten van u op de tentoonstelling al veel bijzonder materiaal uit de Doopsgezinde Bibliotheek gezien hebben, heb ik hier gekozen voor recent verworven materiaal. Daar hoort ook dit portret van Lubbert Gerritsz bij, dat in de zestiger jaren uit de Collectie van de Universiteit van Amsterdam was ontvreemd en in 2009 dankzij een Belgische handelaar weer kon worden teruggekocht. Lubbert Gerritsz (1535-1612) was een belangrijk voorganger en oudste te Hoorn en Amsterdam, een vriend van Hans de Ries, die nauw betrokken was bij verschillende afsplitsingen en pogingen tot verzoening tussen doperse groepen. Ik laat u dit portret zien om aan te geven dat we in de Doopsgezinde Bibliotheek niet alleen papier verzamelen en beheren, maar ook geheel andere objecten.

Het is nu 16 jaar geleden dat ik als assistent-bibliothecaris van de Doopsgezinde Bibliotheek in de doopsgezinde wereld ben aangesteld en zoals Donald D. Kraybill in zijn dit jaar verschenen boek *The Amish*¹ schrijft is 16 jaar de gemiddelde leeftijd om te gaan Rumspringa. Bij de Amish doen de meeste jongeren dat door zich aan te sluiten bij andere jongeren uit de gemeenschap die zingen,

Portret van Lubbert Gerritsz. uit 1607 door Michiel Jansz. van Mierevelt (foto: UBA, Doopsgezinde Bibliotheek).

schuurfeesten houden, picknicken etc., vaak zonder toezicht van ouderen. Een kleine minderheid kiest ervoor zich buiten de gemeenschap te oriënteren. Zij kopen een auto, gaan in de stad wonen, drinken alcohol of doen andere dingen die zij als gedoopte Amish niet mogen doen, zoals de twee jongeren die Kraybill noemt aan het begin van zijn hoofdstuk *From rumspringa to marriage*.

On June 24, 1998, federal agents arrested two Amish-raised Young men in Lancaster County, Pennsylvania, and charged them with intent to distribute cocaine for a drug ring tied to the Pagans motorcycle gang in Philadelphia. Within hours, the event was a major news story far from the local police blotter. From the New York times to Australian broadcasting and hundred of points in between, the story received extensive coverage. Eventually the indicated young men were each sentenced to a year in prison. But before they began their jail time, both requested baptism and joined the Amish church, taking a step their parents had long wished for.

De meeste, waaronder ook deze twee, laten zich na het Rumspringa dopen en gaan trouwen binnen de gemeenschap. Vandaag ga ik met u Rumspringa in de Doopsgezinde Bibliotheek waarbij ik mij vooral zal richten op materiaal uit de Doopsgezinde Bibliotheek met af en toe een uitstapje daar buiten – het gaat hierbij voornamelijk om nieuw verworven materiaal.

De doopsgezinde bibliotheek zoals wij die nu kennen bestaat nog maar kort en met zijn 45 jaar eigenlijk niet veel langer dan de Doopsgezinde Historische Kring. In de prachtige folder die in 1967 bij het achtste doopsgezind wereldcongres in Amsterdam werd gemaakt staat te lezen dat de kerkenraad in 1966 had besloten:

om deze onvervangbare schatten zo goed mogelijk te bewaren en voor een wijder publiek open te stellen [en daarom] de boeken over te brengen naar het gebouw van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Voordat deze overdracht echter plaatsvond werd een groot deel van de bibliotheek ‘gedeselecteerd’, zoals dat in de bibliotheekwereld heet: afgestoten. Meer dan 40.000 banden van de bibliotheek werden niet naar de overkant van het Singel in Amsterdam, maar naar Utrecht, Achter St. Pieter, getransporteerd waar de boeken bij veilinghuis Beijers werden verkocht in 1970 en ’71 en enige jaren later op twee veilingen in 1975. Op 8 mei 1968 werden de boeken die mevrouw Swart-Pot had uitgezocht, en die dus gebleven waren, overgedragen aan de Universiteitsbibliotheek. Het waren alles bij elkaar zo’n 4.000

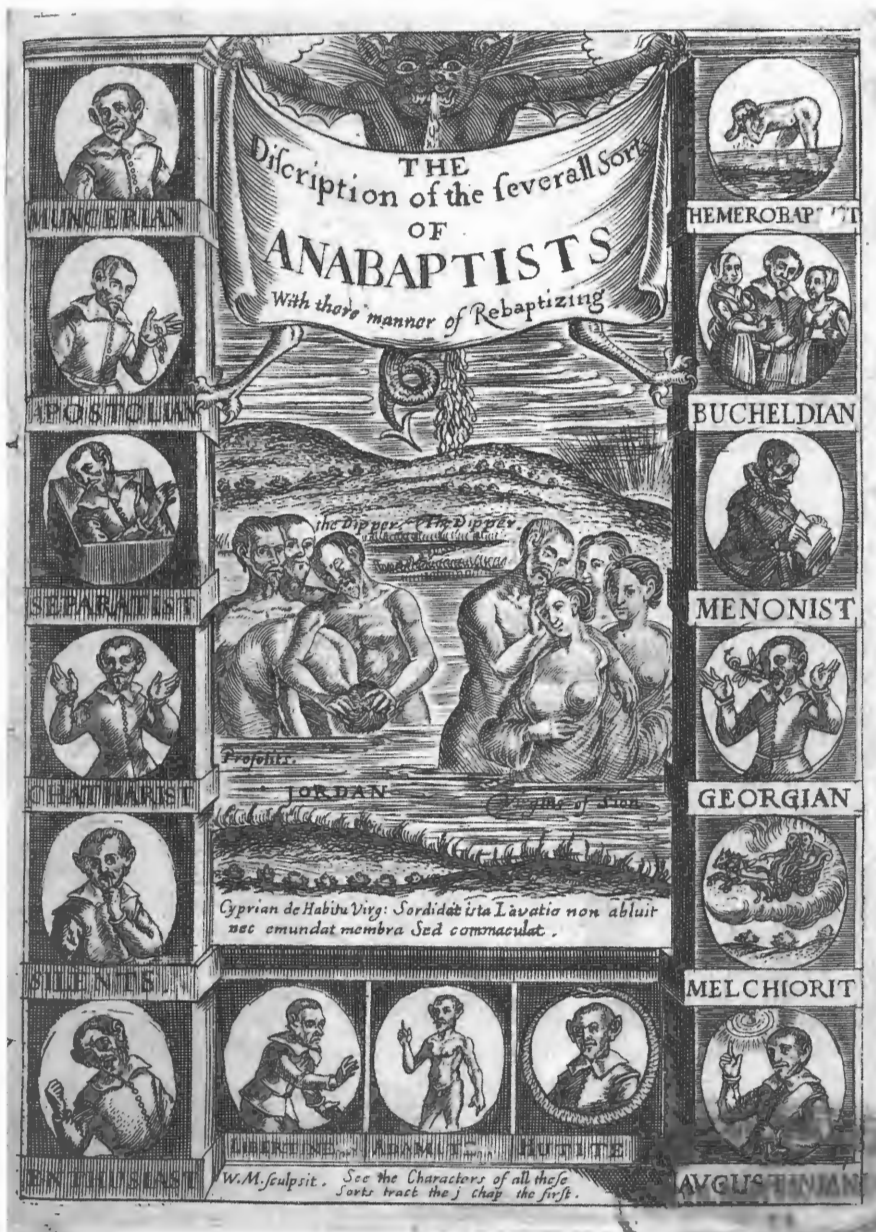
banden die als mennonica de nieuwe doopsgezinde bibliotheek uitmaakten – met als belangrijkste ijkpunt de catalogus van Boekennoogen uit 1919.²

Sinds die tijd is het boekenbestand van de bibliotheek vrijwel verdubbeld. Nieuwe uitgaven, aankopen van antiquarische boeken, giften, soms zelfs het terugkopen van boeken die geveild waren, zorgden voor aanwas. Dr. W. Heijting, die als onderzoeker in de zestiger jaren de Doopsgezinde Bibliotheek regelmatig bezocht, wist mij te vertellen dat dankzij zijn aanwijzingen mevrouw Swart-Pot een aantal zeldzame werken, die misschien niet direct als mennonica konden worden aangemerkt, alsnog op de UB-stapel liet belandden. Zoals gebruikelijk bij dit soort grote operaties gaat er wel eens wat mis en soms heb je het geluk dat je dat later kan herstellen. Zo is in 2011 nog een boek verworven dat wel in Boekennoogen is opgenomen, maar toch op de veiling bij Beijers verkocht werd. Het is het enig bekende exemplaar van de tweede druk van: Jacobus Lydius met als titel: *Historie der beroerten van Engelandt, aengaende de veelderley secten, die aldaer in de kercke Jesu Chriti zijn ontstaen* (Dordrecht: Hendrick van Esch, 1649). Het boek was in 2010 door een handelaar aan de VU verkocht maar door medewerking van de VU konden wij het terugkopen en is het nu weer in de bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente.

De eerste druk van dit boekje uit 1647, die minder zeldzaam is, was gelukkig wel in de bibliotheek gebleven. Lydius werk gaat terug op een rijke verzameling Engelstalige bronnen over dissidente religieuze groeperingen in Engeland, die hij zelf verzamelde had. Over de anabaptisten of wederdopers kan hij kort zijn, omdat die in Nederland al bekend zijn. Lydius stipt alleen aan waar de Engelse anabaptisten in verschillen, namelijk in de doop en het beroepen van predikanten. Hij schrijft dat wat het dopen betreft zij geheel en al ondergedompeld worden in een rivier, alsof zij ‘begraven’ worden. Met honderden tegelijk worden zij gedoopt in riviertjes en zijarmen van de Theems, die zij de Jordaan noemen.

Natuurlijk doen er allerlei verhalen over misstanden de ronde in deze voor Engeland roerige tijd die gepaard ging met burgeroorlog. Zo zouden anabaptisten zoals ze stevast genoemd worden vele oude vrouwen in het midden van de winter in de rivier ondergedompeld hebben, waardoor er niet weinig gestorven zijn. Een merkwaardige anekdote is ook de volgende die door Lydius genoemd wordt:

Een sekere vrouws-persoon willende herdoopt worden, trock harr klederen uyt, ende stonde soo naect voor den dooper. Terwylje het gebedt gedaen wierdt dekteze met beyde handen die deelen die sonder schaemte niet en konden verthoont worden. Als de dooper dat sagh, seyde hy tot

Gegraveerde titelpagina van: Daniel Featley, *The dippers dipt, or, The Anabaptists duck'd and plunge'd over head and ears* (London, 1646) (foto: UBA, Doopsgezinde Bibliotheek).

haer: Het is onbetamelijck dat ghy beyde uwe handen laet nederhangen, daer Christus bevolen heeft, dat men die te samen met het herte om hooge nae den hemel moet op-heffen, gelijk hij haer toonde dat hy selver dede. Maer sy seer beschaemt zijnde weygerde sulcken ontijdedelijken devotie; Ende daerom en heeftse oock niet mogen gedoopt worden.

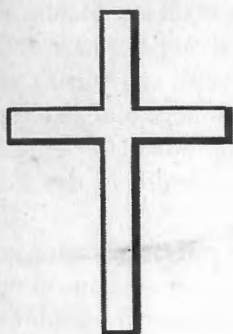
Van de door Lydius gebruikte en genoemde literatuur is slechts een gering aantal boeken in de Doopsgezinde Bibliotheek aanwezig. De geloofsbelijdenis die in 1644 het licht zag en volgens Lydius in 1646 werd herdrukt hebben wij niet,³ maar gelukkig wel het werk van Daniel Featley *The dippers dipt*,⁴ met daarin het dispuut in Southwark van 17 oktober 1642 tussen hem en een aantal anabaptisten. Dat hij ook de mennonieten onder de anabaptisten rekent blijkt uit de gegraveerde titelpagina, waar de schrijvende Mennonist boven de Davidjorist is afgebeeld.

Volgens Featley maakt het niet uit of men wordt gedoopt door besprenkelen, gieten of onderdompelen, zoals de anabaptisten in Engeland doen. In Nederland kenden ook de collegianten de doop door onderdompeling en in Duitsland de zogenaamde dompelaars in Hamburg. Twee jaar geleden hebben wij een compleet (d.w.z. ongeschonden en volledig) exemplaar kunnen kopen van het boek van de doopsgezinde oudste bij de Vlamingen in Rotterdam Bastiaan van Weenigem, een fervent tegenstander van de collegianten. Als oudste kwam hij regelmatig in Hamburg en was hij goed op de hoogte van de gebruiken daar. Over hen schreef hij zijn:

Noodtwendige verantwoordinge van seventhien redenen, door Bastiaen van Weenigem [...] tot bewijs ghegeven; dat den doop die door begietinge met water gheschiedt, op het hooft, des doopelinghs, oock eenen wettighen doop is. De welcke tegen-ghesproken werden, van de dienaeren, der Doops-ghesinde Gemeente, binnen Hamborgh, diemen de Dompelaers noemt (Rotterdam, Joannus Borstius, 1666)

Het zal niemand verbazen, maar de bibliotheek is ruim voorzien van literatuur op het gebied van dopen. In de handschriftenafdeling, die samenvalt met een deel van het Doopsgezind documentatiecentrum, staan een groot aantal preken, waaronder huwelijkspreken, intreepreken, en ook veel dooppreken. Samen met belijdenissen vormen deze dooppreken een monument of aandenken aan een van de belangrijkste momenten in het leven van iedere doopsgezinde. De heer Renssen heeft mij beloofd dat hij vandaag (dat is 5 oktober) de belijdenis van zijn overgrootmoeder Bernarda Cardinaal uit 1843 mee zal nemen. En hij heeft woord gehouden.

Ns 65-624

Aan Fr. Marretje Koorn

Herinnering aan Uw. Doop

op Zondag 19 April 1942 .

door Ds. K. F. Grieben

in de Doopsgezinde Kerk te Den Burg op Texel.

Het doopschriftje van Marretje Koorn, 1942 (foto: UBA, Doopsgezinde Bibliotheek).

De omslag die u hier ziet is de herinnering aan de doop van Marretje Koorn op 19 april 1942 door Dominee Klaas Tammes Gorter. Na de belijdenis-avond werden de dertien dopelingen op 19 april gedoopt nadat zij beloofd hadden bereid te zijn: 'Te trachten God lief te hebben en Hem te gehoorzamen en ook – Te trachten onze gemeente te dienen als trouwe leden'. Na de algemene toespraak kreeg ieder een persoonlijke toespraak en een bijbelvers mee. Voor Marretje Koorn was dat het vers uit het Marcus Evangelie (5:34): Uw geloof heeft u behouden. Als herinnering aan haar doop kreeg Marrie, zoals ze door haar vrienden genoemd werd, een verslag van de belijdenis-avond, de dooppreek, algemene toespraak, persoonlijke toespraak en de Slot-toespraak in getypte vorm mee. Twee maanden later ging Marrie met haar zus Trijntje en Hans de Jongh – zij waren alle drie op dezelfde dag gedoopt – naar de juni-jongerendagen in Elspeet.

Dankzij het verslag van Hans weten we wat er die dagen gebeurde.⁵ Helaas liep de sluiters van zijn fototoestel bij de eerste opname al vast, waardoor wij geen foto's hebben, maar wel heeft hij een aantal prentbriefkaarten van Elspeet ingeplakt die het verslag verlevendigen. Eerst is er de lange reis die om half acht begint met de bus naar Oudeschild, de boottocht van een uur naar Den Helder, en de treinreis van anderhalf uur naar Alkmaar om uiteindelijk even na vier uur in Harderwijk aan te komen, waar ze nog misselijk zijn van de surrogaatlimonade die ze op station Amersfoort hadden gekocht.

De jongerendagen worden geopend door dominee Keuter gevolgd door een lezing door de heer G. van Veen over 'De door God bedoelde eenheid', met speciale aandacht voor de sociale kant van het huwelijksleven. Met veel wandelen, lachen en een soort bonte avond worden de serieuze onderwerpen die vooral over huwelijk, opvoeding en gezin gaan afgewisseld; maandag wordt de thuisreis aanvaard.

Helaas heeft Marrie de oorlog niet overleefd. Op een begeleidend briefje van de heer Vis staat dat zij met haar broer Willem en haar ouders op 6 april 1945 is omgekomen bij de beschieting van Den Burg. De Duitsers hadden hun kustbatterijen op het dorp gericht om de opstandige Georgiërs die zich daar schuilhielden te treffen. Ook voor dominee Keuter kwam de bevrijding van kamp Bergen Belsen te laat.

Over de Tweede wereldoorlog is ook in de *Doopsgezinde Bijdragen* het nodige geschreven. Onder andere door Gerlof Homan in zijn artikel over Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog. Een van de prominentere doopsgezinden die hij noemt was ds. Cornelis B. Hylkema die zich bij de NSB aansloot. Zijn theologische geschriften liggen in de Doopsge-

zinde Bibliotheek, maar zijn fascistische literatuur is te vinden in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Wel hebben wij uit de Jacobszoon bibliotheek onlangs de eerste druk van het boek *Ras en toekomst* opgenomen. Het is uitgegeven met de naam van de zoon als auteur, maar de meest vileine hoofdstukken 9-16 zijn door de vader geschreven.⁶ Homan oordeelt denk ik te mild over Govert Willem, die uiterst begaafd op zijn 23ste zijn medische studie al afgerond had en op 27 jarige leeftijd in 1938 in Leiden promoveerde. In 1962 werd Govert Willem gelauwerd voor zijn anoniem ingestuurde verhandeling op de vraag van het Teylers Godgeleerd Genootschap om een vergelijkende beschouwing te schrijven over de betekenis van het geweten bij Kant, Hegel en Heidegger. Uit de lofrede in typoscript met correcties blijkt dat Govert's inzending aan alle verwachtingen van de beoordelingscommissie voldeed. De lofrede is evenals de gedrukte verhandeling pas sinds kort aanwezig in de Doopsgezinde Bibliotheek. De auteur van de lofrede moet ik nog achterhalen.

Veel van de nieuw verworven boeken zijn ons geschonken. Uit de bibliotheek van Heerenweegen uit Zeist, die grotendeels eigendom was van de heer

Cor Inja, Carl Brusewitz, Irvin Horst, T.O. Hylkema, W. Mesdag en Paula Thijssen op de stoep van Heerenweegen (foto: UBA, Doopsgezinde Bibliotheek).

Jan Gleysteen hebben wij een groot aantal boeken verworven. Ook van Cor Inja hebben wij het nodige gekregen in handschrift en typoscript. U ziet hem hier op de foto met ook Carl Brusewitz, Irvin Horst, T.O. Hylkema, W. Mesdag en Paula Thijssen. De andere namen ken ik niet, maar wie weet is er een lezer die me ermee kan helpen. Zij staan hier op de stoep van Heerenweegen.

Van Carl Brusewitz kregen wij in 2002 een bijzonder document. Het betreft het verslag van de armenkas van de Vlaams Doopsgezinde Gemeente in Vianen. Eigenlijk hoort het niet thuis in de bibliotheek en waarschijnlijk is het beter op zijn plaats in het Utrechts Archief, maar voorlopig blijft het nog even bij ons. Op het eerste blad staat dat Hendrick Iansen Wick te oud is geworden en dat zijn vrouw Metis Rijcken is overleden.

Also Ick hendrick iansen wick met metis
rycken syn huysvrouw lange iaere bedient hebben den
Dienst van onse armen der ghemeente alhier
tot vyanen daer sy eens me gesont waeren
ende also metis rycken syn lieve huysvrouw
hem is af gestorven hier wt dit ellendich
lichaem in tussen gehaelt heeft ende hendrick
ianse wick door syn grote swackheijt en hoge
ouderdom niet konde langer bedienen maer
in vroomigheijt en rechte trouwicheyt heeft
syns tyt voldient waer over wy hem toe
wensen die eewege salyge ruste bi dy heere
so ist dan dat ick willem diercks onwaardich
mede dienaer met hendrick ianse en metis
rycken syn huysvrouw een tyt lang geweest
Ben
so worde ick dus
ontbouden ende hendrick ianse heeft het
cantoor open gedaen daer het goet is wat
de armen aen ging by malcander in was

De kas wordt op 10 april 1626 overgenomen door Willem Dierckx en bij de overacht is ook de oudste Jacus Verbeek aanwezig en de broeder Adriaan Mijzen. De armenkas omvat 243 gulden, honderd daelders, een obligatie van honderd gulden en nog een brief van 25 gulden. Het kasboek loopt door tot in de zeventiger jaren van de zeventiende eeuw en is zeker een apart onderzoek waard.

Een van de boeken die afkomstig is uit de Jacobszoon bibliotheek en op de stapel ligt om gecatalogiseerd te worden betreft: *Saloon fight at Berne, India-*

"I'll Lick You Too."

Illustratie uit: Fred Rohrer, *Saloon fight at Berne, Indiana – not a novel, but real history* (Berne, 1913).

na – not a novel, but real history; truth stranger than fiction van Fred Rohrer uit 1914. Rohrer woonde in Berne Indiana, een plaats die vooral uit Zwitserse emigranten bestond, waaronder ook veel doopsgezinden die rond 1850 uit Zwitserland waren vertrokken. Hij was doopsgezind en drukker en behoorde vanaf zijn tienerjaren tot de *Temperance Society* – een beweging die op juridische gronden het gebruik van alcohol aan banden wilde leggen en saloons wilde sluiten. Het was niet ongebruikelijk voor doopsgezinden om alcohol te gebruiken of om te werken als kroegbaas, bierbrouwer of distilleerder. In eerste instantie vond Rohrer gehoor bij de doopsgezinde dominee Sprunger en enige andere notabelen, terwijl sommige leden van de doopsgezinde gemeenten, waaronder ook enkele van de vier kroegeigenaren zich hevig verzetten. Als er door toedoen van de *Temperance Society* een aantal kroegen op juridische gronden gesloten worden krijgt Rohrer de wind van voren. Hij wordt vier keer zelf aangevallen en zijn huis wordt gedeeltelijk verwoest door een aanslag met springstof. Uiteindelijk weet hij de strijd te winnen en alle saloons te laten sluiten.

Van een geheel andere orde is:

Dat Nieuwe Testament onses Heeren Jesu het welcke hy op der aerden getrouwelijck gheleert en met zijnen dierbaer bloede bezegelt heeft; oock zijn apostelen bevolen heeft te prediken allen volcken Naer t'oude exemplaar van Nicolaes Biestkens

Ghedrukt tot Alckmaer: by Iacob de Meester tot Amsterdam: voor Cornelis van Lochorst, woonende in de Warmoes-stræet, in de bale pampiers.

Dit Nieuwe Testament kwam enkele jaren geleden op de veiling bij Burgersdijk te Leiden. Lokhorst was naast papierhandelaar de belangrijkste financier achter de beroemde Amsterdamse drukker Cornelis Claesz. Na diens dood in 1609 gaf hij zelf eerst het Nieuwe Testament uit om in 1611 de Biestkensbijbel in folio te laten drukken. Beide uitgaven zijn mij slechts bekend in één enkel exemplaar. Het door mij verworven Nieuwe Testament is gebonden in een specifiek doopsgezinde stijl: een leren band met een blindgestempeld rechthoekig patroon dat tot in de achttiende eeuw veel gezien wordt op doopsgezinde banden. Zelfs bij de uitgaven van *Alle de wercken* van Menno Simons zo'n zeventig jaar later in 1681 vind je nog veel exemplaren met deze wijze van blindstempeling.

Over het bijzondere boekje met aantekeningen van Jan Cornelissen Knol dat jarenlang in de bibliotheek van dominee Woelinga is gekoesterd heeft Piet Visser in het laatste nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* geschreven.⁷ Het

vriendenboek of *Album Amicorum* van Rinse Koopmans, de latere hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarium is niet alleen prachtig vanwege de band, maar ook de inhoud is bijzonder, met onder andere bijdragen van Marten Martensz en Jacob Scheltema. Van hem hebben wij behalve colleges ook een aantal preken die hij in Amsterdam heeft gehouden zoals de:

Overdenkingen geboren uit de bijwooning ener Capitale voorstelling van twee jeugdige gevangenen te Amsterdam 19 januari 1803 waarbij het laatste oordeel op het einde der tijden en de mogelijke doodstraf voor de jeugdige delinquenten tegen elkaar worden afgewogen en het gehoor tot stichting wordt voorgehouden

De Vrindelyke brief aan de doopsgezinde kerkenraad te Makkum, geschreven door een doopsgezinde broeder kwam via Sjouke Voolstra uit de nalatenschap van professor Oosterbaan in de bibliotheek. Het is een aanklacht door Tribunus over de wijze waarop nieuwe bestuursleden worden gekozen binnen de gemeente, door gekuip van een bepaald aantal families. Hij vreest dat men na het vertrek van Thomas Menalda, die in 1771 het ambt had neergelegd en naar Zwolle was vertrokken, niet zou kiezen voor de eigen predikanten.

Dat Menalda syn predikdienst in dese gemeente neer gelegd hebbende, soo moet noodsaakelyk die dienst van andere waargenomen worden. Gestudeerde Persoonen syn te duur, dewyl de belooningen al hooger beginnen te worden. Seven of Agt Hondert Guldens sal swaar sitte, en als 't al belooft word soo kan 't egter niet als sugtende worden opgebracht: Leken is men te groots toe, verbeeldende datze geene genoegsaame stichtinge aan de Gemeente kunnen toebrengen; wat raad nu? daar moet Gepredikt worden: geen ander als onse eigen Prekers te versoeken, die hebben lange Jaaren in dienst geweest, en kunnen nog tot genoeg de dienst waarnemen: of sult gy lieden verkeerde weegen aanleggen? even als of 't U eigen saake is, en niemand als U lieden daar aan gelegen leit? sult gy in 't geheim alles in gereetheit brengen en dan U slag waarneemen om de Broeders U geliefde voorwerpen voor te stellen, en soo ons eigen Preekers en Broeders voor 't Hooft te stooten? Maar Eerwaarde opsienders, wat hebben wy Vreemde van nooden, als wy 't met ons eigen kunnen klaaren, of is de haat soo diep gewortelt dat hy niet is uit te roeijen: hoe smadelijk is het voor haar lieden te moeten hooren, geen erger tegenkanters en vyanden te hebben dan haar eigen Broeders: draag dog in tyts goede sorge, om de saak niet door twist of boosheit te beleggen. Maar als brave lieden, dat die ondeugden niet by U gevonden worden, maar in alle deelen betragten 't geen eerlyk en welvoegelyk is.

De ‘opsienders’ kozen inderdaad voor een gestudeerd persoon, Keimpe Jansz Dam, die in mei 1772 kwam en in november alweer zijn biezen pakte en naar Rotterdam vertrok, om in 1773 te worden opgevolgd door Jacob Kuiper.

Bijzonder is dat na de dissertatie van Alfred van Wijk nu bijna zes jaar geleden uit de bibliotheek van Deventer onlangs twee nog onbekende ‘geloofs-paedagogische geschriften’ tevoorschijn zijn gekomen, die voor een redelijke vergoeding nu bij ons in de bibliotheek zijn opgenomen. Het zijn *De voor-naame inhoud der christelijke leer* geschreven door Foeke Wiggles Gorter,⁸ waar Bert Dop in 2010 in de *Doopsgezinde Bijdragen* over gepubliceerd heeft en waarvan de dagboeken uit zijn periode in Sappermeer eveneens bij ons in de bibliotheek liggen. Het andere werk is de dertiende druk van het *Kort begryp van de aanleyding tot de kennis van de christelyke godsdienst* van Galenus Abrahamsz de Haan uitgegeven in 1756.

Het laatste werkje dat ik hier wil noemen is de *Coppe van een brief geschreven uyt de stadt Cleef behelsende de toestandt van zaken onder de Fransen in 1702* overgeschreven door een leraar der doopsgezinden. Het werd gedrukt in Hoorn, de plaats waar de aan het begin van dit artikel genoemde Lubbert Gerritsz vanuit Amersfoort zijn toevlucht zocht.

Om terug te komen op de titel van dit verhaal, wil ik eindigen met een boekje dat ik niet gekocht heb voor de Doopsgezinde Bibliotheek, ofschoon de titel dat wel zou rechtvaardigen. Het boekje werd enkele maanden geleden aangeboden op Marktplaats door een zekere Stephen. De volledige titel luidt:

Gewigtige redenen, om sig niet te begeven in den huwelyken staat met de gene, die roomsgesind sijn. Voorgesteld tot een christelyke onderrichtinge voor alle Protestanten, voornamentlyk Gereformeerden, Luterschen, en Mennonisten door Joannes Mauricius.

Van deze Johannes Mauricius is vooral door zijn eigen boekjes het nodige bekend. Hij was priester en lid van de orde der Dominicanen of predikheren. In 1682 werd hij te Leuven benoemd tot biechtvader en predikant van het dominicanerklooster aldaar. Daar heeft hij als biechtvader waarschijnlijk ook zijn latere vrouw leren kennen. Zij was een non en omdat zij beiden twijfelden aan de juistheid van de rooms katholieke leer vluchtten zij samen uit hun kloosters naar Maastricht, waar hij zich vestigde als onderwijzer en met haar trouwde. Anderhalf jaar later besloten zij beiden terug te keren naar het vertrouwde kloosterleven, maar de twijfel bleef aan hen knagen. In zijn klooster te Mechelen kreeg hij enige tijd later van haar bericht dat zij opnieuw het klooster was ontvlucht en zich in Den Bosch bevond. Daar voegde hij zich

uiteindelijk bij haar en na wat omzwervingen vestigden zij zich in 1691 te Amsterdam, waar hun zoon Jan Jacob Mauricius werd geboren, zijn opleiding ontving en het later tot gouverneur-generaal van Suriname bracht. Vader Johan was als koopman actief. Mauricius was een geleerd man, zeer bedreven in de Latijnse en Griekse letteren. Hij heeft in Amsterdam verscheidene boeken geschreven, alle ter bestrijding van zijn vroegere geloof. Dit boekje schreef hij als tegenhanger van de vele roomskatholieke werken die een huwelijk met andersdenkenden afschilderden als een zeker einde in de hel. Hij droeg het op aan alle Amsterdamse gereformeerde, lutherse en doopsgezinde gemeenten. Bij nader onderzoek bleek dat de Universiteitsbibliotheek al een exemplaar in bezit had, en dat het aangeboden werkje op Marktplaats niet compleet was.

NOTEN

- 1 Donald B. Kraybill, Karen M. Johnson-Weiner & Steven M. Nolt, *The Amish* (Baltimore, 2013).
- 2 J.G. Boekenooen, *Catalogus der werken over de doopsgezinden en hunne geschiedenis, aanwezig in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam: De Bussy, 1919).
- 3 *The confession of faith of those churches which are commonly (though falsly) called Anabaptists* (London, 1644).
- 4 *The dippers dipt or the anabaptists duck'd and plung'd over head and eares, at a disputation in Southwark* (London: printed for Nicholas Bourne, and Richard Royston 1645).
- 5 Reisverslag van de juni-jongerendagen 1942 (Elspeet, 1942).
- 6 Govert Willem Hylkema, *Ras en toekomst* (Amsterdam, 1941).
- 7 Zie Piet Visser: 'kritisch commentaar van een collegiantische kwelgeest. Twee manuscripten en een pamflet van Jan Knol uit de jaren 1655-1659, ingeleid en van aantekeningen voorzien', in: *DB* 38 (2012), 285-350.
- 8 Foeke Wiggles Gorter, *De voornaame inhoud der christelijke leer; in gebruik gebragt tot dienst der aankomelingen in de doopsgezinde gemeente op't Heerenveen* ('t Heerenveen, 1785).

De huidige Doopsgezinde Gemeente Ouddorp in perspectief

EDWIN DE JONG

INLEIDING

Het is nu bijna drie jaar geleden dat ik naar Ouddorp ben gekomen om predikant van deze boeiende gemeente te worden. Ik kwam uit een ander kerkgenootschap, wat meer evangelisch georiënteerd, en ik kwam dus fris en groen binnen in de Doopsgezinde Broederschap. Tijdens de ronde van kennismaking die volgde na mijn aanstelling, was er één zin die als het refrein van een lied telkens weer terugkeerde. Vele malen kreeg ik te horen: ‘Ach... Ouddorp, tja... *dat* is heel *ander* verhaal!’

Deze uitspraak fascineerde mij omdat ik ze niet begreep. Als net aangesteld doopsgezind predikant had ik een beperkt idee over het verschil tussen de doopsgezinde gemeente te Ouddorp en andere doopsgezinde gemeenten. Gaandeweg werd mij echter duidelijk dat er inderdaad een aantal verschillen zijn. Ik noem er enkele:

- Ouddorp is één van de weinige doopsgezinde gemeenten met meer bezoekers van de kerkdienst dan leden op de lijst.
- Ouddorp is misschien wel de enige gemeente die – iedere week – dienst heeft op zondagochtend én zondagavond.
- Ouddorp is één van de weinige gemeenten met veel jonge kinderen. De lijst van de kinderdienst (voor kinderen tot twaalf jaar) telt ongeveer 75 namen.
- Ouddorp is één van de weinige gemeenten met tweemaal per jaar een doopdienst.
- Ouddorp is één van de weinige gemeenten waar meer wordt gezongen uit de *Opwekkingsbundel* dan uit *Tussentijds*.
- En *last but not least* is Ouddorp één van de weinige gemeenten waar veel leden zich aangetrokken voelen tot het evangelische gedachtegoed.

Het logo van de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp.

Als je al deze verschillen op een rijtje zet, zou je tot de conclusie kunnen komen dat Ouddorp inderdaad een bijzonder verhaal is. Je zou je zelfs af kunnen vragen of het hier wel om doopsgezinden gaat? Uit de reacties die ik in den lande opving, blijkt dat dit vaak wordt betwijfeld. De gemeente Ouddorp, zo stelt men, heeft zich zo ver verwijderd van de *mainstream*, dat we eigenlijk aan het doopsgezinde randje bungelen. En er zijn broeders en zusters die vinden dat we al lang over dat randje verdwenen zijn. Dus hoe zit dat nou precies, met die doopsgezinden in Ouddorp?

IDENTITEIT

Over de relatie tussen Ouddorp en de doopsgezinden zou ik twee opmerkingen willen maken. Ten eerste staat Ouddorp in een lange en bijzonder rijke doopsgezinde historie. Deze gemeente is als doopsgezinde gemeente begonnen, heeft door de eeuwen heen haar doopsgezinde identiteit hooggehouden (ik mag wel zeggen: soms tegen de verdrukking is), en voelt zich ook vandaag nog zeer doopsgezind. We weten ons verbonden met de Broederschap en doopsgezinden wereldwijd. *Dit* is onze identiteit. *Dit* is wie wij zijn.

Ten tweede, en nu raken we op ietwat heikel terrein, is de kwestie van de doopsgezinden in Ouddorp natuurlijk verbonden met de vraag wat het nu precies betekent om doopsgezind te zijn. Helaas is dat een vraag waar niemand een duidelijk antwoord op heeft. Tenminste, in de afgelopen drie jaar heb ik dat antwoord niet kunnen vinden. Wat ik wel heb gemerkt is dat de doopsgezinde identiteit vaak in het verleden wordt gezocht. Als antwoord op de vraag wie de doopsgezinden zijn, beginnen we met Menno Simons of anderen na hem, en trekken dan een lijn van vijfhonderd jaar geschiedenis. Maar hoe boeiend en interessant die geschiedenis ook mag zijn, zij vertelt ons niets

over het heden, en al helemaal niets over de toekomst! De praktijk wijst dan uit dat de vraag naar de doopsgezinde identiteit van vandaag wordt ingevuld vanuit de eigen beleving en wat mensen zelf kenmerkend vinden voor het doopsgezind zijn. De verschillen tussen deze antwoorden zijn soms zo groot als de afstand tussen Munster en Mennorode. Dit leidt als vanzelf tot een grote verscheidenheid. Uit gesprekken met collega's heb ik dan ook gemerkt dat er tussen gemeenten grote verschillen kunnen zijn in de beleving van het geloof en de doopsgezinde identiteit.

Binnen deze verscheidenheid, die in zekere zin kenmerkend is voor de Broederschap, zet Ouddorp soms andere accenten. Misschien is juist *dat* wel erg doopsgezind: mensen die eigenwijs hun weg gaan! Onze identiteit in Ouddorp is Bijbels georiënteerd, dopers van signatuur, evangelisch gekleurd, en gericht op de praktijk van geloof en leven. Mijn voorganger Johannes Smink heeft dat ook wel beschreven als dopers-evangelicaal – in deze volgorde: eerst dopers en dan evangelicaal. We ervaren het als bijzonder en kostbaar dat er binnen de Broederschap plaats is voor Ouddorp en *onze* doopsgezinde beleving, zoals er ook plaats is voor ruim honderd andere gemeenten en *hun* doopsgezinde beleving. Onze gedeelde geschiedenis en uitgangspunten maken dat we onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Dus laat dat nu voor eens en altijd duidelijk zijn: op *onze* manier zijn wij echt doopsgezind!

Over het huidige reilen en zeilen van de gemeente valt veel te zeggen. Ik zou u kunnen vertellen over een relatief grote gemeente en een kleine kerkenraad – en hoe we daar bewust voor hebben gekozen. Ik zou u kunnen vertellen over het kinder- en het jongerenwerk. Ik zou u kunnen vertellen over de vele groeigroepen – gespreksgroepen, waar mensen om de week bij elkaar komen om in kleine kring over verschillende thema's te praten. En ik zou u kunnen vertellen over de twee verschillende koren in deze gemeente. Maar uiteindelijk is het belangrijker om te kijken naar het waarom en hoe dit allemaal is ontstaan.

TERUG NAAR DE OORSPRONG

Dit artikel heeft als titel: 'De huidige Doopsgezinde Gemeente Ouddorp in perspectief'. Om eerlijk te zijn weet ik niet helemaal wat voor perspectief hier bedoeld is, maar het ligt voor de hand dat we vandaag kiezen voor een historische benadering. Ik zou daarom in het kort terug willen gaan naar het ontstaan van de doopsgezinde beweging om te kijken naar één van de factoren die essentieel is ge-

weest in het totstandkomen van deze beweging, namelijk de tekst van de Bijbel.

Het startpunt van de doopsgezinden wordt vaak gedateerd op 22 januari 1525 toen Fridli Schumacher en Johannes Brötli als volwassenen werden gedoopt. Ik voel me op een wat aparte manier verbonden met het begin van de doopsgezinde beweging, omdat ik jarenlang heb gewoond in het grensgebied tussen Zwitserland en Duitsland: de bakermat van de wederdopers. We woonden vlak in de buurt van Schaffhausen, Halau en ook Schleithelm, plaatsen die we terugvinden in de geschiedenis van het vroege doperdom. Enkele weken terug waren we nog op bezoek bij goede vrienden in Schaffhausen – één van de plaatsen waar wederdopers zijn verdrongen in het water van de Rijn.

Maar er is nog een reden waarom ik mij verbonden voel met de vroegste dopers. Er zijn veel factoren die een rol hebben gespeeld in het ontstaan van de doopsgezinde beweging, niet in het minst historische en sociologische factoren – denk aan de Boerenoorlog in Duitsland en de bittere armoede waarin vele mensen leefden. Uiteindelijk moeten we toch zeggen dat theologische overwegingen van doorslaggevend belang zijn geweest. Overwegingen – voeg ik er misschien wel ten overvloede aan toe – die volgens dopers direct uit de tekst van de Bijbel voortkwamen. Het *sola scriptura* principe van de Reformatie, en Luthers vertaling van het Nieuwe Testament in de volkstaal, die in 1522 werd uitgegeven, leidde tot een kritische benadering van de traditie en een herlezing van de bijbelse tekst. De vragen rond het Avondmaal en de doop, bijvoorbeeld, die zo bepalend waren voor het ontstaan van de doopsgezinden, werden direct ingegeven door de woorden van de Bijbel. We moeten concluderen dat het opnieuw bestuderen van de boodschap van de Bijbel heeft geleid tot een radicale reformatie en ingrijpende gevolgen had voor het geloofsleven van de eerste dopers.

DE BETEKENIS VAN DE BIJBEL NU

De doperse vroomheid, geënt op de oude woorden van de Bijbel, is in de loop van de eeuwen radicaal veranderd. Onder invloed van de Verlichting nam het rationalisme een hoge vlucht en de doopsgezinden in Nederland ontwikkelden zich steeds meer tot een vrijzinnig kerkgenootschap. Oude dogma's worden nu radicaal anders geïnterpreteerd of zijn helemaal uit de kerk verdwenen. Aan de ene kant kan dit worden gezien als een natuurlijke ontwikkeling die we ook op andere terreinen van het leven meemaken: we

laten het oude achter ons en strekken ons uit naar iets nieuws. Maar aan de andere kant kunnen we ons ook afvragen of we op deze manier niet het kind met het badwater hebben weggegooid. Gods Openbaring, die door de eerste dopers werd beschouwd als een woeste stroom aan woorden die leidde tot bekering en levensheiliging, heeft in de loop van de tijd aan kracht ingeboet, zo lijkt het wel. Er is een zekere schroom om te spreken over Openbaring, en de woorden ‘bekering’ en ‘levensheiliging’ klinken steeds minder vaak in doopsgezinde vermaningen. De woorden van de Bijbel, die voor generaties van doopsgezinden bepalend waren voor hun geloof en levenswandel, lijken in de Broederschap veel van hun oorspronkelijke zeggingskracht te hebben verloren.

Ik hoop dat u me niet verkeerd begrijpt. Ik wil u hier zeker niet de les lezen. En ik wil u ook niet vertellen hoe u de Bijbel moet lezen. Maar ik ben op zoek naar een antwoord op de vraag waarom Ouddorp, in de ogen van veel mensen, zo anders is. Ik denk dat een deel van dat antwoord te vinden is in een verschillende benadering van de Bijbel. Natuurlijk hou ik hier geen pleidooi om terug te keren naar een bijbelse interpretatie uit de zestiende eeuw. Dat is voor ons allemaal een gepasseerd station. Met elkaar leven we in het jaar 2013 en als we de Bijbel lezen, dan doen we dat automatisch vanuit een eenentwintigste-eeuws perspectief. Bij dit perspectief hoort het niet terzijde schuiven van historisch onderzoek en kritische inzichten in de Bijbel, want die verrijken ons beeld van dit prachtige boek.

Over de tekst van de Bijbel, en wat deze tekst al of niet met ons doet, valt veel te zeggen. Kenmerkend voor de geloofsbeleving van Ouddorp, tot op de dag van vandaag, is de overtuiging dat de boodschap van de Bijbel ons leven aanraakt en verandert. Dit is één van de belangrijkste redenen waarom ik mij verbonden voel met de oude dopers. Op de avondmaalstafel vindt u bij ons niet de Martelaarsspiegel van Van Bragt, maar een oude bijbel uit 1710. Zeker, er staan mooie verhalen in de Bijbel. En de Bijbel is ook heel inspirerend. Maar om het heel zwart-wit te zeggen: uiteindelijk is dit voor ons niet genoeg. Zoals het leven van de eerste christenen radicaal veranderd werd door de boodschap van het evangelie, en zoals het leven van de eerste dopers veranderd werd door een herontdekking van deze boodschap, zo geloven wij dat ook vandaag het leven van mensen radicaal veranderd kan worden door de boodschap van Christus. We hechten daarom nog steeds waarde aan de woorden van Paulus, die twee duizend jaar geleden schreef: ‘Daarom ook is iemand die één met Christus is, een nieuwe schepping. Het oude is voorbij, het nieuwe is gekomen’ (2 Korinthe 5:17).

Afscheid ds Smink en intrede ds. De Jong.

Waarom denken mensen zo vaak dat Ouddorp een heel ander verhaal is? Omdat deze gemeente in de laatste vijftientig jaar een onstuimig groei-proces heeft doorgemaakt? Omdat deze gemeente in 2012 een tweede predikant heeft aangesteld? Of omdat deze gemeente anders praat, anders denkt en anders doet? Uiteindelijk valt het verschil volgens mij terug te voeren op een atypische doopsgezinde spiritualiteit, die zich verankerd weet in de tekst van de Bijbel en de veranderende kracht van het evangelie. De boodschap van Jezus Christus, die we beschrijven in de klassieke termen van zonde en vergeving, blijft mensen aanspreken. Zelfs in de eenentwintigste eeuw. 'Voor dit evangelie schaam ik mij niet, want het is Gods reddende kracht voor allen die geloven.' Romeinen 1 vers 16.

AANVRAAG VAN HET PROPONENTSCHAP

In het beroepingsproces werd mij duidelijk gemaakt dat eigenlijk van mij verwacht werd dat ik het zogenaamde opdoperprogramma zou volgen – een programma voor predikanten afkomstig uit een ander kerkgenootschap die

zo in sneltreinvaart worden klaargestoomd tot rasechte doopsgezinden. Eenmaal opgedopert staat het deze predikanten vrij om doopsgezind proponent te worden. Voordat je aan dit programma begint, moet je een brief schrijven waarin je motiveert waarom je proponent wilt worden in de Broederschap. In een wat rebelse bui heb ik twee jaar geleden de volgende brief geschreven – en deze ook opgestuurd! Ik wil deze brief graag aan u voorlezen:

U vraagt mij waarom ik aangesteld wil worden als proponent bij de Doopsgezinde Broederschap.

Soms vraag ik me dat ook wel eens af. Waarom zou ik dat eigenlijk willen? Waarom zou ik mij willen verbinden aan een kerkgenootschap dat in rap tempo leden verliest, dat het fundament van Christus verruult voor een diffuse vredesboodschap, en dat zwelgt in het verleden zonder een duidelijke visie voor de toekomst? Tja, geef daar maar eens een duidelijk antwoord op!

Ik heb in een evangelisch kerkgenootschap het geloof leren kennen en mijn eerste schreden als predikant gezet. Twee jaar geleden [dit was in 2011] ben ik in contact gekomen met de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, eerst als vakantiepredikant voor de Duitse gasten, later als de opvolger van Johannes Sminck. De stap van Duitsland naar Ouddorp was geen bewust geplande carrièreswitch, maar het beroep van de gemeente is onder bijzondere omstandigheden op ons pad gekomen en wij hebben daar graag gehoor aan gegeven.

De keuze voor de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp is in eerste instantie een keuze voor de plaatselijke gemeente. Toch kan deze keuze onmogelijk losgekoppeld worden van de keuze voor de Doopsgezinde Broederschap. In het beroepingsproces werd al snel duidelijk dat de gemeente Ouddorp heel graag en uit volle overtuiging doopsgezind is. De gemeente staat in een traditie van bijna 400 jaar onafgebroken doopsgezinde aanwezigheid op een zwarte-kousen eiland van de Nederlandse *biblebelt*. Dit heeft de identiteit van de gemeente heel sterk beïnvloed. De gemeente in Ouddorp is daarom echt doopsgezind – ook als we de Broederschap wel eens moeten beschermen tegen de beschuldiging dat zij een links en liberaal clubje is geworden dat geen aansluiting meer vindt bij de geloofsbeleving van Ouddorp.

In theorie staat de Doopsgezinde Broederschap goed opgesteld: een kerkgenootschap met een rijke traditie, open en tolerant, ondogmatisch, en een boodschap die de nadruk legt op de praktische kant van het geloof. Het zijn stuk voor stuk doopsgezinde *essentials* die ik heb leren waarderen

en die kunnen spreken tot de mensen in deze postmoderne tijd. Toch ziet de praktijk er niet zo rooskleurig uit – doopsgezinden zijn hard op weg een marginaal verschijnsel in de Nederlandse samenleving te worden.

Eén van de redenen waarom ik mij, tegen de trend in, als proponent bij de doopsgezinden aan wil sluiten, is omdat ik geloof dat de huidige ontwikkelingen niet onomkeerbaar zijn. Het evangelie als boodschap van wedergeboorte en heiliging blijft mensen aanspreken – dwars door de eeuwen heen. Graag wil ik mij ervoor inzetten deze boodschap bij de mensen te brengen. Doopsgezinden putten uit een oude traditie maar hebben een boodschap voor de wereld van vandaag. Het ‘ga heen en verkondig’ uit Matteüs 28 blijft daarom tijdloos en actueel.

Een andere reden als proponent bij de doopsgezinden aan te willen sluiten is een toegenomen waardering voor de doperse traditie en het gedachtegoed van Menno Simons. Echter, om deze traditie en dit gedachtegoed te kunnen blijven vertalen naar de wereld van vandaag moeten we ons misschien wel opnieuw bezinnen op de rol en functie van Menno voor eigentijdse en eigenwijze doopsgezinden. In hoeverre vertegenwoordigen we nog het gedachtegoed van Menno – en in hoeverre willen we dat nog? Trouwens, deze zelfde overwegingen gelden misschien ook wel voor de onder doopsgezinden zo hooggeprezen Bergrede en de bekende fundamententekst uit 1 Korinte 3:11.

In de inleiding van de *Doopsgezinde Bijdragen* van 2011 werd Ouddorp genoemd als de Doopsgezinde Gemeente met de beste overlevingskansen. Dat stemde mij intens verdrietig. En het riep de vraag op in hoeverre Ouddorp iets kan leren van de rest van Nederland, en in hoeverre de rest van Nederland iets kan leren van Ouddorp. Graag zet ik mij in voor het behoud en de groei van de boodschap van Christus, de gemeente in Ouddorp en de Doopsgezinde Broederschap. Nieuwe wegen voor een oude boodschap – omdat het het waard is samen met broeders en zusters het doopsgezinde vaandel hoog te houden binnen de kerkelijke pluriformiteit van Nederland.

Een opmerkelijke geschiedenis!

De Doopsgezinde Gemeente te Ouddorp

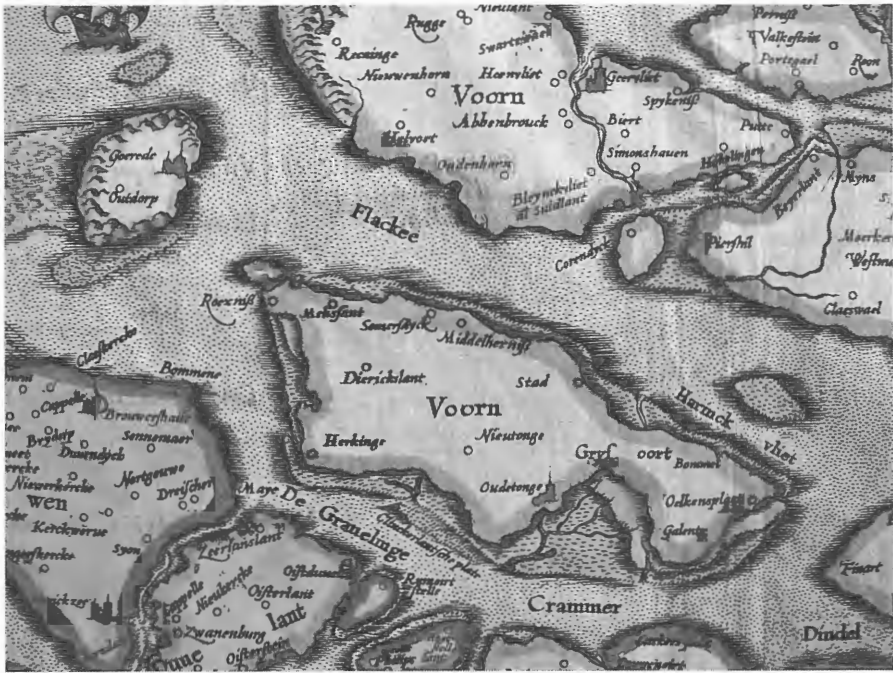
ELMA POSTHUMA-GRINWIS

Wie vanwege de huidige aanwas van de Doopsgezinde Gemeente in Ouddorp denkt dat het een jonge gemeente is, vergist zich. Deze gemeente bestaat al langer en heeft een respectabele leeftijd bereikt, om niet te zeggen, een hoge ouderdom. Haar geschiedenis begint in het eerste kwart van de zeventiende eeuw en beslaat inmiddels bijna vier eeuwen. Misschien is de gemeente zelfs ouder en dateert ze van vóór 1600. Een precieze datering is echter lastig te geven, omdat weinig bekend is over de vroegste periode.¹

Vermoedelijk is het doperdom per schip naar Ouddorp gekomen. Ouddorp vormt nu het meest westelijke dorp van het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee, dat zich van west naar oost uitstrekt over een lengte van ongeveer 40 km. Enkele eeuwen geleden was de geografische situatie echter totaal anders, want er waren toen twee eilanden: Westvoorn en Voorn. Op het kleine eiland dat grensde aan de Noordzee (Westvoorn) bevond zich aan de beschutte oostzijde de ommuurde stad Goedereede. In 1312 had men er stadsrechten verkregen in een tijd van middeleeuwse bloei. Goedereede was een welvarende stad, die leefde van visserij en handel, waar koopvaardij schepen de haven aandeden met bijbehorend verkeer van goederen en mensen, en die zelfs internationale handelscontacten onderhield. De stad beleefde haar bloeitijd, in tegenstelling tot Amsterdam, in de zestiende eeuw.² Op het eiland lag ten westen van Goedereede een plek, die het Oude Dorp genoemd werd. Dit dorp bestond al langer en had oude wortels. Al in de twaalfde eeuw stond er een kerk, gewijd aan Sint Maarten. Dit was de hoofdkerk van het decanaat Somerland, dat een behoorlijk groot gebied besloeg.³ Ook in Ouddorp leefde men van visserij op zee.⁴

BEGINTIJD VAN HET DOPERDOM OP WESTVOORN

Het is niet duidelijk wanneer het doperse gedachtegoed voet aan wal zette in het Goereese. Al in 1535 ging er een verordening uit van overheidswege, dat

Nu één eiland Goeree-Overflakkee, in vroeger eeuwen het kleine eilandje Westvoorn (links) met Oudorp en Goerede en ten zuidoosten daarvan het eiland Voorn dat later Overflakkee genoemd werd. Fragment van Mercator, *Zelandia comitatus et Hollandiae pars meridionalis* [1595] (Streekarchief Goeree-Overflakkee).

er bewakers aangesteld moesten worden bij de poorten van Goedereede, om dopers te weren. Een kleine dertig jaar later, in 1567, moest de stadsregering van Goedereede in Den Haag verschijnen bij de stadhouder van Holland, om uit te leggen welke maatregelen er tegen dopers genomen waren.⁵ In deze periode was Goedereede nog roomskatholiek. Snel na de inname van Den Briel in 1572 door de watergeuzen stonden deze ook in Goedereede voor de poorten. Zonder strijd ging men er over tot het protestantisme, en de hervormde kerk gold sindsdien als de dominante religie.⁶ Maar er waren wellicht al eerder dopers, die in het geheim bij elkaar kwamen in de kleine havenstad.

De vroegste gegevens over de vermaning in Ouddorp dateren van de periode ná de vervolgingen. Op 30 december 1622 kocht één van de schepenen, Leunis Arensz. Conick, een half huis van Jan, de zoon van Gijsbrecht Wage-maker.⁷ Waarschijnlijk had Jan samen met zijn broer Aren het huis geërfd en

bleef de andere helft van het huis eigendom van Aren.⁸ Vader Gijsbrecht was al in 1580 pachter van de belasting op het gemaal in Ouddorp.⁹ Voorwaarde voor de koop was dat ‘die van Menno’ hun bijeenkomsten op de zolder van het huis mochten blijven houden.¹⁰ Die bijeenkomsten vonden dus plaats al vóór de verkoop, met andere woorden: rond 1622 of eerder. Jan en Aren waren beiden doopsgezind en hadden ook een huis in Goedereede, waar ze woonden. Ze waren beiden enigszins vermogend, want hun namen staan vermeld op de lijsten voor de 200ste penning (vermogensbelasting). Jan had diverse stukken land in bezit en gebruik rondom Goedereede en Ouddorp.¹¹

Jan was tevens de eerste leraar van de gemeente, naast Stoffel Philipsz. Cole. Wanneer deze beide mannen met hun bediening begonnen, is niet precies vast te stellen. De eerste vastlegging in een ‘kerkelijk boek’ begon in 1645, toen Jan net was overleden en men op zoek ging naar één of twee nieuwe leraren naast Stoffel.¹² Dit eerste boek werd bijgehouden door diaken Leunis Cornelisz. Cole.¹³ Leunis en Jan hadden ook civiel invloed: in 1628 vormden ze met de burgemeester een commissie die zich bezighield met de nieuwe haven van Goedereede.¹⁴ De hoogtijdagen van Goedereede waren toen al ten einde. Door verzanding konden koopvaardijshepen de haven niet meer bereiken en Goedereede werd in de loop van de tijd steeds meer een landbouwdorp.¹⁵

De menniste kerk moet in deze beginperiode een grote aantrekkingskracht uitgeoefend hebben op de bevolking. In de hervormde classis Brielle bestonden in 1622 grote zorgen over het feit...

dat haer kercke dagelijkcks afnam ende datter veele den Wederdooperen toevielen.¹⁶

Misschien had dit te maken met de strijd binnen de hervormde kerk tussen remonstranten en contra-remonstranten. Deze machtsstrijd had in Goedereede bijna tot een gewapend treffen geleid, met als gevolg dat in 1619 de remonstrantse predikant van Goedereede het veld moest ruimen en er in zijn plaats een contraremonstrant werd benoemd, net als in Ouddorp reeds het geval was.¹⁷ De predikant die weggestuurd werd, Jan Gerritsz, stond bekend als een ‘volger soo wel van de mennonitische als remonstrantsche secte’.¹⁸

Terug naar de leraren. Stoffel Cole was vermoedelijk in 1638 benoemd, want in 1658 vroeg hij om een traktement nadat hij reeds twintig jaar lang de gemeente als leraar had gediend. Tot die tijd was hij dus een onbetaalde ‘liefdeprediker’ geweest, zoals dat zo mooi genoemd wordt. De zoektocht naar een tweede leraar naast hem verliep niet erg voorspoedig. Leunis Cole werd

tot diaken en leraar verkozen in het voorjaar van 1645, maar gaf drie jaar later aan dat hij zichzelf niet geschikt achtte om te prediken.¹⁹ Een andere leraar wordt niet vermeld in de stukken. Stoffel woonde in Goedereede, in elk geval tijdens zijn tweede huwelijk. Hij wees meerdere keren het verzoek af om oudste te worden, zodat hij zou hebben mogen dopen en het Avondmaal bedienen. Hierdoor zou de gemeente minder afhankelijk zijn geworden van ‘buiten-oudsten’.²⁰ Eén van die oudsten was de bekende Tieleman Jansz. van Bracht, die in 1658 zes personen doopte, waarvan twee personen ‘thuis hoorende’ in Zeeland (Brouwershaven en Zonnemaire).²¹

De grootvader van Stoffel was overigens ook al doopsgezind. Van hem is bekend dat hij een belofte aflegde in plaats van de eed en dat hij zijn wachtplicht afkocht (in 1632 respectievelijk 1635). Deze man bezat een huis, erf en schuur aan de Weststraat in Ouddorp; opstallen die zijn erfgenamen in 1639 verkochten.²² Mogelijk was dit het pand dat naar verluidt al sinds de zeventiende eeuw maar in elk geval tot begin twintigste eeuw als weeshuis en/of gasthuis heeft gefunctioneerd en waar verder zo weinig over bekend is. Groenveld vermeldt immers in zijn artikel over de doopsgezinde armenzorg, dat er in Ouddorp een doopsgezind weeshuis tot stand kwam in de zeventiende eeuw.²³ Het is niet duidelijk waarop hij dit baseert. Zeker is wel, dat Ouddorp een zogenaamd ‘gasthuis’ gekend heeft. Sommige ouderen uit het dorp menen dat dit een van oorsprong doopsgezind initiatief was. Het gasthuis was gevestigd in een pand aan de Weststraat, aan de overzijde en op geringe loopafstand van waar vroeger de vermaning stond. Het pand dateerde uit 1597.²⁴ Het blijft voorlopig dus onduidelijk of de geschiedenis van dit gasthuis (zijdelings) thuishoort in Ouddorps lokale doperse geschiedenis. De bekende doperse geschiedschrijvers Blaupot Ten Cate, Kühler en Van der Zijpp zeggen er niets over.

Mogelijk bezocht Stoffel de vergaderingen van Vlaamse leiders in 1649 (te Haarlem) en in 1660 (die te Leiden). De beschikbare gegevens spreken elkaar hierover enigszins tegen. Dominee Karel Vos schreef in zijn artikel uit 1907 over de doopsgezinden in Ouddorp-Goedereede: ‘Aan de belangrijke Vlaamse Sociëteitsvergadering te Leiden in 1660 nam de gemeente door het zenden van afgevaardigden deel’.²⁵ Willem Stuve geeft in zijn ‘Leraren van de doopsgezinde Gemeente Ouddorp’ meer informatie en noemt de namen van Stoffel Philipsz. Cole en Leunis Cole als afgevaardigden.²⁶ In Stuves kroniek staat echter niets over deelname vanuit Ouddorp, Goeree vermeld, maar wél een bijzonderheid aangaande de uitnodiging, namelijk dat vertegenwoordigers niet genoemd worden in de ‘Harlemsche sessie 1649’.²⁷ Terwijl Stuve in

Centrum van Ouddorp met in het midden de hervormde kerk, daaromheen een vierkant van huizen. Vertaald naar de huidige situatie is de schuilkerk het tweede pand vanaf de zuidoosthoek van dit vierkant, boven de hoofdletter 'D' van 'De Heer Ariaans Outdorp'. Het gasthuis bevond zich bijna aan het eind van de naar links verlengde Weststraat, aan de noordkant van die straat. Fragment van *Caarte van het Oude Landt van Diepen Dort, Caartboek van Voorne*, 1698 (Streekarchief Goeree-Overflakkee).

zijn beschrijving van de leraren óók over deze vergadering vermeldt dat Stoffel Cole daarheen werd afgevaardigd, in de hoop dat de verschillen aangaande geloofszaken geslecht zouden worden, 'mijds blijvende binnen de lemiten der heijlige Schrifture'.²⁸ Het blijft onzeker of Stoffel beide keren ervan afzag om de vergaderingen te bezoeken dan wel dat hij er misschien wel was, maar de verslaglegging onvolledig is, verkeerd geïnterpreteerd of zoek is geraakt. Hoe dit zij, met zekerheid kan gezegd worden dat de gemeente het uit de 'Leidse Synode' voortkomende Verbond van Eenigheid ondertekend heeft, en wel op 27 april 1665.²⁹

In 1686 kreeg de gemeente haar eerste eigen oudste, toen Paulus Willemsz. Bosland³⁰ bevestigd werd in de ‘vollen dienst’. Hij was Ouddorper van geboorte en opgegroeid in de gemeente. Zijn beide ouders waren doopsgezind.³¹ De gemeente had nu iemand, die niet alleen preekte, maar ook bevoegd was om doop en Avondmaal te bedienen. In het rampjaar 1672 was Paulus reeds tot diaken en leraar verkozen, samen met de uit Spijkenisse afkomstige Aren Pieterz. Tasboer, die verhuisd was naar Goedereede. Zij werden benoemd naast de al eerder gekozen leraar Philip Arensz. van Wage, een neef van de leraar van het eerste uur: Jan Gijsbrechtsz. Wagemaker. Een driemanschap van leraren dus. De eerste periode was echter niet zonder conflicten. Een echtpaar uit de gemeente sprak ‘met lasterlijke scheltwoorden’ over zowel Philip als Aren. Toch bleven beide leraren de gemeente dienen. Philip overleed al voordat Paulus als oudste werd aangesteld, Aren overleefde Paulus en is dus vermoedelijk al die jaren ‘dijenaer int woort’ geweest.³²

Paulus werd door de gemeente en door mensen daarbuiten zeer gewaardeerd. In de zestien jaren dat hij als oudste werkzaam was, bediende hij met regelmaat het Avondmaal en voegde hij door de doop ruim dertig personen toe aan de gemeente.³³ Soms preekte hij in omliggende gemeenten, als Middelharnis/Sommelsdijk en Spijkenisse/Heenvliet, waar hij met de boot naartoe ging. Paulus genoot een traktement; onbekend is hoeveel. Hij overleed in 1703 na 31 jaar actieve arbeid voor de doopsgezinde gemeente.³⁴

De leraren die na zijn overlijden de gemeente dienden, stonden allen in de ‘vollen dienst’.³⁵ Toch ging er in het geval van Paulus’ opvolger, de uit Zierikzee afkomstige leraar Maarten Tanis, nog bijna drie jaar overheen, voordat hij tot oudste bevestigd werd.³⁶ Men ging dus niet lichtzinnig om met de bevoegdheid om doop en Avondmaal te bedienen. Wel wordt duidelijk dat de functie van leraar en voorganger zich meer en meer ontwikkelde in de richting van het predikantschap, zoals we dat nu kennen. De leraar, degene die in de gemeente was aangesteld om op zondag in de kerkdienst een preek te houden, kreeg langzamerhand ook de functie van de klassieke oudste.

In 1727 is er, in een notitie van een nieuw aangekomen leraar, de eerste vermelding van een ‘huijs, de woonplaats aan de Menniste Kerck’.³⁷ Een pastorie dus. Vermoedelijk heeft men de zolder verlaten en is een schuilkerk achter het woonhuis gebouwd. Toen deze schuilkerk verlaten werd, bij het gereed komen van het nieuwe kerkgebouw in 1992 – waarover later meer – bleek 1720 het jaar van ingebruikname. Tot nu toe is onduidelijk waarop dit jaartal geba-

KORT BEGRIP
Van de
LEERE DER WAARHEYT

Volgens het Gevoelen der
DOOPS-GESINDE, CHRISTENEN:

*Hun Vergadering houdende t' Amsterdam op de
Princegragt, in de*

ARCKE NOACHS.

By wyse van Vragen en Antwoorden
opgesteld,

D o o r

J A C O B K A T,

Bedienaar des Euangeliums in deselve Gemeente.

En eenige fyner Mede-dienaren.

Uytgegeven volgens Kerkelyke Resolutie.

De Tweede Druk.

Te A M S T E R D A M,
By **J A N H A R T I G,**
Boekverkoper, ter zyde 't Stadhuis.
M. DCC. XXXVI.

seerd is, maar het ligt in elk geval enkele jaren vóór genoemde aantekening. Karel Vos heeft deze notitie mogelijk over het hoofd gezien, want hij schrijft dat het kerkgebouw van vóór 1770 moet zijn, vanwege een wandtegeltje uit dat jaar.³⁸ Het zou, om meer te weten te komen over de geschiedenis van de gemeente, interessant kunnen zijn nader onderzoek te doen naar bouw en verbouw van pastorie en schuilkerk.³⁹

Verder werd de gemeente steeds meer een ‘gevestigde gemeente’; soms collectorend voor anderen die in nood waren, soms zelf steun ontvangend wegens overstromingen.⁴⁰ Ongeveer in het midden van de achttiende eeuw, zo schrijft Karel Vos, werd een ‘Zondagmiddag-catechisatie voor de kinderen’ ingevoerd. Vos noemt er ook de leermethode bij: ‘de Korte schets van Jacob Kat’.⁴¹ Dit boekje, uitgegeven in 1736, heeft als titel: *Kort begrip van de leere der waarheyt, volgens het gevoelen der doops-gezinde christenen*.

Het *Kort begrip* van Jacob Kat is een methode van vraag en antwoord die uit het hoofd geleerd diende te worden, wat we heden ten dage nog wel zien in de reformatorische traditie. Blaupot ten Cate noemt deze methode als eerste – en ook als één van de besten – in zijn opsomming van ‘onderwijsboekjes voor de godsdienstige opvoeding der doopsgezinde jeugd’ uit de achttiende eeuw.⁴² Na een inleiding waarin ouders gemotiveerd worden hun kinderen het boekje ter hand te stellen en hen de teksten te laten leren en opzeggen, volgt een verkort overzicht van de inhoud, met per hoofdstuk een door Jacob Kat geschreven gedicht, dertig in totaal. Vermoedelijk een aanpak conform de toenmalige tijdsgeest en pedagogische inzichten. Aan het slot van het boekje is nog een zeven pagina’s tellende..

Hand-leiding tot de leere der waarheit die naar de godtzaligheid is, of Korte belydenis der hooftwaerheden van den christelyken godsdienst; voor die genegen is, om zich door den H: water-doop op zyn gelove, de christelijke kerk te laten inlyven.⁴³

Het is niet bekend vanaf welke leeftijd begonnen werd om de Ouddorpse doopsgezinde kinderen het onderricht van het *Kort begrip*, met per hoofdstuk méér dan tien vragen, mee te geven. Evenmin is er informatie beschikbaar over het aantal jaren dat de methode in gebruik is geweest. Aannemelijk is dat onderwijs van het *Kort begrip* aan kinderen overliep in een soort doop- en belijdeniscatechese voor jonge mensen die lid wilden worden van de gemeente.

In 1744 kreeg de gemeente voor het eerst een ‘gestudeerden prediker’⁴⁴ en vanaf die tijd bleef dat zo gedurende bijna anderhalve eeuw. Vrijwel altijd was er bij het ontstaan van een vacature contact met de (Zonse) doopsgezin-

de Sociëteit te Amsterdam – of werd er in later tijden via het Seminarium of andere contacten, hulp en advies geboden om Ouddorp aan een nieuwe predikant te helpen. Regelmatig werd gekozen voor een proponent, goedkoper voor de kleine gemeente, maar met het risico dat deze na korte tijd vertrok naar een gemeente met vaak aantrekkelijker voorwaarden. Dit gebeurde ook enkele malen. Meegespeeld zal hebben, dat de gemeente van haar predikant verwachtte dat hij tijdens de wintermaanden tot en met Pasen twee keer per zondag voorging. De lijst met leraren uit deze periode noemt diverse namen uit bekende doopsgezinde (predikants-) families: Hoekstra, Van Gelder, De Bleijker, Ten Cate en anderen.⁴⁵

CRISIS IN DE KERK

In 1852 hield de gemeente bijna op te bestaan.⁴⁶ Er was voor het eerst sprake van een predikantsvacature die meerdere jaren duurde en er heerste grote armoede op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Veel inwoners emigreerden naar de Verenigde Staten. Eén van de diakenen en tevens de boekhouder van de doopsgezinde gemeente was dit ook van plan. Hij bereidde in het geheim – met medestanders die ook wilden vertrekken – de verkoop voor van de bezittingen van de gemeente; vooral landerijen. Een roomskatholiek koopman uit Zierikzee kwam voor zijn manufacturenhandel naar Ouddorp en kreeg lucht van deze zaak. De man kwam in actie en nam contact op met de enige doopsgezinde geestelijke die hij kon vinden, dominee Cramer uit Middelburg. Met ondersteuning van professor Samuel Muller van het seminarium en twee voormalige predikanten van Ouddorp, vatte de doopsgezinde Ouddorper Maarten Bosland⁴⁷ de moed om een verzoekschrift in te dienen bij de minister van Binnenlandse Zaken, waarin hij vroeg om maatregelen tegen de dreigende verkoop. Maarten was diaken van de gemeente, maar uit dat ambt ontheven wegens verzet tegen de plannen! De minister schreef een brief aan het bestuur van de burgerlijke gemeente van Ouddorp, waarin hij aangaf dat de verkoop geen doorgang mocht hebben en dat Maarten Bosland in zijn rechten als diaken moest worden hersteld. Tevens verzocht hij de Doopsgezinde Gemeente Rotterdam om op te treden als consulent in deze kwestie. Dominee S. Hoekstra, later hoogleraar aan het seminarium, vervulde deze taak en slaagde erin ‘de zaak in den minne te schikken’. Ook begon hij met het beroepen van een nieuwe predikant. Al was het snode plan mislukt, de boekhouder vertrok met zijn grote gezin naar Amerika,⁴⁸ waarna een nieu-

we diaken en boekhouder werd aangesteld die niet kon lezen en schrijven. Wellicht is het mede hierom – als hij maar kan rekenen, zal de gedachtegang geweest zijn! – dat na de crisis de boekhouding nog een tiental jaren door de burgemeester werd gecontroleerd.

VEERTIG ROEMRIJKE JAREN MET RÖSSING

In 1882 was er opnieuw een predikantsvacature. De betrokkenheid bij de gemeente Ouddorp van doopsgezinden van elders bleek ditmaal uit de voordracht van Karel Rössing⁴⁹ door dominee Christiaan Pieter van Eeghen. Van Eeghen was zelf als proponent van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit beroepen zowel te Ouddorp als in Medemblik, maar gaf aan de laatste gemeente de voorkeur. Toch liet de gemeente van Ouddorp hem niet los en hij spande zich in om zijn vriend Rössing in Ouddorp benoemd te krijgen. Voor de 42-jarige Rössing betekende dit een behoorlijke stap, want tot die tijd woonde hij in Amsterdam – op negentienjarige leeftijd was hij er gedoopt in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente – en werkte hij als kastenmaker in het bedrijf van zijn vader. Rössing bleek echter geen eendagsvlieg te zijn, want hij begon in november 1882 aan een zegenrijke bediening van bijna 40 jaar! Hij ervoer het als een roeping om in Ouddorp predikant te worden van de doopsgezinde gemeente. Met zijn vrouw ging hij in de pastorie voor het schuilkerkje wonen. Het gezin bracht er vier kinderen groot, die alle in Ouddorp werden geboren.⁵⁰

Rössing heeft veel voor de lokale omgeving betekend en bleek een goed hart te hebben voor kinderen. Samen met zijn (hervormde) vrouw begon hij een zondagsschool. Met het werk onder kinderen hadden zij beiden kennisgemaakt in Amsterdam, waar rond 1887 een zondagsschool van de grond kwam, enkele jaren voor hun verhuizing naar Ouddorp. Voor een plattelandsgemeente was zoiets in die tijd heel bijzonder. En niet alleen in Ouddorp, maar ook in een buurtschap iets verderop, de Oostdijk, kwam een zondagsschool van de grond onder leiding van de familie Rössing. Zelfs veel hervormde kinderen bezochten deze zondagsscholen.⁵¹ Een prachtig artikel over de viering van Kerst verscheen in 1898 in een lokale krant.⁵² In totaal waren er toen 200 kinderen bij de zondagsschool ingeschreven.

Naast de zondagsschool stond Rössing aan de basis van de christelijke school in Ouddorp. Deze werd in 1885 opgericht, drie jaar na zijn komst. Rössing zat jarenlang in het schoolbestuur en na de invoering van de wet

op de leerplicht nam hij tevens deel aan de Commissie tot wering van het Schoolverzuim.⁵³ Zijn pastorale bewogenheid, óók ten aanzien van kinderen, blijkt uit een krantenartikel uit het jaar 1886.⁵⁴ Hierin wordt beschreven hoe Rössing de oudere kinderen van de christelijke school toesprak. Hij deed dat in dit geval op een verdrietig moment, namelijk bij de begrafenis van het nog jonge schoolhoofd dat plotseling was overleden. Hij nodigde de kinderen uit om naar voren te komen⁵⁵ en besprak ook het verdriet van vijf weken eerder, toen een medescholier al even plotseling was overleden.

Rössing nam het 'zendingsbevel' zeer serieus, net als zijn vriend Van Eeghen met wie hij intensief bleef samenwerken, ondanks de niet geringe afstand tussen beide gemeenten. Vele jaren werkte hij mee aan het door Van Eeghen opgerichte tijdschrift: *De kleine medearbeider, doopsgezind maandblad voor in- en uitwendige zending*. De periode waarin hij dat deed, is grotendeels dezelfde als de twintigjarige periode waarin de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam tijdelijk iets minder verenigd was en een 'rechtzinniger' deel onder leiding van dominee Van Eeghen aparte diensten hield, waarin ook Rössing soms voorging. Enkele citaten uit het zendingsblad:⁵⁶

In het Evangelie [...] worden wij gewezen niet alleen op onze zonden maar ook op Hem, die gekomen is om zijn volk zalig te maken van hunne zonden. [...] Allen die in het Evangelie gelooven, zijn geroepen dat Evangelie aan anderen bekend te maken

Het lijkt op het eerste gezicht alsof de periode Rössing één groot succesverhaal was. Een rechtzinnig predikant, maar wel één met vernieuwende ideeën en met dadendrang, in een dorpsgemeente waaraan de Verlichting en de vrijzinnige koers van het modernisme grotendeels was voorbijgegaan, dát zou tot groei en bloei van de gemeente hebben kunnen leiden! Niets is minder waar. In 1907, het jaar waarin het 25-jarig ambtsjubileum van Rössing op feestelijke wijze werd gevierd, telde de gemeente slechts acht leden. Ondanks het feit dat Rössing een zeer gewaardeerde predikant was, had hij nog maar een zevental mensen gedoopt.⁵⁷ Dat gegeven moet, gezien de eerder genoemde missionaire gedrevenheid van Rössing, moeilijk voor hem geweest zijn. Het achterblijvende ledenaantal had vermoedelijk nog steeds te maken met de grootschalige emigratie, die bleef voortduren. Ter illustratie: tussen 1886 en 1889 vertrokken er bijna vierhonderd personen uit de dorpsgemeenschap, en ook daarna ging dit proces nog door.⁵⁸

In hetzelfde jaar dat Rössing zijn ambtsjubileum vierde, besteedde Karel Vos in de *Doopsgezinde Bijdragen* aandacht aan de doopsgezinde gemeen-

Grafsteen van Karel Willem Rössing, op de begraafplaats in Ouddorp.

te van Ouddorp. Sinds anderhalve eeuw waren Goedereede en Ouddorp op Westvoorn via de Statendam en landaanwinning daaromheen, met het oostelijk gelegen eiland Overflakkee verbonden. Deze ontwikkeling had niet kunnen voorkomen dat de doopsgezinde gemeente Middelharnis/Sommelsdijk begin negentiende eeuw het lot gevolgd was van de gemeente in Ooltgensplaat/Den Bommel die al aan het eind van de zeventiende eeuw ten einde kwam. Over deze beide op Overflakkee gelegen gemeenten schreef Vos een kort artikel, dat een jaar ná het artikel over Ouddorp verscheen in de *Doopsgezinde Bijdragen*.

Aan de westkant van het eiland waren nog steeds doopsgezinden, maar het was een klein clubje onder de bezielende leiding van de 'eenige ongestudeerde leeraar' van de broederschap. Nádat Vos dit over hem geschreven had, doopte Rössing overigens nog negentien personen!⁵⁹ Aan zijn bediening als herder en leraar van de Ouddorpse doopsgezinde gemeente kwam een einde toen hij in september 1921 overleed op 81-jarige leeftijd. Dominee Rössing, zoals hij bekend stond, werd onder grote belangstelling in Ouddorp begraven. Zijn graf, voorzien van een tekst die geheel aansluit bij de overtuiging waarmee hij leefde en zijn gemeente diende, is nog steeds te bezoeken.

HOE VERDER NA EEN STERKE LEIDER?

Het bleek geen eenvoudige zaak om na de periode Rössing, die bijna 40 jaren geduurd had, een geschikte nieuwe voorganger voor de gemeente te vinden. Uit de notulen van de Zuid-Hollands Zeeuwse Ring van Doopsgezinde Gemeenten blijkt, dat er zorgen waren over de koers die Ouddorp nam.⁶⁰ De eerste voorganger die na het overlijden van Rössing benoemd werd, was niet doopsgezind en leek dat ook niet te willen of te kunnen worden. Dit bleek echter niet te werken, en al binnen een jaar werd hij gesommeerd uit de pastorie te vertrekken. Ook de daarop volgende voorganger bleef maar kort en zijn dienstverband eindigde eveneens met ruzie.⁶¹

Het aantal lidmaten bleef in deze periode nog steeds erg klein; minder dan twintig. Toch betekende dit niet, dat de kerkenraad happig was om nieuwe lidmaten te bevestigen. Een jonge man, Pieter Bosland,⁶² later lange tijd gezien als nestor van de gemeente, werd in januari 1936 samen met vier anderen een proeftijd van een jaar gegeven, vóórdát hij zich mocht laten dopen en lid worden van de gemeente. Het bezwaar van de toenmalige predikant Foppema, die bijna met emeritaat ging, mocht niet baten.⁶³ Ook Foppema

Uitstapje van de zondagsschool in oorlogstijd, in het midden achteraan ds. Thiessen.

was overigens een ‘ongestudeerde predikant’ en hij kan getypeerd worden als ‘zendingschristen’.⁶⁴ Genoemde groep jonge mensen heeft zich uiteindelijk in februari 1937 in Middelburg laten dopen – de proeftijd was dus feitelijk al voorbij! – waarna attestatie naar Ouddorp werd aangevraagd.⁶⁵ Deze truc werd uiteraard niet zomaar geaccepteerd door de kerkenraad van de inmiddels vacante gemeente, en uiteindelijk moest de ADS er aan te pas komen.⁶⁶

Hierna kwam er korte tijd weer een periode dat de gemeente toenam en een goede uitstraling had naar buiten toe. Dit was de ambtsperiode van dominee Jacob Thiessen⁶⁷. Hij kwam uit een mennonietengemeenschap in de Oekraïne en wilde zendeling worden in Nederlands Indië. De Eerste Wereldoorlog maakte dit onmogelijk, toen hij in Zwitserland een opleiding volgde. In 1916 was Thiessen afgestudeerd, maar kon hij niet naar Indië en ook niet meer terug naar de Oekraïne. Thiessen kwam in Nederland terecht, waar hij een nieuw bestaan probeerde op te bouwen. Na eerst als tolk en boekhouder gewerkt te hebben, belandde hij een tijdlang bij het Hollandsch Doopsgezind Emigranten Bureau, dat uit Rusland gevluchtte en meestal berooide doopsgezinden opving en op weg hielp naar elders. Kort voor de Tweede Wereldoorlog kwam Thiessen voor het eerst in Ouddorp. Hij preekte twee-

wekelijks en verzorgde ook de zondagsschool. In 1943 werd hij als predikant beroepen en ging hij, met zijn vrouw en tienerzoon, wonen in de pastorie.⁶⁸ Ook tijdens de periode van dominee Thiessen bloeide het zondagsschoolwerk, en waren er 200 kinderen. Aan het eind van 1945 ontving Thiessen een beroep van Blokzijl en nam hij afscheid van zijn eerste gemeente. In de achterliggende vijf jaren had hij twaalf mensen gedoopt.

De prediking werd enkele weken waargenomen door Sibold Sicco Smeding,⁶⁹ de bedenker van de fameuze doperse leus:

Dopen wat mondig is,
spreken dat bondig is.
Vrij in 't Christelijk geloven,
daden gaan woorden te boven.

Smeding woonde de gehele Tweede Wereldoorlog in Goedereede en werd er direct na de bevrijding aangesteld als (interim-)burgemeester. In maart 1946 deed hij intrede als doopsgezind predikant in de provincie Groningen. Mijn moeder ontving een briefkaart van hem met passende tekst, aan: 'Marietje Bosland, p/a Piet Bosland Kruidenier naast de Doopsgezinde Kerk Ouddorp'.

INTERMEZZO

Bovenstaande zinsnede over mijn moeder, geeft aan dat het perspectief van dit artikel nu verschuift naar meer persoonlijke herinneringen. Tot hiertoe berust de tekst grotendeels op bestudering van schriftelijke informatie. Onder meer door Willem Stuve zijn allerlei gegevens verzameld uit zowel het verre als het meer nabije verleden van de doopsgezinde gemeente Ouddorp. De toon van dit artikel wordt nu persoonlijker, omdat de geschiedenis van de gemeente nauw verweven is met mijn persoonlijke en familiegeschiedenis. Dat is een bijzondere ervaring, die ik deel met enkele andere gemeenteleden. Het stemt mij dankbaar en voelt ook als een verantwoordelijkheid. Van het vervolg is het eerste deel – over de periode voor mijn geboorte – gebaseerd op verhalen van mensen die ik goed ken of gekend heb. Vanaf 1971 heb ik het allemaal méé beleefd, als kind op de prikkende kussens van de kerkbanken of de stoelen met de houten latjes in de rugleuning, die ook niet lekker zaten.

VEERTIG JAAR IN DE WOESTIJN

Toen dominee Thiessen vertrokken was volgde een vacante periode van meer dan veertig jaar. Mijn opa noemde het ‘een woestijnperiode’, vergelijkbaar met de tocht van het volk Israël door de woestijn. Hij was in die tijd kerkenraadslid, vól van geloof en zeer zendingsbewust, terwijl de mogelijkheden erg beperkt leken. Maar er gebeurden wonderen, kleinere en grotere.

Ofschoon er geen eigen predikant meer was, is de gemeente er in geslaagd vrijwel iedere week een gastpredikant te laten voorgaan.⁷⁰ Soms was die uit doopsgezinde gelederen afkomstig, vaker echter uit andere kerkgenootschappen, op basis van de bestaande relaties.⁷¹ Onduidelijk is waarom er niet zoveel doopsgezinde predikanten kwamen, al heeft vermoedelijk de geografische ligging hierin een rol gespeeld, zeker in de periode vóór de ontsluiting van het eiland. Alhoewel de crediensten zeker bezoekers trokken, ontwikkelde het ledental zich toch in neerwaartse richting.⁷² In deze periode zijn vier doopdiensten gehouden, waarin acht leden toetraden tot de gemeente.

Ergens in de jaren vijftig kwam de grootvader van Johannes Smink, de latere predikant van de gemeente, als gastprediker naar Ouddorp. De oude Smink stond bekend als een markante, lieve man, op wiens preken ook niet-doopsgezinde luisteraars afkwamen, vooral de oudere generaties. Zijn zoon, Johannes Smink sr.⁷³ volgde hem een tijd later op en trok veel bezoekers. Het kwam voor dat mensen tot in het steegje naast de kerk zaten te luisteren. Onder deze prediking kwam een aantal mensen tot een levend geloof, waaronder het echtpaar Wijnand en Jo Tanis. Dit zou van grote betekenis blijken voor de gemeente.

Na het vertrek van dominee Thiessen was de zondagsschool overgedragen aan de hervormde gemeente, vanuit de gedachte dat er geen leiding voorhanden was. Sommige gemeenteleden waren het hier niet mee eens geweest. Een doorstart werd later gemaakt, in de vorm van een Westhill zondagsschool.⁷⁴ De leiding hiervan berustte op een gegeven moment bij Wijnand Tanis, die hierbij ondersteund werd door de familie Smink (ouders van de latere predikant). Hoewel de bezoekersaantallen in de jaren fluctueerden, waren er perioden van grote bloei, waarin zelfs buitenkerkelijke kinderen de zondagsschool bezochten.

Samen met Piet Bosland en enkele anderen van de gemeente (leden en vrienden) vormde broeder Tanis een kleine gebedsgroep die op maandagavond bij hem thuis baden voor de toekomst van de gemeente.⁷⁵ Er waren contacten met andere enthousiaste niet-doopsgezinde gelovigen. Het was

een groepje mensen dat zich niet kon vinden in de naargeestige kerkelijke cultuur van Ouddorp en ook niet in een zelfgenoegzaam doopsgezind-zijn, dat zich baseerde op rijke landbezittingen. Ze baden voor een toekomst waarin de gemeente niet alleen intern maar ook voor het dorp weer van grotere betekenis mocht zijn⁷⁶ en een eigen voorganger mocht hebben. Diepe bewogenheid met mensen die de bevrijdende liefde van Jezus niet kenden, kenmerkte deze periode.

Het was ook een moeilijke tijd, met veel weerstand tegen de prediking van dominee Smink sr. en het getuigenis en werk van leden van de gebedsgroep. Het beroep dat op dominee Smink jr. was uitgebracht, kon door deze weerstand toentertijd niet doorgaan. Volgens broeder Tanis wilden sommigen de bezittingen van de gemeente te gelde maken en het geld onderling verdelen, evenals ruim een eeuw eerder dreigde te gebeuren.⁷⁷ Begin jaren zeventig had broeder Bosland het zo moeilijk met de weerstand, dat hij aftrad als kerkenraadslid. Later werd hij opnieuw benoemd. Naast de gastpredikanten ging vanaf eind jaren zeventig ook broeder Tanis regelmatig in de gemeente voor.

Er waren twee doopsgezinde predikanten die zich het lot van de Ouddorpse gemeente aantrokken in de vacante jaren: ds. B.K. Homan en ds. W.H. Kuipers. Ds. Homan hield in 1977 weer Avondmaal nadat dit over een periode van 30 jaar niet gebeurd was. Ds. Kuipers trad, toen hij predikant in Rotterdam was, op als consulent. Hij hield de eerste kinderzegening in de geschiedenis van de gemeente in mei 1987, waarbij tevens twee nieuwe leden gedoopt werden, krap een maand voor de eerste dominee in 41 jaar zijn intrede zou doen!

GRENZEN VERLEGGEN

Het was een moedig besluit van de nog geen twintig leden om opnieuw Johannes Smink jr. als predikant te beroepen. Deze aarzelde, maar durfde het – met zijn gezin – aan om de stap te nemen. De gemeente beschikte slechts voor één jaar over salaris, wat een wankel basis vormt om een verhuizing aan te durven met drie kinderen. Dominee Smink had bovendien als predikant van de Kerk van de Nazarener een bloeiende bediening en wist dus wat hij achterliet. Het orthodoxe dorpje Ouddorp was, hierbij vergeleken, een weinig aantrekkelijke keus voor een overstap. De instemming van Smink had te maken met het geloof, verlangen en de trouw van de gebedsgroep, die jarenlang gebeden had voor een nieuwe toekomst.

Ik zat als meisje van amper 16 jaar in de intrededienst, evenals dominee Homan en dominee Kuipers. Mijn geloof was latent aanwezig, maar ik had nog niet persoonlijk de keuze gemaakt om Jezus te willen volgen. Toch wist en voelde ik: hier staat iets historisch te gebeuren. En dat was ook zo! Reeds voor het beroep op dominee Smink was uitgebracht, vertoonde de gemeente een lichte mate van groei en ontwikkeling. Mede daardoor had men het beroep durven uitbrengen, en het leek of de tijd er rijp voor was. We zien hierin – niet in de laatste plaats – Gods leiding. Bij het aantreden van de nieuwe predikant, toen 42 jaar, was er dus al een kleine basis. De zondagsschool liep goed en voor de tieners was er een tweewekelijkse bijeenkomst, beide onder leiding van broeder Tanis. Er werden maandelijks zangavonden gehouden, op zaterdagavond, waar veel mensen op af kwamen, tot wel zo'n 100 per keer. Deze avonden stonden eveneens onder leiding van broeder Tanis. Ook de zondagse erediensten waren in bezoekersaantal toegenomen tot vijftig á zestig bezoekers.

De familie Smink ging wonen in de oude pastorie, het huis voor de schuilkerk, waar eerder vele andere predikantsgezinnen hadden gewoond. De gemeente durfde te investeren, want het huis moest wel verbouwd en gemoderniseerd worden. Hierna raakte alles in een stroomversnelling. In het dorp werd er natuurlijk over gesproken, wat de doopsgezinden nu toch aandurfden. Mensen waren nieuwsgierig. Mede ook door de uitnodigende houding van de predikant, zijn vrouw en kinderen, leidde dit al snel tot nieuwe contacten en bezoekers van de kerkdiensten. Dominee Smink zocht de mensen op, nodigde ze uit en werkte samen met de oude kern van gemeenteleden om te bespreken wat er te doen was. Voortvarend werd in september een nieuw 'kerkewerk' seizoen begonnen. De eerste extra activiteiten waren leerhuis- en vrouwenbijeenkomsten, onder leiding van respectievelijk dominee Smink en zijn vrouw.

Tijdens de eerste kerstnachtdienst, een half jaar na de intrede, werd het bijzonder druk. Het kerkgebouw had ongeveer 100 officiële zitplaatsen, vooral banken en stoelen. Daarnaast werden gangpaden, consistorie en garderobe vakkundig gevuld met klapstoeltjes en krukjes, die mijn moeder maar blééf aanslepen om extra zitplaatsen te creëren. Er was zo'n toeloop dat niet ieder die erbij wilde zijn een plekje kon krijgen, waardoor sommigen helaas teleurgesteld moesten worden.

Ook andere activiteiten kwamen in de eerste jaren snel van de grond: meerdere jongerengroepen, ingedeeld naar leeftijd en met een enorme aantrekkingskracht, maandelijks evangeliserende welkomdiensten in het vereni-

gingsgebouw, Duitstalige diensten, godsdienstonderwijs op de openbare scholen⁷⁸ en radiowerk.⁷⁹ Het echtpaar Sminck en broeder Tanis verzorgden in aanvang al het geestelijk onderwijs. Mensen kwamen tot geloof en begonnen daarvan te getuigen. De gemeente nam vooral toe door een toestroom van mensen die al jaren niet meer naar de kerk gingen. De leeftijd hiervan was gevarieerd, want de gemeente bleek aantrekkelijk voor jong en oud.

De komst van ds. Sminck bracht ook de introductie van een andere doopvorm met zich mee. Waar alle dopelingen tot dan toe door begieting waren gedoopt, kwam daar de mogelijkheid van doop door onderdompeling bij. Dit was overigens geen vooropgezet plan, maar kwam mede voort uit de wens van de dopelingen, jonge mensen met een baptisten en nazarener achtergrond. Waar de doopsgezinden van het eerste uur hierbij wel een drempel over moesten gaan, deed men dit met liefde en zo gebeurde het enkele keren dat we met een bus naar het gebouw van de kerk van de Nazarener in Rotterdam reden om daar een doopdienst te houden. De oude schuilkerk had immers geen doopvont dat voor onderdompeling geschikt was. Wie als kind was gedoopt, kreeg tevens de mogelijkheid om op belijdenis van het geloof toe te treden tot de gemeente en daarmee persoonlijk 'ja' te zeggen tegen de destijds ontvanging doop. De kern van de beginjaren heb ik samengevat in een liedje:⁸⁰

Elke maandagavond, kwamen ze daar saam,
bij Wijnand en Jo Tanis – bidstond was de naam.
Toen kwam daar een doorbraak voor die kleine kerk;
na veertig lange jaren, een doorn'nee aan het werk!

Het was een blijde boodschap, die hij brengen mocht
in dit Oude Dorpje – voor wie vrede zocht.
Vrede met de Here, als een kind van God,
we mochten ons bekeren, het hart niet meer op slot!
Boodschap van bevrijding, liefde, hoop, gena.
Jezus brengt verlossing. Hiep hiep hiep hoera!
Toen kwam die eerste kerstnacht, in die kleine kerk
– de mensen stroomden binnen, Gods Geest was aan het werk.
Het begon te groeien, de kerk die werd te klein;
't gemeentewerk ging bloeien. Het moest een wonder zijn!

Door de groei werd de oude schuilkerk al snel te klein. De avonddiensten werden het best bezocht, met name door de jongere mensen, voor wie de morgendienst zich na de zaterdagse uitgaansavond wellicht toch wat te vroeg aandiende. Voor de avonddiensten werd dan ook al snel uitgeweken naar het

lokale zalencomplex. De kerkenraad besprak de mogelijkheden van uitbreiding van het kerkgebouw. Dat kon alleen aan de achterkant, maar kostte teveel geld ten opzichte van het aantal plaatsen dat erbij kwam. Toen zei één van de kerkenraadsleden, Jan Westdijk, in onversneden dialect: ‘dan bouwe m’n zelf een kèreke!’ ‘Maar hoe wil je dat doen dan?’ werd gevraagd. ‘Ja, dat wêêt ik oak niejt!’

Toch werden er plannen ontwikkeld om een nieuwe grotere kerk te bouwen. Na enkele jaren kon er op een bijzondere manier een stuk grond worden gekocht op de best denkbare locatie in het centrum van het dorp, nabij twee parkeerterreinen. De periode van plannenmakerij en van de uiteindelijke bouw van de kerk in 1991-1992 leverde weer een golf van activiteiten. Fondsenwerving was een belangrijk onderdeel van wat moest gebeuren; hiervoor werden onder meer rommelmarkten georganiseerd. Nu wordt er in de zomermaanden in het centrum van Ouddorp of vlak daarbuiten elke week wel een rommelmarkt gehouden, maar destijds waren wij ook daarin koploper.

Dat mensen ook royaal financiële toezeggingen deden om de kerkbouw mogelijk te maken, is in de gemeente altijd geestelijk geduid en als wonder van God ervaren. Ook de hoge bijdrage van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit is met grote dankbaarheid gevierd, met ongetwijfeld de verwijzing ‘dat God niet laat varen het werk dat zijn hand begonnen is’.⁸¹ Het bouwen zelf werd door (gepensioneerde) vaklui in hun vrije tijd gedaan, waarbij er altijd wel een taak was voor vrijwilligers van allerlei leeftijden. Ook de jonkies mochten stenen sjouwen of dakpannen op het liftje plaatsen! De sfeer in deze periode kenmerkte zich door een bijzondere saamhorigheid. Dit heeft een uitstralend effect gehad op mensen in de omgeving, die nieuwsgierig werden en ook de diensten van de doopsgezinde gemeente gingen bezoeken.

‘Allen hartelijk welkom op deze plaats van vrede’. Zo klonken de inleidende woorden tijdens de feestelijke openingsdienst van het nieuwe kerkgebouw op 4 april 1992. Die woorden sloten aan bij de tekst op het bord dat gedurende de hele bouwperiode van ongeveer een jaar bij de toekomstige vermaning had gestaan: ‘Deze kerk kan ook uw thuis zijn!’ Met die tekst wilden we de mensen uit Ouddorp en omgeving uitnodigen om in te stappen in dat wonderlijke gebeuren van de gemeenschap met en rondom Jezus – en met name dan degenen die geen band met een kerk (meer) hadden.⁸²

Door de enorme groei moesten er taken verdeeld worden, niet alleen praktische taken, maar ook het onderwijs. Vele vrijwilligers werden actief in allerlei onderdelen van het gemeentewerk. In plaats van één persoon die de leiding had, kwamen er teams voor de zondagsschool, de jongerenbijbelkrin-

Aquarel, in opdracht gemaakt door J. Posthuma-van Damme in 1992, ter gelegenheid van het afscheid van de oude schuilkerk.

gen, het vrouwenwerk en het godsdienstonderwijs. De toerusting daarvoor gebeurde vooral op de discipelschapsmanier, dat wil zeggen eerst een tijdje meelopen en leren, daarna verder leren in de praktijk van het doen.

Het gemeentewerk breidde zich na het gereed komen van het kerkgebouw aanmerkelijk uit. Vele nieuwe dingen werden ondernomen, het één meer succesvol dan het andere. Activiteiten die in deze periode hun oorsprong hebben en nog steeds bestaan zijn: scouting Jan Joosten,⁸³ kerstmusical, Alpha cursus. Specifieke doelgroepen programma's zoals JoVo-ontbijt (voor jongvolwassenen), echtparenavonden en nog weer wat later moeder & kind ontmoetingen, hebben gedurende een aantal jaren in een behoefte voorzien. Een poging tot gemeentestichting in Brielle is heel serieus ondernomen, heeft geleid tot het houden van maandelijkse diensten, maar is uiteindelijk toch gestopt. Ruim tien jaar achtereen waren er in vakanties of op woensdagmiddagen Bijbel Spel Activiteiten voor kinderen, met hoge bezoekersaantallen ook van buiten de kerk. Dit is niet gestopt door afnemende behoefte, maar doordat de belasting voor vrijwilligers te zwaar werd. In een minder intensieve vorm is

er nog wel tweejaarlijks een evenement, waarbij een theatergezelschap in één dag een Bijbelverhaal in musicalvorm instudeert en opvoert met kinderen. Daar hebben inmiddels al vier keer ruim 100 kinderen aan meegedaan. Eveneens gedurende vele jaren was de jeugdzolder – een gezellige ruimte met alcoholvrije bar – elke zaterdagavond geopend met als doel de jongeren, zowel van de gemeente als buitenkerkelijke, een veilige ontmoetingsplaats te bieden op zaterdagavond. Dit gebeurde onder de naam Menno's Jump Inn. In een iets aangepaste vorm gaat het werk van Menno's Jump Inn op de jeugdzolder nog steeds door.

Al vrij snel na de oprichting van het nieuwe kerkgebouw kwam er behoefte aan extra staf, om naast ds. Slink werkzaam te zijn.⁸⁴ De mogelijkheden die zich aandienen, werden met beide handen aangegrepen. Zo was er de stage van een student aan het doopsgezind seminarium en mocht ds. Ehrhard uit Indonesië twee jaar in ons midden werkzaam zijn in het kader van een uitwisselingsproject voor doopsgezinde predikanten. Dit werd opgevolgd door het meer structureel zoeken naar een pastoraal werker of tweede predikant. Dit gelukte in eerste instantie niet. Als tijdelijke oplossing werd uit eigen midden een jeugdwerkbegeleidster aangesteld.⁸⁵ Enkele jaren later was er een pastoraal werker in de gemeente werkzaam, voor met name het jeugdwerk en de groeigroepen die in deze periode opgestart werden. Groeigroepen zijn kleine kringen in de gemeente, waarin gelovigen bij elkaar komen en elkaar bemoeiden in het leven als navolgers van Jezus Christus, door samen in de Bijbel te lezen, te bidden en zowel vreugde als moeite te delen met elkaar.

Intussen was er alwéér sprake van ruimtegebrek, zo rond de overgang naar het jaar 2000 begon dit duidelijk merkbaar te worden. Niet alleen in de kerkzaal, maar vooral ook in de ruimten waar de kinderen bijeen kwamen, alsmede de ruimte voor ontmoeting ná de kerkdienst. Opnieuw werden bouwplannen gemaakt, nam de ledenvergadering de beslissing deze uitdaging aan te gaan, werden fondsen geworven en een bouwcommissie geïnstalleerd.

In dankbaarheid mocht een uitbreiding van het kerkgebouw gerealiseerd worden in 2004, met een vergrote kerkzaal en prachtige ruimten voor kinderen jeugdwerk. Sinds 2009 wordt een deel van de kinderruimten doordeweeks verhuurd aan een kinderdagverblijf. Ook met de andere ruimten vervult het kerkgebouw een functie voor de omgeving. Regelmatig wordt gebruik gemaakt van de faciliteiten voor concerten en andere (grootschalige) bijeenkomsten die wij niet zelf organiseren. Mede dankzij ons gebouw hebben wij, in het bijzonder bij uitvaarten, een bediening mogen opbouwen voor onze omgeving.

EEN OPMERKELIJKE GESCHIEDENIS!

Ds. Johannes Sminck bij de eerste steenlegging voor de uitbreiding van het kerkgebouw, 5 maart 2004.

De zoektocht naar een tweede predikant kreeg een anders gevoelde betekenis naarmate het jaar 2010 begon te naderen, het jaar waarin ds. Sminck 65 jaar zou worden en met emeritaat zou gaan. Het werd in de beleving van velen meer het zoeken naar een opvolger. Inmiddels is er naast die opvolger, ds. E. de Jong, ook een tweede predikant werkzaam in de persoon van ds. E. van Hoof.

En dan zijn we, na deze lange en opmerkelijke geschiedenis, ineens in het nu. De geschiedenis ligt achter ons – het is goed haar te kennen. Een nieuwe

Hoofgebouw en uitbreiding hebben dezelfde vorm, dit is de aanblik van de kerk sinds 2004.

toekomst, met nieuwe en oude vragen, ligt vóór ons. Het is goed haar te ontdekken. Dat geldt voor de gemeente Ouddorp, en dat geldt voor de gehele Doopsgezinde Broederschap. Geschiedenis hangt samen met identiteit. De identiteit van de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp heeft zich gevormd in de context van haar lokale geschiedenis en van al haar relaties. De historische keuzen die gemaakt zijn – en die de geschiedenis mede vormgegeven hebben – komen mede voort uit de identiteit, uit hoe de gemeente zichzelf verstaat en zich verhoudt tot individuele mensen en groepen van mensen. Daarom aan het slot van dit artikel nog enkele opmerkingen, zonder ook maar de indruk van volledigheid te willen wekken, over identiteit.

IDENTITEIT: WIE WILLEN WE ZIJN VOOR DE ANDER?

Van oudsher hoorde de gemeente Ouddorp geloofsinhoudelijk tot de meer behoudende binnen de dooperse beweging en de doopsgezinde broederschap.

Tegelijk hebben we als gemeente een lange geschiedenis van pionieren, van nieuwe dingen ondernemen omwille van de verspreiding van het evangelie in onze lokale omgeving. De missieverklaring is nog steeds passend:

De liefde van God als boodschap van heil uitdragen – in woord en daad – naar wie Hem nog niet kennen; deze liefde als bron van genezing en in-dienstneming ruimte geven in de gemeente.

Het besef dat het ‘uitdragen’ van Gods liefde tot de kern van het gemeentezijn hoort, heeft de gemeente in Ouddorp nooit losgelaten, al werd dit principe in bepaalde tijden misschien minder expliciet verwoord. De hoeveelheid energie die steeds gestoken werd en wordt in missionaire activiteiten en zondagsschoolwerk, kan daaruit verklaard worden, dat de gemeente meent ‘een boodschap van heil’ te hebben.

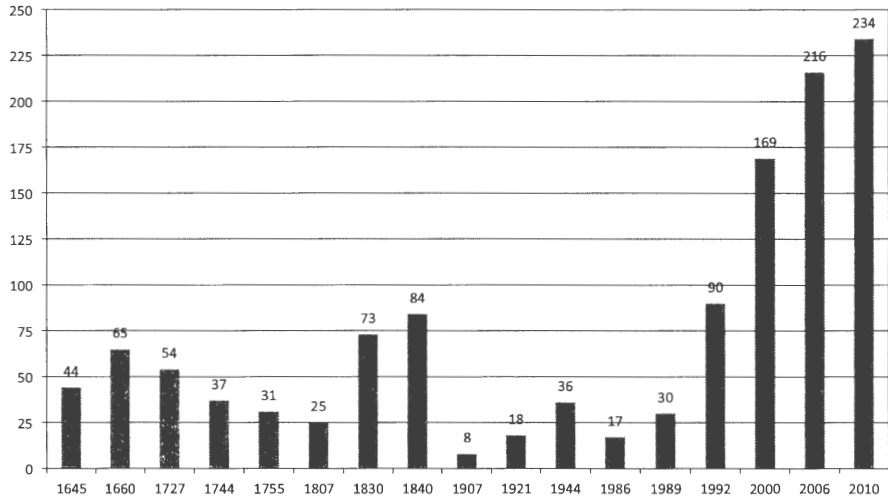
Heil betekent redding, uitredding. Ds. Smink legde het bij de opening van het nieuwe kerkgebouw uit met de woorden uit gezang 306 couplet 3: ‘dan stijgt een lied dat nooit meer zwijgt’:

Er zijn zoveel mensen, en misschien ziet u ze ook, die zwijgend, verbitterd en moedeloos in het leven staan. Mensen met een uitdrukking van: ik zal nooit meer zingen. Hun lied zwijgt. Maar als dan het wonder gebeurt, dat op een plaats waar het lied verstomd is, het lied gaat klinken dat nooit meer zwijgt, dan is dat heil. Ik heb dat vaak zo aangrijpend gezien en gehoord. En als ik in de toekomst kijk, zie ik nog een groter aantal volwassenen en kinderen, die nu nog leven in gebroken verhoudingen, zowel onderling als met God en die wachten opgenomen te worden – en opgenomen willen worden – in die verzoenende en helende gemeenschap, die wij door Gods genade al gaandeweg mogen vormen. Op al die momenten dat dit gebeurt, dan klinkt er een lied, dat nimmer zwijgt.

Bij de opening van het nieuwe kerkgebouw in 1992 kopte de krant: ‘ze hadden slechts vijf broden en twee vissen’. Door dat wat we hadden in handen van Jezus te geven, gingen er wonderen gebeuren! Heil is zo’n wonder. Heil leidt tot groei van de gemeente. Gods liefde brengt mensen samen. Dan kun je het niet allemaal meer verklaren, maar zie je de Heilige Geest aan het werk.

Er is vaak gevraagd naar ‘het geheim van Ouddorp’. Hoe kan het, dat een doopsgezinde gemeente groeit? Bijna evenzo vaak bleek het gesprek daarna alweer afgelopen te zijn. De missionaire inspiratie van de doopsgezinde gemeente Ouddorp – het evangelikale karakter – hoeft een dialoog over doopsgezind gemeente zijn in de eenentwintigste eeuw echter niet in de weg te

Ontwikkeling van het ledenaantal over bijna 400 jaar.

staan. Want wij mogen dan evangelikaal zijn, we zijn wel dopers-evangelikaal! We horen bij de doopsgezinde broederschap, in Nederland en wereldwijd. Misschien dat de volgende teksten, uit het prille begin van de bediening van ds. Smink, nog een tipje van de sluier oplichten over het geheim van Oud-dorp in samenhang met hoe wij onszelf verstaan als doopsgezinde gemeente:

Versterkte aandacht zal moeten worden besteed aan onze Doopsgezinde indentiteit. Het is duidelijk dat de identiteit van een Doopsgezinde gemeente méér omvat dan door orthodoxie kan worden vastgesteld. Het wezenlijke van een gemeente wordt niet alleen bepaald door de rechte leer, maar ook, en niet in de minste plaats, door het leven dat zich manifesteert wanneer de liefde van God door de Heilige Geest onze harten vervult. Eén van de trefwoorden en kenmerken van het Doperse denken is navolging, discipelschap. [...] Overgezet naar onze plaatselijke situatie betekent dat, dat wij moeten groeien naar een actief discipelschap, dat het uitnodigen van anderen niet gezien wordt als een incidentele activiteit voor enkelen, maar als een permanente actie van velen. Een actie die ook vorm krijgt in een open structuur van onze gemeente: uitnodigend naar wie binnen wil komen, uitgaand naar wie te ver af staan om zelf te komen. 'Navolgers' zien om naar anderen om hen tot geloof of verdere navolging te bewegen. Die gerichtheid op de mens in zijn situatie is sterk bepalend voor het denken en het beleid. Het beleid dat van Godswegen op de mens gericht

is, kenmerkt zich door veel tolerantie, geduld en de bereidheid v r met de ander mee te gaan.⁸⁶

De Doopsgezinde Gemeente in Ouddorp heeft een eigen gezicht. Bij ons leeft het verlangen om ernst te maken met een leven van leerling-schap in de navolging van Jezus Christus. We zullen echter versterkt onze geschiedenis moeten bestuderen en de bronnen waaruit onze geloofsge-meenschap is voortgekomen opnieuw moeten onderzoeken, om van daar-uit lijnen te trekken naar het heden en de toekomst. Dit houdt ook in dat er een grotere bewustwording ontstaat van het feit dat wij geen ge soleerde gemeenschap zijn maar ons verbonden weten met de gehele Doopsge-zinde Broederschap.⁸⁷

Tot zover de teksten uit eind jaren tachtig. Nu is het 2013. Er is veel ge-beurd in Ouddorp; een groot deel daarvan staat in dit artikel beschreven. Op dit moment is de gemeente Ouddorp   n van de zes gemeenten boven de 200 leden. Volgens de Doopsgezinde Bijdragen van 2010 zal zij in 2060 de meest vitale gemeente zijn. In het licht hiervan, denk ik dat het goed zou zijn om nader onderzoek te doen naar openliggende vragen omtrent de his-torie van deze gemeente en de samenhang met haar unieke identiteit. Het is goed mogelijk, dat daar inzichten uit voortkomen, die een positieve bijdrage kunnen leveren aan de toekomst van de Doopsgezinde Broederschap. Daar hoop ik op!

NOTEN

1 Veel informatie uit dit artikel is ontleend aan het onderzoekswerk van Willem Stuve. Hij heeft de archieven van de Doopsgezinde Gemeente in Ouddorp nauwkeurig bestudeerd en in kaart gebracht. Tevens heeft hij onderzoek verricht naar andere bronnen die informatie geven over de doopsgezinden in Ouddorp en Goedereede, zoals overheidsarchieven en de literatuur over de doopsgezinde geschiedenis. Waar de overheidsarchieven waardevolle aanvullende informatie ge-ven, is dit voor de doperse geschiedschrijving helaas niet het geval. Stuve heeft zijn bevindingen samengebracht in een tweetal publicaties: *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp* (Hel-levoetsluis, 2011) en *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp, predikers en predikanten, 1638-2011* (Hellevoetsluis, 2011).

2 F. den Eerzamen, *Het eiland Goeree-Overflakkee: geschiedenis, volksleven en taal* (Middelhar-nis, 1984) (herziene postume uitgave, bewerkt door J. Klepper), 1, 17, 21.

3 J. Klepper, P. Heerschap et al., *Van Westvoorne tot St. Adolfsland; historische verkenningen op Goeree-Overflakkee* (Sommelsdijk, 2005), 129.

4 Er waren meerdere aanlegplaatsen dan wel haventjes. Bij   n ervan is zelfs een kapel geweest, waarheen vissers en zeelieden zich begaven wanneer zij aan dreigende gevaren op zee ontkomen waren. Zie: J. Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee* (Sommelsdijk, 1843), 120-121.

- 5 Deze beide overheidsgegevens overgenomen uit Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 1.
- 6 Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee*, 120-127.
- 7 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 3.
- 8 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 1.
- 9 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 1.
- 10 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 3.
- 11 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 1.
- 12 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 1.
- 13 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 5. Wellicht was Leunis familie van Stoffel, dit is vermoedelijk wel uit te zoeken. Familieverbanden hebben, logischerwijze, een grote rol gespeeld bij de continuïteit van de gemeente.
- 14 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 1.
- 15 Den Eerzamen, *Het eiland Goeree-Overflakkee*, 21.
- 16 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 3.
- 17 *Canon van Goedereede* (Middelharnis, 2010), venster 14; (project van het Streekarchief Goeree-Overflakkee).
- 18 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 2.
- 19 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 6.
- 20 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 2.
- 21 W. Stuve, *Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, doop-, trouw- en overlijdenslijsten, met een lijst van attestaties* (Hellevoetsluis, 1996).
- 22 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 2.
- 23 S. Groenveld, “‘Sy laeten geen en beedelaer onder haer zyn’: diaconale zorg vóór 1900”, in: S. Groenveld, S. Voolstra et al. (reds.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland, 1530-1980* (Zutphen, 1993), 124.
- 24 *Maas- en Scheldeboode*, 17 maart 1920. Van der Aa noemt ook het gasthuis, hij noemt 1599 als jaartal van oprichting. Zie: A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Zaltbommel, 1976-1980; repr. van Gorinchem 1939-1851), 651.
- 25 K. Vos, ‘De doopsgezinden te Ouddorp – Goedereede’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* oude reeks 47 (1907), 156.
- 26 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 2.
- 27 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 6, 8.
- 28 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 2.
- 29 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 10.
- 30 Een voorvader van enkele leden uit de huidige Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, waaronder de auteur van dit artikel. Ook deze informatie is verzameld door W. Stuve. Hij heeft de genealogie van vrijwel alle doperse families uit Ouddorp en Goedereede nagetrokken.
- 31 De vader van Paulus wordt genoemd als deelnemer aan het Avondmaal in oktober 1645; een jaar later wordt ook zijn echtgenote vermeld.
- 32 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 4-5.
- 33 Stuve stelt het aantal avondmaalsbedieningen op tien, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 7; Vos noemt een aantal van minstens veertien: ‘De doopsgezinden te Ouddorp – Goedereede’, 162. De avondmaalsvieringen vonden in deze periode in elk geval minder vaak plaats dan in de huidige tijd. Ook het aantal gedoopte leden verschilt enigszins bij Stuve en Vos.
- 34 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 7-8.
- 35 Vos, ‘De doopsgezinden te Ouddorp – Goedereede’, 162-164.
- 36 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp* (Hellevoetsluis, 2011), 15.
- 37 De nieuwe predikant heette Claes Cornelisz. Jongejan en beschreef op 19 maart 1727 zijn

vertrek uit Spijkenisse en aankomst te Ouddorp.

38 Vos, 'De doopsgezinden te Ouddorp – Goedereede', 160. Het wandtegeltje is helaas niet bewaard gebleven.

39 Een andere onduidelijkheid is bijvoorbeeld dat Craandijk schrijft dat de pastorie het jaartal 1598 in de gevel draagt. Dat ligt weer erg dicht bij de jaartallen die in verschillende bronnen over het gasthuis worden genoemd (1597/1599). Craandijk schrijft tevens dat de kerk veel jonger van dagtekening is dan het voorhuis. J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland* (Haarlem, 1878), 314.

40 Stuve, *Kroniek van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 17-19.

41 Vos, 'De doopsgezinden te Ouddorp – Goedereede', 159.

42 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland; van derzelve ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (Amsterdam, 1847), 145.

43 J. Kat, *Kort begrip van de leere der waarheyt, volgens het gevoelen der doops-gesinde christenen* (Amsterdam, 1736).

44 Vos, 'De doopsgezinden te Ouddorp – Goedereede', 158.

45 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 12-24.

46 Bron voor deze gehele alinea: Vos 'De doopsgezinden te Ouddorp – Goedereede', 154-155, 166 en Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 22-23.

47 Ook van deze Maarten Bosland zijn er nog enkele nazaten in de huidige Doopsgezinde Gemeente van Ouddorp te vinden. Maarten was de achterkleinzoon van de eerste oudste: Paulus Willemsz. Bosland. Met dank aan Willem Stuve voor het genealogisch onderzoek.

48 Om een indruk te krijgen van de omvang van de emigratie: op 16 augustus 1852 arriveerde het schip 'Rosa Standich' in New York. Van de 227 passagiers waren er 39 afkomstig uit Ouddorp, waaronder de boekhouder met zijn vrouw en zeven kinderen, waarvan de jongste een baby van zes weken. Bron: P. Heerschap & C. Hameeteman, *Ouddorpers in den vreemde* ([Ouddorp], Museum Ouddorps Raad- en Polderhuis, 2013), 20.

49 Vrijwel alle informatie in de volgende alinea's over Karel Rössing is ontleend aan Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 26-32.

50 Ze kregen echter vijf kinderen; het tweede kind, een zoontje, overleed na 5 maanden. Zie de ledenadministratie van de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp.

51 In de tijd dat Rössing predikant was werd de verstandhouding tussen doopsgezinden en hervormden steeds beter. Er was sprake van wederzijds respect en regelmatig kwam het voor dat de kerkelijke gemeenten elkaar hielpen, bijvoorbeeld bij begrafenissen. Deze goede relatie had ongetwijfeld te maken met Rössing's persoonlijkheid en de initiatieven die hij nam voor de kinderen van het dorp.

52 *Maas- en Scheldeboode*, december 1898.

53 A.J. Nelis, *Soli Deo gloria, 125 jaar christelijk onderwijs in Ouddorp* (Sommelsdijk, 2011), 30, 33, 36, 119.

54 *Nieuwe Brielsche courant*, 11 maart 1886.

55 Onwillekeurig denk ik dan aan Jezus, als hij zegt: 'Laat de kinderen bij mij komen' (Mattheüs 20:14, Marcus 10:14 en Lucas 18:16).

56 Beide citaten uit nummer 7, juli 1900.

57 Met andere woorden: slechts één van zijn gemeenteleden was niet door hem gedoopt.

58 Heerschap & Hameeteman, *Ouddorpers in den vreemde*, 22.

59 Hieronder ook Jan Bosland, mijn overgrootvader. Zie de ledenadministratie. Veel nieuwe lidmaten waren afkomstig uit (half) doopsgezinde families.

60 Jaarverslagen Zuid-Hollands Zeeuwse Ring van Doopsgezinde Gemeenten, 1921-1925, Zeeuws Archief Middelburg.

- 61 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 32-36.
- 62 Mijn grootvader en één van de nazaten van de vroegere lokale doperse voormannen Paulus Willemz. Bosland en Maarten Bosland – voor wiens ‘erfgoed’ waarschijnlijk begin 20e eeuw weinig aandacht was.
- 63 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 38.
- 64 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 36-37.
- 65 Doopbewijzen doopsgezinde gemeente Middelburg, attestatie-aanvragen en notulen ledenvergadering doopsgezinde gemeente Ouddorp van 25 maart 1937.
- 66 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 38. Ook ds. W.H. Kuipers van Rotterdam heeft in het *Algemeen doopsgezind weekblad* van 13 juni 1987 aandacht besteed aan deze zonderlinge geschiedenis.
- 67 Bron voor deze gehele alinea: Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 39-42.
- 68 Mijn opa was één van de gemeenteleden en tevens de buurman. In de oorlog werd hij als dwangarbeider tewerk gesteld, mijn moeder was toen nog een jong meisje. Voor mijn oma en moeder is de familie Thiessen een grote steun geweest tijdens de oorlog, als ze bang waren voor vliegtuigen en bommen.
- 69 Stuve, *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 43-44.
- 70 De financiële mogelijkheden hiervoor waren aanwezig door de enorme hoeveelheid land die de gemeente in haar bezit had; vaak verkregen door vererving. Deze landerijen werden verpacht, wat inkomsten opleverde voor de gemeente. Dit heeft vermoedelijk in vroeger tijden een samenbindende functie gehad op het dorp; er waren immers heel wat hervormde boeren, die goed boerden op ‘doapers land’. Overigens is in de loop der tijden veel land verkocht en zijn de bezittingen aan landerijen nu veel beperkter in omvang.
- 71 Ook van de gastpredikanten die regelmatig voorgingen heeft Willem Stuve een beschrijving gemaakt in zijn *Leraren van de doopsgezinde gemeente Ouddorp*, 43-56.
- 72 Van 36 leden aan het begin van de vacante periode tot 17 leden op het moment dat ds. Smink beroepen werd in 1987.
- 73 Opnieuw een ‘zendingsman’. In 1946 stichtte Johannes Smink sr. de ‘Nederlandse Volks Zending’, in welk verband hij evangelisatiebijeenkomsten organiseerde en een evangelisatieblad uitgaf.
- 74 Wanneer precies is onduidelijk. Eerst ging het om een interkerkelijk initiatief van twee niet-doopsgezinde vrouwen, in een zaaltje bij een camping in het buitengebied van Ouddorp. Dit initiatief werd door de hervormde kerk niet gewaardeerd, één van de vrouwen was gewoon aan het Avondmaal te gaan in deze kerk, maar werd daarvan geweerd wegens ‘ondermijnende activiteiten’. Later werd de zondagsschool in het verenigingsgebouw gehouden en uiteindelijk in de doopsgezinde kerk.
- 75 Niet alleen opa, ook mijn moeder was daarbij. Zij gaat nog steeds op maandagavond naar de ‘bidstond’ zoals de bijeenkomst vroeger genoemd werd. Ook Wijnand en Jo Tanis, nog een andere deelnemer uit de begintijd en enkele deelnemers van later tijd bidden wekelijks voor de gemeente en het dorp.
- 76 Lees: dat de mensen van Gods liefde zouden horen en tot bekering zouden komen in plaats van gebukt gingen onder het juk van godsdienstige plicht en uitverkiezing.
- 77 Zie het getuigenis van broeder Wijnand Tanis over deze periode in: R.H. Hartkamp, *Er is een God die hoort, speciale editie Ouddorp* (Ouddorp, 2010), 174-182.
- 78 Gemiddeld 350 kinderen per week werden bereikt met de godsdienstlessen op de scholen ‘de Westhoek’ in Ouddorp en ‘Buuten de Poorte’ in Goedereede. Mevrouw Smink heeft jarenlang, tot aan het emeritaat van haar man, leiding gegeven aan dit werk.
- 79 Aanvankelijk ‘pastorale stukjes’ door ds. Smink voor Radio Goeree Lokaal, later kregen we de mogelijkheid tot het uitzenden van de diensten over deze radiozender.

EEN OPMERKELIJKE GESCHIEDENIS!

80 Dit fragment is onderdeel van een langer lied, dat ik geschreven heb voor het afscheid van het echtpaar Smink op 20 november 2010. Naar oud-dopers voorbeeld is een zelfgekozen tekst met een geestelijke boodschap op een 'wereldse' melodie gezet, in dit geval 'The Old Banjo', het pianostukje dat mijn dochter op dat moment aan het instuderen was.

81 Psalm 138: 8.

82 In *Perspectief*, het gemeenteblad van de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, is vorig jaar een artikelenreeks verschenen ter gelegenheid van het 20-jarig jubileum van het kerkgebouw. E. Posthuma, *Kerkgebouw 20 jaar; een tent die over ons is uitgespreid; onderweg en toch thuis* (Ouddorp, 2012).

83 Naar de doopsgezinde martelaar 'Jan Joosten van Goedereede' die in 1534 in Den Haag onthoofd werd.

84 Zie, voor een beschrijving van hoe het echtpaar Smink de eerste 10 jaren van hun bediening ervaren hebben, het hoofdstuk 'Een doperse beguuchelaar' uit: B. Krol, *Warm werk; evangelische vernieuwing in gemeenten* (Leiden, 1996), 72-80.

85 Dat was ik. De deeltijdfunctie in de gemeente Ouddorp, die ik 5 jaren heb vervuld, werd al snel aangevuld met de functie van regionaal jeugdwerkadviseur voor de Zuid-Hollands Zeeuwse Ring van Doopsgezinde gemeenten. De taak in Ouddorp betrof in hoofdzaak het jeugdwerk 12+ maar ook in bredere zin assistentie in onderwijs en beleid; later tevens de begeleiding van het kinderwerk.

86 J. Smink, *Jaarverslag Doopsgezinde Gemeente Ouddorp 1988*.

87 J. Smink, *Jaarverslag Doopsgezinde Gemeente Ouddorp 1989*.

Van Zürich tot Emden

De zestiende eeuw in de bibliotheek van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem

GERARD JASPERS & WOUTER MEEDER

INLEIDING¹

De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem (hierna: VDGH) vierde in september 2012 het twintig jarig bestaan van een eigen bibliotheekruimte met een avond in de kerkzaal. Eerste archivaris Barbara van de Bosch haalde herinneringen op aan de begintijd, toen zij en dr. Simon Verheus de collectie ordenden en het initiatief namen tot een eigen ruimte: de Anneken Ogiers kamer, genoemd naar de vroege Haarlemse martelares.

Na verschillende pogingen om het her en der in de kerk verspreide boekenbezit te registreren, kwam het in 1992 tot een reguliere aanpak van de boekencollectie – concentratie en inventarisatie – toen het omvangrijke legaat boeken van de Haarlemse predikant J.P. Jacobszoon (1925-1983) dankzij de Stichting Het Fonds tot den Predikdienst ('het Predikfonds') in beheer kwam bij de VDGH. Hoewel de gegevens van de kaartcatalogus van de bibliotheek, inclusief het legaat Jacobszoon, overgebracht waren naar een geautomatiseerd bestand, voldeed dit niet aan de huidige eisen, met name wat betreft de drukken van voor 1801. De kosten van een nieuwe algehele ontsluiting van deze bibliotheek met haar circa 2500 titels ging de begroting van de verantwoordelijke Kerkeradscommissie voor Archief en Bibliotheek verre te boven.

In 2011 werd echter een deeloplossing gevonden voor de professionele ontsluiting van een belangrijk onderdeel van de collectie, door contact en samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Daar is sinds 1971 gewerkt aan een overzichtscatalogus van het Nederlandse boek van 1600 tot 1801, de *Short Title Catalogue Netherlands* (hierna: STCN). Dit project is in 2009 afgesloten en heeft als resultaat een bestand van ruim 200.000 beschrijvingen van verschillende edities en ruim 500.000 exemplaren. De afronding van het project betekende niet het einde van de STCN, omdat men zich realiseerde dat bepaalde buitenlandse collecties en kleinere verzamelin-

gen nog niet waren verwerkt. Eén van die collecties was die van de VDGH.² In samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek werd daarom een project opgezet, waarbij Laura Advokaat, Wouter Meeder en Rineke Verheus-Nieuwstraten bibliografische gegevens aanleveren aan de begeleidster vanuit de KB, Marja Smolenaars, die de gegevens opneemt in de STCN. Vanuit de VDGH zorgt archivaris en bibliothecaris Mechteld Gravendeel voor de coördinatie. In principe kan het project – met beperkte tijd en menskracht – eind 2014 gereed zijn. Dan zullen de titels van de VDGH *online* beschikbaar zijn en zal men een volwaardige beschrijving hebben van het merendeel van het boekenbezit van voor 1801: meer dan 700 titels.

Het is aan Wouter Meeder te danken dat dr. Gerard J. Jaspers geïnteresseerd raakte in de bibliotheek van de VDGH en met name in de zestiende-eeuwse drukken, waarvan de meeste stammen uit de collectie Jacobszoon. Voor een publiek van leden uit de VDGH en andere belangstellenden hield bibliograaf en bibliofiel Gerard Jaspers, oud-docent aan de Vrije Universiteit, in april 2013 een open bibliotheeklezing in Haarlemse doopsgezinde kring over enkele zestiende-eeuwse drukken in de bibliotheek. Samen met Wouter Meeder, die zijn sporen op het gebied van de STCN bij andere bibliotheken had verdiend, bereidde Jaspers daarna dit artikel voor over zestiende-eeuwse drukken in de bibliotheek van de VDGH. Mechteld Gravendeel zorgde voor de foto's. Het is van groot belang dat dit deel van de collectie nu zo goed ontsloten is en hier voor het voetlicht gebracht kan worden. Vermoedelijk wordt het deel van de collectie Jacobszoon in het voorjaar 2014 niet alleen in beheer maar ook in bezit gegeven aan de bibliotheek van de VDGH.

I EEN GESCHAKEERD PALET

Wie op grond van de naam van de bibliotheek van de VDGH veronderstelt dat alle hier volgende zestiende-eeuwse werken een mennonitisch karakter hebben, vergist zich. Uiteraard bevindt zich in deze bibliotheek een aantal boekwerken dat het doopsgezinde gedachtegoed tot thema heeft. Echter, de zestiende eeuw werd gekenmerkt door onrust en beweging op religieus-maatschappelijk gebied, wat betekent dat ook het drukwerk uit die periode een caleidoscopisch beeld biedt. Dit is het gevolg van de diversiteit aan religieuze stromingen en groeperingen in de Nederlandse en Duitse zestiende eeuw. Daarin ziet men *grosso modo* vier richtingen weerspiegeld, een doopsgezinde, lutherse, gereformeerde en katholieke, en dat is ook het geval in

Houtsneede aanwezig op het titelblad van titel nummer 18: Andreas Hondorff, *Theatrum historicum* (Francofurti ad Moenum, 1586). De afbeelding verbeeldt hoe mensen ter dood gebracht worden, en geeft iets weer van de roerige sfeer in de zestiende eeuw.

deze collectie.³ Een mengvorm van gereformeerde en doperse aard treft men aan in de verslagen van drie godsdienstgesprekken. Deze komen aan de orde bij de Mennonitica.

De titel van deze tekst ‘Van Zürich tot Emden’ verwijst niet alleen naar het Zwitserse beginpunt van de doperse beweging en het Oost-Friese *refugium* van de Nederlandse doopsgezinden in de zestiende eeuw, maar met deze titel worden tevens de twee steden genoemd, die – met een uitschieter naar Lyon – de grenzen van het gebied markeren, waarbinnen de hier behandelde zestiende-eeuwse boeken werden gedrukt. In de hiernavolgende tekst laten wij deze drukken, hun auteurs en drukkers evenals hun voormalige bezitters de revue passeren. Aan het slot wordt een terugblik geboden op een veelkleurige eeuw, die weerspiegeld wordt in deze collectie.

Mennonitica

Terecht noemt de kerkhistoricus J.F.G. Goeters in zijn biografie van Ludwig Hätzer deze Zuid-Duitse spiritualist ‘een randfiguur der vroege dopers’.⁴ Het pamflet van diens hand dat in de bibliotheek van de VDGH wordt bewaard, ontketende in 1523 een heftige beeldenstorm in Zürich, door de radicale en agressieve stijl waarin het was gesteld:

Ain Urtayl Gottes unsers eegemahels, wie man sich mit allen götzen und bildnussen halten soll, auß der hayligen geschriffte gezogen, durch Ludwig Hätzer

Ofschoon Hätzer aanvankelijk aan de zijde van Zwingli stond, kwam hij met hem in conflict en moest hij Zürich verlaten, omdat hij, in tegenstelling tot de Zwitserse reformator, niets moest hebben van staatsreligie. Enerzijds wees Hätzer de kinderdoop af, anderzijds verwierp hij ook de volwassenendoop. In feite was hij, evenals andere vroege wederdopers, van mening dat de mens zonder doop zalig kon worden, enkel door het geloof in het lijden van Christus. Dit was zijn leer van ‘het innerlijke woord’, de ware gemeente van God moest – Sebastian Franck vond hetzelfde – *onzichtbaar* zijn. Daarbij voelde Hätzer zich verwant aan oudtestamentische profeten en besepte hij aan welke gevaren het religieuze leven zou zijn blootgesteld, als het zou steunen op een zichtbare vereniging, om maar te zwijgen van staatsbemoedienis. Juist dit laatste vormde in de zestiende eeuw en daarna een twistpunt tussen doopsgezinden en reformatorische christenen in de Republiek. Deze strijd herkent men in de felle polemiek aan het einde van de zestiende eeuw tussen de doopsgezinde Haarlemse leraar Cornelis de Cuyper en gereformeerde ambtsdragers. Daarvan getuigt het volgende boekje:

Eenvvldige. uerantwoordinge, met corte verclaringhe onses gheloofs [...]. Teghen het onrecht ghevoelen dat nu anno 1600. [...] in druck is wtghegaen, door Cornelis Boeckaert⁵

Men kan niet over zestiende-eeuwse dopers in de Nederlanden spreken zonder David Joris te noemen. Hij vormde met de broers Obbe en Dirk Philips en Menno Simons het kwartet leiders in de vroegste periode van de doopsgezinden in de Nederlanden⁶ en nam met zijn niet altijd heldere denkbeelden een bijzondere plaats in binnen de doperse beweging van de zestiende eeuw. Van David Joris bezit de bibliotheek in Haarlem het volgende:

Christlijcke sendtbriuen, inholdende seer veele vnde verscheydene schoone godtlijcke vermaninghen vnde onderrichtinghen

Daarnaast is in de bibliotheek van de Haarlemse vermaning een de tweede editie aanwezig van het welbekende *t'Wonder-boeck; waer in dat van der vverldt aen versloten gheopenbaert*.

Godsdienstgesprekken tussen gereformeerden en dopers⁷

Openbare strijdgesprekken werden al tijdens de Middeleeuwen gehouden, bijvoorbeeld tussen katholieken en oosters-orthodoxen en tussen katholieken en ketters. Ook werden er godsdienstgesprekken gehouden tegen Joden en moslims. De Reformatie bracht een reeks godsdienstgesprekken tussen katholieke en lutherse christenen, die reeds een jaar na het optreden van Luther van start ging met het dispuut te Heidelberg en een vervolg kreeg met de *Leipziger Disputation* in 1519. Vanaf 1525, toen in Zürich zwingliaanse en doperse theologen de retorische degens kruisten, vonden er regelmatig andere protestantse disputen plaats, bijvoorbeeld tussen gereformeerden en luthersen.⁸

Dat er zoveel openbare strijdgesprekken gehouden werden, hield behalve met de missiedrang van de deelnemers verband met de wens van overheden om een eind te maken aan het tot dan toe enorme aantal splitsingen, afscheidingen en religieuze twisten, die tot grote problemen leidden in het maatschappelijke leven. Overheden koesterden de illusie dat de vrede kon worden hersteld door deze gesprekken en dat er een vorm van religieuze rust zou ontstaan onder de bevolking. Dit bleek doorgaans ijdele hoop. Veel religieuze tegenstellingen en conflicten waren te diep geworteld om met een goed gesprek te worden opgelost. Vaak werden door de disputen de tegenstellingen zelfs verscherpt, onder meer omdat gesprekspartners zichzelf tot overwinnaars uitriepen. Slechts sporadisch werden er successen geboekt, zoals in het discours van 1531 te Bern, waarbij de wederdoper Hans Meyer zich 'bekeerd' leek te hebben. Op de verschillende autoriteiten – stedelijk, nationaal of regionaal – als initiators, onder wier auspiciën de godsdienstgesprekken gehouden werden, baseerde Marion Hollerbach haar indeling in drie groepen of typen gesprekken:⁹

a. Stedelijke godsdienstgesprekken op initiatief van het stadsbestuur. Hier toe behoort de disputatie van het kwartet zwingliaanse predikanten dat in 1531 te Bern in het krijt trad tegen de doperse bakker Hans Meyer uit Aarau. Het verslag van dit twistgesprek, aanwezig in de VDGH, werd in Zürich gepubliceerd als:

Ein Christenlich gespräch gehalten zu Bern Zwischen den Predicanten vñ Hansen Pfyster Meyer von Arouw, den Widertouff, Eyd, Oberkeyt, vnd andere Widertöufferische Artickel betreffende. Anno M.D. XXXI. an dem XIX. tag Aprilis

b. Het tweede type godsdienstgesprek, niet aanwezig in de VDPGH, werd gehouden onder auspiciën van de regering van het H. Roomse Rijk der Duitse Natie. Gezien de grootschaligheid van dit soort gesprekken vereisten zij meer en gecompliceerdere voorbereidingen met name bij het uitnodigen van de sprekers en het opstellen van een agenda. Deze activiteiten verliepen soms zo moeizaam dat zij in de inleidende schermutselingen bleven steken (bijvoorbeeld in Hagenau, 1540). Een godsdienstgesprek te Parijs (1561) leek Europese proporties te zullen aannemen, maar mislukte jammerlijk, omdat de afgezant van de jezuïetenorde de Franse koning, die immers een wereldlijk vorst was, de legitimiteit van zijn voorzitterschap bij dit theologische colloquium betwistte.

c. Het derde type betreft godsdienstgesprekken die op het niveau van een vorstendom of een gewest werden gehouden en waarbij het initiatief werd genomen door een lokale vorst of gewestelijke autoriteiten. De VDPGH bezit van dit type twee *Protocollen*. Om te beginnen is er een verslag van het godsdienstgesprek dat in 1571 te Frankenthal in de Rijnpalts werd gehouden, waartoe de keurvorst Frederik III het initiatief nam en waarbij gereformeerde en doperse vluchtelingen uit de Nederlanden tegenover elkaar stonden. Het oorspronkelijk in het Duits geschreven verslag werd door Gaspar van der Heyden in het Nederlands vertaald. Het tweede exemplaar betreft het openbare godsdienstgesprek dat in 1578 op initiatief van graaf Johan van Oost-Friesland te Emden werd gehouden. De disputanten moesten uitwijken naar de Gasthuiskerk, omdat het huis dat onderdak aan hen zou bieden veel te klein bleek voor de vele belangstellenden. Dit gesprek nam niet minder dan 124 zittingen in beslag. Het verslag ervan was gesteld in het Saksisch (ook wel: Nederduits) en werd door Dominicus Julius van de Leeuwardense 'gemeente onder het kruis' in het Nederlands vertaald. Van het godsdienstgesprek dat in 1596 in Leeuwarden werd gehouden, bezit de Haarlemse bibliotheek helaas geen gedrukt verslag. Polemische werken zoals van Marten Micron, die als gereformeerde theoloog de degens kruiste met Menno Simons, en van de katholieke Martinus Duncanus, die tegenover de mennisten de kinderdoop verdedigde, blijven hier buiten beschouwing, omdat dit in feite geen openbare godsdienstgesprekken waren.

Lutherse werken

Erasmus Alberus (ca. 1500-1553), ‘Luthers lievelingsleerling’,¹⁰ bezat een sterk ontwikkeld polemisch schrijftalent. Daarvan getuigt ook het uit 1556 daterende werk dat in de bibliotheek berust. Dat de auteur dit werk van een nogal lange titel voorzag, hing samen met de vele groepen tegenstanders waarmee hij wilde afrekenen:

Widder die verfluchte lere der Carlstader, vnd alle fürnemste Heubter der Sacramentirer, Rottengeyster, widderteuffer, Sacramentlesterer, Eheschender, Musicaverechter, Bildstürmer, feiertagfeinde, vnd verwüster aller guten ordnung

Het titelblad van het Haarlemse exemplaar bevat een dankbare inscriptie van de eigenaar, Gregor Piber, die dit boek in 1565 van zijn ‘lieben Schwage[r]n Wolfgang Gleintzer’ ten geschenke kreeg.

Vergeleken met het sterk polemische werk van Erasmus Alberus is de fraaie foliant *Theatrvn Historicvm, Sive Promptvarivm Illystrivm Exemplorvm* van Andreas Hondorff aanzienlijk aangenamer om te lezen door de talrijke exemplen en anekdoten, die deze lutherse predikant verbindt aan elk der tien geboden. Tussen historiën en sterke verhalen treffen wij op pagina 140, waar het over bijgeloof en toverkrachten gaat, een vroeg optreden aan van de door Goethe vereeuwigde doctor Faust. Het is slechts één van de honderden verhalen en anekdoten, die predikant Hondorff in dit werk vermeldt. Dit *Theatrum Historicum* was een gewild hulpmiddel voor predikende jezuïeten en andere rooms-katholieke kanselredenaars. Dat wordt tevens duidelijk door inscripties in verschillende exemplaren van dit werk; ook in het Haarlemse. Het titelblad van dit werk vertoont de naam van pastoor Van Groenhout en het stempel van de katholieke parochie van ’t Kalf bij Zaandam. Een ander Luthers werk is:

Grundtliche vntterrichtung, eins erbern Rats der Statt Nürnberg, Welcher gestalt, ire Pfarrher vñ Prediger in den Stetten vñ auff dem Land, das volck, wider etliche verfürische lere der Widertauffer, in iren predigen aus heylicher Götlicher schrift, zum getreülichstē ermanen vnnd vnterrichten sollen

De orthodox lutherse theoloog Andreas Osiander schreef dit werk voor bestuurders en predikanten in Neurenberg en omgeving, en hij vroeg hen het volk te waarschuwen voor het oprukkende anabaptisme. De inhoud van dit geschrift geeft scherp het lutherse standpunt weer van de op overheidssteun gebaseerde kerkpolitiek.

Calvinistica

De derde component van de collectie is van gereformeerde origine, een richting die zich vanaf het midden van de zestiende eeuw steeds meer deed gelden in de Nederlanden. Wij noemen hier mensen als Marten Micron (= De Cleyne) en Gaspar van der Heyden. Daarnaast volgt een bijzonder exemplaar van de Heidelbergse catechismus. Van Marten Micron, in wiens werk volgens W.F. Dankbaar 'zwinglianisme en calvinisme bijeenkomen',¹¹ bezit de bibliotheek twee werken:

Een apologie of verandtwoordinghe, Martini Micron, op XX. verscheyden artikelen die Menno Symons [...] heeft wtgeheuen

Een vvaerachtich verhael der tsamensprekingē tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron, vā der mēschwerdinghe Iesu Christi

Hiervoor al werden verslagen genoemd van disputen tussen gereformeerden en dopers. De bibliotheek bezit van deze gesprekken de gedrukte protocollen. Van bijzondere betekenis in de rubriek calvinistica is verder een exemplaar van de:

Catechismus, ofte ondervvijsinghe in de christelijcke leere, ghelijck die in kercken ende scholen der chuervorstelijcken Paltz, ghedreuen oft gheleert wordt

Naast verrassend in een doopsgezinde bibliotheek, is het bovendien een uniek exemplaar. De Heidelbergse catechismus is van grote betekenis in de Nederlandse geschiedenis als onderdeel van de drie formulieren van enigheid, samen met de Dordtse leerregels en de Nederlandse geloofsbelijdenis van Guido de Bres. De eerste druk verscheen 450 jaar geleden, in 1563.¹² De initiatiefnemer, keurvorst Frederik III van de Palts, gaf theologen de opdracht een officieel leerboek op te stellen voor de gereformeerde kerk in zijn land. Zelf schreef hij de inleiding bij de eerste uitgave van het werk, dat 128 vragen en antwoorden omvatte. Nog hetzelfde jaar verscheen in Emden een Nederlandse vertaling bij Gilles van der Erve. Deze uitgave was ongekend populair en tot 1585 verschenen er meer dan zestig edities van. Het Haarlemse exemplaar stamt uit 1566 en werd gedrukt te Emden bij genoemde Van der Erve.¹³ Hierna gaan wij nader in op enkele punten, waarin deze editie afwijkt van reeds bekende drukken.

Katholieke werken

Het vierde en laatste segment zestiende-eeuwse theologische geschriften bestaat uit niet minder dan elf titels¹⁴ en is dus het omvangrijkst. Van de aanwezige katholieke auteurs laten wij er drie voor het voetlicht treden, namelijk pastoor Martinus Duncanus (1505-1590), ‘kettermeester’ Wilhelmus Lindanus (1525-1588) en de jezuïet Franciscus Costerus (1532-1619). Martinus Duncanus (Maarten Donk) bond in meer dan een dozijn apologetische werken de strijd aan met zijn anabaptistische tijdgenoten, onder wie ook Menno Simons. Het steeds weer terugkerende thema was de kinderdoop. De Haarlemse bibliotheek bezit van hem over dit onderwerp twee in Antwerpen gedrukte werken. Het eerste is in het Latijn:

Anabaptisticae Hereseos Confytatio, Et Vere' Christiani Baptismi, ac potissimum paedobaptismatis assertio in duos libros diuisa, [...] contra Mennonis Simonis Frisij anabaptisticae prauitatis summi antistitis uirulentas blasphemias

Het tweede verscheen postuum in 1591:

*Van die kinderdoop, het derde Boeck. Verclarende datmen die kinderen moet doopen, ende niet sonder het Doopsel moeten laten sterven [...] tot haer verdoemenisse*¹⁵

Wilhelmus Lindanus werd in 1557 op verzoek van de humanist Viglius ab Aytta, een vooraanstaand raadsheer van keizer Karel V, naar Friesland gezonden, waar de Reformatie meer voet aan de grond had dan in andere gewesten. Zijn opdracht was om gebreken in de kerk tegen te gaan, slechte geestelijken te bestraffen en de leer van het zuivere katholicisme te verdedigen tegen die van de protestanten. Lindanus kweet zich met grote ijver en gestrengheid van zijn taak, zonder overigens veel te bereiken. Van hem bezit de bibliotheek een dialoog waarin een twijfelende en een standvastige christen met elkaar in gesprek zijn:

Dvbitantivs De Vera Certaqve, Per Christi Iesv Evangelivm, Salutis aeterna via, Libris III. instructus. [...] Ad Vniuersos Germaniarvm Galliarumq[ue]; Fratres Catholicos

De jezuïet Franciscus Costerus was een rusteloze predikant en auteur, die zijn retorische talenten geheel in dienst stelde van de verdediging van ‘het oude geloof’. Hij is de auteur van:

*Bewijs der ovder catholickcr leeringhe, met antwoorde op sommige teghen-
stellinghen*

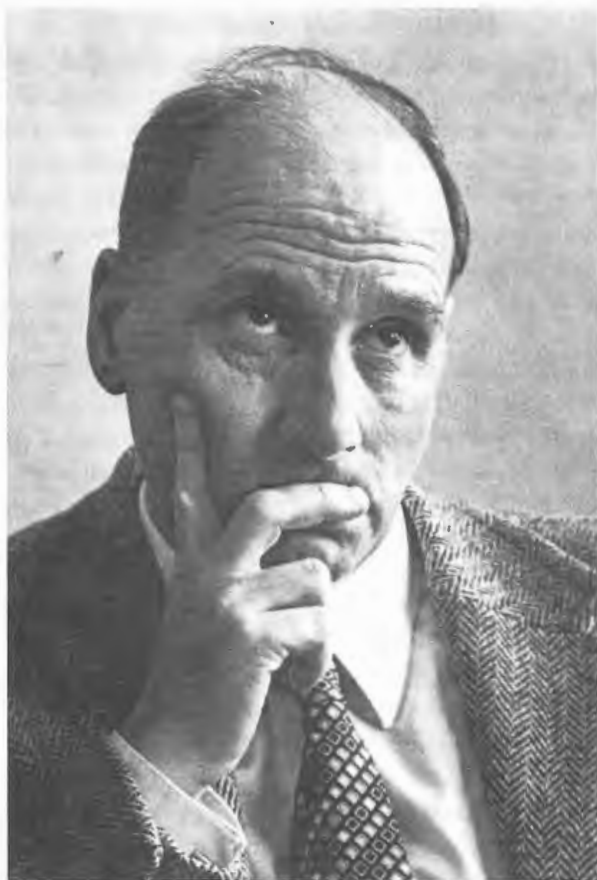
Het is geschreven in de destijds populaire catechismusachtige stijl van vragen en antwoorden. Ook lang na zijn dood deed Costerus nog van zich spreken, omdat hij zijn vertaling van het Nieuwe Testament (1614) op had gedragen aan de Staten-Generaal van de Republiek.

II. VOORMALIGE BEZITTERS

Het merendeel van deze zestiende-eeuwse drukken heeft kenmerken van de herkomst (*provenance*), hetzij als een gedrukt *ex libris*, een bibliotheekstempel of een met de hand in het boek geschreven naam van een vroegere eigenaar. In dit deel wordt stilgestaan bij een aantal voormalige bezitters. Daarnaast worden alle *provenance*-inscripties achter de afkorting *Prov.* genoemd bij de beschrijvingen van de exemplaren hierna.

Drs. J.P. Jacobszoon

Lange tijd bevatte de bibliotheek van de VDGH slechts enkele zestiende-eeuwse werken. Dat veranderde, toen in 1991, acht jaar na het overlijden van drs. J.P. Jacobszoon (1925-1983), veel oude drukken uit diens omvangrijke bibliotheek toevielen aan de stichting *Fonds tot den predikdienst der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem*. Dit 'Predikfonds', zoals het in de wandelgang genoemd wordt, heeft de collectie in beheer gegeven aan de Doopsgezinde Gemeente te Haarlem. Ook andere boeken van Jacobszoon kwamen naar de Haarlemse bibliotheek, sommige werden verworven door de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam en weer andere door familieleden van de overledene. Na de gemeenten in Oldeboorn (1951) en IJmuiden (1956) te hebben gediend, kwam dominee Jacobszoon in 1959 naar Haarlem, waar hij vooral de jeugd onderwees en begeleidde. Zijn doctoraalbul in de theologie behaalde hij met een scriptie over de doopsgezinde piëtist Johannes Deknatel (1698-1759). Jacobszoon's leerraat in 1966-1967 aan het *Eastern Mennonite College* in Harrisonburg (Virginia) en zijn docentschap van 1981 tot zijn overlijden aan het Doopsgezinde Seminarium te Amsterdam tonen zijn grote affiniteit met onderwijs. In dit licht gezien verbaast het niet dat Jacobszoon een imposante privé-bi-

Dominee J.P. Jacobszoon (1925-1983); foto vermoedelijk uit de jaren zestig of zeventig.

bliotheek bezat met tal van historisch-theologische werken, nodig voor het onderwijs. Dertien zestiende-eeuwse werken afkomstig uit de bibliotheek van Jacobszoon bevatten bij wijze van eigendomsmerk een balpeninscriptie met zijn naam. In het archief van de Haarlemse vermaning berusten de overdrachtsdocumenten van deze boeken. Vier stuks had hij verworven uit de bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente te Deventer, zoals een stempel duidelijk maakt.¹⁶

De Doopsgezinde Gemeente te Deventer

Nadat Melchior Hoffmann, de leider van de radicale richting van de wederdopers, in 1533 in Straatsburg was gevangen gezet, werd de Haarlemse bakker, Jan Matthijsz, zijn opvolger. Evenals Hoffmann wilde Jan Matthijssen zo nodig met geweld het duizendjarige Rijk Sion grondvesten. Tot zijn volgelingen behoorde de Leidse kleermaker Jan van Leiden. In 1534 slaagden deze radicale wederdopers erin de stad Munster te veroveren. Jan van Leiden liet zich daar door zijn aanhang inhuldigen als koning van het 'Nieuwe Jeruzalem' en voerde een waar schrikbewind, waarbij alleen plaats was voor gelijkgestemden.

De aantrekkingskracht van het 'Nieuwe Jeruzalem' op daarvoor gevoelige geesten, deed zich in die tijd ook gelden in Deventer, dat al lange tijd goede banden onderhield met de stad Munster. Een belangrijke rol speelde daarbij het geestelijke klimaat in deze stad, die eerder een centrum vormde van een religieus-maatschappelijke hervormingsbeweging, de *Devotio moderna*.¹⁷ Evenals vanuit tal van andere Nederlandse steden vertrok in 1534 een aantal Deventenaren naar Munster. Onder hen was burgemeester Jacob van Winssem en enkele leden van de aanzienlijkste Deventer families, die zich wilden laten herdopen in het 'Nieuwe Jeruzalem'.¹⁸ Na hun terugkeer in Deventer, in februari 1535, werden vijf van hen onthoofd wegens ketterij, op last van de magistraat.

Spraakmakende broeders uit de eerste jaren van deze doperse gemeenschap waren onder anderen Jurriaen Ketel die in 1542 *t'Wonder-boeck* van David Joris uitgaf en de drukker van dit werk, Dirk van Borne. Ketel werd op 9 augustus 1544 onthoofd, terwijl Dirk van Borne er met een aanzienlijk mildere straf vanaf kwam, wat ook gold voor Albert Paffraedt, die een aantal traktaten van David Joris had gedrukt. De Deventer doopsgezinden die zich in kleinere en grotere verbanden organiseerden, hebben zich sindsdien in deze stad weten te handhaven.¹⁹

De betekenis van de in 1821 uit Bolsward naar Deventer beroepen predikant Justus Hiddes Halbertsma (1789-1869) ligt meer op het terrein van de (Friese) taalgeschiedenis en letterkunde dan op het gebied van het pastoraat. Tijdens zijn ambtsperiode, die eindigde in 1856 toen hij met emeritaat ging, stichtte hij in de Deventer vermaning een bibliotheek die zou uitgroeien tot een belangrijke collectie doopsgezinde werken. In 1904 verwierf deze bibliotheek tientallen kostbare mennonitica op een boekveiling die van 25 tot 28 januari in Amsterdam werd gehouden bij Frederik Muller. Op de pagina's 128-131 van de in het Frans gestelde veilingcatalogus staan onder de kop-titel *Mennonites* 14 kavels vermeld.²⁰ Namens de kerkenraad gaf de secretar-

is H.H. Lugard jr. in een werkje van twaalf pagina's een opsomming van de maar liefst 93 titels die op deze veiling in Amsterdam werden gekocht. In dit geschrift legde hij tevens verantwoording af over de aanschaf. Hij gebruikte daarbij dezelfde tekst (in vertaling) als waarmee in de veilingcatalogus de rubriek mennonitica ingeleid werd:

Het is eene merkwaardige verzameling van zeldzame werken over de dogmatische kwesties en den mennonistischen eredienst [...] te Deventer, Haarlem, Amsterdam, de Zaan, Leiden, Utrecht, Rotterdam, Aardenburg en in Friesland, alwaar verschillende sekten der Mennonieten bestonden [...]. Deze waren niet alleen verschillend door de uitlegging van den Bijbel, maar ook door hunne kerkelijke erediensten. Deze boeken hebben een speciale historische waarde en geven belangwekkende inlichtingen over de bijzonderheden van den mennonistischen eredienst in de zestiende en zeventiende eeuw.²¹

Met deze tekst zou kritiek op de uitgave voor de aanwinsten (in totaal f 355,45) wellicht kunnen worden voorkomen. De tien zestiende-eeuwse drukken die de bibliotheek van de Doopsgezinde Gemeente Deventer volgens de bibliotheekcatalogus van Lugard ooit telde, werden alle gekocht in 1904, zoals op te maken is uit de veilingcatalogus in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Nu besloot de kerkenraad ieder jaar f 100,- uit te trekken voor verdere boekaankopen. De heer Lugard publiceerde over de steeds beter voorziene bibliotheek de *Catalogus der Bibliotheek*, waaraan in 1905 nog twee supplementen zijn toegevoegd.²²

Zeven decennia later was in Deventer veel veranderd, want in 1972 besloot de kerkenraad de bibliotheek op te heffen en te verkopen. Bij dit besluit speelde bezorgdheid een rol dat de collectie niet goed te beheren zou zijn door het vochtige klimaat in kluis en kasten.²³ Toen de Deventer Athenaeum-bibliotheek niet bereid bleek de bibliotheek in langdurige bruikleen te nemen, bood de kerkenraad de collectie aan voor f 11.000,- aan de Doopsgezinde Gemeente te Haarlem en enkele doopsgezinde collectioneers, onder wie J.P. Jacobszoon.²⁴ Na diens overlijden belandden alsnog vier zestiende-eeuwse titels in de bibliotheek van de VDGH. Naast deze werken bezit de bibliotheek nog een vijfde met een Deventer stempel. Dit is:

Grondighe vvederlegginghe, van seker gheschrift [...] by Iacob Iansz. [...] met den tijtel, Nootwendige verantwoordinge der verdruckter waerheyt door Pieter Cornelisz

Dit boek belandde waarschijnlijk al in 1974 in de Haarlemse bibliotheek. Al deze boeken dragen het stempel *Doopsgezinde Gemeente Deventer*. Het meest curieuze collectieonderdeel is het in 1566 te Emden gedrukte, unieke exemplaar van de Heidelbergse catechismus.

Henry Howard en de Royal Society

'*Soc. Reg. Lond ex dono Henr. Howard Norfolciensis*' luidt de tekst van het stempel in een werkje van Gerhart Westerburch.

Vom fegefewer vnd standt der verscheydē selen eyn Chrystliche meynung durch Doctor Gerhart westerburch von Coellen Neulich ausgangen

Henry Howard (1628-1684) was een telg uit een rooms-katholiek Engels adelsgeslacht. In januari 1678 verwierf hij als de zesde hertog van Norfolk een zetel in het *House of Lords*, maar reeds in augustus moest hij aftreden, omdat rooms-katholieken als gevolg van een samenzwering uitgesloten werden van het lidmaatschap van het Engelse parlement. Howard leefde nu gedurende drie jaar teruggetrokken in Brugge, waar hij bij een franciscaans convent een huis voor zichzelf liet bouwen. Kort voor zijn dood schonk hij zijn landgoederen en het grootste deel van zijn bibliotheek, inclusief het boek van Gerhart Westerburch, aan de *Royal Society*. Thomas Howard, de oudere broer van Henry, had reeds in 1667 zijn bibliotheek aan de *Royal Society* geschenken.

Deze Londense academie van wetenschappen werd in 1660 opgericht door twaalf geleerden, die wekelijks samenkwamen om te experimenteren en discussiëren over ontwikkelingen in de natuurwetenschap. Zij gaven ook de *Philosophical transactions* uit, het oudste nog bestaande wetenschappelijke tijdschrift ter wereld. Eén van de beroemdste uitgaven van de *Royal Society* was *Principia* van Isaac Newton, die in 1672 was toegelaten als lid, op negentwintigjarige leeftijd. De zeer omvangrijke bibliotheek van de *Royal Society* bevat vrijwel uitsluitend werken uit de zeventiende en achttiende eeuw naast omvangrijke seriewerken uit de negentiende eeuw op het gebied van de exacte wetenschappen. De rubriek 'Theologie' bevat enkel werken uit de Verlichting. Het werkje van Gerhart Westerburch uit 1523 over het vagevuur kan dus als een *Fremdkörper* worden beschouwt. Het hoeft daarom niet te verbazen dat het in de negentiende eeuw werd afgestoten en dat het bibliotheekstempel van de *Royal Society* aan het einde van de tekst is aangevuld met een tweede stempeltje *sold*.

John Murphy, bisschop van Cork (1772-1847)

Het boek dat de bisschop van het Ierse Cork John Murphy voorzag van zijn *ex libris*, is een verdediging van de kinderdoop door Martinus Duncanus (zie hierboven) tegenover de leer van Menno Simons. Het heeft als titel *Anabaptistica Hæreseos Confutatio*. Tijdens zijn studie jaren ontwikkelde John Murphy zich tot groot bibliofiel. In 1791 zette hij zijn in Parijs begonnen priesteropleiding voort in het Ierse College in Lissabon. In 1815 werd hij aangesteld tot bisschop van Cork. Zijn collectie van 120 Ierse handschriften met prozawerken, religieuze en profane poëzie, preken, vertalingen van stichtelijke werken, heiligenlevens en genealogieën maakt thans deel uit van de bibliotheek van de 25 km buiten Dublin gelegen universiteit van Maynooth.

De Barmhartige Broeders in Graz (Oostenrijk)

Tot de boeken die na het overlijden van J.P. Jacobszoon in de bibliotheek van de VDGH belandden, behoort een convoluut met twee werken van de dominicaner monnik Johannes Fabri uit Heilbronn (1504-1558). Fabri was gevreesd als polemisch auteur tegen wederdopers en lutheranen. Van de felheid waarmee hij tegen zijn tegenstanders van leer trok getuigen de beide werken in dit convoluut:

Ein ernstliche Christliche ermanung an das Edel Bayerland, wider das Lasterbuch, so ein Sectmaister heimlich on ein namen, listiger weiß im fürstenthumb Bayern, hin vnnd her außgebrait hat

Al even kenmerkend voor deze polemicus is de tekst, waarin Fabri zijn giftige pijlen richtte tegen Flaccius Illyricus.

Antwort, Auff das vnnütz, vnrain, jrrig geschwetz Mathie Flaccij Illyrici, so er geschribē wider das büchlein, genant Rechter weg. Vnd auff seine dreyvndzwaintzig sectische Argument, so er geschriben an Osterreich vnnd Bayern, wider die Euangelische Meß.

Mit einer vorgehenden Epistel, dariñ die vnainigkait der secten vnder ainander, vnd verainigung derselben wider die hailige Catholische kirchē mit warhafftem grund außgeführt würdt

Flaccius was een luthers theoloog die Fabri als polemist nog overtrof. Het verbaast enigszins dat dit polemisch getinte convoluut getuige het stempel op het eerste titelblad 'F.F.M. Graz',²⁵ aanwezig was in de kloosterbibliotheek van de irenische Barmhartige Broeders; voordat J.P. Jacobszoon er zijn naam inschreef.

De Zentralbibliothek te Zürich en Adolf Fluri (1865-1930)

Typisch voor de eerste decennia van de Reformatie waren de eerdergenoemde, in het openbaar gehouden theologische disputen, veelal op instigatie van de wereldlijke overheid gehouden. Een voorbeeld is *Ein Christenlich Gespräch gehalten zu Bern*. Het Haarlemse exemplaar van dit gesprek is door vele handen gegaan voor het in de bibliotheek van de VDGH belandde. Als voormalige bezitters staan erin vermeld: de *Bibliotheca Carolina* (1761), de *Bibliothek der Cantonalen Lehranstalten zu Zürich* en Imanuel (of Emanuel?) Stickelberger. De kantonnale bibliotheek van Zürich is voortgekomen uit de reeds in 1259 bekende bibliotheek van het klooster der reguliere kanunniken aldaar, dat in 1831 werd opgeheven. Hun boeken gingen naar de 1835 gestichte kantonnale bibliotheek; deze verwierf in 1863 ook de boeken van het in 778 gestichte benedictijnenklooster Rheinau dat in 1862 werd opgeheven. Intussen was er in Zürich een universiteit gesticht. Als universiteitsbibliotheek fungeerde de in 1914 uit de fusie van de kantonnale bibliotheek en de uit 1629 daterende stadsbibliotheek ontstane *Zentralbibliothek*. Ten gevolge van deze fusie bevonden zich in de *Zentralbibliothek* tal van dubbelten. Hiertoe behoorde ook dit exemplaar van *Ein Christenlich Gespräch gehalten zu Bern*.

Het werd blijkens een inscriptie op 26 juli 1916 afgestaan aan dr. Adolf Fluri, die er zijn *ex libris* in plakte. Dit toont een detail van de Dürer-gravure met de afbeelding van Hiëronymus in zijn studeervertrek. Adolf Fluri werd in 1865 in het in de Berner Jura gelegen Tramelan geboren. Hij was leraar Frans aan het befaamde, in 1854 door piëristen gestichte onderwijsinstituut Muristalden in Bern en maakte diepgaand studie van de geschiedenis van de doopsgezinden en hun vervolging in het zestiende-eeuwse Bern. Voorts droeg Fluri bij aan het gezaghebbende boek van Ernst Müller over de doopsgezinden in Bern.²⁶ In 1903 werd hem voor zijn historische onderzoek een eredoctoraat aan de universiteit van Bern toegekend. Zijn boek *Die Beziehungen Berns zu den Buchdruckern in Basel, Zürich und Genf, 1476-1536* (Bern, 1913) bevat ook een artikel over het *Täufergespräch* van 1532 te Zofingen. Voor het *Mennonitisches Lexikon* schreef Fluri het artikel 'Froschauer Bibeln und Testamente' over de Züricher drukker Christoph Froschauer, bij wie *Ein Christenlich Gespräch gehalten zu Bern* verschenen was.²⁷ In het latere werk van Fluri staan doopsgezinde bijbeluitgaven in Zwitserland centraal. Dit resulteerde in: *Bern und die Froschauerbibel; mit besonderer Berücksichtigung der sog. Täufer-testamente* (Bern, 1922).

De Zaanse parochie 't Kalf en pastoor F. van Groenhout

Een van de fraaiste folianten in de bibliotheek van de VDGH is het in ivoorkleurig perkament gebonden *Theatrum Historicum*. Deze voorraad exemplen en anekdoten is samengesteld door de lutherse predikant Andreas Hondorff (ca. 1530-1572) voor de prediking. De Haarlemse bibliotheek bezit de Latijnse versie die in 1586 verscheen bij Sigimund Feierabend te Frankfurt am Main. Het boek vertoont op het titelblad het parochiestempel van het Zaanse buurtschap 't Kalf en in handschrift de naam F. van Groenhout.²⁸

Na de Reformatie moesten de parochianen van het Zaanse gehucht 't Kalf afstand doen van hun kerk, waarop in 1650 een noodkerk werd ingericht. Dit was het Vleethuis, een grote houten loods waarin kuipers en traankokers hadden gewerkt. Als bedrijfsgebouw was het van buiten niet herkenbaar als kerk. Franciscus van Groenhout was hier van 1684 tot zijn dood in 1714 pastoor. Hij stamde uit een gegoede Haarlemse familie en was een erudiet man, die als kanunnik deel uitmaakte van het Kapittel van Haarlem. Men kan zich goed voorstellen dat deze pastoor voor zijn preken gebruikmaakte van de exemplen in het *Theatrum Historicum*. In deze jaren vond in Nederland een afscheiding plaats van de katholieke moederkerk op grond van de jansenistische troebelen en ontstond de oud-katholieke kerk. Van Groenhout koesterde aanvankelijk sympathie voor het jansenisme, maar bleef binnen de bestaande kerk. In een omvangrijk grafdicht, *Op het Zalig afsterven van den Zeer Eerwaarden Hooggeleerden Heer, Mijnheer Franciscus van Groenhout*²⁹ zijn allerlei wetenswaardigheden over hem opgesomd. In het Zaans Archief bevindt zich verder een fraai geschilderd portret van pastoor Van Groenhout.

III. CATALOGUS VAN ZESTIENDE-EEUWSE DRUKKEN IN DE BIBLIOTHEEK VAN DE VDGH

De beschrijvingen, door Wouter Meeder, van de zestiende-eeuwse boeken uit de bibliotheek van de VDGH worden hier *in alfabetische volgorde* opgevoerd. Ze zijn opgebouwd uit: de naam van de auteur (indien bekend), de titel, plaats van uitgave, de naam van de drukker c.q. uitgever, jaar van uitgave en het formaat, de collatie, eventuele annotaties, de band, *provenance* (indien bekend) en referentie (vermelding in een belangrijke bibliografie).³⁰ Hierna volgt de Haarlemse bibliotheeksignatuur. Ook een eventueel drukkersmerk wordt vermeld, zonder in detail te treden. Tenslotte volgt nadere informatie over de schrijver en zijn werk door Gerard Jaspers.

De titelbeschrijving zijn, waar dat mogelijk was, ontleend aan de STCN en verder opgesteld volgens die methode. Zie hierover een grote hoeveelheid artikelen op de website van de KB in Den Haag en het STCN handboek. Er is op die manier gestreefd naar een zo groot mogelijk eenheid van beschrijven. Wel is ervoor gekozen om de Engelstalige termen te vertalen naar het Nederlands. Bij buitenlandse drukken, eveneens op de STCN manier beschreven, wordt verwezen naar de *Karlsruher Virtueller Katalog* (hierna: KVK)³¹ en naar het bekende *Worldcat*. Dank is hier verschuldigd aan drs. Adriaan Plak, conservator kerkelijke collecties, van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, voor zijn hulp bij het oplossen van enkele punten.

1. Erasmus Alberus

Widder die verfluchte lere der Carlstader, vnd alle fürnemste Heubter der Sacramentirer, Rottengeyster, widderteuffer, Sacramentlesterer, Eheschender, Musicaverechter, Bildstürmer, feiertagfeinde, vnd verwüster aller guten ordnung. (Getrucket zu Newenbrandenburg bei Anthonio vnd Walthero Brenner gebrüdern, 1556). 4° : *4 ✠4 %4 A-Z4 a-t4 u2.

¶ *Ann.*: Contemp. notities in de marge en op het laatste schutblad. In oudere hand gefolieerd. *Band*: Latere kartonnen band met goudgestempeld rugschildje. *Prov.*: Ex libris in contemp. handschrift: 'Gregor Piber. Ist mir von meinem lieben Schwage[r]n Wolfgang Gleintzer an heut dem 7. tag Augusti im 1565 Jar geschenkt worde[n]'; stempel van: Bibliothek d.[er] Mecklenb.[urgischen] Ritter u.[nd] Landschaft.; J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD16 A 1562; KVK. *Sign.*: D4-37.

Erasmus Alberus (ca. 1500-1553) was aanvankelijk priester maar sloot zich bij Luther aan en werd een van diens meest toegewijde aanhangers. Hij voerde in het hertogdom Küstrin de reformatie in. Vanaf 1539, na de dood van zijn vrouw, leidde Alberus een zwervend bestaan, verbleef in Marburg en Basel en was predikant in Rothenburg ob der Tauber. Zijn directe persoonlijkheid en scherpe tong bezorgden hem niet altijd vrienden. Na in Hamburg en Lübeck werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1552 door de hertog van Mecklenburg benoemd tot superintendent van de classis Stargard met als standplaats Neubrandenburg. Hij aanvaardde dit ambt in maart 1553, maar overleed zeven weken later. Naast zijn theologische arbeid schreef Alberus fabels. In zijn polemische werken bestreed hij met grote felheid de tegenstanders van Martin Luther. In dit werk bestrijdt

hij er een tiental. Alberus leeft nog voort in zijn kerkliederen, waaronder *Gott hat das Evangelium*, dat door Johann Sebastian Bach op muziek werd gezet (BWV 319). *Die Bibliothek der Mecklenburgischen Ritter- und Landschaft* werd gesticht in 1620. Sinds 1924 maakt de collectie van 42.000 banden deel uit van de universiteitsbibliotheek Rostock.

2. Joannes Bunderius

Compendium Concertationis Hvivs Secvli sapientium ac theologorum, super erroribus moderni temporis. (Parisiis, Apud Ioannem Foucherium, 1549). 8° : 2a⁸ 2b⁴ a-z⁸ A-L⁸.

¶ *Ann.*: Met drukkersmerk; gedeeltelijk gerubricceerd; met aantekeningen in de marge. *Band*: Contemp. flexibel perkament. *Prov.*: Eigendomsmerk in contemp. handschrift op titelblad: 'Fratris Angeli Menisonij Perusini'. In handschrift op schutblad: aantekening door koper, gedateerd 27 juni 1551; *Ref.*: Girard & Bouteiller nr. 648;³⁴ KVK. *Sign.*: P1-17.

Joannes Bunderius (1482-1557) heette eigenlijk Jan van der Bundere en was een uit Gent afkomstige, katholieke theoloog en criticus van het protestantisme. Hij was van 1529 tot 1535 en van 1550 tot 1553 prior van het dominicanenconvent in Gent. Daarenboven was hij generaal-inquisiteur in het bisdom Doornik. Hij kenmerkte zich door tactvol op te treden tegen degenen die hij als ketters beschouwde. Tijdens zijn eerste termijn als prior van het Gentse convent vormde hij een samenwerkingsverband van kloosterorden in die stad om zo het geloof van de bevolking te beschermen en om daarnaast de rechten van de rooms-katholieke kerk en de kloosters te handhaven. Dit systematisch ingedeelde *Compendium* is een van zijn belangrijkste polemische werken; het werd herhaaldelijk herdrukt.

3. Catechismus (Zacharias Ursinus en Caspar Olevianus)

Catechismus, ofte onderrvijsinghe in de christelijcke leere, ghelijck die in kercken ende scholen der chuervorstelijcken Paltz, ghedreuen oft gheleert wordt. /Vertaald uit het Duits in het Nederlands. ([Emden, G. van der Erve], 1566). 8° : A-E⁸ F⁴.

¶ *Band*: Fraaie contemporaine blind gestempelde leren band met twee gerest. sloten. *Prov.*: Doopsgezinde Gemeente Deventer, verworven op de veiling Frederik Muller, Amsterdam (jan. 1904); J.P. Jacobszoon. *Ref.*: niet in Heijting en niet in TB; Lugard 3c. *Sign.*: D2-01:3.

De gereformeerd gezinde keurvorst Frederik III van de Palts gaf zijn theologen opdracht een catechismus samen te stellen. Zacharinus Ursinus, een theoloog aan de universiteit van Heidelberg, was de voornaamste auteur. Hij maakte in feite een compilatie van bestaande gereformeerde dogmatische geschriften uit Bern, Zürich, Londen en Emden. De rol van Caspar Olevianus bestond hoofdzakelijk in de eindredactie van het geheel. In 1562 was het werk in de Duitse taal voltooid en in januari 1563 werd de catechismus door een speciaal hiervoor bijeengeroepen synode aangenomen. De Heidelbergse drukker, Johann Mayer kreeg opdracht het te verspreiden. Nog in hetzelfde jaar verschenen een tweede en derde druk, telkens met verbeteringen en uitbreidingen. De Nederlandse vertaling verscheen eveneens in 1563 bij Gilles van der Erve te Emden. Frederik III schreef er een inleiding bij, die hij in de Nederlandse vertaling besloot met: ‘Datum Heydelberch, op den Dinxdach, den negentiendē dach des maents Januarij: na Christi onses lieuen Heeren ende Salichmakers Gheboorte, int Jaer, duysent, vijf hondert, dry ende tzestich’. De titel van dit Haarlemse exemplaar wijkt op vijf plaatsen af van de titel in Utrecht, vermeld in de bibliografie van Nederlandse catechismi van W. Heijting (B 12.5) en op zes andere plaatsen van het exemplaar in de KB in Brussel (B 12.6).³⁵ Zie resp. TB 1023 en TB 1024. Een eerste vergelijking met het Utrechtse exemplaar laat zien, dat ook de hoofdtekst – hoewel in dezelfde opmaak – varianten in spelling heeft. Nader onderzoek moet uitwijzen wat er aan de hand is. Wel lijkt de conclusie nu al gerechtvaardigd dat het Haarlemse exemplaar een zelfstandige beschrijving dient te krijgen in de STCN, ook al lijkt de zgn. vingerafdruk van het Haarlemse exemplaar vooralsnog identiek aan die van het in de UB van Utrecht bewaarde exemplaar met de sign. Rariora E oct.1485. In 1573 schreef de provinciale synode te Alkmaar de aangesloten gemeenten voor dat er op zondag ’s middags een preek over een onderwerp uit de catechismus zou worden gehouden. Dit initiatief werd door de andere provinciale synodes overgenomen en nog steeds wordt er in orthodox reformatorische gemeenten op zondag in de middag- of avonddienst uit de catechismus geprekt. Hierdoor komen op de 52 zondagen van het jaar alle 129 vragen van ‘de Heidelberger’ aan de orde.

4. *Ein Christenlich gespräch*

Ein Christenlich gespräch gehalten zu Bern̄ Zwüschen den Predicanten vñ Hansen Pfyser Meyer von Arouw, den Widertouff, Eyd, Oberkeyt, vnd andere Widertöufferische Artickel betreffende. Anno M.D. XXXI. an dem XIX. tag Aprilis. [Zürich, Christoph Froschauer, 1531]. 8° : A-F⁸ (F7,8 blanco)

¶ *Band:* Perkament. *Prov.:* Bibliothecæ Carolinæ. 1761.; Bibliothek der Cantonal-Lehranstalten zu Zürich; Zentralbibliothek Zürich; Imanuel Stickelberger adviseert in handschrift de Zentralbibliothek Zürich om boek aan Dr. Ad. Fluri te overhandigen. (verso schutblad) (26.VII.1916); ex libris Ad. Fluri; stempel: The Folger Shakespeare Library – released; J.P. Jacobszoon. *Ref.:* VD16 C 2409; KVK. *Sign.:* D5-01.

Toen bakker (= Pfister) Hans Meyer in 1526 als doper begon te preken te Aarau, moest hij met zijn geestverwanten de stad verlaten. Een jaar later dook hij op in Basel, omdat hij had gehoord dat daar oprechte christenen woonden en, zo verklaarde hij, God hem erheen had geleid om er te werken. Ook uit Basel werd hij verbannen. In 1528 verscheen hij met zeven andere dopers in Bern om deel te nemen aan een disputatie met zwingliaanse theologen. Hij werd gearresteerd en moest het kanton Bern verlaten. Intussen bleef Pfister Meyer grote aantallen mensen toespreken. In maart 1531 werd hij in Mellingen opgepakt, waarna de predikanten van Bern (Berchtold Haller, Caspar Megander, Franz Kolb, Sebastian Hofmeister en Jakob Otter) met hem in debat gingen. Pfister Meyer herriep nu zijn eerdere uitspraken. Het verslag van dit colloquium werd gedrukt onder de titel *Ein Christenlich gespräch gehalten zu Bern*. Nu beschouwde hij het als zijn opdracht om zijn vroegere medestanders opnieuw te bekeren. Slechts bij Heini Seiler slaagde hij daar niet in. Deze bleef zijn overtuiging trouw, hetgeen leidde tot onthoofding. De raad van Bern hoopte op meer succes door dit soort theologische disputen en reeds in 1532 werden de wederdopers van Zofingen in Bern ontboden voor een dispuut over geloof en christelijke zeden. Of Pfister Meyer zich hiervoor leende, is onbekend. Hij werd in 1538 opgeroepen om te verschijnen bij het groots opgezette godsdienstgesprek te Bern, omdat men meende dat hij als ex-wederdoper de predikanten goede diensten zou kunnen bewijzen. Sinds 1534 was hij echter spoorloos.

5. Pieter Cornelisz

Grondighe vvederlegginghe, van seker gheschrift [...] by Iacob Iansz. [...] met den tijtel, Nootwendige verantwoordinge der verdruckter waerhey. (Alckmaer, gedrukt door J. de Meester, Amsterdam, voor L. Iacobsz., 1597). 8° : A-2O⁸.

¶ *Ann.:* Met drukkersmerk; met voorrede tot Prins Maurits. *Band:* Contemp. perkament. *Prov.:* Sijmon Cornelisz Groot (in handschrift); Doopsgezinde Gemeente Deventer (stempel), verworven op de veiling Frederik

Muller, Amsterdam (jan. 1904), nr. 1277 (1); Lugard 7. *Ref.*: TB 1384; STCN. *Sign.*: D2-03.

Dit werk vormt de neerslag van de pennenstrijd die de orthodox gereformeerde predikant Pieter Cornelisz voerde tegen Jacob Jansz., een der oudsten van de Waterlandse doopsgezinden, en diens boek: *Nootwendige verantwoordinge der verdructer waerheydt. [...] Door Pieter Cornelisz. [...] bestreden* [Amsterdam, N. Biestkens, c. 1596]. Pieter Cornelisz had van de synode van 1576 te Edam de opdracht gekregen 'te disputeren met de Menonisten'.³⁷ Hij kweet zich met overtuiging van zijn taak en ging met hen in discussie over de toelaatbaarheid van het bekleden van overheidsambten. Cornelisz vocht bovendien een tientallen jaren durend conflict uit met zijn Leidse collega Caspar Janszoon Coolhaes. Anders dan Coolhaes was Pieter Cornelisz een fel tegenstander van overheidsbemoeienis in kerkelijke aangelegenheden.³⁸ Cornelisz erkende de suprematie van de (Leidse) kerkenraad boven het stadsbestuur en ging de strijd met dit bestuur aan over bijvoorbeeld de viering van niet op zondag vallende christelijke feestdagen. Dit naar de mening van de Synode van Dordrecht 'roomse' gebruik diende volgens Cornelisz te worden uitgeroeid. Ook hier vond Cornelisz in Caspar Coolhaes een tegenstander. Uiteindelijk werd Coolhaes uit het ambt gezet. In 1579 werd Cornelisz te Middelburg bevestigd, maar reeds in 1580 werd hij naar Leiden teruggestuurd. Vervolgens trok hij naar Delfshaven, Schiedam en tenslotte (1594) naar Enkhuizen. Hier schreef hij zijn *Grondighe vvederlegginghe*. Pieter Cornelisz genoot blijkbaar door zijn niet aflatende inzet in 1618 een groot vertrouwen van de Synode van Dordrecht. Hij werd er aangewezen om zitting te nemen in het college van vertalers van het Nieuwe Testament voor de Statenvertaling. Hij overleed echter een jaar later en zijn plaats werd ingenomen door de befaamde Leidse theoloog Festus Hommius.

6 & 7. *Franciscus Costerus s.j.*

Bewijs der ovder catholiïcker leeringhe, met antwoorde op sommige teghenstellingen. (Antwerpen, I. Trognæsius, 1595). 8° : *-2*8 3*4 A-T⁸.

¶ *Ann.*: Met drukkersmerk. *Band*: Contemp. flexibel perkament met sluitlinten. *Ref.*: BT 732; STCV. *Sign.*: P1-19:1.

Corte antvvoorde op hondert loghenen, van eenen onbekenden ketter int derdendeel van een blad papiers gheschreuen. (Antwerpen, I. Trognæsius, 1595). 8° : A⁸ B⁶ (B6 blanco).

¶ *Ann.*: Met drukkersmerk. *Band*: Contemp. flexibel perkament met sluitlinten. *Ref.*: BT 735; Machiels C-728.;³⁹ KVK. *Sign.*: P1-19:2.

De jezuïet Franciscus Costerus (1532-1619) studeerde in Leuven, Rome en Keulen. Hij was onvermoeibaar actief als predikant en auteur. Zijn arbeidsterrein vormde het Rijnland en de Nederlanden. Tot zijn talrijke apologetische werken behoren dit *Bewijs* en *Corte antvvoorde op hondert loghenen*. Ook schreef hij een aantal ascetische werken. Kenmerkend voor deze typische polemicus is dat hij zijn in 1614 voltooide Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament in een voorwoord opdroeg aan de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën, hetgeen door de befaamde bijbelverzamelaar Le Long in diens *Boek-zaal* werd gekwalificeerd als een ‘ongehoorde stoutheid’.⁴⁰

8. Cornelis de Cuyper [et al.]

Eenvvldige. uerantwoordinge, met corte verclaringhe onses gheloofs [...]. Teghen het onrecht ghevoelen dat nu anno 1600. [...] in druck is wtghegaen, door Cornelis Boeckaert. ([niet voor 1600]). 8° : A-I⁸ K⁴ (K4 ontbr.).

¶ *Band*: 18^e eeuws papier. *Prov.*: (stempel) Bibliotheek Vereen[?] Doopsg. Gemeente Amsterdam; stempel ‘Verkocht’; J.P. Jacobszoon. *Ref.*: TB 1416.; STCN. *Sign.*: D1-02.

Cornelis de Cuyper (Cuyper, de Kuyper) was vanaf ca. 1590 tot ongeveer 1615 leraar en opziener bij de Vlaamse doopsgezinde gemeente te Haarlem.⁴¹ Zijn *Eenvvldige. uerantwoordinge* schreef De Cuyper als reactie op een disputatie van de Amsterdamse ziekentrooster Cornelis Boeckaert uit 1600. Valkema Blouw (TB 1416) neemt aan dat de reactie van De Cuyper op het boekje van Boeckaert nog in hetzelfde jaar uitkwam en dateert diens *Eenvvldige. uerantwoordinge* daarom in 1600 en dus nog in de zestiende eeuw. Het ging in deze polemiek om de menswording van Christus. De Middelburgse predikant Johannes Seu mengde zich ook in dit dispuut, waarbij Cornelis de Cuyper en zijn geestverwanten, onder wie de Vlaamse leraar Outerman, van socianisme werden beschuldigd. Met veelal spitsvondige redeneringen, onderbouwden de disputanten hun betoog over

de godheid van Christus, waarbij zij grove aantijgingen niet schuwden. Zo vergeleek bijvoorbeeld Seu de schrijver van de *Eenvvldige. uerantwoordinge* en diens geestverwanten met Satan zelf. De opvatting van De Cuyper *cum suis* omtrent de menswording van Christus kwalificeerde Seu als ‘erger dan het pausdom’. Nog decennia later meende de orthodox reformatische theoloog Hermannus Faukelius in het geschrift *Babel, dat is Verwerringhe der weder-dooperen onder malkanderen* (Middelburg, 1621) niet minder dan ‘zes godslasterlijke dwalingen’ bij ‘de meeste part der leraren onder de Vlamingen’ te kunnen constateren.⁴² Maar toen was de auteur van de *Eenvvldige. uerantwoordinge* reeds ontslapen.

9, 10 & 11. David Joris

t'Wonder-boeck: waer in dat van der vverldt aen versloten gheopenbaert is. ([Vianen, D. Mullem, 1584]). 2° : $\mathfrak{A}^{10}$ A-Q⁸, 2 $\mathfrak{A}^6$ 2A-2V⁸ 2X⁶, 3A-3G⁸, 4A-4D⁸ 4E⁶ (3G8 blanco; 4E6 ontb., blanco?).

¶ *Ann.*: Tekst vermeerderd en verbeterd door de auteur in 1551; Titelpagina, r. 5: secht. *Band*: Oud perkament. Defect titelblad opgeplakt. *Prov.*: J.P. Jacobszoon. *Ref.*: TB 5643; STCN. *Sign.*: K1-03.

In september 1534 sloot David Joris, die reeds tevoren in Delft religieus actief was geweest, zich bij de wederdopers aan. Na het échec van Munster trachtte hij tevergeefs te Bocholt de verschillende groepen wederdopers met elkaar te verenigen, waarna hij, geïnspireerd door fantastische visioenen, eigen wegen ging en zichzelf – zonder bescheidenheid – de door de Geest des Heren gezalfde ‘derde David’ noemde. Gesteund door aanhangers die verwachtingen op hem projecteerden, stelde hij zich met zijn Davidjoristen geheel en al in dienst van ‘het goddelijke wereldplan’, waarbij hij een hoofdrol voor zichzelf opeiste. In februari 1539, na de ontvoering van zijn moeder, vluchtte hij naar Oost-Friesland en vervolgens naar Vlaanderen. Menno Simons waarschuwt in zijn ‘Fundamentboek’ uit 1539 voor deze valse profeet. Evenmin als bij Menno Simons kreeg David Joris een voet aan de grond bij Johannes a Lasco, de superintendent van de gereformeerden in Oost-Friesland. Zijn optreden vergrootte de tweespalt onder de doopsgezinden: terwijl een deel hem wantrouwde, werd hij door anderen vereerd en verheerlijkt als profeet die de wereld zou redden. Vanuit deze laatste overtuiging publiceerde hij in 1542 te Deventer zijn bekendste werk, *t'Wonder-boeck*. Daarin schreef hij dat, zoals ‘de Almachtighe’ in het

Oude Testament de profeten had geroepen en gezonden, hij nu de geroepene was, aan wie de openbaring van Gods raadsbesluiten ten deel was gevallen en die zich erop mocht beroemen 'uit Gods mond te spreken'. Hij meende zich op grond hiervan 'gezalfd des Heren', 'geest des levens' en 'hemelse Adam' te mogen noemen. Met mysterieuze teksten, zoals het duistere 'de adem des Levens, waaruit het geschreven woord is geboren, vervult de gelovige ziel, zodat de Geest zichzelf uitlegt', vestigde David Joris zijn gezag bij volgelingen, die vol ontzag waren. De versluisende 'exegese' en 'ik-gerichte inhoud' van zijn Bijbeluitleg getuigen ondanks het verward-subjectieve van de verbazingwekkende Bijbelkennis van deze autodidact.⁴³ David Joris onderscheidde in zijn *t'Wonder-boeck* drie tijdperken in het goddelijke wereldplan. Het eerste reikt vanaf de schepping tot de komst van Christus, het tweede vanaf dit mensgeworden Woord Gods tot de geheimzinnige, boven alles verheerlijkte Christus David en het derde van Christus David [= Joris] tot het einde van de wereld. De vier gravures in het boek markeren de voorrede en de drie genoemde tijdperken c.q. delen: 'dat Lam Godes' (Openb. 7); 'Die Fonteyn' (Ps. 45 [=46]); 'Figuer des lesten Adams'; 'Beeldt oft Letterlijke Figuer des Bruyts Christi.' Dit is een exemplaar van de tweede druk van *t'Wonder-boeck*. Zoals reeds Becker in 1928 vaststelde, is deze druk, 'die van het jaar 1551 heette te zijn, niet ouder dan het laatst der 16de eeuw'.⁴⁴ Het jaartal op de titelpagina was er kennelijk op gericht de tegenstanders van de Davidjoristen om de tuin te leiden. De drukker, die onbekend wenste te blijven, was Dirck Mullem in de 'vrijplaats' Vianen.⁴⁵ Van 1544 tot zijn dood in 1556 leefde David Joris als gerespecteerd burger in Bazel, waar hij zich noemde naar zijn geboorteplaats Johan van Brugge. Hij werd begraven in de Leonarduskerk. Toen echter in 1559 onthuld werd dat de drie jaar tevoren overleden Johan van Brugge niemand minder was dan de beruchte David Joris, werd zijn lichaam opgegraven en verbrand met zijn portret en boeken. Van zijn geschriften en liederen vermeldt Valkema Blouw er niet minder dan 245.⁴⁶

Christlijcke sendtbrieven, inhoudende seer veele vnde verscheydene schoone godtlijcke vermaninghen vnde onderrichtinghen. / Vertaald uit het Duits in het Nederlands. ([Delft, J.C. Vennecool, c. 1600]). 4° : 2 volumes ; 1#A-M⁸ N⁴, 2A-2M⁸ 2N⁴, 3A-3M⁸ 3N⁴, 4A-4M⁸ 4N⁴ 2#A-M⁸ N⁴, 2A-2M⁸ 2N⁴, 3A-3M⁸ 3N⁴, 4A-4M⁸ 4N⁴.

¶ *Band:* Later halfperkament. *Prov.:* Stempel met wapen: Ritter von Bleyleben (A. Regn. RR v. Bleyleben); J.P. Jacobszoon. *Ref.:* TB 1092-1093; STCN. *Sign.:* D4-33 (volume 1 only)

Deze band bestaat uit vier delen: het eerste deel bevat brieven uit 1546-1548, het tweede uit de jaren 1548-1549, het derde uit 1549-1552 en het vierde uit 1552 tot 1556, het jaar dat David Joris stierf. Door zijn geschriften, waaronder met name *t'Wonder-boeck* en zijn *Christlijcke sendtbrieuen* bleef David Joris ook na zijn vertrek naar Bazel en zelfs na zijn overlijden tot zijn aanhangers spreken. Op hun bijeenkomsten werd cruit voorgelezen, waardoor de onderlinge band in de Joristengemeenten in Holland en Oost-Friesland lange tijd in stand bleef. Een tweede en een derde boek van zijn zendbrieven verschenen ca. 1600 en in 1610 in druk.⁴⁷

David Georgen Deß Ertzkätzers auß Holand warhafftige History, seines lebens, vnd verfürischen lehr, von der zeyt an alß er gehn Basel ist kommen, daselbst geläbt, vnd waß sich nach seinem absterben mit jhm, vnd seinen Verwandten alda verlossen hat. (Getruckt zu Basel, bey Conradt Waldkirch, 1596). 8° :).⁽⁸ A-D⁸ (D8 blanco).

¶ Ann.: Houtsnede op de titelpagina met het wapen van Bazel; colofon op D6r.; op D7r. een houtsnede, voorstellende een wijze maagd die haar lamp brandende heeft. *Band*: Modern karton. *Prov.*: J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD16 D 321; KVK. *Sign.*: D1-15.

Dit is een nieuwe druk met het verhaal van de postume ontmaskering van de 'aartsketter' David Joris. De eerste druk met het relaas van zijn ontmaskering en postume terechtstelling werd te Bazel gedrukt door Hiëronymus Curio in 1559. Reeds een jaar later verscheen dezelfde tekst bij Peter Schmid in Mülhusen (Elzas). Er verscheen zelfs nog in het jaar 1717 een druk van bij Wolfgang Schumacher in Ulm, waaraan een brief van Johannes Acronius is toegevoegd, waarin deze de gebeurtenissen in Bazel als ooggetuige beschrijft. Deze druk verscheen als antwoord op rehabilitatiepogingen van met David Joris sympathiserende kringen in de Noordelijke Nederlanden.

12 & 13. Martinus Duncanus

Anabaptistica Hæreseos Confutatio, Et Vere' Christiani Baptismi, ac potissimum pædobaptismatis assertio in duos libros diuisa, quorum prior ueram Christiani baptismi energiam declarat, posterior pædobaptismatis Christianam institutionem ex sacris literis demonstrat, contra Mennonis Simonis Frisij anabaptisticae prauitatis summi antistitis uirulentas blasphemias. : [2 parts]. (Antverpiæ, im-

primebat Iohannes Grauius expensis Martini Nutij, Typographus, 1549). 8° : †⁸ %⁸ A-Z⁸ a-h⁸ (C8 ontbr., blanco?; h8 ontbr., blanco?).

¶ *Ann.*: Opvallende spelling in de titel van dit exemplaar: *pædobaptismatis*; Met drukkersmerk in deel 2. *Band*: Latere, goudgestempelde leren band. *Prov.*: [in handschrift op titelblad]: Joannis Murphy E.C.; gedrukt ex libris met wapen: John Murphy Bishop Cork 1815; met vaag inventarisnr. XLII D22. *Ref.*: BT 987; KVK. *Sign.*: D1-16.

Als verdediger van de leer van de Moederkerk toonde Martinus Duncanus (1504-1590) zich een strijdbaar auteur. Hij werd in 1504 in Kempen geboren en werd in 1545 pastoor te Wormer, waar hij een Latijnse School oprichtte. Hij was vervolgens pastoor van de Oude Kerk te Delft, werd daar in 1572 verjaagd, trok naar Amsterdam, maar moest na de alteratie van 1578 ook daar weg. Hij ging naar Amersfoort, waar hij in 1590 overleed. Zijn veelbewogen leven omvat nagenoeg de gehele zestiende eeuw.

Van die kinderdoop, het derde Boeck. Verclarende datmen die kinderen moet doopen, ende niet sonder het Doopsel moeten laten sterven [...] tot haer verdoemenisse. (Antwerpen, M. de Roy, 1591). 8° : A-R⁸ S⁴.

¶ *Ann.*: Met drukkersmerk; voorin o.a.: 'Een hexametrum's ghedicht op de Roomsche Forme'. *Band*: 17^e eeuwse perkament. *Prov.*: Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem in 19^e eeuwse hand; stempel VDGH. *Ref.*: BT 993; STCN. *Sign.*: J2-16:2.

Martinus Duncanus schreef drie boeken waarin hij de kinderdoop verdedigde tegen de wederdopers. De beide eerste boeken verschenen te Antwerpen in 1569 en 1572. Dit derde verscheen postuum een jaar na zijn dood. Het op het titelblad genoemde gedicht in hexameters is een verheerlijking van de doop:

Die niet en is gedoopt, die loopt te gronde ter Hellen [...]
Groot cleyn, wort dan reyn, in des onnosel La[m]s bloet,
Want daer deur de Doop, wascht af die sondige vlekken.

Bedoelde de auteur met *Groot cleyn* in zijn gedicht dat hij een voorstander is van de doop aan kinderen en aan volwassenen? Of staat *Groot cleyn* hier voor rijk en arm?

14. *Johannes Eck*

Enchiridion Locorum Communium Aduersus Lutherum, & alios hostes Ecclesiae. (Lvgdvni, Apud Theobaldus Paganus, 1563). 16° : a-z⁸ A-F⁸.

¶ *Ann.*: Drukkersmerk; voorin staat een opdracht aan paus Paulus III. *Band*: 17de-eeuwse goudgestempelde leren band met goudgestempeld wapen (griffioen) en de letters 'V.D. C.F.'; geciseleerde, gouden en met florale motieven gedecoreerde snede. *Prov.*: München, Antiquariat Rosenthal. *Ref.*: Baudrier, *Bibliographie Lyonnaise*; Gültlingen, VII, 81, 5021; KVK. *Sign.*: P1-01.

De katholieke theoloog Johannes Eck (1486-1543) studeerde theologie, rechten, geografie en wiskunde in Heidelberg, Tübingen, Keulen en Freiburg. Deze frequente locatiewisselingen waren mede een gevolg van de in West-Europa heersende pestepidemieën. Eck had een groot retorisch talent en een fabelachtig geheugen. Met Luther en Karlstadt onderhield Eck aanvankelijk goede contacten, tot Luthers toelichtingen bij zijn af-laatstellingen publiek gemaakt werden. Nu begon een reeks van openbare godsdienstgesprekken, waarin Ecks retorische talent voor een ieder duidelijk werd. Door zijn kennis van kerkvaders en de Bijbel kon hij zich meten met zijn tegenstanders. Zijn met grote kennis en onvermoeibare inzet gevoerde disputen en debatten dwongen niet slechts respect af, maar maakten hem ook tot een zeer gevreesde tegenstander van de Reformatie. Zijn *Enchiridion locorum communium aduersus Ludderanos et alios hostes ecclesiae*, zoals de titel aanvankelijk luidde, verscheen vanaf 1525 bij verschillende drukkers. Dit werk is – in afwijking van de titel – in feite minder gericht tegen Luther dan wel tegen een soortgelijk werk van Melanchthon.

15 & 16. *Johann Fabri von Heilbronn*

Ein ernstliche Christliche ermanung an das Edel Bayerland, wider das Lasterbuch, so ein Sectmaister heimlich on ein namen, listiger weiß im fürstenthumb Bayern, hin vnnd her außgebrait hat. ([Dillingen, Sebald Mayer], 1558). 4° : *-2** A-2N⁴ 2O⁶ (2O6 blanco).

¶ *Ann.*: Fraaie initiaal in hsn. voor de opdracht aan Albrecht, Pfaltzgraf bey Rhein etc. Hertzog in Obern vñ Nidern Bayrn. *Band*: Latere halfleren band. *Prov.*: Stempel op titelblad: 'F.F.M. Graz'; J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD16 F 153; *Sign.*: L1-02:1.

Antwort, Auff das vnnütz, vnrain, jrrig geschwetz Mathie Flaccij Illyrici, so er geschribē wider das büchlein, genant Rechter weg. Vnd auff seine dreyvndzwaintzig sectische Argument, so er geschriben an Osterreich vnnd Bayern, wider die Euangelische Meß. Mit einer vorgehenden Epistel, dariñ die vnainigkait der secten vnder ainander, vnd verainigung derselben wider die hailige Catholische kirchē mit warhafftem grund außgeführt würdt. ([Dillingen, Sebald Mayer], 1558). 4° : a-b⁴.

¶ *Band*: Latere halfleren band. *Prov.*: Stempel op titelblad: 'F.F.M. Graz'; J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD 16 F 147;KVK. *Sign.*: L1-02:2.

Johannes Fabri (Johann Schmidt) werd in 1504 geboren in Heilbronn/Neckar. Rond 1520 trad hij te Bad Wimpfen tot tot de dominicanen. Hij was korte tijd dompredikant te Augsburg en studeerde vervolgens in Keulen, waar hij verscheidene geschriften van de Engelse mysticus Richard Rolle (1295-1349) uitgaf. De laatste twaalf jaar van zijn leven was hij wederom dompredikant te Augsburg, welk ambt hij in 1552 onderbrak om te Ingolstadt onder het rectoraat van Petrus Canisius te promoveren tot doctor in de theologie. Hij schreef tal van polemische werken tegen zijn reformatorische tegenstanders. Daartoe behoren ook de beide hier opgevoerde boeken. In de titel *Ein ernstliche Christliche ermanung an das Edel Bayerland* is sprake van een *Lasterbuch* en een *Sectmaister*. Deze worden echter niet met name genoemd in de tekst. Dat lijkt ook het geval met het in de tweede titel genoemde *Epistel*. De uit Istrië afkomstige lutherse theoloog Flacius Illyricus (1520-1575) had het boek van Fabri uit 1553, *Der rechte Weg*, in een polemisches geschrift afgekraakt. Daartegen trok Fabri op zijn beurt van leer met zijn *Antwort*.

17. Ludwig Hätzler

Ain Urtayl Gottes unsers eegemahels, wie man sich mit allen götzen und bildnussen halten soll, auß der hayligen geschriffte gezogen, durch Ludwig Hätzler. ([Augsburg, Grimm], 1523). 4° : A⁴ B² C⁴ (C4 lacks).

¶ *Ann.*: Titel in hsn. omlijsting; vignet in hsn. *Band*: Nieuw leer, spiegels met vergulde rand, vergulde snede. *Prov.*: Ex libris (met beeld van Calvijn): 'Mente Libera GES' [Gaspard Ernest Stroehlin], Champel; J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD16 H 138; KVK. *Sign.*: D1-20.

Ludwig Hätzer (ca. 1495-1529) was een radicaalreformatoische, Zwitserse publicist en Bijbelvertaler. In 1523 verliet hij Bischofszell, zijn geboorteplaats, om naar Zürich te gaan en zich aan te sluiten bij de reformatoische beweging rond Zwingli. Zijn eerste vlugschrift tegen de beeldenverering, *Ain Urtayl Gottes*, publiceerde hij aldaar in 1523. De druk van ons exemplaar verscheen nog in hetzelfde jaar in Augsburg. Intussen had Hätzer zich als wederdoper gemanifesteerd en moest hij in 1525 de stad verlaten; hij trok naar Augsburg, maar werd ook daar verjaagd. Na een mislukte verzoeningspoging met Zwingli vertrok hij naar Straatsburg, waar hij samen met Hans Denck de eerste protestantse vertaling van de oudtestamentische profeten in het Duits verzorgde: *Alle Propheten nach Hebraeischer Sprach verteutscht* (Worms, 1527). Via opnieuw Augsburg, dat hij in 1527 moest ontvluchten, zwierf hij langs tal van Zuid-Duitse steden. Uiteindelijk werd hij in Konstanz gearresteerd en onthoofd wegens bigamie en ketterij.

18. *Andreas Hondorff*

Theatrvm Historicvm, Sive Promptvarivm Illystrivm Exemplorvm. / Vertaald in het Latijn door Philipp Lonicer. (Francofvrti ad Moenvm, Apud Ioannem Spiess, impensis Sigimundi Feierabendij, 1586). 2° : *6 A-Z⁶ a-z⁶ 2A-2O⁶ 2P⁸ (*6 blanco). Tweede verm. editie.

¶ *Ann.*: Titel in rood en zwart; op het titelblad een houtsnede met afbeeldingen van wijzen van ter doodbrenging; op het laatste blad een grote hsn. *Band*: Fraaie, ivoorkleurige, blindgestempelde perkamenten band uit de zeventiende eeuw. *Prov.*: Ex libris in handschrift, waarvan de naam is doorgestreept. F.K. van Groenhout (1684 tot 1714 pastoor te 't Kalf); Parochiestempel St. Maria Magdalenakerk 't Kalf; J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD16 H 4748; Schade, 115, nr. 5; KVK. *Sign.*: K4-01.

Theatrvm Historicvm is een van de merkwaardigste boeken in deze bibliotheek. Het werd samengesteld door de lutherse predikant Andreas Hondorff (ca. 1530-1572), van wie wij ook drie kleinere boeken kennen, namelijk een huwelijksboek, *Lob und Unschuld der Ehefrauen*, een boek voor het christelijke huisgezin, *Der Eltern und Kinder Spiegel* en een Memento mori: *Von dem vergenglichen, Elenden, Menschlichen leben, ein Schöne Rede*. Met geen werk heeft Hondorff echter zoveel succes gekend als met het omvangrijke verhalen- en exempelenboek *Theatrum historicum*, waarvan de eerste (Duitstalige) druk in 1568 bij Berwaldt te Leipzig verscheen. *Theatrum historicum sive promptuarium exemplorum* betekent zoveel als:

Historisch schouwtoneel of voorraad exempelen. Zo gaf de auteur aan dat zijn werk een voortzetting vormde van de lange reeks middeleeuwse exemplerverzamelingen. Reeds als student te Wittenberg en te Leipzig begon Hondorff met het bijeenbrengen van materiaal voor zijn *Promptuarium*. Hij deelde zijn boek in tien hoofdstukken in, naar de tien geboden. Bij ieder gebod biedt het verhalen en exempelen, die op het gebod betrekking hebben. Deze zijn ingedeeld volgens tien trefwoorden. Dit indelings-systeem nam Hondorff over van de humanistische schrijvers uit zijn tijd. Het motto voor zijn boek was Psalm 5: 5. Dit geeft aan dat het doel was om op te voeden tot een christelijk leven aan de hand van de tien geboden. Hondorff toont de bronnen waaruit hij zijn verhalen en exempelen heeft overgenomen. Dit zijn Bijbelse bronnen, kerkelijke schrijvers, meer profane (Erasmus!) en heidense auteurs. Ook citeert hij Duitse auteurs, zoals Sebastiaan Franck en Philipp Melanchthon. Bovendien voegt Hondorff verhalen toe die hij van horen zeggen heeft; meestal sensatieverhalen over diefstal, moord en doodslag. Om het zoeken te vergemakkelijken bevat het werk een *index locorum* als inhoudsopgave. Het ligt voor de hand dat de lutheraan Hondorff kritisch ten aanzien van de katholieke kerk. Naast de erkende martelaren uit de eerste eeuwen vinden wij daarom vooral protestantse martelaren, die slachtoffer werden van de Inquisitie. Hondorff is verder kritisch over ketters en ketterijen, waarbij hij een prominente plaats toekent aan David Joris. Toch waren veel exempelen ook voor katholieke predikanten bruikbaar. Van dit werk dat op de *Index van verboden boeken* stond, zijn diverse exemplaren bekend met een *ex libris* van een jezuïetenbibliotheek (bijvoorbeeld in de Beierse Staatsbibliotheek te München). Het exemplaar in de VDGH was destijds in het bezit van pastoor Van Groenhout uit Oostzaan. Het (groene) parochiestempel op het titelblad bevestigt dit. De uitgave in de doopsgezinde bibliotheek te Haarlem is een Latijnse vertaling die na de dood van Hondorff door diens vriend, de historicus Philipp Lonicer (1532-1599), werd gemaakt. Daardoor werd het werk ook interessant voor de internationale markt. Op pagina 140 citeert Hondorff Johannes Manlius, die vertelt over een zekere doctor Faust. Het is een van de vroegste vermeldingen van deze legendarische figuur. Hondorff vertelt dat Faust is gesignaleerd in Wittenberg en Neurenberg met als vaste begeleider een hond. In een herberg werd de ziel van doctor Faust 's nachts met een dreunende donderslag door de duivel ter helle gevoerd.

19. *Wolfgang Kyriander*

Persequvntiones Ecclesiae, Qvas, Secvndvm Historicos, & Chronographos, à Tirannis, Hæreticis & Schismaticis, alijsq[ue] huius farinae hominibus uersipelibus & seditiosis, ab apostolorum usq[ue] ad nostra tempora, sustinuit, & de eorundē sectis, erroribus, fructibus & seditionibus, Collatio. ((Colofon: Alexander Weissenhorn Weissenhorn Ingolstadij Typis excudebat), 1541). 4° : %⁴ A-M⁴ N².

¶ *Band:* Karton. *Prov.:* J.P. Jacobszoon. *Ref.:* VD16 H 2438; KVK. *Sign.:* D5-06.

De zich Wolfgang Kyriander noemende Wolfgang Hermann (ca. 1500-1560) stamde uit het Zwabische Oettingen in de Riesgau. Toen de reformatie daar werd ingevoerd, trok hij met zijn gezin naar München, waar hij in dienst trad van de kanselarij van hertog Albrecht V van Beieren, die zich krachtig inzette voor het herstel van het katholicisme in zijn land. Kyriander droeg dit werk, *Persequvntiones Ecclesiae*, op aan hertog Albrecht V. Met dit geschrift schiep hij een der eerste specimina van het genre 'martelaarsboeken', dat door hem werd ingezet als een anti-protestantse polemieck. Behalve polemische verhandelingen schreef de strijdbare Kyriander ook geestelijke gedichten en tragedies, onder andere over de geschenken van de drie koningen en de kindermoord te Bethlehem.⁵⁶

20. *Wilhelmus Lindanus*

Dvbitantivs De Vera Certaqve, Per Christi Iesv Evangelivm, Salutis æternæ via, Libris III. instructus. [...] Ad Vniuersos Germaniarvm Galliarumq[ue]; Fratres Catholicos. (Coloniae, Apud Maternum Cholinum, 1571). 8° : A⁸ ²A-X⁸ Y⁶ Z⁸.

¶ *Band:* Papier. *Ref.:* VD16 L 1928; KVK. *Sign.:* P1-18.

Lindanus (Willem van der Linden, 1525-1588) werd in 1563 tot bisschop van Roermond benoemd. Daarvóór was hij deken van Den Haag, waar hij dit boekje schreef. Het heeft de vorm van een dialoog tussen een twijfelende katholiek (Dubitantius) en een standvastige geloofsgenoot (Constantius). In drie gesprekken stelt Dubitantius korte vragen en formuleert Constantius in lange antwoorden zijn beschouwingen over de rooms-katholieke kerk en haar vele ketterse vijanden. Daarbij wordt gewezen op de

weg naar de eeuwige zaligheid, die men moet gaan aan de hand van het evangelie van Christus. Constantius (lees: de inquisiteur Lindanus) geeft de diverse hervormers, Joden en moslims er stevig van langs. Het Haarlemse exemplaar werd gedrukt in Keulen, een bastion van de Contrareformatie.

21 & 22. *Marten Micron*

Een apologie of verandtwoordinge, Martini Micron, op XX. verscheyden artikelen die Menno Symons [...] heeft wtghegeuen. ((Col.: Embden, ghedrukt by Gellium Ctematium [= G. van der Erve]), 12 nouemb. 1558). 8° : A-2D⁸ 2E² (A8 blanco).

¶ *Band:* Fraaie contemporaine, blind gestempelde leren band met twee geresatureerde sloten. *Prov.:* Doopsgezinde Gemeente Deventer, verworven op de veiling Frederik Muller, Amsterdam (jan. 1904); J.P. Jacobszoon. Ref.: TB 3452; Lugard 3b; STCN. Sign. D2-01:2.

Een vvaerachtich verhael der tsamensprekingē tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron, vā der mēschwerdinghe Iesu Christi. ([Emden, G. van der Erve], 1564). 8° : *-2*⁸ A-Q⁸ (Q8 blanco).

¶ *Band:* Fraaie contemporaine, blind gestempelde leren band met twee geresatureerde sloten. *Prov.:* Doopsgezinde Gemeente Deventer, verworven op de veiling Frederik Muller, Amsterdam (jan. 1904); J.P. Jacobszoon. Ref.: TB 3474; Lugard 3a; STCN. Sign. D2-01:1.

Het leven van Marten Micron (1522/23-1559) als strijdbaar reformator was gekenmerkt door rusteloos reizen en trekken. Hij was voortdurend op de vlucht voor belagers. In 1546 verliet hij zijn vaderstad Gent en week hij uit naar Straatsburg. Vervolgens trok hij naar Bazel en Zürich, waar hij bij Bullinger theologie studeerde in zwingliaanse zin. Vervolgens voegde hij zich te Londen bij de Nederlandse vluchtelingengemeente. Koning Edward VI was deze vluchtelingen welgezind, maar overleed reeds in 1553 en werd opgevolgd door Maria Tudor (*Bloody Mary*). Nu moesten de vluchtelingen Engeland verlaten. In Wismar troffen zij een aantal Nederlandse doopsgezinden rond Menno Simons aan, met wie het in februari 1554 tot een tweetal disputen kwam over de menswording van Christus en de rol van Maria daarin. Het verslag ervan vindt men in *Een vvaerachtich verhael der tsamensprekingē* uit 1556. De VDGH bezit daarvan dit exemplaar uit 1564. Overigens had Menno Simons zelf al in hetzelfde jaar (1556) een

reactie geleverd in zijn *Een gans duyckelijck, ende bescheyden antwoordt. An^o. 1556 [...] op Martini Mikrons anti christissche [!] leere*. Micron verantwoordde zich in zijn *Apologie* (1558) voor zijn verslag en trachtte Simons' bezwaren te ontkrachten. Deze boeken verschenen bij de drukker Gilles van der Erve te Emden in Oost-Friesland, waar Marten Micron en zijn vluchtelingengemeente een toevlucht gevonden hadden. In 1554 werd hij predikant in het naburige Norden. De tekst is gedateerd met 'By my Martinus Micron Anno. 1558. Octob. 24. Te Norden, in Oostfrislandt'. De voorrede sluit af met 'Te Noorden, 1558, nouembri. 9. Martius [!] Micron'. En tenslotte werd het werk volgens het titelblad gedrukt op 12 november. In 1559 bezweek Micron in Norden aan de pest.

23. *Newe zeittung*

Newe Zeittung von den Widerteuffern zu Munster. ([Wittenberg, Joseph Klug], 1535). 4° : A⁴ B² C⁴.

¶ *Band:* Papier. *Prov.:* J.P. Jacobszoon. *Ref.:* VD16 N 878/880; KVK; Titelblad afgebeeld en toegelicht, in: *Das Königreich der Täufer I*.⁶⁰ *Sign.:* D2-11.

Over het 'Nieuwe Jeruzalem' dat de Haarlemse bakker Jan Matthijsz in februari 1534 in Munster proclameerde, als zelfbenoemde opvolger van de in mei 1533 in Straatsburg gevangen gezette Melchior Hoffmann, bestaat een immense hoeveelheid literatuur. Twee grote tentoonstellingen in Munster in 1982/3 en in 2000/1 boden indrukwekkende overzichten van de gebeurtenissen in dit rijk der wederdopers, dat onder de opvolger van Jan Matthijsz, de sinds september 1534 heersende koning Jan van Leiden, op 24 juni 1535 ten val kwam. Bovendien ging men in op de doorwerking van de gebeurtenissen. Behalve de beschrijving van de getoonde objecten, zijn de essays in de begeleidende catalogi zeer lezenswaard.⁶¹ Uit het grote aantal vlugschriften dat in de jaren 1534-36 verscheen, blijkt hoe groot de belangstelling van de tijdgenoten in binnen- en buitenland was voor de gebeurtenissen die zich in Munster afspeelden. Deze belangstelling werd uiteraard bevorderd door de vanuit Munster naar Duitse en Nederlandse steden uitgezonden afgezanten van Jan van Leiden, wier missies overigens weinig succesvol waren en veelal op een fiasco uitliepen. Deze *Newe Zeittung* is een van de 26 gedrukte pamfletten die voornamelijk berichten over de krijgshandelingen in en om Munster in de jaren 1534-1535. Ons pamflet maakt daarnaast melding van een sensationeel avondmaal op de *Domplatz* in Munster op 13 oktober 1534 in aanwezigheid van 4200 mensen.

Het ging om een feestmaal met gekookt en gebraden vlees en hammen, waarbij de koning, Jan van Leiden, samen met de koningin (Divara van Haarlem)⁶² en de hofhouding de aanwezigen bedienden. Na het eten reikten koning en koningin de verzamelde menigte brood en wijn uit met de woorden ‘Nemet und esset und verkündiget den tod des Herrn [...]’. In de massa brak men het brood met de woorden: ‘Bruder odder schwester Nim hin und iss davon [...]’.

24. *Andreas Osiander*

Grundtliche vntterrichtung, eins erbern Rats der Statt Nürnberg, Welcher gestalt, ire Pfarrher vñ Prediger in den Stetten vñ auff dem Land, das volck, wider etliche verfürische lere der Widertauffer, in iren predigen aus heyliger Göttlicher schrift, zum getreulichstē ermanen vnnd vnterrichten sollen. (Colofon: Gedrückt zu Nürnberg durch Jobst Gutknecht, [1528]). 4° : A-D⁴ E⁶ (E6 blanco).

¶ *Ann.*: Titel in hsn. omlijsting. *Band*: Modern half perkament. *Prov.*: J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD16 N 1985. Seebaß 15.2.⁶³; KVK. *Sign.*: D4-34.

Andreas Osiander (1498-1552) was aanvankelijk pastoor aan de St. Laurentiuskerk te Neurenberg, maar rond 1520 werd hij overtuigd aanhanger van Luthers theologie. Samen met enkele vooraanstaande Neurenbergers, onder wie Albrecht Dürer, de *Meistersänger* Hans Sachs en de humanist Willibald Pirckheimer voerde hij ter plaatse de reformatie in. Met deze *Grundtliche vntterrichtung* wilde Osiander de lutherse predikanten in de stad en in de omgeving ervan voorlichten over de historische achtergrond en leer van de wederdopers, en hoe deze te weerleggen was. Want ofschoon het drama van ‘het Nieuwe Jeruzalem’ (Munster 1535) nog moest beginnen, was het stadsbestuur zeer bevreesd voor wederdopers, die al in de stad waren gesignaleerd. Zij deden hen denken aan de opstandige boeren onder Thomas Müntzer in Midden- en Zuid-Duitsland. Na de aanvaarding van zijn professoraat in Koningsbergen kwam Osiander in conflict met Melanchthon over de rechtvaardigingsleer. Ook Luthers antisemitisme wees Osiander af. Anders dan Luther en Melanchthon had hij grote waardering voor Nicolaas Copernicus.

25. *Protocol [...] des gesprecks, te Franckenthal*

Protocol. dat is De gansche handelinghe des gesprecks, te Franckenthal [...] met dien, welcke men wederdoopers noemt. / Vertaald uit het Duits in het Nederlands door G. van der Heyden. ([Dordrecht, J. Canin], 25 nov. 1571). 8°: *8 2*4 A-2S⁸ 2T⁴.

¶ *Ann.*: Met drukkersmerk. Band: Later halfperkament. Prov.: Stempel: Doopsgezinde Gemeente Deventer, verworven op de veiling Frederik Muller, Amsterdam (jan. 1904); J.P. Jacobszoon. Ref.: TB 4107; Lugard 5; STCN. Sign.: D2-07.

Gaspar van der Heyden koos op jeugdige leeftijd in zijn geboortestad Mechelen voor de nieuwe leer. In 1557 werd hij te Emden als predikant bevestigd. Na zijn terugkeer naar Antwerpen, moest hij opnieuw vluchten. Hij begaf zich eerst naar de vluchtelingengemeente te Frankfurt en na problemen met de plaatselijke lutheranen trok hij naar het negen kilometer ten zuiden van Worms gelegen Frankenthal, waar zich onder leiding van Petrus Dathenus een Nederlandse vluchtelingengemeente had gevestigd. Via Antwerpen ging hij naar Zeeuws-Vlaanderen en vluchtte vervolgens terug naar Frankenthal. Daar kwam het van 28 mei tot 19 juni 1571 tot een godsdienstgesprek met een delegatie van doopsgezinden, aan wier loyaliteit ten opzichte van de Opstand de gereformeerden te Frankenthal ernstig twijfelden, omdat zij de krijgsdienst afwezen en weigerden de eed af te leggen. Aan het eind van het boek, op pag. 641, worden de namen van de deelnemers aan het gesprek opgesomd: 15 wederdopers en 7 van de kant van de graaf. Gaspar van der Heyden vertaalde het in het Duits gestelde verslag van dit gesprek in het Nederlands.

26. *Protocol [...] des gesprecks tot Embden*

Protocol. Dat is, Alle handelinghe des gesprecks tot Embden in Oostvrieslant met den wederdooperen [...] gehouden. / Vertaald uit het Duits in het Nederlands door D. Julius. Voorwoord door Johan graaf en heer tot Oost Friesland. (Embden, gedrukt door G. Goebens, 1579). 4°:)(8 A-3C⁸.

¶ *Ann.*: Met drukkersmerk; op verso titelblad: wapen van Johan graaf en heer tot Oost Friesland, aan wie dit Protocol werd opgedragen. *Band*: Blindgestempeld contemp. leer met 2 sloten. *Ref.*: TB 4104; STCN. *Sign.*: D5-02.

Dit derde verslag in bezit van de VDGH is een protocol van het godsdienstgesprek te Emden, dat begon op 27 februari 1578 en eindigde op 17 mei. Reeds in 1571 hadden de doopsgezinden te Frankenthal met de gereformeerden onder voorzitterschap van Petrus Dathenus gedisputeerd; in 1596 vond te Leeuwarden nog een twistgesprek tussen vertegenwoordigers van de beide denominaties plaats. Kühler maakt in dit verband de opmerking dat beide partijen zichzelf steeds de overwinning toeschreven 'en steeds was bij het uiteengaan de vijandschap groter dan te voren'. Daarbij merkt hij op: 'De Calvinisten waren afgericht in de schermeschool van het debat, de Doopsgezinden moesten steunen op hunne natuurlijke gevatheid.' Dit godsdienstgesprek te Emden was niet gepland, maar het kwam tot stand, omdat daar een groot aantal doopsgezinde (Vlaamse) voorgangers bijeengekomen was om over de Humstervrede te confereren, die in 1574 tussen de doopsgezinde facties van Vlamingen en Friezen gesloten was. De gereformeerden stelden met lede ogen de talrijke aanwezigheid van al deze 'dwaalleren' vast en daagden de doopsgezinden uit tot een dispuut over veertien geschilpunten. Men kwam tot niet minder dan 124 zittingen, vooraleer men een einde maakte aan de discussies. In de voorrede verantwoordt graaf Johannes van Oost-Friesland waarom dit gesprek in Emden plaats moest vinden. Het land was vol vluchtelingen uit de Nederlanden onder wie talrijke wederdopers. Zij waren met hun radicale opvattingen de graaf een doorn in het oog. Daarom riep hij op tot een dispuut om hen in het openbaar ter verantwoording te roepen en te 'ontmaskeren'. In deze voorrede somt hij een groot aantal bekende dwalingen van deze 'sekte' op. In een tweede voorrede verantwoordt de vertaler zich. Deze, Dominicus Julius, was in Leeuwarden 'leraar onder het kruis' en bij de komst van Alva in 1566 naar Emden gevlucht. Hij vertaalde het protocol in 1579 uit het (Neder)saksisch in het Nederlands. Hij had zich eerder 'tot notarius bequaamd' en trad als zodanig bij deze zittingen op, van doperse zijde vervulde Carel van Ghendt deze functie. In 1596 zou te Leeuwarden nog een twistgesprek plaatsvinden, dat duurde van 16 augustus tot 17 november. Het werd gevoerd tussen de doperse voorman Pieter van Keulen (Van Culen) en de gereformeerde predikant Ruardus Acronius. Van Keulen was ook een der deelnemers geweest aan het dispuut te Emden. Dit gesprek te Leeuwarden nam niet minder dan 156 zittingen in beslag. Het *Protocol* hiervan werd in 1597 te Franeker gedrukt; de titelpagina vertoont een fraaie gravure, waarop dit gesprek met talrijke toehoorders is afgebeeld.

27 & 28. *Johannes Sleidanus*

Waerachtighe beschrijvinghe Joannis Sleidani, hoe dat het met de religie ende de ghemeyne weluaert onder [...] keyser Carel de V. ghestaen heeft. Nu ten tweeden-mael [...] na het eerste exemplaer ghedruct. (Hantwerpen, A. s'Coninx, 1584). 4° : A-3G⁸ 3H⁶ 2A-F⁸ (<...>⁸ (<...>8 blanco).

Titeluitgave van de editie (Hantwerpen, G. Gheens de ionghe, 1584). Bevat: J. Sleidanus, *De quatuor summis imperiis, Babylonico, Persico, Graco, et Romano, libri tres*, Nederlands, 1583.

¶ *Ann.*: Titel in rood en zwart gedrukt; met drukkersmerk. *Band* : Contemp. leer met elf- (van twaalf)delig messing beslag en twee vernieuwde sloten. Schutbladen vernieuwd. *Ref.*: BT 4359; KVK. *Sign.*: L1-03:1.

De dry boecken vande vier opperste keyserrijcken. Te weten: van Babilonien, Persen, Grieken ende Roomen. (Hantwerpen, G. Gheens de ionghe, 1583). 4° : A-F⁸.

Deel van: J. Sleidanus, *De statu religionis et rei publicæ, Carolo Quinto Cesare, commentarii*, Nederland, 1584.

¶ *Band*: Contemp. leer met elf- (van twaalf)delig messing beslag en twee vernieuwde sloten. Schutbladen vernieuwd. *Ref.*: BT 6748; KVK; [STCN]. *Sign.*: L1-03:2.

De humanist, historicus en diplomaat Johann-Baptist Philippsen (1506-1556) noemde zich naar zijn geboorteplaats, Schleiden in de Eifel, Sleidanus. Hij kreeg zijn klassieke vorming aan de universiteit te Keulen en aan het Collegium Trilingue te Leuven. Voorts studeerde hij rechten te Parijs en Orleans. In 1540 kwam hij als diplomaat in dienst van koning Frans I van Frankrijk. Als zodanig nam hij deel aan de rijksdagen te Regensburg en te Spiers; daarbij maakte hij kennis met de voornaamste hervormers van zijn tijd. Uit protest tegen de protestantenvervolgning nam hij ontslag uit koninklijke dienst en ging hij naar het destijds reformatorische Straatsburg. Vervolgens benoemde landgraaf Philipp van Hessen hem tot hofhistoricus en diplomaat van het protestantse Schmalkaldische Verbond. In dienst van de stad Straatsburg schreef hij het belangrijke historische werk, *De statu religionis et rei publicæ, Carolo Quinto Cesare, commentarii* (Straatsburg, 1555).⁶⁹ Het verscheen in 1558 in Antwerpen in de Nederlandse vertaling van Walther Deelen; latere vertalingen volgden in 1584 te Antwerpen bij Arnout s'Coninx en in 1584 en 1596 bij Jan Paedts en Jan Bouwensz te

Leiden. Omdat Sleidanus dit werk zo onpartijdig mogelijk had geschreven, was in feite geen van de partijen ermee ingenomen. Van zijn *De quattuor summis imperiis, babylonico, persico, graeco et romano* (Straatsburg, 1556), waarin Sleidanus over de vier grote wereldrijken van de Oudheid schreef, verscheen in 1583 te Antwerpen deze Nederlandse vertaling. Sleidanus overleed in behoeftige omstandigheden op 52-jarige leeftijd in 1556. Hem was de leerstoel geschiedenis toegezegd aan de universiteit van Duisburg, maar deze universiteit moest nog opgericht worden; wat pas in 1665 lukte.

29. Caspar Ulenberg

Graves Et Ivstae Causae, Cvr Catholicis In Commvniōe Veteris, Eivs'qve Veri Christianismi, Constante Vsque Ad Vitae Finem permanendum sit. (Coloniæ, Apud Gervinium Calenium & Hæredes Ioannis Quentelij, 1589). 4° : a-d⁸ A-Z⁸ 2A-3D⁸ 3E².

¶ *Ann.*: Met aantekeningen in de marge en doorhalingen in de tekst. *Band*: Latere leren band met op voor- en achterplat jezuïetenembleem. *Prov.*: Hilversum, Antiquariaat Ludwig Rosenthal; J.P. Jacobszoon (zie de correspondentie met mevr. Hilde Rosenthal uit 1967 en van 3 juni 1977, Archief VDGH, inv.nr. 2448). *Ref.*: VD16 U 41; KVK. *Sign.*: J2-11.

Caspar Ulenberg (1549-1617) werd geboren te Lippstadt. Hij doorliep het gymnasium te Brunswijk en studeerde theologie te Wittenberg. Toen zijn neef Andreas Röder in Keulen rooms-katholiek was geworden, werd Ulenberg gestuurd om hem op andere gedachten te brengen, en slaagde hij daarin. Beïnvloed door oude vrienden uit Lippstadt ging Ulenberg echter zelf over tot het katholicisme. Hij promoveerde aan de universiteit te Keulen en werd in 1575 tot priester gewijd. Eerst werd hij pastoor te Kaiserswerth en in 1585 te Keulen in de St. Cunibert-parochie. In 1590 voerde hij een godsdienstgesprek met de predikant Johann Badius, waarvan hij een Duitstalig en een Latijns verslag liet drukken. De reactie daarop van Badius had een langdurige polemiek tussen de beide theologen tot gevolg. Dit werk, *Graves Et Ivstae Causae*, omvat een uitvoerig pleidooi ten gunste van de katholieke religie, waarin Ulenberg de protestantse denominaties van zijn tijd de revue laat passeren. Het belangrijkste werk van Ulenberg is zijn bijbelvertaling. Hij begon ermee in 1614 op instigatie van hertog Ferdinand van Beieren en voltooidde het manuscript kort voor zijn dood. In 1630 werd deze vertaling door de doctoren van de Keulse universiteit gepubliceerd. Deze Ulenberg-bijbel werd later door de jezuïeten te Mainz verbeterd uitgegeven als 'Mainzer bijbel', die herhaalde malen werd her-

drukt. Onder de 124 Keulenaren die in de nissen van de stadhuistoren met een sculptuur geëerd worden, bevindt zich ook Caspar Ulenberg. Hij kijkt vanaf de eerste verdieping neer op het stadsgewoel.

30. Gerhart Westerburch

Vom fegefewer vnd standt der verscheydē selen eyn Chrystliche meynung durch Doctor Gerhart westerburch von Coellen Neulich ausgangen. ([Köln, Eucharius Cervicornus], 1523). 4° : A-C⁴ (C4 blanco).

¶ *Ann.*: Druckort im VD16 Grundwerk fälschlich: Straßburg. – Drucker im VD16 Grundwerk fälschlich: Schott, Johann. *Band*: Papier over karton, vergulde snede. *Prov.*: Soc. Reg. Lond ex dono Henr. Howard Norfolciensis; Op C3v. (stempel): Roy. Soc. Sold; J.P. Jacobszoon. *Ref.*: VD16 W 2215; KVK. *Sign.*: J5-04.

Gerhard Westerburch (ca. 1490-) reisde na zijn juridische studie in Bologna in 1521 via Rome terug naar Keulen. Daar kwam hij onder de invloed van de denkbeelden van de Zwickauer profeten. Dit was een groep spiritualisten die de kinderdoop verwierpen, radicaal kerk en staat bestreden en als voorlopers van Jan van Leiden en zijn beweging van het Nieuwe Jeruzalem zijn te beschouwen. Hij sloot vriendschap met Karlstadt die hij begeleidde naar Orlamünde, waar hij met Karlstadts zuster trouwde en een begin maakte met zijn schrijverschap. Zijn eerste geschrift (van acht) was *Vom fegefewer*. Naar dit pamflet werd hij door zijn tegenstanders ‘Dr. Fegefeuer’ genoemd. In 1525 sloot Westerburch zich in Frankfurt am Main aan bij de reformatorische burgeropstand. Hij schreef voor de gilden de Frankforter Artikelen, die een merkwaardige combinatie vormen van religieus-kerkelijke en sociaal-politieke eisen en herinneren aan de twaalf artikelen van de opstandige boeren in 1524. Het antwoord van de stedelijke overheid liet niet lang op zich wachten en Westerburch werd uit Frankfurt verdreven; hij keerde terug naar Keulen. Toen hij daar wegens ketterij veroordeeld werd, reisde hij naar het ‘Nieuwe Jeruzalem’, waar hij zich liet herdopen. In Keulen stichtte hij een wederdopersgemeente die al spoedig 700 leden telde. Opnieuw moest hij vluchten; wij zien hem in 1542 in Emden als vriend van de Poolse calvinist Johannes a Lasco, in wiens opdracht hij naar Zürich reisde om de Zwingliaan Heinrich Bullinger te ontmoeten. Westerburch aanvaardde nu het ambt van gereformeerd predikant in Dykhausen in Oost-Friesland, niet ver van het huidige Wilhelmshaven. Daar overleed hij in 1558.⁷¹

SLOTBESCHOUWING

In het begin van dit artikel werd gesteld dat de zestiende-eeuwse religieuze cultuur in de Nederlanden en de Duitstalige landen rijk en zeer gevarieerd was. De collectie van de VDGH maakt dit goed duidelijk. Veelvuldig kwamen onder meer controversen aan bod tussen de vier religieuze hoofdrichtingen in de onderzochte periode. Daarna bespraken we de *provenances* van de in de VDGH aanwezige zestiende-eeuwse drukken. Die tonen het bijzondere en uiteenlopende gebruik van deze drukken door de eeuwen heen. Verschillende mensen kwamen hier voorbij, van de Zwitserse kerkhistoricus Adolf Fluri en de Zaanse dorpspastoor Franciscus K. van Groenhout tot de Haarlemse doopsgezinde predikant J.P. Jacobszoon en de bisschop van Cork, John Murphy. In het derde deel van de tekst passeerden de 30 gevonden drukken minutieus de revue. Al deze historische rijkdom nodigt uit tot nadere cultuur- dan wel boekhistorische bestudering. Dit geldt vooral voor het unieke exemplaar van de Heidelbergse Catechismus.

DRUKKERS EN UITGEVERS

Alkmaar

Jacob de Meester 5

Amsterdam

Laurens Jacobsz 5

Antwerpen

Aernout s'Coninx 27

Johannes Gravius 12

Ghijsbrecht Gheens de Jonge 28

Mattheus de Roy 13

Joachim Troгнаesius 6, 7

Augsburg

Sigmund Grim 17

Bazel

Conrad Waldkirch 11

Delft

Jacobus Cornelisz Vennecool 10

Dillingen
Sebald Mayer 15, 16

Dordrecht
Jan Canin 25

Emden
Gilles van der Erve 3, 21, 22
Goossen Goebens 26

Frankfurt/Main
Sigismund Feierabend 18
Johannes Spiess 18

Haarlem (?)
[n.n.] 8

Ingolstadt
Alexander Weissenhorn 19

Köln
Maternus Cholinus 20
Gervinus Calenius & Erven Johannes Quentel 29
Eucharius Cervicornus 30

Lyon
Theobald Paganus 14

Neubrandenburg
Anthonio & Walther Brenner 1

Nürnberg
Jobst Gutknecht 24

Paris
Joannes Foucherius 2

Strassburg
Johann Schott 30

Vianen

Dirck Mullem 9

Wittenberg

Joseph Klug 23

Zürich

Christoph Froschauer 4

PROVENANCES

Albrecht, Pfaltzgraf bey Rhein 15

Amsterdam, Ver. Doopsgezinde Gemeente 8

Amsterdam, Frederik Muller 3, 5, 21, 22, 25

Bleyleben, Ritter von 10

Cork, John Murphy 12

Deventer, Doopsgezinde Gemeente 3, 5, 21, 22, 25

Fluri, Adolf 4

Gleintzer, Wolfgang 1

Graz, Barmherzige Brüder 15, 16

Groenhout, Franciscus K. van 18

Groot, Symon Cornelisz 5

Hilversum, Antiquariaat Ludwig Rosenthal

Howard Norfolciensis, Henry 30

Jacobszoon, J.P. 1, 3, 4, 8-11, 15-19, 21-25, 29, 30

't Kalf (Zaan), Sint-Maria Magdalenakerk 8

London, The Royal Society 30

München, Antiquariat Rosenthal 14

Murphy, John 12

Perusini, Fratres Augustini 2

Piber, Gregor 1

Rosenthal, Ludwig Antiquariaat – Hilversum 29

Rosenthal, Ludwig Antiquariat – München 14

Rostock, Bibliothek der Mecklenburgischen Ritter- und Landschaft 1

Societas Jesu 29

Stickelberger, Imanuel 4

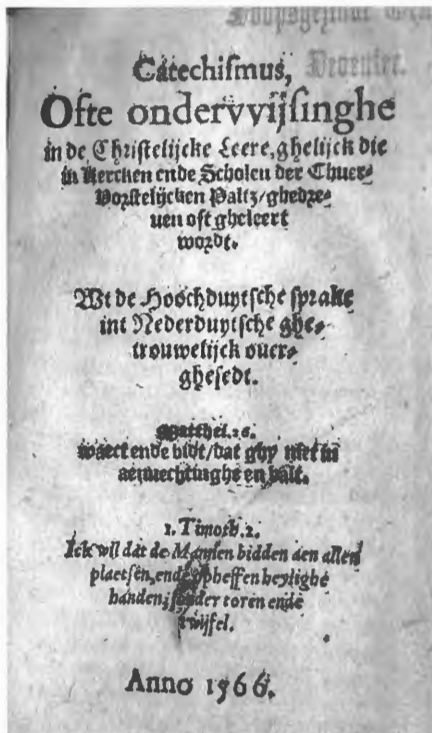
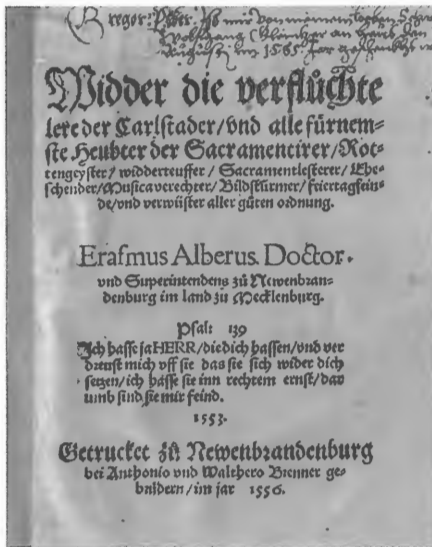
Strochlin, G.E. 17

Washington, Folger Shakespeare Library 4

Zürich, Bibliotheca Carolina 4

Zürich, Bibliothek der Cantonalen Lehranstalten 4

Zürich, Zentralbibliothek 4

Grondighe Weerdicheit.
Abederlegginghe/

van seker gheschijft / eerst by Jacob Janz. een
van de Waerlandsche Weerdoopters gheset / ende nu
omker ender den naem van eenighe liefhebbers der Waerheyt in den
Druk opgegruyt onder den tyt / Voorwouding / veranwoordinge
der verduidelijde Waerheyt etc.

Daer inne claerlijck tegen den boofst. Jacob Janz. ende
zijnen aenschijn verweert wordt / dat een Christen / Christen zijnde
ende dognende / het Rinje der Overpeet betrekken mach.

Mer twee Doogreding / in de werke den onbehoorlijcken
handel van Jacob Janz. in beset / ende gaders den ingebre van die
gheset coeghele loogte verduidelijck / niet / onnuttighe verduidelijck
t'geest onderstaen van de Waerdoogreding in die poort der seker hebbe.

Alles gheset ter onnuttighe verduidelijck der waerheyt
door Pieter Capwits. behouder des B. Censuren tot Wickman.

Gedruckt by Jacob de Grooten. Boeckvercooper der Straet Schimmey
Door Laurens Jacobz. Boeckvercooper / woonende op
t'Wijk / in den vergulden Wyndel / tot Amsterdam. 1597.
Met Privilegie voor sijt laen.

B E W I I S
DER OVDER.
CATHOLICKER LEE-
RINGHE, MET ANTWOOR.
DE OP SOMMIGHE TEGHEN-
STELLINGHEN:

Door FRANCISCUM COSTERYM
Societatis IESV.

B. Ioannis episcopi a.

Dit is Gods ghebede dat ghy ofscheldende mandels, gelyck
ghy want begheert ghehoort hebt: want roede verlegd
ghy inder werelt misgac.

T ANTWERPEN,
By Ioachim Trognasius, op onser liever Vro-
wen kerckhof, int gulden Cruys.
M. D. XCV.

CORTE
ANTVVOOR-
DE OP HONDERT
LOGHENEN,

Van eenen onbekenden Ketter int derdendeel
van een blad papiers gheschreuen:

Door FRANCISCUM COSTERYM
Societatis IESV.

Princib. 26.
Ne respondeas (sileo) in ira fratri tuo: ne
efficiaris ei similis.

T ANTWERPEN,
By Ioachim Trognasius op onser liever
Vroewen kerckhof, int gulden Cruys.
M. D. XCV.

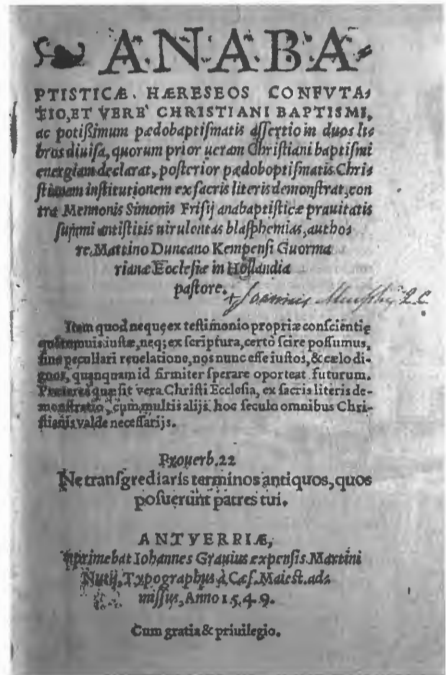
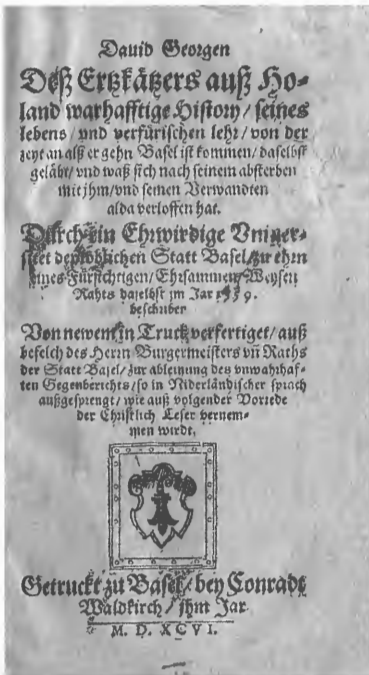
EEN VVLDIGE.
Verantwoordin
ge / met corte verclaringhe on-
ses gheloofs banden eenigen Godt/
Vader / Zone / ende heyligen Geest als oock
bande heylige ghewordinge ons Salichmakers
Jesu Christi / gheschiedt met Godts woort
vertoont / wi leeden der waerheyt tot
dienst van alle segheders der sel-
der / Door Cornelis de rupa
per ende zijn mede
hulper.

Teghen het onrecht ghewoeden dat nu anno 1600
op een seer onbehoorlijcke wyse in Druk is
wtgegeuen / door Cornelis
Boerhaert.

Ela. 45. 15.
Voorwaerghy sijt een verborgen Godt, ghy God
Israels de Heylandt.

Mat. 11. 25.
Ick dank u Vader / heere des hemels
der Werden / dat ghy dit die wyse ende
standigen verhoogen hebt / ende den
cleynen geopenbaert / hoorwaer
Vader also heuet woort u be-
haerlijck gheweest
Ela. 46. 8.
Ick den Godt / ende niemant meer / wi Godt loofden
ghelijck nergens en is
Ela. 42. 8.
Ick de heere dat is mijnen naem / Ick en hebbin
te gren, anderen geuen / noch mi in / want den afgod

DVBITANTIVS
DE VERA CERTA-
QVE, PER CHRISTI IESV
EVANGELIVM, SALVTIS
aeternae via, Libri III.
instructus:

QVIBVS
POPVLARITER DOCETVR, VERAM
certamq, Salutis aeternae viam, nisi apud Catholicos,
non inueniendam: Verbumq, Dei Evangelicum per
Lutherum, Caluinum, aliosq, istos Evangelicos Se-
ctus propè nonaginta miserè dissecos non restitutum,
aut insinuatim: sed verè adulteratum, priscis here-
sibus ferè omnibus Evangelij titulo reponatis cor-
ruptam, atq; huiusmodi doctrinae fermento,
deprauatum, verisimèq, pro-
phanatum.

AD VNIVERSOS GERMANIARVM
Galliarumq, Frates Catholicos.

ECQVID HIS EX DIALOGIS PIO LE-
ctori, nullis antitheticis epistolae praedictio occupato,
aut veri odio exdubito fructus capientium
uenies, verba loquatur pagella.

Auctore VVilhelmo Damasci Lindano, Episcopo
Ecclesiae Ruramundensis.

COLONIAE.
Apud Maternum Cholinum,
M. D. LXXI.
Cum gratia et priuilegio Cæs. Maiest.

PERSEQVVTIO
NOS ECCLESIAE, QVAS, SECVNDVM HISTO-
ricos, & Chronographos, à Tyrannis, Hæreticis
& Schismaticis, alijsq, huius farinae hominibus
uerisimilibus & seditionis, ab apostolorum usq;
ad nostra tempora, sustinuit, & de eorundè
sectis, erroribus, fructibus & seditioni-
bus, Collatio.

Sæpe expugnauerunt me, à iuuentute mea,
etenim non potuerunt mihi,
Psalmo, 128.

Papa Plus ad Turcicum
Imperatorem.

Nitens in cassum Petri submergere nitens,
Fluctuat, et nauis ueni exurgit illa nauis.

Veritas domini manet in aeternum
numq, Psalmo, 116.

Vuolpogere Kyriander Ottingen, Ecclesie Militantis
in translatione Socii confregit.
M. D. XXXXII.

Sed in domine usq, qd?

EEN APOLO-

gie of verandwoordinghe, Martini
Mikron, op XX. versheyden Ar-
tifelen die Menno Symons teghen
des disputacy boecklen van het bes-
preck met hem ouer de leere ge-
houden, indruet heeft
weghegeuen.

Waer in aldermeest van de heylighe
menschwerdinge onses heeren Jesu Chri-
sti grondelick ende volcomelick tot groot
nut allen liefhebberen der godliker waer-
heyt, in alle eermoudicheyt en klaer-
heyt ghehandelt ende ghe-
schreuen wert.

Iegenschoon Registers op't eynde toe-
geboen, om alle stucken hier in
ghehandelt, haffelick te vinde.

Joan. 7. 8. 24.
Richtet niet na den aensien, maar richt
tot een opechte gherichte.

An. 1558.
Münster, 12

Doopgezinde Gemeente

Reuter.

EEN VVAER-

achtich verhael der
samenprekinge tusschen Men-
no Simons ende Martinus
Mikron vā der Mēsch-
werdinghe Jesu
Christi.

Met eener klieper beklaringhe op den sel-
uen ende anderen twölftighen Berij-
kel, in het achterste van het
laeste Register den-
gheteekent.

Ten nutte/ stichtinghe / trooste ende ver-
maninghe aller liefhebberen der ewi-
gher waerheyt / ghetrouwelick
ende meerfelick in aller een-
uoldicheyt beschreuen/
door Martinus
Mikron.

1. Thessal. 5. b. 19.

Blusschet den gheest niet wt:
Verachtet de Propheeten niet.

Anno 1564

Neme zeittung von

den Widerrenckern zu

Münster.

M. D. XXXV.

Grundtliche
vntterrichtung/eins
erbern Rats der Statt
Nürnberg/Welcher gestalt/ire
Pfarrer vñ Prediger in den
Stetten vñ auff dem Land/
das volck/wider etliche ver-
fürische lere der Wider-
tauffer/in iren predigen
auf heyliger Götlich
er schrifft/zum ge-
treulichste erma-
nen vñ vñ
terrichten
sollen.

Wapenregister 1771

PROTOCOL.
dat is Waentier.

D E G A N S C H E
Handelinge des Gespreks te Fran-
kenhal/inder Gueworfteker Daltz met dien welcke men
1 Wederhoopres noemt den 28. May begonnen/ende den
19. Juny desen/ 1571. Jaers volgepicht.

Wi den Duerlantfchen Duytsche/ir Neders
landtsfchisch ghetrouwelich overgheset/does
GASTAR VANDER HEIDEN.
Sienaer des Generael Gheschijte
Frankenthal.

Wat voor Artickelen des Christelicken Geloofs
en andere dingen/in deser samfpyetlinge verhandelt weeden/
salmen inde Registres/die achter op het eynde deses
Boechse gescreven sijn bequaemlich vinden.

Wien. 16. Decr 1771.
Ich bevestighe in desen Boechse dat ghy overlet op die daer Schoonheyt/voeren
hantse, ende overgafte overgheven sijn den Jaeren/ die ghy gheleest hebt u
einde wijcket vanden selcken.

Gheschicht in Jaer 1571. den XXV. Novembrij.

DE
DRY BOECKEN
VANDE VIER OP.
PERSTE KEYSER.
rijcken.

Te weten:
**Van Babilonien/Percken/Grieken
ende Roemen.**

Nimmerlijck int licht ghebruyt de door wijlen. Leu. Sleb.
den. een. weynich 1561 vordt sijn overgheven.

THANTVERPEN.
By Ghilberts Oheems de Jonghe
1582

PROTOCOL.
Dat is/

Alle handelinge des
Gespreks tot Embden in De Bylsland met
den Wederhooperen/die den blantlingen hooren/ghelouden/
begonnen den 27. February Anno 1578. ende den
17. May des seluen Jaers ghepicht.

Met een Voorrede des Welgebozen Heeren/
Mierren Johans/Spaenich ende Voeren tot De Bylsland/etc. Dares
tome de opstaken des Gespreks/ende sommige dwalun-
gen die Wederhooperen weem elbet worden.

Item een gongdlike beantwoordinge tegen
der Wederhooperen Waaglooper hier achter by ghevocht.

Wat de Sassenfche in Nederlandfche sprake/
does Dominicaan Julian/overhaeren bespreyden photo.
sijn gescreven sijn in desen Boechse.

Ghesocht sijn eenen geproffichden Ghesch/maer ghaet de Ghesch
sijn op die van Godt sijn. 1. Jaer. 4.

Gedrukt in de vermaerde Coopstadt Emb-
den/by Wessels Boeckers. 1578.

WAERACHTIGHE

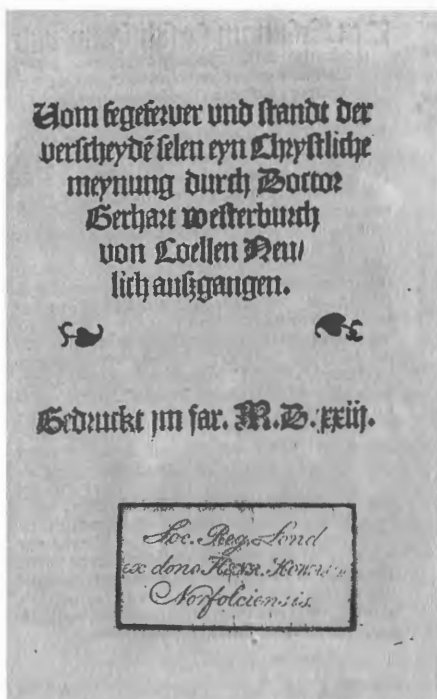
Beschijninghe Joannis
Sleidan/ hoe dat het met de Religie ende de
Monique welvaert onder den groot-machtighen Keyser
Carol de V. gheslam dierf.

En ten tweeden-mael ghetrouwelijc na die
achtte exemplare ghescreven/ende niet anders haer by gheboort sijn.
ghe. Dore. inghegheven te B. Dordrecht vande huer
opghele registren.

Mer alle besijningen doen den seluen Nutteur/ende hooge
maels in Bederupts nopt ghesien.

THANTVERPEN.
By Annot s Coning inde Camerstrate.
Anno, 1584.
MET PRIVILEGIE.

NOTEN

- 1 De inleiding is geschreven door dr. F.J. Hoogewoud, voorzitter *ad interim* van de Commissie Archief & Bibliotheek van de VDGH.
- 2 Zie verder: <http://www.kb.nl/expertise/voor-bibliotheken/short-title-catalogue-netherlands/geschiedenis-van-de-stcn>.
- 3 Bij eerste vermelding van in de bibliotheek aanwezige werken wordt de titel, zoals vermeldt in de catalogus, overgenomen in cursief.
- 4 J.F.G. Goeters, *Ludwig Hätzler (ca. 1500 bis 1529); Spiritualist und Antitrinitarier; ein Randfigur der frühen Täuferbewegung* (Zürich, 1955).
- 5 Voor de keuze om de titels letterlijk over te nemen, wordt verwezen naar het begin van deel III: de catalogus.
- 6 W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1961²), 213.
- 7 M. Roobol, *Landzaken; de godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)* (Amsterdam, 2005), 21. 'Omdat [...] verwarring bestaat over de betekenis van de begrippen 'calvinist' en 'calvinisme', worden deze hier vermeden. De term 'gereformeerd' verdient de voorkeur, als verwijzing naar een kerk

en een leer die ook destijds [= in de zestiende eeuw, G.J.] als ‘gereformeerd’ bekend stonden’. Roobol pleit hier tevens voor het gebruik van de begrippen ‘katholiek’ en ‘luthers’. Wij sluiten ons in het algemeen bij haar aan.

8 In feite waren deze godsdienstgesprekken een voortzetting van het middeleeuwse academische debat. Zie: Roobol, ‘Reformatie en disputatie’, in: *Landszaken*, 71-77. Zie ook G. Müller (red.), *Die Religionsgespräche der Reformationszeit* (Gütersloh, 1980).

9 M. Hollerbach, *Das Religionsgespräch als Mittel der konfessionellen und politischen Auseinandersetzung im Deutschland des 16. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main [etc.], 1982), 1-2.

10 ‘Alberus’, in: *Brockhaus’ Conversations-Lexikon; allgemeine deutsche Real-Encyclopädie*, 16 dln. (Leipzig, 1882-1887¹³), I, 340.

11 W.F. Dankbaar, ‘Micron’, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (hierna: BLGNP) (Kampen, 1983), II, 327-30.

12 Zie de jubileumtentoonstellingen in 2013 op ’t Loo (Apeldoorn) en in Heidelberg met begeleidende studie: Karla Apperloo-Boersma & Herman J. Seldenhuis (red.), *God, Heidelberg en Oranje, 450 jaar Heidelbergse catechismus* (Utrecht, 2013).

13 Zie: W. Heijting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585*, 2 dln. (Nieuwkoop, 1989).

14 Joannes Bunderius, *Compendium*; Franciscus Costerus S.J., *Bewijs der ovder catholicker leeringhe*, en, *Corte antwoorde op hondert loghenen*; Martinus Duncanus, *Van die kinderdoop, het derde boeck*, en, *Anabaptistica haresos confutatio*; Johannes Eck, *Enchiridion*; Johann Fabri, *Ein ernstliche christliche ermanung*; Johann Fabri, *Antwort*; Wolfgang Kyriander, *Persequutiones ecclesiae*; Wilhelmus Lindanus, *Doctantiv*; Caspar Ulenberg, *Graves et irstae causae*.

15 Het eerste en tweede boek waren getiteld: *Van die kinderdoop; het eerste boeck [...] van die erfsonde* (1569) en *Van die kinderdoop; het tweede boeck sprekende va die cracht en vrucht des doops, en va die nyeuwe gheboorte* (1572).

16 Marten Micron, *Een apologie of verandtwoordinghe*; Marten Micron *Een vvaerachtich verhael* (samen in één band); *Catechismus* (Zacharias Ursinus & Caspar Olevianus); *Protocol [...] des gesprecks, te Franckenthal*.

17 Over de invloed van de Moderne Devotie op de vroegste Nederlandse wederdopers, zie Kühler, *Geschiedenis*, 24-32.

18 Over Van Wijnsem (of: Wijnsssem): Kühler, *Geschiedenis*, 99; over de uittocht naar Munster: hoofdstuk 4 in dit werk.

19 Zie over de Doopsgezinde Gemeente te Deventer: B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink; de geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988).

20 Frederik Muller & co., *Veilingcatalogus, boeken van René DellaFaille de Waerloos... [et al.]*, 25 tot 28 januari 1904 (Amsterdam, 1904); met namen van kopers en prijzen. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere collecties: KVB NV 3315.

21 H.H. Lugard, *Aankoop Amsterdam* [voor de] bibliotheek [van de] Doopsgezinde gemeente [te] Deventer januari 1904 (Deventer, 1904).

22 H.H. Lugard, *Catalogus der bibliotheek* (Deventer, 1904-1905), inclusief 2 supplementen. Het tweede supplement vermeldt *Wonder-boeck* van David Joris (1585) en een vroege druk van de *Biestkens-bijbel* (1564). Eerstgenoemd werk werd in langdurig bruikleen gegeven aan het Catharijneconvent te Utrecht, de verdere lotgevallen van de *Biestkens-bijbel* zijn niet bekend. In handschrift heeft Jacobszoon op het titelblad van het Haarlemse exemplaar van deze Catalogus genoteerd: ‘Bibliotheek Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Geschenk Deventer, eind mei 1974’.

23 Over deze bibliotheek en het afstoten ervan, zie Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink*, 166-167.

24 Merkwaardigerwijs vond in dezelfde tijd een viertal veilingen plaats van vaak bijzondere werken uit de grote historische doopsgezinde bibliotheek in Amsterdam. Deze boeken kwamen

onder de hamer bij de firma J.L. Beijers te Utrecht. Het eerste deel ervan werd verkocht in november 1970, het tweede in december 1971 en de delen drie en vier in februari respectievelijk december 1975.

25 F.F.M. staat voor *Fratres Misericordiae Mariae Auxiliatricis*. Deze op het dienen van de zieke medemens gerichte orde werd ca. 1540 gesticht door de Portugees Joan Cidade (Johannes van God) en telt momenteel ca. 1500 leden, die behalve de drie klassieke kloostergeloften nog een vierde gelofte afleggen: 'het verplegen van zieken, ongeacht hun kwalen, afkomst en verleden'. Vanuit hun eerste te Granada gestichte hospitaal breidden de Barmhartige Broeders hun activiteiten uit over de gehele wereld onder het motto: goedgevoelen en dat goed doen! De zieken- en verpleeghuizen van de orde munten uit door een goed niveau van de artsen en voorbeeldige inzet van het verplegend personeel. Men houdt zich sinds kort ook bezig met verslavingsproblematiek. De jongste vestiging van deze orde werd recentelijk in Zuid-Korea geopend.

26 Ernst Müller, *Geschichte der Bernischen Täufer; nach den Urkunden dargestellt* (Frauenfeld, 1895; repr. Nieuwkoop, 1972).

27 Voor de Engelse vertaling, zie: *the Mennonite encyclopedia*, 5 dln. (hierna: ME) (Scottsdale/Pennsylvania enz., 1955-1990), II, 414-416.

28 De gegevens van pastoor Van Groenhout zijn ontleend aan: H.J. Bonfrer, *3 eeuwen historie der parochie van de H. Maria Magdalena te Zaandam-'t Kalf, uitg. bij de herdenking van het gouden jubileum der Nieuwe Kerk* (s.l., [ca. 1937]) en D. Kerrens, *Van vleethuis tot parochiekerk; de geschiedenis van de parochie van de H. Maria Magdalena, Zaandam 't Kalf* (Zaandam, 1987).

29 Zie: Bonfrer, *3 eeuwen historie der parochie*, 11-14.

30 Voor zestiende-eeuwse drukken uit de noordelijke Nederlanden is maatgevend de bibliografie van Paul Valkema Blouw, *Typographia Batava, 1541-1600; repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600*, 2 dln. (hierna: TB) (Nieuwkoop, 1998). Voor de zuidelijke Nederlanden: E. Cockx-Indestege & G. Glorieux, *Belgica typographica 1541-1600; catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, 4 dln. (hierna: BT) (Nieuwkoop, 1968-1994). Het standaardwerk voor de zestiende-eeuwse drukken in het Duitse taalgebied is: I. Bezzel [red.], *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, 3 dln. (hierna: VD16) (Stuttgart, 1983-2000). De druk uit Lyon (nr. 12) vindt men in de bibliografie van S. von Gültlingen, *Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle*. (Baden-Baden [etc.], 1992-). De Parijse druk (nr. 7) vindt men in: B. Moreau [red.], d'après les manuscrits de Philippe Renouard, *Inventaire chronologique des éditions Parisiennes du XVIe siècle*. (Paris, 1972-...).

31 <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html> 'Der KVK ist eine Meta-Suchmaschine zum Nachweis von mehr als 500 Millionen Büchern, Zeitschriften und anderen Medien in Bibliotheks- und Buchhandelskatalogen weltweit'.

32 Gustav Hammann, 'Alber', in: *Neue Deutsche Biographie* (hierna: NDB) (Berlin, 1953), I, 123.

33 S. Corsten (red.) [et al.], *Lexikon des gesamten Buchwesens* (Stuttgart, 2003), IV, 378.

34 Zie: A.R. Girard & A. le Bouteiller, *Catalogue collectif des livres imprimés à Paris de 1472 à 1600; conservés dans les bibliothèques publiques de Basse-Normandie* (Baden-Baden/Bouxwiller, 1991).

35 Heijting, *De catechismi*, I, 236-37; II, 186-188.

36 Müller, *Geschichte der Bernischen Täufer*.

37 J.P. de Bie & J. Loosjes (reds.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* (Den Haag, 1931), IV, 526.

38 W. Nijenhuis, 'Coolhaes', in: *BLGNP*, IV, 100-102.

39 J. Machiels (red.), *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent*, 2 dln. (Gent, 1979).

40 I. le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche bybels* (Amsterdam, 1732), 632.

- 41 Van hem zijn geen geboorte- en sterfjaar bekend. Volgens de notariële protocollen in het Haarlemse gemeentearchief was hij op 20 maart 1617 niet meer in leven.
- 42 ME, III, 262.
- 43 S. Zijlstra, 'David Joris en de doperse stromingen (1536-1539)', in: M.G. Buist et al. (red.), *Historisch bewogen; opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw, aangeboden aan prof. dr. A.F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen, 1984), 125-138.
- 44 B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* ('s-Gravenhage, 1928), 215.
- 45 Dirck Mullem drukte meer werken van heterodoxe figuren, zoals van de Goudse predikant Herman Herberts. Toen Mullem in 1595 naar Rotterdam verbannen was, drukte hij nogmaals *t'Wonder-boeck*, opnieuw met het jaartal 1551 op het titelblad.
- 46 Paul Valkema Blouw, 'Printers to the 'arch-heretic' David Joris: prolegomena to a bibliography of his works', in: *Quaerendo* 21 (1991), 163-209; hier vooral 204-209.
- 47 Zie Valkema Blouw, 'Printers to the 'arch-heretic' David Joris', 202, 207.
- 48 Zie H.L. Baudrier, *Bibliographie Lyonnaise; recherches sur les imprimeurs, libraires, relieurs et fondateurs de lettres de Lyon au XVIe siècle* (Paris, 1964-1965), IV, 286.
- 49 H. Smolinsky, 'Eck, Johannes', in: *Lexikon für Theologie und Kirche* (hierna: LThK) (Freiburg [etc.], 1993-2001), III, 1995, Sp. 441-443. Het *Enchiridion* verscheen in '121 Aufl., in dt, fr. und fläm. Übers.', Sp. 442.
- 50 H. Immenkötter, 'Fabri (gen. Faber), Johannes (1504-1558)', in: LThK, III, Sp. 1148.
- 51 H. Schade, *Das Promptuarium des Andreas Hondorff; volkskundliche Studien zum protestantischen Predigtexemplar im 16. Jahrhundert* (Darmstadt, 1966).
- 52 Een exemplaar was oorspronkelijk een kort verhaal, waarmee een spreker een stelling in zijn redevoering illustreerde: een 'voorbeeldverhaal'. In de Middeleeuwen doorspekten predikanten hun sermoenen met deze exemplen. Als bronnen werden hiervoor zowel de Bijbel als profane werken gebruikt, bijvoorbeeld Chaucers *Canterbury tales*. Kenmerkend bleef het educatieve c.q. moraliserende element in de exemplen. Een zeer bekende middeleeuwse verzameling exemplen was het *Speculum exemplorum*, waarvan van 1481 tot 1519 tien en van 1603 tot 1747 vierentwintig uitgaven verschenen (J. Matuszak, *Das Speculum exemplorum als Quelle volkstümlicher Glaubensvorstellungen des Spätmittelalters* (Bonn, 1962), 8. De Haarlemse Stadsbibliotheek bevat een druk uit 1495 van dit *Speculum* (Zie G.J. Jaspers, *De blokboeken en incunabelen in Haarlems Libry* (Haarlem, 1988), 270, nr. 180. Een *Speculum exemplorum* bevat in tien hoofdstukken (*distinctiones*) in totaal niet minder dan 1240 exemplen, waarmee het een goudmijn vormde voor predikanten en auteurs van stichtelijk proza.
- 53 Na zijn overlijden verscheen nog een vijfde werk van Hondorff; een verzameling legenden, het werd postuum voltooid en uitgegeven door zijn vriend Vincent Sturm.
- 54 'Denn du bist nicht ein Gott, dem Gottlos wesen gefelt, Wer böse ist, bleibt nicht für dir'. (Luther)
- 55 Zie het begin van de tragedie *Faust I* van Goethe. Faust wedt om zijn ziel met de duivel, dat deze hem niet volkomen gelukkig kan maken. De duivel komt als Mefistofeles tot Faust in de gedaante van een zwarte poedel.
- 56 Zie H.M. Körner et al., *Große Bayerische Biographische Enzyklopädie*, 4 dln. (München, 2005), II, 1120.
- 57 P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop: bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)* (Assen, 1966).
- 58 Lugard, *Doopsgezinde gemeente Deventer*, [3].
- 59 BLGNP, II, 327-330.
- 60 Barbara Rommé (red.), *Das Königreich der Täufer*, 2 dln. (Münster, 2000), I, 194-5 (Kat.

Nr. 79). (Afbeelding en toelichting). Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling gehouden in het Stadtmuseum Munster van 17 sept. 2000 tot 4 mrt. 2001.

61 H. Galen (red.), *Die Wiedertäufer in Munster; Stadtmuseum Munster, Katalog der Eröffnungsausstellung vom 1. Oktober 1982 bis 27. Februar 1983* (Munster, 1986). 5., verb. und erw. Aufl. Zie ook vorige noot.

62 Zie ook: 'Divara van Haarlem', lemma in: Els Kloek (red.), *1001 Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen, 2013), 144-5, nr. 107.

63 G. Seebaß, *Bibliographia osiandrica; Bibliographie der gedruckten Schriften Andreas Osian-ders d. Ä. (1496-1552)* (Nieuwkoop, 1971).

64 BLGNP, II, 243-246.

65 Kühler, *Geschiedenis*, 446.

66 Kühler, *Geschiedenis*, 446-449.

67 Ruardus Acronius was de veroorzaker van het dispuut, omdat hij met instemming van de Staten van Friesland meerdere malen een dienst van de doopsgezinde gemeente was binnengedrongen om met de vermaner die daar het woord voerde openlijk in debat te gaan.

68 De afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam bezitten van dit *Protocol* drie exemplaren. De signatures luiden: O 06-6303, K 61-7607 en O 65-415.

69 E. vander Vekene, *Johann Sleidan, (Johann Philipppson); Bibliographie seiner gedruckten Werke und der von ihm übersetzten Schriften von Philippe de Comines, Jean Froissart und Claude de Seyssel, mit einem bibliographischen Anhang zur Sleidan-Forschung* (Stuttgart, 1996).

70 LThK, X, Sp. 351.

71 In het middeleeuwse kerkje van Dykhausen vindt men de zandstenen zerk, waaronder Heinrich Krechting (ca. 1500-1580) begraven is. Krechting was een van de kopstukken van het wederdopersregime te Munster, die met een vrijgeleide naar Oost-Friesland ontkwam en daar in 1538 was overgegaan tot de gereformeerde religie. Zie H. Galen (red.), *Die Wiedertäufer in Münster* (Münster, 1982), 198.

Nederlandse doopsgezinden en de doperse bijdrage aan religieuze tolerantie*

GEOFFREY DIPPLE

Voor zeventiende-eeuwse doopsgezinden was het leven in Amsterdam en Zürich een totaal verschillende ervaring. Nederlandse dopers hadden geprofitteerd van Artikel 13 uit de Unie van Utrecht, die hen gewetensvrijheid toestond, terwijl hun Zwitserse geloofsgenoten nog steeds werden vervolgd. Vooral in Zürich en Bern gingen de autoriteiten ermee door dopers te wantrouwen als verderfelijke lieden, wier leer de openbare orde ondermijnde. In het midden van de eeuw grepen de Nederlandse dopers tweemaal in, in een befaamde poging om het lot van hun broeders te verlichten. Rond 1640 en nogmaals twintig jaar later probeerden rijke doopsgezinde kooplieden druk uit te oefenen op de autoriteiten in Zürich en Bern door systematisch brieven te schrijven en zo te lobbyen met behulp van een ieder die volgens hen invloed zou moeten hebben op de Zwitserse overheden. Ook privé-personen en doopsgezinde gemeenten in de Republiek deden mee aan deze actie. Er is de afgelopen jaren steeds meer onderzoek gedaan naar deze activiteiten, maar daarbij is weinig aandacht besteed aan de rol ervan in het ontstaan van religieuze tolerantie in vroegmodern Europa, zoals die traditioneel wordt voorgesteld, en ook in recente studies is dit het geval.¹

Soms waren historici van het doperdom en de radicale reformatie, evenals sommige historici van de Reformatie meer in het algemeen, lovend over de rol van dopers bij het ontstaan van zaken als gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid in de westerse wereld. In de woorden van Harold S. Bender:

de grote principes van gewetensvrijheid, scheiding van kerk en staat en wilsvrijheid in de religie [...] stammen uiteindelijk van de dopers uit de periode van de Reformatie, die voor de eerste maal deze zaken helder maakten en de christelijke wereld er in de praktijk mee confronteerden.²

Franklin H. Littell was al even enthousiast toen hij opmerkte dat:

de wederdopers in feite de eersten waren die vasthoudend streden voor godsdienstvrijheid in de moderne zin.³

En Roland H. Bainton schreef:

Godsdienstvrijheid was een kernstreven van de wederdopers en zij waren de eerste geloofsgemeenschap die het een centrale positie gaf in hun belijden.⁴

Voorts hebben mensen die deze stelling onderschreven betoogd dat de voorliefde van wederdopers voor deze positie voortkwam uit de kernpunten van hun leer. John Howard Yoder zag dit als volgt:

De tolerantie die de wederdopers aanprezen was niet het pragmatisch gevolg van hun getalsmatige zwakte, maar veeleer een essentieel kenmerk van een goede samenleving. Zij verwierpen vervolging niet omdat ze er zelf onder leden, maar omdat het niet paste bij hun visie op het geloof.⁵

Deze conclusies en sommige aannames die ermee samenhangen staan in schril contrast tot wat in recente studies wordt gezegd over de ontwikkeling van tolerantie in vroegmodern Europa. Doorgaans wordt de rol van de wederdopers erop in heel wat minder felle kleuren geschilderd. Perez Zagorin bijvoorbeeld merkt op:

Wederdopers uit deze periode ontwikkelden geen algemene noties van tolerantie, maar hun verwerping van het doden van ketters en het gebruik van geweld in geloofszaken sorteerde een sfeer van tolerantie die fel contrasteerde met de principes en praktijken van de doorsnee protestantse kerken.⁶

Achter dit oordeel ligt een fundamentele herdefiniëring van het proces dat in het Westen zorgde voor ‘moderne’ noties van tolerantie en godsdienstvrijheid, en de overtuiging dat dit een veel ingewikkelder proces was dan oorspronkelijk gedacht.⁷

Studies van dit proces zijn meer en meer onderscheid gaan maken tussen de verschillende soorten gewetensvrijheid, gedoogbeleid of tolerantie, en godsdienstvrijheid. Het beroep op gewetensvrijheid kwam veel voor in de tijd van de Reformatie of eerder zelfs, bijvoorbeeld – meest fameus – door Luther op de rijksdag te Worms. Deze pleidooien hadden oude wortels in het christendom, maar geringe betekenis voor de dagelijkse praktijk van religie en dissenters. Dit wordt duidelijk uit het feit dat veel overheidshervormers (ook wel *magisterial Reformers* genoemd), die zelf gewetensvrijheid vroegen, gewillig de ‘opruimende’ daden van meer radicale dissenters bestraften.⁸ Dergelijke studies maken duidelijk dat moderne aannames van acceptatie van of onver-

schilligheid voor dat wat wordt getolereerd, ver afstaan van middeleeuwse en vroegmoderne noties. Want tolereren werd gezien als ‘lijden’, ‘verdragen’ of ‘doorstaan’ van iets onaangenaams. Het was een concept afkomstig van twaalfde-eeuwse canonjuristen en scholastici uit de dertiende eeuw en hield oorspronkelijk in dat men iets naars (kwaad) moest verdragen, niet omdat men ontkende dat het slecht was, maar omdat men erger voorkwam door het ongestraft te laten. Als gevolg hiervan tastte het getolereerde de eigen waarden en standpunten dienaangaande volstrekt niet aan en was tolerantie dus niet meer dan slechts een tijdelijke noodoplossing.⁹

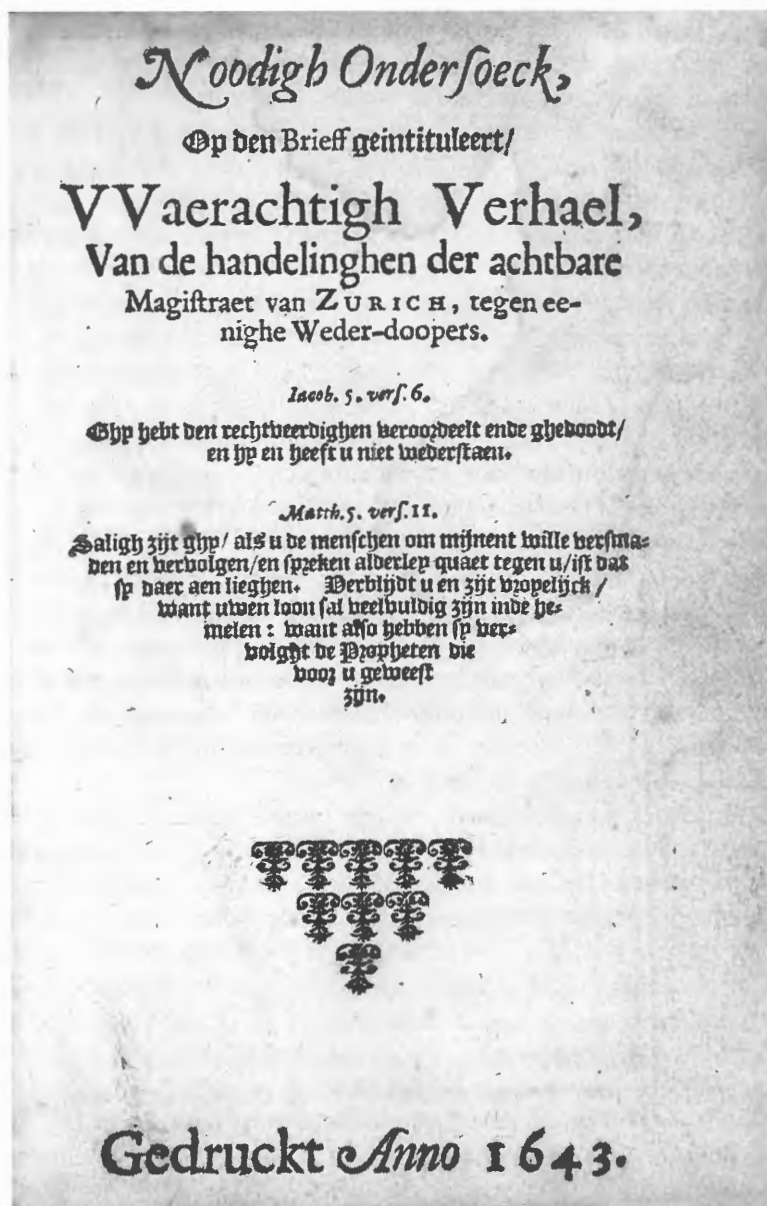
Veel recent onderzoek naar de ontwikkeling van tolerantie in vroegmodern Europa tendeert ertoe dat gedurende een groot deel van de zestiende eeuw, toen volgens velen de wederdopers nog het meest bijdroegen aan het gevoerde debat, de meest bepalende stappen zijn genomen in de richting van moderne noties van godsdienstvrijheid. Daarnaast heeft dit onderzoek de benadering van dit onderwerp ter discussie gesteld als in de eerste plaats een soort ideeëngeschiedenis, alsmede de gedachte dat tolerantie ontstond als het resultaat van stellingname van bovenaf door intellectuelen. De nieuwere literatuur heeft juist de nadruk gelegd op het belang van tolerant gedrag in de interacties tussen mensen en de ontwikkeling als gevolg van dagelijkse omgangsvormen.¹⁰ Geheel in lijn met deze conclusies ligt de suggestie van Hans Guggisberg dat er drie soorten discussies ontstonden in het tolerantiedebat in vroegmodern Europa. Hij wijst erop dat ze niet altijd strikt gescheiden waren, noch dat ze elkaar in een duidelijke chronologische lijn opvolgden, want ze komen door elkaar heen voor. Het eerste type discussie, het theologisch-filosofische, was het vroegste en het meest diepgaande. In het laatste deel van de zestiende eeuw werden deze discussies uitgebreid met andere die opkwamen uit de praktische politieke consequenties van religieuze vervolging dan wel tolerantie; het pragmatisch politieke betoog. Deze discussies gaven het debat een nieuw uitgangspunt en werden doorgaans gevoerd door een nieuwe groep mensen, eerder bestuurders dan intellectuelen, en dan met name de *politiques* in Frankrijk. Rond dezelfde tijd ontwikkelde zich een niet minder pragmatisch betoog waarin gesteld werd dat religieuze vervolging de welvaart bedreigde, maar dit was slechts tijdelijk en steeds een aanvulling op de theologisch-filosofische discussies.¹¹

De lobby van Nederlandse mennonieten om het lijden van hun Zwitserse geloofsgenoten te verlichten kwam dus een behoorlijke tijd nadat alle discussies allang gevoerd waren. Bewaard gebleven verslagen geven aan dat burgerlijke autoriteiten in Zürich de druk op de mennonieten opvoerden binnen de

Een Zwitserse doper wordt te Zürich gearresteerd in 1637, gravure door Jan Luyken, uit T.J. van Braght, *Het bloedig schouwtoneel* (Amsterdam, 1686) II, 812 (foto: UBA).

stadsgrenzen in het tweede deel van de periode 1630 tot 1640. Uiteindelijk, in oktober 1639, culmineerde dit in *Der wahrhafte Bericht*, dat soms wordt aangeduid als het *Täufermanifest*. Dit was een verzameling mandaten, gericht tegen de lokale dopers, en bedoeld als rechtvaardiging voor de beleidslijn van de stedelijke overheid. Alhoewel er grond is om te veronderstellen dat het pamflet bekend was in de Republiek, werd de inhoud ervan vooral breed verspreid door een brief ter verdediging van de overheidslijn, die de Zürichse kerkelijke voorman Johann Jakob Breitinger schreef in augustus 1642 aan Godfrey Horton, de predikant van de Waalse kerk in Amsterdam. Die brief werd vervolgens vertaald en uitgegeven in 1643. In datzelfde jaar verscheen een reactie van Nederlandse dopers op de brief van Breitinger: *Notwenige Untersuchung*. Een nog directer weerwoord op *Der wahrhafte Bericht* kwam twee jaar later uit, geschreven door Zwitserse doopsgezinden, al zijn er reden

Titelpagina van de vertaling van *Notwendige Untersuchung*: *Noodigh onder-
soeck, op de brieff geintituleert, Waerachtigh Verhael* (s.l., 1643); UBM Pf. EC
36 (foto: UBA).

om aan te nemen dat Nederlandse dopers hieraan hebben meegewerkt.¹² Het *Antimanifest*, zoals dit werk officieus genoemd werd, haalde niet de drukpers, maar ging van hand tot hand in afgeschreven vorm.¹³

De bewerkers van de recent uitgegeven editie van deze teksten merkten op dat *Notwendige Untersuchung* vooral draait om de rechtvaardiging van de praktijk en de leer van de dopers met behulp van bijbelse argumenten en dat zij voorbij lijkt te gaan aan wat er recent in Zürich was voorgevallen.¹⁴ Nog verbazingwekkender op een bepaalde manier is dat er al helemaal niet in wordt gepleit voor religieuze tolerantie. In antwoord op de beschuldiging dat Zürichse dopers weigerden te voldoen aan de 'gematigde verlangens' van de stedelijke autoriteiten, stellen de auteurs dat ieder persoon zijn eigen geweten dient te volgen, want op de dag des oordeels staat ieder apart voor God. Daarom zou het streven naar religieuze eenheid slechts leiden tot hypocrisie.¹⁵ Dergelijke pleidooien voor de vrijheid van het persoonlijk geweten hadden oude wortels in de Reformatie en voeren terug tot ten minste Luthers *On temporal authority*.¹⁶ Kort hierna, als reactie op de stelling dat de dopers de Zürichse overheid in het nauw hadden gebracht, daagden de auteurs de bestuurders uit om hun reputatie te vergelijken met die van andere overheden in protestantse landen, met name in de Republiek. Die bestuurders zouden – aldus het pamflet – in hoge achting staan door hun bereidheid om religieuze vluchtelingen op te vangen en hen toe te staan om hun eigen religie in praktijk te brengen. Er wordt echter geen poging gedaan om de praktische voordelen als gevolg van deze politiek te becijferen.¹⁷

Vreemd genoeg op een bepaalde manier wordt er eerder ingegaan op het onderwerp 'tolerantie' in het *Antimanifest*, alhoewel het ook hierin ondergeschikt is aan de centrale tactiek om de Zwitserse dopers te beschermen tegen de beschuldigingen die door de autoriteiten tegen hen werden ingebracht. Over het algemeen is deze verdediging meer wijdlopijg en diepgaand dan wat we in *Notwendige Untersuchung* aantreffen en bevat ze uitgebreide historische onderbouwing voor zowel de anciënniteit als de legitimatie van de belangrijkste doperse leerstellingen. De auteurs funderen dit alles op een groot aantal zegslieden, waaronder de Schrift, de werken van kerkvaders en zestien-de-eeuwse hervormers, alsmede Erasmus, maar ook op de kronieken van Sebastiaan Franck en Cesare Baronius.¹⁸

Verborgen in dit materiaal zitten argumenten pro tolerantie of contra vervolging in geloofszaken. De stelling dat geloof niet kan worden afgedwongen omdat het geweten vrij dient te zijn vormt een essentieel onderdeel ervan: het *Antimanifest* wijst simpelweg op het enorme contrast tussen de bewering van

de Zürichse overheid in *Der wahrhafte Bericht* dat zij tegen gewetensdwang zijn en anderzijds hun behandeling van dopers in hun gebied.¹⁹ Veel gedetailleerder nog is het gebruik van de oeroude doperse tactiek om te wijzen op het contrast tussen de bemoeienis van de staat met geestelijke zaken en de instructies die gegeven worden in Matthëus 18 omtrent het bannen van weerpannigen. Opnieuw worden de daden van de Zürichse autoriteiten afgezet tegen de nieuwtestamentische instructies waarop zij zich beroepen. De schrijvers onderbouwen hun visie met een uitgebreid historisch exposé over de ban zoals de dopers die toepassen, die gemeengoed was in de vroege kerk tot de tijd van de keizers Constantijn en Theodosius. Later keren ze in een discussie over de geweldloosheid van de Zwitserse dopers terug naar de grenzen van het gebruik van dwang in geloofszaken. Zij stellen zeer beslist dat geloof een gave Gods is die daarom niet kan worden opgelegd en dat de overheid derhalve geen recht heeft over zaken vervat in de eerste tafel van de tien geboden. Hierbij brengen ze een groot aantal bewijsplaatsen te berde, niet enkel van kerkvaders, maar ook van zestiende-eeuwse hervormers als Luther, Bugenhagen, Melancthon en Brenz. Op voor die tijd zeer provocerende wijze roepen ze de suggestie op dat de autoriteiten de adviezen van de hervormers in de wind geslagen hebben en het voorbeeld van Zwingli gevolgd hebben door de dopers te vervolgen. De uitkomst van deze strategie werd duidelijk in de veldslag bij Kappell, als bevestiging van de waarschuwing in Matthëus 26 dat zij die het zwaard opnemen erdoor zullen vallen.²⁰

De redenering in het *Antimanifest* is, zij het uitgebreider dan die in de *Notwendige Untersuchung*, al even traditioneel. Volgt men de typering van Guggisberg dan blijkt dat beide teksten duidelijk passen in de theologisch-filosofische traditie. Zoals gezegd ging de tactiek van het tegenover elkaar plaatsen van het ingrijpen van de overheid in geloofszaken met de instructies uit Matthëus 18 terug op de vroegste roep om tolerantie door wederdopers van het eerste uur. En zelfs de verdere uitbouw en onderbouwing van deze redenering stoelde op oude onbesproken tradities. De historische stelling dat de val van de kerk samenhangt met de heerschappij van Constantijn en met het gebruik van dwang in geloofszaken verscheen voor het eerst rond 1530 en 1540 in doperse geschriften, net als de tactiek om uitspraken van kerkvaders en overheidshervormers af te zetten tegen de daden van protestantse overheden.²¹

In de tweede helft van de zeventiende eeuw belandde de lobby van Nederlandse dopers bij Zwitserse autoriteiten voor een betere behandeling van hun geloofsgenoten in een nieuwe, meer verbeterde fase. Er werden oproepen

gedaan door doopsgezinde en gereformeerde gemeenten in de Republiek, en overheidsfunctionarissen op verschillende niveaus bemoeiden zich ermee. Ook prominente voorvechters van de tolerantie haakten aan in deze lobby, zoals de Duitse schrijver-dichter Philip von Zesen.²² Maar verreweg de meest vasthoudende pleiter voor de rechten van de Zwitserse dopers was de Amsterdamse doopsgezinde koopman Hans Vlamingh. Van 1658 tot 1671 voerde hij een uitgebreide campagne per post en schreef hij, zo lijkt het, vrijwel iedereen aan die van dienst kon zijn bij het druk uitoefenen op de Zwitserse autoriteiten.²³ Vier brieven van Vlamingh, geschreven tussen oktober 1659 en april 1661, zijn in dit kader van belang omdat ze volledig handelen over religieuze tolerantie: de eerste aan Christoph L  thard, professor theologie in Bern; de tweede aan Wilhelm von Driesbach, de Bernse overheidsfunctionaris en portefeuillehouder doperse zaken; nog    n aan de Zwitserse autoriteiten en tenslotte    n aan Johann Heinrich Hottinger, een Zwitserse theoloog en ori  ntalist, die op dat moment in Heidelberg doceerde.²⁴

De brieven van Vlamingh staan vol argumenten voor tolerantie die we inmiddels zijn tegengekomen, maar hij geeft er vaak een draai aan en verbindt ze met meer recente literatuur over tolerantie. In de brieven aan L  thard en Von Driesbach bespreekt hij bijvoorbeeld de gebruikelijke argumenten dat het individuele geweten niet kan worden afgedwongen. Hij vult dit aan met een beroep op de gelijkenis van het kaf en het koren uit Matthe  s 13. In de brief aan Von Driesbach verwijst hij tevens naar het advies van de Joodse oudste Gamali  l in Handelingen 5: 38-39.

En nu zeg ik u: Laat u niet in met deze mensen en laat hen geworden; want indien dit streven of dit werk uit mensen is, zal het vernietigd worden, maar indien het uit God is, zult gij hen niet kunnen vernietigen; het mocht eens blijken, dat gij tegen God strijdt.

Het eerste citaat was een gemeenplaats in betogen voor tolerantie in de zestiende en zeventiende eeuw, dat onder meer door Erasmus gebruikt werd. Het tweede citaat toont een vertrouwdheid met meer recente geschriften en meer vergaande, radicale pleiters voor tolerantie, als Dirck Volckertsz Coornhert of de sociniaan Johannes Crellius.²⁵ Nog opvallender is een ander argument dat Vlamingh gebruikt als hij oproept voorzichtig te zijn met het opleggen van orthodoxie en het daarbij onderdrukken van het geweten. Hij suggereert dat als verschillende groepen een bepaalde tekst op uiteenlopende wijze interpreteren er geen onpartijdige instantie is om het geschil te beslechten. Op het eerste gezicht lijkt dit te wijzen op een zekere mate van scepti-

Gezicht op Zürich in de zeventiende eeuw, gravure uit *Illustriorum regni Galliae [...] & Helvetiae* (Amstelodami, 1657) (foto: UBA; KZL 1801 A 17, 60).

cisme ten aanzien van religieuze waarheid, wat vaak gezien wordt als grond voor ‘moderne’ vormen van religieuze tolerantie. Maar Vlamingh gaat duidelijk niet zover, want hij gaat er vanuit dat als de Hervorming standhoudt en voortduurt, alle partijen gezamenlijk naar de waarheid toe zullen groeien.²⁶

Dit laatste argument wijst op Vlaminghs wil om verder te gaan dan het theologisch-filosofische betoog, dat bij de mennonieten en Zwitserse dopers rond 1640 nog steeds in zwang was. Hij benadrukt juist heel direct de praktische voor- en nadelen van tolerantie en vervolging. Hij waarschuwt de autoriteiten bijvoorbeeld voor de hypocrisie van nu dopers vervolgen en het tegelijkertijd verfoeien van eerdere vervolging van protestanten door katholieken; hij houdt hen voor dat het nageslacht hen niet anders zal beoordelen dan zij nu doen met de Inquisitie.²⁷ En nog directer verwijst hij naar de realiteit zoals die in het recente verleden en in het heden in Holland gestalte heeft gekregen. Hij beroept zich op de woorden van Willem van Oranje, om zo de oor-

log tegen Spanje te duiden niet als een strijd voor het gereformeerde geloof, maar voor vrijheid van geweten.²⁸ Religieuze tolerantie heeft de staat niet ver-slap, maar haar integendeel krachtiger gemaakt:

en met goede en welgegronde reden kan men stellen dat de prijzenswaar-dige vrijheid van geweten meer voor de bescherming van het land heeft gedaan dan de militaire middelen²⁹

Nog meer voor de hand liggend zijn de economische gevolgen van tolerantie. Vlamingh zet de geschiedenis van Delft, die liep van welvaart tot verval na-dat ze de poort sloten voor religieuze vluchtelingen, af tegen die van Leiden en Amsterdam, die religieuze vluchtelingen juist verwelkomden. Hij conclu-deert dan:

waaruit men niet onjuist kan afleiden dat vrijheid van geweten aan landen en steden alle mogelijke voorspoed brengt, en [God] zijn zegen schenkt aan die plaatsen die het Hem mogelijk maken over de gewetens te heersen³⁰

Volgens de traditionele visie lag de bijdrage van dopers aan het ontstaan van religieuze tolerantie in vroegmodern Europa vooral in het begin, want we-derdopers zetten het thema op de agenda, waarna het door anderen werd op-gepikt. Het eerste deel van deze aanname, dat wederdopers als eersten pleit-ten voor religieuze tolerantie, is een onderwerp voor later. De stelling dat anderen vervolgens de fakkel overnamen lijkt te worden bevestigd door de gebeurtenissen beschreven in dit artikel. In zeventiende-eeuwse discussies ge-voerd in Nederland en Zwitserland figureren dopers meer als slachtoffers van vervolging, als mensen die om tolerantie vragen, dan als degenen die deze oproep waarmaakten. In sommige zeldzame gevallen, zoals Hans Vlamingh, verschijnen ze als personen die meer gewicht in de schaal probeerden te leg-gen en de strijd aangingen. Uiteindelijk waren hun bijdragen – op zijn best – gering. Voor zover dopers en mennonieten meededen aan de discussie bleven hun argumenten erg traditioneel. Zowel de *Notwendige Untersuchung* als het *Antimanifest* steunden op argumenten voor tolerantie die volledig uit de the-ologisch-filosofische traditie stamden. Dit is des te meer opmerkelijk gezien de verdere discussie over tolerantie die buiten de kringen van dopers gevoerd werd in de Nederlanden.³¹ Soms zien we echo's van deze argumenten in be-paalde brieven van Hans Vlamingh, maar – zoals hijzelf schrijft – vaak leende hij andermans woorden.

NOTEN

* Dit onderzoek kwam tot stand als onderdeel van een *National Endowment for the Humanities summer seminar*, getiteld *Persecution, Toleration, Co-Existence: Early Modern Responses to Religious Pluralism*, die werd gehouden op het H. Henry Meester Center for Calvin Studies, Calvin College, Grand Rapids, Michigan in juli en augustus 2013. Een Engelstalige versie van dit artikel werd gepresenteerd op de *Sixteenth Century Studies Conference* in San Juan, Puerto Rico, oktober 2013. De vertaling is van Jelle Bosma.

1 John Roth heeft de interventie van de Nederlandse doopsgezinden ten faveure van hun Zwitserse broeders beschreven als 'a story that still remains largely to be told'. Hij beweert ook dat de traditie van de Zwitsers om religieuze tolerantie te bepleiten 'has scarcely been touched by historians'. Zie: 'Marpeck and the Later Swiss Brethren', in: John S. Roth & James S. Stayer (eds.), *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700* (Leiden / Boston, 2007), 385-386.

2 Harold S. Bender, *The Anabaptist vision* (Scottsdale, PA, 1944), 3-4.

3 Franklin H. Littell, *The origins of sectarian Protestantism: a study of the Anabaptist view of the church* (New York, 1964), 65-66.

4 Roland Bainton, *The Reformation of the sixteenth century* (Boston, 1952), 99.

5 John Howard Yoder, (vert. David Karl Stassen & C. Arnold Snyder), *Anabaptism and Reformation in Switzerland; an historical and theological analysis of the dialogues between Anabaptists and reformers* (Kitchener ON, 2004), 272.

6 Perez Zagorin, *How the idea of religious toleration came to the west* (Princeton, 2003), 84.

7 István Bejczy, 'Tolerantia: a Medieval concept', in: *Journal of the history of ideas* 58 (1997), 336-367.

8 Bob Scribner, 'Preconditions of tolerance and intolerance in sixteenth-century Germany', in: Ole Peter Grell & Bob Scribner (eds.) *Tolerance and intolerance in the European Reformation* (Cambridge, 1996), 34; Andrew Pettegree, 'The politics of toleration in the free Netherlands, 1572-1620', in: hetzelfde werk, 186, 198; Astrid von Schlachta, *Gefahr oder Segen? die Täufer in der politischen Kommunikation* (Göttingen, 2009), 132, 135-136.

9 John Coffey, *Persecution and toleration in protestant England, 1558-1689* (Harlow, 2000), 10; Bejczy, 'Tolerantia', 365-384; Mario Turchetti, 'Religious concord and political tolerance in sixteenth- and seventeenth-century France', *Sixteenth century journal* 22 (1991), 17-18; Hans Guggisberg, 'The defense of religious toleration and religious liberty in early modern Europe; arguments, pressures, and some consequences', in: *History of European ideas* 4 (1983), 36; Grell, 'Introduction', in: Grell & Scribner, 6.

10 Guggisberg, 'The defense of toleration', 35-36; Grell, 'Introduction', 1-2, 4-6; Benjamin Kaplan, *Divided by faith; religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge, 2007), 8.

11 Guggisberg, 'The defense of religious toleration', 37-43; en, 'Castellio: problems of writing a new biography', in: C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel, & G.H.M. Posthumus Meyjes (eds.), *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, 1997), 83-84.

12 Philipp Wälchli et al. (eds.) & John D. Roth, *Täufer und Reformierte im Disput; Texte des 17. Jahrhunderts über Verfolgung und Toleranz aus Zürich und Amsterdam* (Zug, 2010), 65-66.

13 Wälchli, *Täufer und Reformierte im Disput*, 6-16, 43, 57-60, 65-66, 68.

14 Wälchli, *Täufer und Reformierte im Disput*, 14.

15 Wälchli, *Täufer und Reformierte im Disput*, 170-171.

16 Martin Luther, *Temporal authority: to what extent it should be obeyed*, in: Walther I. Brandt (ed.), *Luther's works*, vol. 45: *The Christian in society II* (Philadelphia, 1962), 108.

17 Wälchli, *Täufer und Reformierte im Disput*, 174.

- 18 Wälichli, *Täufer und Reformierte im Disput*, 193-196, 201-204.
- 19 Wälichli, *Täufer und Reformierte im Disput*, 184-185.
- 20 Wälichli, *Täufer und Reformierte im Disput*, 197-203, 206-211.
- 21 De eerste maal dat 'dopers' gebruik maakten van Matthëus 18 om de ban te promoten als alternatief voor het ingrijpen door de overheid in geloofszaken, was in de brief uit kringen rond Conrad Grebel die gericht was aan Thomas Müntzer in de herfst van 1524. Zie: Leland Harder (ed.), *The sources of Swiss Anabaptism; the Grebel letters and related documents* (Scottsdale PA / Kitchener ON, 1985), 289-290 (= *QGTS* 1:17). Het argument zou veelvuldig terugkeren in vrijwel alle doperse discussies over tolerantie. Zie over de doperse discussies over de val van de kerk onder Constantijn mijn monografie, *'Just as in the time of the apostles'; uses of history in the Radical Reformation* (Kitchener ON, 2005), 113, 146, 156. De eerste verzameling opmerkingen van overheidshervormers ten gunste van gewetensvrijheid lijkt te zijn samengesteld door Pilgram Marpeck en Leopold Scharnslager. Zie Roth, 'Marpeck and the later Swiss Brethren', 376-377. Deze tactiek bleef vermoedelijk populair bij zowel Nederlandse als Zwitserse dopers tot in de vroege zeventiende eeuw. Zie: Pieter Jansz Twisk, *Religions vryheyt* (1609).
- 22 Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 184-185.
- 23 Jeremy Duepntius Bangs, *Letters on toleration; Dutch aid to persecuted Swiss and Palatinate Mennonites 1615-1699* (Rockport ME, 2004), 31-32, 36; Urs B. Leu & Christian Scheidegger (eds.), *Die Zürcher Täufer 1525-1700* (Zürich, 2007), 235; Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 245.
- 24 Bangs, *Letters on toleration*, 126-136, 158-168, 184-189, 194-197. De brieven aan de Zürichse autoriteiten en die aan Hottinger zijn in feite verkorte kopieën van die aan Von Diesbach.
- 25 Bangs, *Letters on toleration*, 129, 159-160, 188. Gerrit Voogt, *Constraint on trial; Dirck Volckertsz Coornhert and religious freedom* (Kirksville MO, 2000), 118; Von Schlachta, *Gefahr oder Segen?*, 183, n.462.
- 26 Bangs, *Letters on toleration*, 130-131. Het is verleidelijk hier invloed te zien van Simon Episcopius' meer radicale uitspraken over uiteenlopende interpretaties. Zie hiervoor Jonathan Israel, 'The intellectual debate about toleration in the Dutch Republic', in: Berkvens-Stevelinck, Israel & Posthumus Meyjes, *The emergence of tolerance*, 19.
- 27 Bangs, *Letters on toleration*, 126, zie voorts 133, 166, 185, 194.
- 28 Bangs, *Letters on toleration*, 130, 160-162.
- 29 Bangs, *Letters on toleration*, 161; het origineel vindt men op pagina 614. 'und man solte mit gute undt gewisse rethen muegen sustinieren, das der lobliche freyheyt der concienti mher gethan hat zu der auffkeinst dieser landen, die der dapferheyt der kryschmachten.'
- 30 Bangs, *Letters on toleration*, 164-165; het origineel vindt men op pagina 618: 'warumb man nit onbillich schliessen mach, das der freyheyt von conscientien der Landen undt Stetten alle wol-fart zu bringt, und Seyn Segen an de selbige orthen verleunt, da Sie ihm uber das gewisse lassen regieren.'
- 31 Zie bijvoorbeeld Israel, 'The intellectual debate about toleration', 3-36.

Dissidente dopers, creatieve handwerkslieden en het bijzondere godsdienstige en intellectuele klimaat van de Nederlandse Republiek*

GARY K. WAITE

De bijdrage van zeventiende-eeuwse dopers aan de Nederlandse cultuur heeft tot nu toe de nodige aandacht gekregen, vooral wat betreft hun ontwikkeling van een groep halve revolutionairen naar een vervolgte minderheid, die uiteindelijk doorgroeide tot een aanvaarde en aangepaste groep deelnemers aan de Nederlandse cultuur. Dit geldt voor de behoudende mennisten maar in het bijzonder voor de meer ruimdenkende doopsgezinden, die minder de nadruk legden op vaste geloofsbelijdenissen en meer op een minimalistische theologie die samenwerking met andere vrome non-conformisten mogelijk maakte.¹ Dit artikel geeft een voorzet voor nieuwe typen onderzoek naar de bijdrage van dopers en hun nazaten aan de bijzondere cultuur en denkrichting die kenmerkend was voor de Nederlandse Republiek.²

Het is opvallend hoeveel wetenschappelijke aandacht er de afgelopen eeuw is geweest voor een godsdienstige minderheidsgroep als de dopers en hun nazaten; maar liefst vijf wetenschappelijke tijdschriften en twee belangrijke encyclopedieën zijn aan hen gewijd.³ Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw hebben geleerden het doperdom voorgesteld als een diverse, populistische en radicale hervormingsbeweging, die gezien kan worden als serieuze concurrent van de gezaghebbende lutherse en hervormde variant.⁴ Een kenmerk van de vroege Nederlandse dopers was dat handwerkslieden en niet hooggeleerde leiders er de boventoon voerden. Zij kan dus worden gezien als een soort ‘handwerksliedenhervorming’, die stem gaf aan de godsdienstige aspiraties van lieden die doorgaans uitgesloten waren van bestuursfuncties.⁵ Na verloop van tijd leidde educatie en carrièrisme onder latere mennisten en doopsgezinden ertoe dat sommige alsnog universitair geschoold raakten en zich ook beroepsmatig ontplooiden. Al in 1600 waren enkele doopsgezinde oudsten universitair geschoold arts, en in 1735 stichtten doopsgezinden een eigen Seminarie. Desalniettemin hielden doopsgezinde en menniste groepen, met hun door de gemeente gekozen oudsten (vaak met een tweede baan),

vast aan een model van gemeentestructuur en -bestuur dat eenvoudig en niet-hiërarchisch was; dit was in ieder geval in theorie zo, zij het niet altijd in de praktijk.⁶

Het meeste onderzoek naar de tradities van Nederlandse dopers gaat over hun interne dynamiek en hun aanpassing aan de veranderende omstandigheden waarmee zij werden geconfronteerd. Of dit nu wel of niet hun bedoeling was, dopers leverden op verschillende wijzen een grote bijdrage aan het klimaat van creativiteit en openheid in de Nederlandse Republiek. Onderzoek naar de rol van religieuze dissenters tijdens de Wetenschappelijke en Industriële Revoluties van Groot-Brittannië heeft op vergelijkbare wijze aangetoond dat hun afkeer van de gevestigde orde op religieus terrein tal van nieuwe impulsen voortbracht op andere intellectuele en culturele terreinen.⁷ Dit geldt eveneens voor de doperse handwerkslieden. Met andere woorden, de intellectuele trends die als radicale kern van de vroege Reformatie opkwamen, hadden een impact die lang heeft doorgewerkt. Dit was niet voorzien door vrome vroege dopers, die beledigd zouden zijn geweest als hen was verteld dat hun overtuigingen, waarvoor velen waren gestorven, bijgedragen hadden aan bijvoorbeeld de opkomst van religieus scepticisme.⁸ Het had hen wellicht meer verheugd om te horen dat hun offers de weg vrijmaakten voor vroege experimenten op het gebied van religieuze tolerantie.

In zijn indrukwekkende *tour de force*, betoogt Jonathan I. Israel dat Baruch Spinoza (1632-1677) de belangrijkste exponent was van de radicale Verlichting en dat de rationele kritiek daarvan op geopenbaarde godsdienst geformuleerd werd in de bijzondere context van godsdienstdiversiteit en -tolerantie, zoals op dat moment in Amsterdam opgeld deed. Toen Spinoza om zijn opvattingen uit de synagoge werd verbannen, kreeg hij steun van een aantal non-conformisten en vrijdenkers, waaronder doopsgezinden, collegianten en remonstranten. Deze religieuze groepen brachten al enige tijd ondogmatische vormen van religie in de praktijk.⁹ Israel gaat echter niet na hoe de ideeën van deze non-conformisten bijdroegen aan die van Spinoza; integendeel, hij suggereert dat zowel in de Nederlandse Republiek (aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog met Spanje) als in Engeland (bij de toename van godsdienstsekten tijdens de Burgeroorlog in 1642-1647) de jaren veertig van de zeventiende eeuw het grote keerpunt vormden bij het 'steeds verder uiteenvallen van het door confessies gereguleerde geldende patroon van culturele uniformiteit, waardoor één van de meest bepalende intellectuele en culturele omwentelingen in de geschiedenis van het Westen in gang gezet werd'.¹⁰ De basis was echter al in de voorafgaande eeuw gelegd; ik wil hier de aandacht

vestigen op de bijdrage van één van die groepen: het Nederlandse doperdom.

Deze godsdienstige beweging valt terug te voeren op Melchior Hoffman, een lekenhervormer uit Zuid Duitsland, die door zijn prediking in het Noord-Duitse Emden in 1531 de hervormingszin van Nederlandse godsdienstvluchtelingen opnieuw aanwakkerde.¹¹ De theologie van deze leken c.q. handwerksliedenhervormers verschilde toch al van het lutheranisme, dat wil zeggen van de vorm ervan die in Wittenberg beoefend werd, want zij gaven liever een symbolische dan een realistische interpretatie aan de sacramenten.¹² De volgelingen van Hoffman, ‘bondgenoten’ genoemd, hielpen hem met de verspreiding van zijn sterk apocalyptische boodschap, en zij werden zo de belangrijkste boden van religieuze hervorming in de regio.¹³ Dit leidde tot vervolging; toen enkele Melchiorieten in 1531 terechtgesteld werden in Den Haag, kondigde Hoffman aan twee jaar lang niet te herdopen (*Stillstand*), waardoor het lastig werd vast te stellen wie wel en wie niet lid was van deze beweging. Toen Hoffman in Straatsburg gevangen zat, verklaarde bakker Jan Matthijs in 1533 dat hij diens opvolger was; hij maakte een einde aan de *Stillstand* en wees Munster in Westfalen aan als de plaats waar het Koninkrijk van Christus zijn intrede zou doen.

Het is bekend wat daarna gebeurde: de Munsterse stedelijke reformatie, die al radicaler was dan die van haar protestantse burens, kwam in een stroomversnelling door een toevloed van Nederlandse melchiorietische vluchtelingen, allen voorstanders van de gelovigendoop en gemeenschap van goederen.¹⁴ Toen Matthijs op Pasen 1534 door belegeraars gedood werd, ging de leiding over op de acteur Jan van Leiden; deze veranderde het stadsbestuur in een koninkrijk in oudtestamentische stijl, en werd zelf koning. Ook stelde hij polygamie in om zo alle vrouwen, waarvan er veel meer waren dan mannen, door echtgenoten in toom te houden. Eind juni 1535 kwam een eind aan deze meest dramatische fase van de doperse reformatie, toen de stad in de handen viel van het leger van de bisschop van Munster.¹⁵

De historicus wordt zo met twee belangrijke vragen geconfronteerd: ten eerste, hoe scherp omlijnd waren in de periode van 1520 tot 1535 de identiteiten van de verschillende hervormingsgezinden? Het chaotische religieuze klimaat van deze vijftien jaar kan lastig zijn voor moderne geleerden, die gewend zijn kerkgenootschappen als duidelijke eenheden voor te stellen. Het is al moeilijk een goed onderscheid te maken tussen luthers-evangelischen, sacramentariërs (die de gedachte afwezen van fysieke representatie in brood en wijn van het sacrament), gedreven ‘bondgenoten’, niet- dan wel herdoopte medestanders van de melchiorieten en humanistische katholieken die bepaalde

kerkelijke hervorming wilden, zonder formeel te breken met de paus.¹⁶ Zelfs de leiders van de ‘bondgenoten’ wisten niet precies hoeveel dit er waren; dit bleek overduidelijk op 10 mei 1535 toen slechts enkele tientallen in plaats van de verwachte honderden melchiorieten op kwamen dagen bij de beruchte aanval op het Amsterdamse stadhuis.¹⁷ In plaats van te proberen vaste confessionele lijnen te trekken in de vroegste fase van de Nederlandse Reformatie, is het waarschijnlijk beter om na te gaan hoe het oorspronkelijke fluïde begin leidde tot de latere bijzondere cultureel-religieuze uitkomst. Piet Visser heeft laten zien in zijn onderzoek naar de rol van Nederlandse drukkers in het verspreiden van onorthodoxe ideeën, dat diffuse confessionele lijnen een typisch kenmerk vormden van de Nederlandse cultuur, en dat confessionele overeenstemming er minder belangrijk gevonden werd dan elders het geval was.¹⁸

De tweede hoofdvraag gaat over het belang van de eschatologische ver-

Terechtstelling van een martelaar op de Dam te Amsterdam: Pieter Pietersz. Bekjen, met een lotgenoot aan de brandstapel gebonden, wordt van de stoep van de Waag bemoedigd door Willem Jansz. Gravure [door Jan Luyken?], uit Casparus Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (Amsterdam, 1693) (foto: UBA; Pr. K 836).

wachtingen van de vroege dopers, die leidde tot het debacle van Munster. Bij hun pogingen Menno en diens volgelingen te distantiëren van Munster, onderschatten veel menniste geleerden hoezeer alle tijdgenoten, van Luther en Menno tot katholieke Habsburgers, werden gedreven door een eschatologische vuur dat in die tijd *bon ton* was.¹⁹ Dit was één van de redenen voor de rigoureuze onderdrukking door katholieke gezaghebbers van afwijkende meningen en godslastering: men vreesde de goddelijke toorn en het geweld van de duivel tijdens de Laatste Dagen.²⁰

Terwijl zij zich verzoenden met de enorme deceptie van Munster, wezen dopers de apocalyptische ideologie nagenoeg geheel af. Dit zorgde bij hen voor terughoudendheid ten aanzien van de vele (duivelse) samenzwerings-theorieën die in Europa grote ravage aanrichtten, en die bijvoorbeeld leidden tot heksenjachten.²¹ Doordat zij zelf hun eerdere apocalyptische fantasieën afwezen, waarin de duivel een voorname rol had gespeeld, stonden dopers sceptisch tegenover duivelse samenzweringen van anderen, vooral ook omdat zij zelf nog steeds gedemoniseerd werden door katholieke en lutherse propagandisten.²²

Een paar kleine groepjes doperse militanten, waaronder de bende rond Jan van Batenburg en enkele overlevenden uit Munster, bleven doorgaan met hun activiteiten, maar zij werden even ondubbelzinnig veroordeeld door mennisten als door de gezaghebbers. En ook al riepen zij bij magistraten en burgers nog steeds angst op, hun potentieel gevaar stelde niet veel meer voor.²³ Na 1535 wezen dopers geweld en strijd lust af op twee manieren: vanuit het spiritualisme van David Joris, voor wie de fysieke vervulling van de apocalyptische droom van geen enkele belang was in vergelijking met de geestelijke vervulling, en vanuit het biblicisme van Menno Simons, die de verhalen van het evangelie belangrijker vond dan openbaringen. De benadering van Menno werd de norm in de gewone menniste gemeenschappen; het spiritualisme van Joris beïnvloedde niet alleen dopers of Waterlanders maar ook bijna alle andere geloofsgemeenschappen.

Het schrikbeeld van Munster bracht de overheid ertoe dopers zonder onderscheid te vervolgen, zelfs pacifistische mennisten, als geheimzinnige, demonische ketters die geweld, seksuele afwijkingen, afbraak van huwelijk en moraal, en atheïsme bevorderden.²⁴ In een paar jaar tijd werden honderden van hen aangehouden, verhoord, voorgeleid en terechtgesteld.²⁵ Toch was de felle kettervervolg, anders dan de doperse martelaarspropaganda wil doen geloven, in Holland maar een tijdelijke zaak, want zodra de magistraten doorhadden dat de meeste mennisten geweldloos waren, hadden ze schoon

genoeg van de terechtstellingen.²⁶ Desalniettemin bleef het tot circa 1560 een gevaarlijke zaak om openlijk doper te zijn.

Na Munster werd de glasschilder David Joris de voornaamste leider van het Nederlandse doperdom, omdat zijn spiritualistische visie op controversiële zaken als polygamie en religieus gemotiveerd geweld op dat moment een oplossing bood.²⁷ Joris moest echter in 1539 zijn toevlucht nemen tot het landgoed van een edelman in de buurt van Antwerpen. Omdat Joris weinig op had met georganiseerde religie, bleef zijn beweging diffuus en is zijn invloed moeilijk vast te stellen. Een aantal edelen en verscheidene mensen uit de vrije beroepen stonden met hem in contact, waaronder Johan Wier (Weyer), hofarts van de hertog van Kleef.²⁸ Toen de gezaghebbers in 1544 Joris' aanwezigheid in Antwerpen opmerkten, weken hij en zijn edele beschermheren uit naar Basel, en nam Joris' controle over zijn volgelingen sterk af, hoewel zijn spiritualistische denkbeelden tot diep in de achttiende eeuw een bron van inspiratie bleven vormen.²⁹

Ondertussen ging de leiding van de dopers steeds meer over op de voormalige katholieke priester Menno Simons uit Friesland. Waar Joris de taal van de apocalyptiek spiritualistisch vorm had gegeven, liet Menno deze geheel liggen. In de jaren veertig van de zestiende eeuw verzamelde Menno veel voormalige dopers en maakte hij er gemeenschappen van die probeerden de leer, ethische normen en bestuursvorm van de vroege kerk in praktijk te brengen.³⁰ Dankzij zijn leiderschap overleefde de doperse traditie in de Lage Landen, alhoewel periodes van vervolging hem en zijn volgelingen uiteindelijk dwongen toevlucht te zoeken in Oost Friesland en nog veel verder naar het oosten.

Menno's hervormingsstreven kwam aan het einde van de jaren veertig en in de jaren vijftig van de zestiende eeuw onder druk door de activiteiten van Franse gereformeerde hagenpredikers, die enerzijds stuitten op verzet van de overheid anderzijds serieuze concurrentie ondervonden van mennisten en spiritualisten bij hun strijd om de gelovigen.³¹ Veel hervormingsgezinde personen hadden liever gematigdheid in kerkelijke hervorming en godsdienstvrede dan de onwrikbare leer van Calvijn.³² In deze overgangsfase van de Nederlandse Reformatie ontmoetten, bestreden en beïnvloedden de verschillende stromingen elkaar: pré-doperse evangelischen, doperse mennisten, spiritualisten, Zuid-Duitse gereformeerden en calvinisten.

In de tweede helft van de zestiende eeuw waren er allerlei soorten mennisten: het meest behoudend qua discipline waren de Oude Friezen, terwijl de ruimdenkende vleugel bestond uit Vlaamse en Waterlandse doopsgezinde groepen. Samme Zijlstra stelt dat het aantal leden van alle groepen gezamen-

De zusters Maria en Ursula van Beckum worden in 1544 te Delden verbrand, gravure door Jan Luyken, uit T.J. van Braght, *Het bloedig schouwtoneel* (Amsterdam, 1686) II, 65 (foto: UBA).

lijk nooit erg groot was en ten hoogste op een paar tienduizenden lag, dus ongeveer 3% van de hele bevolking, wat pas halverwege de zeventiende eeuw het geval was. Het daalde vervolgens sterk omdat veel doopsgezinden en mennisten opgingen in de hoofdstroom van de Nederlandse samenleving.³³ In bepaalde steden en gebieden vormden zij echter een belangrijke minderheid en soms zelfs de meerderheid van de inwoners.³⁴ Halverwege de zeventiende eeuw waren ze verworden tot een herkenbare religieuze minderheidsgroep met een sterk ontwikkeld gevoel voor eigenheid, die een grotere impact hadden op de samenleving dan hun relatief kleine aantal kan verklaren. Hun bijdrage was zowel indirect als direct, maar hoe dan ook erg belangrijk en soms zeer oorspronkelijk. Ook valt zij rechtstreeks te herleiden tot bepaalde eerder besproken ontwikkelingen binnen de vroege doperse beweging.

INDIRECTE BIJDAGEN

De meest beroemde doperse bijdrage aan het religieuze klimaat in de Nederlanden is uiteraard hun rol als slachtoffers van overheidsvervolging, waardoor veel politieke leiders hun pogingen gingen herzien om godsdienstige eenheid af te dwingen. Dit leidde tevens tot één van de belangrijkste onderscheidende kenmerken in de vormgeving van de doperse-menniste identiteit: het beeld van de martelaar.³⁵ Volgens Jaap Geraerts was de felste dopervervolging het resultaat van een strafcampagne van de overheid tegen het Munsterse geweld. Hij constateerde dat in de jaren vijftig van de zestiende eeuw de Amsterdamse magistraten veel minder doodvonnissen uitvaardigde dan in de jaren daarvoor het geval was, als gevolg van hun toegenomen afkeer van juridisch bloedvergieten.³⁶ Omdat magistraten een hekel hadden aan rechtspraak in de trant van de Spaanse Inquisitie, werden zaken tegen ketters gehouden in wereldlijke rechtbanken, ook al waren kerkelijke beambten en inquisitiemedewerkers betrokken bij de verhoren.³⁷ Toen in de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw de eerste gereformeerde predikanten begonnen met hun hagenpreken, profiteerden zij van de toegenomen afkeer van kettervervolging, wat in ieder geval tot de beeldenstorm van 1566 het geval was.³⁸ De verdediging van gewetensvrijheid op principiële gronden door Nederlandse regenten staat niet los van de berucht bloedige doperprocessen. Toen omringende landen aan het eind van de eeuw overweldigd werden door heksenangst, deed de Nederlandse afkeer voor onderdrukking van ketterij de juristen aarzelen om een vermeende sekte van heksenketters gerechtelijk te vervolgen.³⁹

DIRECTE BIJDAGEN

Doperse leiders en martelaren maakten het eind van de geloofsvervolging en de bevordering van gewetensvrijheid tot belangrijke thema's in hun geschriften. Eén van de eerste en meest productieve was David Joris, die in de dertiger jaren van de zestiende eeuw brieven richtte aan de Hoge Raad in Den Haag om de vervolging te stoppen.⁴⁰ In 1553 schreef hij onder pseudoniem aan de stadsraad van Genève zijn beroemde pleidooi tegen vervolging, bedoeld voor de spiritualistische anti-trinitariër Michael Servet en daarnaast voor Sebastiaan Castellio.⁴¹ Het spiritualistische principe om af te zien van dwang in godsdienstzaken werd onderschreven door een groeiend aantal bewoners van Nederland vanuit alle confessies. Dirck Volckertsz. Coornhert bijvoorbeeld, één

Gezicht op Munster, Westfalen, gravure uit *Urbium totius Germaniae* (Amstelodami, 1657) (foto: UBA; KZL 1801 A 4, 031). De grote kerk met de twee identieke torens is de dom, waaraan ook nu nog de ijzeren kooien hangen, waarin men de lijken van de doperleiders tentoonstelde. De kooien zijn op de afbeelding echter niet te zien.

van de grootste verdedigers van religieuze tolerantie in deze tijd, pleitte voor gelijke rechten voor alle kerkgenootschappen en tegen een staatskerk, maar behield zijn katholieke identiteit en werd beïnvloed door Joris.⁴²

Door toehoorders uit te nodigen zich aan te sluiten bij Gods uitverkoren volk, droegen dopers verder bij aan het succes van het calvinisme met zijn nadruk op goddelijke uitverkiezing en hoge morele standaards voor gelovigen.⁴³ Volgens Alastair Duke beïnvloedde de menniste nadruk op een gedisciplineerde gemeenschap gereformeerde leiders zodanig, dat zij kozen voor een publieke kerk op basis van vrijwilligheid.⁴⁴ Terwijl gereformeerde gemeenschappen elders het model van de staatskerk volgden, waarbij van overheidswege alle burgers automatisch lid waren, kwam de Nederlandse benadering duidelijk voort uit de lokale context en niet uit de gereformeerde ecclesiologie. Deze strategie zorgde er tevens voor dat grote groepen niet-calvinisten trouw konden blijven aan zowel de nieuwe natie als hun zelfgekozen geloof, indien zij dit al hadden.⁴⁵

Hoeveel de Nederlandse gereformeerden te danken hadden aan hun doperse voorgangers blijkt uit de toon van de debatten tussen beide groepen. Polemisten uit katholieke, lutherse en niet-Nederlands calvinistische hoek waren door hun demoniserende taal jegens dopers veel kwaadaardiger dan Nederlandse gereformeerden.⁴⁶ Nederlandse calvinisten probeerden hun menniste tegenhangers eerder te benaderen als dwalende broeders dan als duivelse ketters en uitten zich vaak lovend over hun hoge morele standaards.⁴⁷

Als mennisten en doopsgezinden pleitten voor tolerantie toonden zij vaak een indrukwekkende sympathie voor anderen die vervolgd werden. Twee voorbeelden zijn voldoende: één uit de behoudende en één uit de ruimdenkende vleugels van de Nederlandse doperse beweging. Pieter Jansz Twisck

(1566-1636) was oudste bij de Oud-Friese mennisten en lakenhandelaar, en Jan Theunisz. was brouwer, herbergier, drukker en taalkundige die bij de Waterlandse gemeenschap van Amsterdam hoorde maar tevens eigenaar was van een befaamde kroeg en dansgelegenheid: de 'Meniste Bruyloft'.⁴⁸ In de eerste decennia van de zeventiende eeuw hebben zij beide oorspronkelijke bijdragen geleverd aan het debat over religieuze tolerantie en aan de praktijk daarvan in de Nederlandse Republiek. Het feit dat zij dit deden vanuit radicaal tegenovergestelde posities binnen de dopers theologische wereld geeft aan dat er iets gemeenschappelijks was in hun – schijnbaar zo verschillende – opvatting van het doperdom. Dit gemeenschappelijke was hun gedeeld besef dat zij behoorden tot een vervolgte minderheid, alsmede de doperse boodschap om je naaste lief te hebben.

Twisck is een wat raadselachtige figuur. Als traditiegetrouw volgeling van Menno die zich verzette tegen pogingen om te fuseren met vrijzinnige doopsgezinden uit Amsterdam of strenge Vlaamse mennisten, gaf Twisck tal van boeken uit voor de eigen menniste gemeenschap, waaronder een martelaarsboek (1615, 1617) en een geloofsbelijdenis (1617).⁴⁹ Ook schreef hij boeken bestemd voor een breder publiek over gewetensvrijheid en godsdiensttiranie. Twee ervan vallen op: *Religions vryheyt* uit 1609⁵⁰ en het uitgebreidere *Chronijck vanden onderganc der tijrannen* dat in 1619-1620 verscheen, en bol staat van historische en contemporaine voorbeelden. In *Religions vryheyt*, dat Jeremy Bangs omschrijft als 'eerste geschiedenis van pleidooien voor tolerantie',⁵¹ stelt Twisck dat geen werelds gezag het recht heeft om zich te mengen in geloofszaken, en citeert hij talloze gezaghebbende bronnen, oude zowel als nieuwe, om zijn betoog te staven.⁵² In beide werken prijst Twisck enthousiast de steun van regenten voor gewetensvrijheid, die volgens hem ook voor katholieken en sektariërs mag gelden.⁵³ Hij blijft zeer kritisch over het pausdom, maar brengt gewone katholieken niet in verband met het pauselijke misbruik van werelds gezag, zoals bij de Inquisitie het geval was.⁵⁴

De *Chronijck* is nog indrukwekkender met zijn bijna tweeduizend pagina's in twee banden. Twisck leunt erin zwaar op de eerdere *Chronica* van de Duitse spiritualist Sebastian Franck, en betoogt dat onderdrukking en vervolging omwille van de godsdienst, uit welke confessionele hoek ook, de ware antichrist is. Favoriete doelwitten zijn de Habsburgse anti-ketter plakaten en de Spaanse Inquisitie, terwijl daarentegen vorsten worden geprezen die hun volken niet dwongen op religieus gebied en onderdrukten toevlucht verleenden, zij het moslimse sultans dan wel Oosters Europese katholieke koningen. Misschien is nog het meest veelzeggend dat hij in zijn werk voorbeelden geeft

van tolerantie jegens Joden, moslims, *conversos* en *moriscos*, waarbij hij zijn werk afsluit met een oproep aan alle gelovigen – moslims, Joden, katholieken, orthodoxen, luthersen of mennisten – om af te zien van laster of dwang als zij anderen willen overtuigen van religieuze dwalingen.⁵⁵

Vonden de ideeën van deze mennist enige weerklank bij het grote publiek? Nanne van der Zijpp stelt, in zijn encyclopedie-artikel uit 1959, dat het *Chronijk* van Twisck ‘erg geliefd was en veel gelezen werd’, ook bij niet-mennisten.⁵⁶ Betekenisvoller is echter de invloed van Twisck op Engelse separatisten; in 1617 ontmoette hij in Leiden één van de Engelse *pilgrim fathers*, John Robinson, die volgens Jeremy Bangs ‘daarna toegankelijker werd voor andere standpunten’.⁵⁷ Bovendien werd John Murton, een voormalige *pilgrim* die de groep van Robinson verlaten had om in Amerika Engelse baptistengemeenten te stichten, gevangengenomen in Engeland na een bezoek aan Amsterdam. De aanklacht was dat hij een boek had uitgegeven waarin aangespoord werd tot religieuze tolerantie; een ‘verkorte versie van de argumenten van Twisck’.⁵⁸

Binnen zijn eigen godsdienstgemeenschap verzette Twisck zich echter stellig tegen aanpassing en theologische compromissen; hij had liever talloze afscheidingen binnen de beweging dan een vormloze eenheid. Tegelijkertijd prees hij in omvangrijke werken aanpassing en tolerantie aan bij het grote publiek, dat volgens hem de kring van geloofsgenoten oversteeg. Het is dus duidelijk dat Twisck als auteur twee kanten had: als verdediger van strikte orthodoxie voor een intern menniste lezerskring, en voor een breed publiek als ruimdenkend voorvechter van tolerantie, met invloed tot buiten de grenzen.

Theunisz. was een al even complexe figuur. Zijn doopsgezinde afkomst spoorde hem aan tot gesprekken met andere vrome, geweldloze religieuze groepen, waaronder mennisten; in 1604-1607 riep de Waterlander Hans de Ries Twisck op om over eenheid te praten, maar Twisck wees het af. Doopsgezinden hadden ook contacten met Engelse ‘brownisten’ (die zich in 1611 bij de Waterlandse gemeenschap voegden), met remonstranten en in sommige gevallen met gevluchte Poolse socinianen, die de leer van de drie-eenheid afwezen.⁵⁹ Een paar van Theunisz. collega’s waaronder De Ries, begaven zich in spiritualistische kringen, maar Theunisz. gaf de voorkeur aan wat een ‘rationaliserende benadering’ genoemd zou kunnen worden. Hij ging om met de universitaire elite, met geleerden uit tal van confessies, hoewel hij zelf geen universitaire opleiding had genoten.⁶⁰ Theunisz. en Twisck deelden hun toewijding aan gewetensvrijheid, en Theunisz. verzong enkele boeiende wijzen om dit beginsel vorm te geven.

In 1610 waren Twisck en Theunisz. beide getuigen van het bezoek van een Marokkaanse afvaardiging naar Holland die voor de islamitische koning Mulay Zayden kwam onderhandelen met de Nederlandse Republiek over handel en diplomatie. Twisck maakt goedkeurende opmerkingen over dit bezoek, dat hij ziet als poging tot bevestiging van ‘een krachtig en zeker nabuerschap’ en vrijere handel met de Verenigde Provinciën.⁶¹ Zijn soepele houding over de onderhandelingen met moslims is opvallend maar begrijpelijk, omdat het katholieke Spanje zijn grootste vijand was, en dit nu juist met Marokko in oorlog was.⁶²

De betrokkenheid van Theunisz. werd nog veel persoonlijker. Onder de Marokkaanse afvaardiging bevond zich de secretaris van Mulay Zaydan, ‘Abd al-‘Azīz b. Muhammad al-Taghlibī, die in Amsterdam achterbleef na het staatsbezoek. Theunisz. vertelt dat hij ‘Abd al-‘Azīz tegen het lijf liep en hoe zij in gesprek raakten. Theunisz. deed vervolgens iets opmerkelijks: hij nodigde zijn islamitische gesprekspartner uit bij hem logeren. Zij werden vrienden en spraken vier maanden lang Arabisch met elkaar. Samen stelden zij een polemische tekst op over de aard van Christus, die de autodidact Theunisz. gebruikte om tijdelijk Arabisch te mogen doceren aan de Universiteit van Leiden;⁶³ hij verloor deze functie al weer snel aan een calvinistische geleerde Arabische talen: Thomas Erpenius. Deze klaagde dat Theunisz. ‘een Hollandse doper’ was.⁶⁴ Ondanks deze tegenslag doceerde Theunisz. Hebreeuws aan het Amsterdamse *Athenaeum Illustre*, gaf hij Hebreeuwse boeken uit en vormde hij de spil van een intrigerend netwerk van geleerden met belangstelling voor non-conformistische theologie en vreemde talen, dat bestond uit *conversos*, Engelse presbyterianen, puriteinen en andere non-conformisten.⁶⁵ Toen de Staten Generaal Theunisz. in 1610 opdroeg een brief te vertalen van de Ottomaanse sultan Ahmed I (regerend van 1603 tot 1607), kon hij dit doen met behulp van zijn multiculturele netwerk, waartoe ook een ashkenazi en een sefardische Jood hoorden.⁶⁶

Evenals Twisck was Theunisz. iemand die controverser uitlokte in de eigen confessionele kring, als verklaard tegenstander van het spiritualistisch enthousiasme van Hans de Ries en diens volgelingen, en had hij voortdurend problemen met zijn broeders, waaronder een geschil met een lid, wat van 1626 tot 1634 leidde tot verbanning uit de gemeenschap.⁶⁷ Welke last Theunisz. ook vormde voor zijn geloofsgenoten binnen de gemeenschap, het staat vast dat hij één van de vroegste beoefenaars was van interconfessionele dialoog in een kritieke fase van de ontwikkeling van de Nederlandse Republiek. Hoewel het vanuit dopers perspectief misschien anders ligt, staat buiten kijf dat Twisck en

Theunisz. een waardevolle bijdrage leverden aan het formeren van de unieke religieuze cultuur van de Nederlandse Republiek en aan de toepassing van het principe van gewetensvrijheid op niet-christelijke volken.⁶⁸

DOPERS EN INTELLECTUELE CREATIVITEIT

Theunisz. was niet de enige mennist met belangstelling voor de islam; twee leden van de Amsterdamse Vlaamse gemeente, vertaler Jan Hendriksz. Glazemaker (ca. 1619-1682) en drukker Jan Rieuwertsz. (1617-1685), zorgden voor de eerste Nederlandstalige uitgave van de Koran in Holland.⁶⁹ Beiden waren bekenden en sympathisanten van Spinoza, die een aantal van zijn werken vertaalden en voor Nederlandse lezers toegankelijk maakten.⁷⁰ Dit leidt ons tot een laatste belangrijk punt: door traditionele en bijbelse autoriteiten te ondermijnen, zetten dopers en hun nageslacht de deur open voor nieuwe ideeën en benaderingen in een breed scala van intellectuele ontwikkelingen, en niet de minste was een haast complete geringschatting van, zo niet volledig scepticisme ten aanzien van de duivel. Dit heeft zich ontwikkeld in het kielzog van de Munsterse gebeurtenis en – opvallend genoeg – vanuit beide uiteinden van het spectrum: spiritualisme en biblicisme. Dit werd versterkt door de gangbare protestantse verwerping van de religieuze katholieke magie als een soort *hocus pocus*, zoals Sjouke Voolstra in 1994 opmerkte:

strengte gehoorzaamheid aan de letter van de Bijbel ging gepaard met een rationalistische filosofie van het leven die weinig ruimte bood aan magie, tovenarij en sacramentalisme. Iemand die zijn vertrouwen uitsluitend op het Woord van God stelde, staakte natuurlijk zijn vertrouwen in onBijbelse en duivelse praktijken als deze.⁷¹

De duivel speelde derhalve slechts een bijrol in de geschriften van Nederlandse mennisten.⁷² Als veelvuldige slachtoffers van demonisering en verwijten van samenzweren zagen zij de duivelse kant van de institutionele kant van vervolging, vooral van de Inquisitie, maar niet van personen. Spiritualistische dopers gingen nog verder: Joris wees iedere gedachte af van een ‘creatuurlijke’ duivel die invloed had op het menselijke geestelijk leven; hij vormde een verbeelde representatie van de menselijke zondigheid, een neiging die mensen vasthield aan het ‘oude vlees’ van Adam en Eva.⁷³

Ondanks hun verschillende theologische opvattingen ontwikkelden mennisten en spiritualisten een gemeenschappelijke afkeer tegen veronderstelde

duivelse activiteit of hekserij. Ten tijde van de dopervervolging, waren er relatief weinig heksenprocessen in de Noordelijke Nederlanden, en aanklachten vanwege de duivel waren ook schaars.⁷⁴ Na de aanvang van de Nederlandse Opstand nam het verschil tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlandse provincies steeds meer toe. In de Nederlandse Republiek stond men in toenemende mate sceptisch tegenover aanklachten van het diabolische, samenzweringen en hekserij, wat leidde tot een afname van strafzaken. In het zuiden brak na 1592 regelmatig paniek uit over vermeende hekserij, wat bleef doorgaan tot het midden van de zeventiende eeuw.⁷⁵ Zoals Hans de Waardt heeft aangetoond, hadden spiritualistische juristen grote invloed bij de beslissing van de Hoge Raad van Holland om heksenprocessen op te schorten.⁷⁶ De tegenstanders van Joris zagen zijn ongewone demonologie als ingegeven door de duivel, aangezien alleen de duivel zou aansporen tot een dergelijk atheïsme. Terwijl slechts enkelen de meer esoterische elementen van Joris uitleg van de schepping van de duivel openlijk omhelsden, hingen zijn theologische tegenstanders in hun weerleggingen een vereenvoudigde vorm aan van zijn demonologie, waardoor deze leer toegankelijker werd dan uit de duistere uiteenzettingen van Joris in zijn geschriften.⁷⁷

Al met al kan vastgesteld worden dat deze doperse en spiritualistische afwijzing van een angstwekkende duivel ver voorliep op de geleerde versie van scepticisme die door Israel verwoord is, en dat die leidde tot een bredere Nederlandse afwijzing van het duivelse.⁷⁸ Van Joris, Johan Wier tot *De betoverde weereld* van Balthasar Bekker uit 1691 stonden Nederlandse schrijvers kritisch tegenover een geloof in duivelse samenzweringen, en er zijn – voor zover bekend – geen uitgaven uit de Nederlandse Republiek die aanzetten tot heksenjacht. Een aantal mennisten en doopsgezinden droegen bij aan het debat, waaronder Jan Jansz. Deutel, een Oud-Friese mennist (van de harde lijn) uit Hoorn, die in 1639 een betoog schreef tegen geloof in hekserij (uitgegeven in 1670), verder Abraham Palingh, een Waterlander opnieuw uit Hoorn, van wie in 1659 een boek hierover verscheen; en tenslotte Antonius van Dale (1638-1708), een Waterlandse arts uit Haarlem die bijgeloof bestreed met behulp van de logica uit de vroege Verlichting.⁷⁹ Omdat de oorsprong van het Nederlandse scepticisme ten opzichte van de duivel terug te voeren is tot 1539, bij Joris (beïnvloed door Erasmus), en doorloopt tot in de late zeventiende eeuw, lijkt het redelijk te stellen dat dopers een grote bijdrage hebben geleverd aan een onderstroom van scepticisme die resulteerde in het rationalisme van Spinoza en Bekker uit de vroege Verlichting.⁸⁰ Geloof aan de duivel vormde een centraal thema van discussie tijdens de wetenschappelijke re-

volutie, vooral het vaststellen hoe een geestelijk wezen de fysieke wereld zou kunnen beïnvloeden.⁸¹ Het ontkennen dat de duivel een dergelijk vermogen had, of het opperen dat dit helemaal niet bestond, leidde tot een herziene intellectuele structuur van het vroegmoderne christendom.

Het doperdom is – in zekere zin – begonnen als godsdienstige hervormingsbeweging van handwerkslieden, en heeft zijn neiging tot zelfstandig denken behouden, ook al betraden aanhangers ervan in toenemende mate universiteiten of werkten zij, zoals Theunisz. met zijn ongeletterde achtergrond, temidden van geleerden; dit als gevolg van de oorspronkelijke afwijzing van het gevestigd gezag van geestelijken en geleerden. Hoewel het aantal kooplieden en hoogopgeleide oudsten toenam tijdens de bloei van de Nederlandse Gouden Eeuw, bleven handwerkslieden toch de hoofdmoot uitmaken van de beweging. Zelfs toen doopsgezinden het ambt van oudste steeds meer professionaliseerden, behielden zij in de kern van hun groepsidentiteit het perspectief van de handwerksman, dat oprees uit de oorspronkelijke doperse mythe, met het beeld van de gewone gelovige die als martelaar standhoudt tegenover gezaghebbers. Meer en meer werd het praktische en creatieve van de handwerksman gecombineerd met het oprekken van intellectuele grenzen door de godsdiensthervormer. Tegenwoordig is er aandacht voor de rol van handwerkslieden in de vroege Verlichting, vooral in hun hoedanigheid als vertalers, graveurs, boekverkopers en drukkers; vakken waarin dopers en hun nageslacht zeer actief bleven.⁸²

De vindingrijkheid van de handwerksman en zijn intellectueel non-conformisme zijn aanwijsbaar op talloze gebieden in de doperse en spiritualistische traditie: Hans de Ries bijvoorbeeld vond in alchemie van Paracelsus een aantrekkelijk alternatief voor het universitaire medische systeem, dat prima aansloot op zijn spiritualisme, vooral ook omdat Paracelsus zelf spiritualist was.⁸³ Eén van De Ries' geloofsgenoten, Cornelis Drebbel (1572-1633), werd een beroemd uitvinder; zijn vindingrijke geest kwam tot bloei binnen de doopsgezinde gelederen. Drebbel, die optische apparatuur bouwde en als alchemist publiceerde, bereikte zijn hoogste faam in Engeland, waar hij in de twintiger jaren van de zeventiende eeuw op de Theems een vroege vorm van een onderzeeër demonstreerde, met koning Jacobus I onder de toeschouwers.⁸⁴ Dopers stonden open voor alternatieve benaderingen van niet-theologische zaken omdat ze zich meestal onttrokken hadden aan de traditionele gevestigde autoriteiten, ruimte gaven aan de individuele keuze terwijl daarnaast hun ambachtelijk perspectief min of meer bewaard was gebleven. Allerlei ideeën konden op de Nederlandse intellectuele markt worden gebracht en wor-

De logica, allegorische prent; gravure van uitvinder / alleskunner Cornelis Jacosz. Drebbel naar een ontwerp van Hendrick Goltzius, uit een serie over de zeven vrije kunsten (Rijksmuseum; RP P BI 7178).

den uitgeprobeerd.⁸⁵ Voor de Burgeroorlog konden Engelsen een dergelijke kweekvijver van creativiteit niet tolereren, maar later speelden religieuze non-conformisten een belangrijke rol in uiteenlopende intellectuele experimenten.⁸⁶ Hier wordt geponeerd dat menniste en spiritualistische minderheden een vergelijkbare invloed hadden op de Nederlandse cultuur.⁸⁷

Er valt nog veel meer te zeggen over de bijdrage van dopers aan de economische, letterkundige en artistieke cultuur van de Nederlandse Gouden Eeuw.⁸⁸ Bij dopers en hun erfgenamen zien wij hoe een kleine godsdienstminderheid aanvankelijk vervolgd werd en beperkt werd in hun mogelijkheden op het gebied van onderwijs, beroep en economie. Al vroeg in hun geschiedenis bevrijd van de intellectuele kluisters van orthodoxie en formeel theologisch onderwijs, zochten deze dissidenten andere wegen dan de orthodoxie, bevorderden zij een vorm van godsdienstvrijheid en rekten zij de grenzen op creatief terrein tot verder dan wat normaal gesproken mogelijk zou zijn geweest.

NOTEN

* Vertaling: Lydia Penner en Jelle Bosma.

1 Zie: Alistair Hamilton, Sjouke Voolstra & Piet Visser (red.), *From martyr to muppy; a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994).

2 Zie: Willem Frijhoff, 'Religious toleration in the United Provinces; from "case" to "model"', in: R. Po-Chia Hsia & Henk van Nierop (red.), *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 27-52.

3 Die bladen zijn: *Mennonite quarterly review*, *Doopsgezinde Bijdragen*, *Menmonitische Geschichtsblätter*, de *Journal of Mennonite studies* en *Conrad Grebel review*; de encyclopedieën zijn de *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online* (<http://www.gameo.org/>) en *Mennonitisches Lexikon* (zie naast de oudere gedrukte uitgave, de nieuwere bijdragen op Internet: www.mennlex.de). Zie ook George H. Williams, *The radical Reformation* (Kirkville MO, 1992); en John D. Roth & James M. Stayer (red.), *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700* (Leiden, 2007). Zie ook: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000).

4 Zie tegenwoordig: Roth & Stayer, *A companion to anabaptism and spiritualism*.

5 Gary K. Waite, 'The Anabaptist movement in Amsterdam and the Netherlands, 1531-1535; an initial investigation into its genesis and social dynamics', in: *The sixteenth century journal* 18 (1987), 249-264.

6 Zie: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 250-253 en 438-442. Sommige van de Waterlandse predikers kregen al midden in de zeventiende eeuw een salaris (Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 440). Zie ook Jelle Bosma & Piet Visser, 'Inleiding: over ketters en kerkvolk, notabelen en nieuwe rijken, socialisten en liberalen, vrijzinnigen en orthodoxen, heterodoxen en homoseksuelen, lesbo's en ander ongeregeld', in: *Gedoopt! Vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland*, bijzondere uitgave van *Doopsgezinde Bijdragen* 35/36 (2009/2010), 9-21.

- 7 Het klassieke werk is Robert K. Merton, *Science, technology and society in seventeenth century England* (Bruges, 1938); zie ook Steven Shapin, *The scientific revolution* (Chicago, 1996), 78 en 134-155; en Ernst P. Hamm, 'Mennonites, science and progress in the Dutch Enlightenment', in: M. Kokowski (red.), *The global and the local; the history of science and the cultural integration of Europe; proceedings of the 2nd ICESHS (Cracow, Poland, September 6-9, 2006)*, online uitgave, <http://www.2iceshs.cyfronet.pl/proceedings.html>, 650-657; Over de Nederlanders, zie: Michael Driedger, 'An article missing from the Mennonite Encyclopedia: 'The Enlightenment in the Netherlands'', in: C. Arnold Snyder (red.), *Commoners and community* (Kitchener, 2002), 101-120; en Piet Visser, *Keurige kettens; de Nederlandse doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting* (Amsterdam, 2004), en 'Enlightened Dutch Mennonitism; the case of Cornelius van Engelen', in: Anselm Schubert, Astrid von Schlachta & Michael Driedger (eds.), *Grenzen des Täufer-tums/Boundaries of Anabaptism; Neue Forschungen*, (Gütersloh, 2009), 369-394.
- 8 Over het scepticisme zie Richard H. Popkin, *The history of scepticism; from Savonarola to Bayle* (3e dr.; Oxford, 2003).
- 9 Hij biedt weinig analyse van deze verhoudingen, ook niet van ontwikkelingen voor 1650. Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment; philosophy and the making of modernity, 1650-1750* (Oxford, 2001), 170-171 en 342-358. Zie ook Wijnand Mijnhardt, 'Urbanization, culture and the Dutch origins of the European Enlightenment', in: *BMGN – The Low Countries historical review* 125 (2010), 141-177.
- 10 Israel, *Radical Enlightenment*, 24.
- 11 Klaus Deppermann, (vert. Malcolm Wren, red. Benjamin Drewery), *Melchior Hoffman: social unrest and apocalyptic visions in the Age of Reformation* (Edinburgh, 1987).
- 12 Zie Alastair C. Duke, 'The face of popular religious dissent in the Low Countries, 1520-1530', in: *the Journal of ecclesiastical history* 26 (1975), 41-67; Cornelis Augustijn, 'Anabaptism in the Netherlands; another look', in: *Mennonite quarterly review* 62 (1988), 197-210; hier vooral 206-210; zie ook Alastair C. Duke (red. Judith Pollmann & Andrew Spicer), *Dissident identities in the early modern Low Countries* (Farnham, 2009).
- 13 Zie: Albert F. Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden* (Leeuwarden, 1981).
- 14 Zie: James M. Stayer, *The German Peasants' War and anabaptist community of goods* (Montreal & Kingston, 1992), 123-138.
- 15 Ralf Klötzer, 'The melchiorites [sic!] and Münster', in: Roth & Stayer, *A companion*, 217-256; voorts: Michael Driedger, Willem de Bakker & James Stayer, *Bernhard Rothmann and the Reformation in Münster, 1530-35* (Kitchener, 2009).
- 16 Dit punt werd in 1988 aan de orde gesteld door Cornelis Augustijn in: 'Anabaptism in the Netherlands', 210.
- 17 Klötzer, 'The melchiorites', 223-224.
- 18 Piet Visser, "'Blasphemous and pernicious"; the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century', in: *Quaerendo* 26 (1996), 303-326. Zie ook Benjamin J. Kaplan, *Divided by faith; religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge MA, 2007); en, 'Remnants of the Papal yoke; apathy and opposition in the Dutch Reformation', in: *Sixteenth century journal* 25 (1994), 653-669; en Judith Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic; the reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Manchester, 1999). Over mennisten en confessionalisering zie Michael Driedger, 'Anabaptists and the early modern state; a long-term view', in: Roth & Stayer *A companion*, 507-544.
- 19 Driedger, De Bakker & Stayer, *Bernhard Rothmann*. Voor een overzicht van de ontwikkeling van het dooperdom na Munster zie Piet Visser, 'Mennonites and doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700', in: Roth & Stayer, *A companion*, 299-345, hier 303-307.
- 20 Gary K. Waite, *Heresy, magic, and witchcraft in reformation Europe* (Basingstoke, 2003), 51,

- 76, 84, 147, en 153. Zie ook Alexandra Walsham, 'The Reformation and "the disenchantment of the world" reassessed', in: *The historical journal* 51 (2008), 497-528, hier 508.
- 21 Andrew Cunningham & Ole Peter Grell, *The four horsemen of the apocalypse; religion, war, famine and death in reformation Europe* (Cambridge, 2000), 9.
- 22 Gary K. Waite, 'Demonizing rhetoric, reformation heretics and the witch sabbaths; anabaptists and witches in elite discourse', in: Richard Raiswell & Peter Dendle (reds.), *The devil in society in the premodern world* (Toronto, 2012), 195-219.
- 23 Gary K. Waite, 'Apocalyptic terrorists or a figment of governmental paranoia? Re-evaluating the religious terrorism of sixteenth-century anabaptists in the Netherlands and Holy Roman Empire, 1535-1570', in: Schubert, Von Schlachta & Driedger (reds.), *Grenzen des Täuferturns*, 105-125.
- 24 Sigrun Haude, *In the shadow of 'savage wolves'; anabaptist Münster and the German Reformation during the 1530s* (Leiden, 2000).
- 25 Jaap Geraerts, 'The prosecution of anabaptists in Holland, 1530-1566', in: *Mennonite quarterly review* 86 (2012), 5-48.
- 26 Geraerts, 'The prosecution of anabaptists', 14.
- 27 Zie: Gary K. Waite, *David Joris and Dutch anabaptism, 1524-1543* (Waterloo, 1990), 66-75.
- 28 Hans de Waardt, 'Witchcraft, spiritualism and medicine; the religious convictions of Johan Wier', in: *Sixteenth century journal* 42 (2011), 369-391; en Gary K. Waite, 'Radical religion and the medical profession; the spiritualist David Joris and the brothers Weyer (Wier)', in: Hans-Jürgen Goertz & James M. Stayer (reds.), *Radikalität und dissent im 16. Jahrhundert/Radicalism and dissent in the sixteenth century* (Berlin, 2002), 167-185.
- 29 Douglas Shantz, 'David Joris, pietist saint; the appeal to Joris in the writings of Christian Hoburg, Gottfried Arnold, and Johann Wilhelm Petersen', in: *Mennonite quarterly review* 78 (2004), 415-432.
- 30 Visser, 'Mennonites and doopsgezinden', 305.
- 31 Phyllis M. Crew, *Calvinist preaching and iconoclasm in the Netherlands, 1544-1569* (Cambridge, 1973).
- 32 Gary K. Waite, 'Rhetoricians and religious compromise during the early Reformation (c. 1520-1555)', in: Peter Happé & Elsa Strietman (reds.), *Urban theatre in the Low Countries, 1400-1625* (Turnhout, 2006), 79-102.
- 33 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 430-432.
- 34 Visser, 'Mennonites and doopsgezinden', 328-331; zie ook Piet Visser, *Dat Rijk is moet eens door eygen rijpheydt vallen; doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijk* (Wormerveer, 1992).
- 35 Brad S. Gregory, *Salvation at stake; christian martyrdom in early modern Europe* (Cambridge, 1999), 197-249.
- 36 Geraerts, 'The prosecution', 12-16.
- 37 Geraerts, 'The prosecution', 21.
- 38 Zie bijvoorbeeld de tabellen in Gary K. Waite, *Eradicating the devil's minions; anabaptists and witches in Reformation Europe* (Toronto, 2007), 108 (Brugge), 110-11 (Gent), 115 (Kortrijk), en 122 (Antwerpen); in Brussel waren er na 1566 meer calvinisten en beeldenstormers dan dopers; zie in hetzelfde werk: 118.
- 39 Waite, *Eradicating the devil's minions*, 126-129.
- 40 Gary K. Waite & Samme Zijlstra (reds.), 'Antiochus revisited; an anonymous anabaptist letter to the Court at the Hague', in: *Mennonite quarterly review* 66 (1992), 26-46; Samme Zijlstra (ed.), 'Twee brieven van David Joris', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993), 191-218.
- 41 De Waardt, 'Witchcraft, spiritualism and medicine', 386-387. Zie ook: S. Zijlstra, 'Charisma und Toleranz; David Joris' Briefwechsel mit verschiedenen Autoritäten (1534-1544)', in: *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 98 (1998), 5-34. Over Castellio zie: Mirjam van

- Veen, *De kunst van het twijfelen; Sebastian Castellio (1515-1563); humanist, calvinist, vrijdenker* (Zoetermeer, 2012).
- 42 Mirjam van Veen, 'Spiritualism in the Netherlands; from David Joris to Dirck Volckertsz Coornhert', in: *Sixteenth century journal* 33 (2002), 129-150.
- 43 Een opmerking van Sjouke Voolstra in, 'The "colony of heaven"; the anabaptist aspiration to be a church without spot or wrinkle in the sixteenth and seventeenth centuries', in: Hamilton, Voolstra & Visser, *From martyr to muppy*, 15-29.
- 44 Alastair Duke, 'The ambivalent face of calvinism in the Netherlands, 1561-1618', in: zijn *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen, 1990), 269-293, hier 276: 'de aanwezigheid van dopers heeft waarschijnlijk de latent sektarische tendensen in het Nederlandse calvinisme versterkt'.
- 45 Kaplan, 'Remnants of the Papal yoke', hier 654-655.
- 46 Waite, *Eradicating*, 59-62.
- 47 Over de debatten zie: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 351-357.
- 48 Piet Visser, 'Aspects of social criticism and cultural assimilation; the Mennonite image in literature and self-criticism of literary Mennonites', in: Hamilton, Voolstra & Visser, *From martyr to muppy*, 67-98, hier vooral 76-77; zie ook Keith L. Sprunger, 'Jan Theunis of Amsterdam (1569-1638); Mennonite printer, pamphleteer, renaissance man', in: *Mennonite quarterly review* 68 (1994), 437-460.
- 49 'Thirty-three articles (1617)', in: Karl Koop (red.), *Confessions of faith in the anabaptist tradition, 1527-1660* (Kitchener, 2006), 165-266. Zie ook: Piet Visser, 'Pieter Jansz Twisck (1565-1636) en zijn "Vader Ons"; pleidooi voor een nieuw onderzoek naar een van de productiefste menniste oudsten, ter inleiding van de teksteditie van een herontdekt maar onvoltooid gebleven handschrift', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 34 (2008), 209-266.
- 50 Pieter Jansz. Twisck, *Na beter; Religions vryhey; een korte cronijcsche beschryvinghe van de vryhey der Religien, tegen die dwang der Conscientien, [...] van Christus tijt af, tot den jare 1609* (s.l., 1609).
- 51 Jeremy Dupertuis Bangs, 'Dutch contributions to religious toleration', in: *Church history* 79 (2010), 585-613, hier 586 en 596. Bangs lijkt echter Sebastian Franck's beroemde *Chronica, Zeytbuch vnd geschychtbibel von anbegyn biß inn diß gegenwertig MDXXXI. Jar* (Strasbourg, 1531) te zijn vergeten, een bron die Twisck vaak citeerde; nu in te zien via *Google books*.
- 52 Twisck, *Religions vryhey*, 13-15.
- 53 Twisck, *Religions vryhey*, 71-75.
- 54 Twisck, *Religions vryhey*, 46, 70-71, 82.
- 55 Twisck, *Religions vryhey*, 82 en 231; Pieter Jansz. Twisck, *Chronijck vanden onderganc der tijrannen*, 2 dln. (Hoorn, 1620), 2: 1847-1853.
- 56 Nanne van der Zijpp, 'Twisck, Pieter Jansz (1565-1636)', in: *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online* (1959): <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/T897.html>.
- 57 Bangs, 'Dutch contributions', 586.
- 58 Bangs, 'Dutch contributions', 586.
- 59 Voor vroege baptisten en doopsgezinden zie: Keith & Mary Sprunger, 'The church in the bakehouse; John Smyth's English anabaptist congregation at Amsterdam, 1609-1660', in: *Mennonite quarterly review* 85 (2011), 219-258. Over de socinianen zie: *Socinianisme in de Nederlanden*, speciaal nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* 30 (2004).
- 60 Over Theunis. en de Waterlanders zie: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 277-283, en Dipple, 'The spiritualist anabaptists', in: Roth & Stayer, *A companion*, 288-291. Over de collegianten zie Andrew Fix, *Prophecy and reason; the Dutch collegiants in the early Enlightenment* (Princeton, 1991).
- 61 Twisck, *Chronijck*, 2: 1639. Net drie pagina's eerder had Twisck de verbanning van de *moris-*

cos uit Valencia door Filips III zeer kritisch gemeld; zelfde werk, 1636.

62 Twisck had sympathie voor de vervolgte Spaanse *conversos*. Twisck, *Chronijck*, 1: 899-901.

63 Gary K. Waite, 'Reimagining religious identity; the moor in Dutch and English pamphlets, 1550-1620', dat binnenkort in *Renaissance quarterly* gaat verschijnen. De meeste informatie hierover is uit: H.F. Wijnman, 'De Hebraïcus Jan Theunisz. Barbarossius alias Johannes Antonides als lector in het Arabisch aan de Leidse Universiteit (1612-1613); een hoofdstuk Amsterdamse geleerdengeschiedenis', *Studia Rosenthaliana* 2 (1968), 1-41 en 149-177.

64 Wijnman, 'De Hebraïcus', 172.

65 Wijnman, 'De Hebraïcus', 12.

66 *Copie van eenen brief ghesonden van Turckschen keyser, aen de doorluchtighe hooghe moghende heeren, de Staten Generael der Vereenighde Neder-landen* (s.l., 1610).

67 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 281; Visser, 'Mennonites and doopsgezinden', 322-325.

68 Zie Gary K. Waite, 'Menno and Muhammad; anabaptists and Mennonites reconsider Islam, 1570-1650', in: *Sixteenth century journal* 41 (2010), 995-1016, en 'Seventeenth-century Dutch reformed, Mennonites and spiritualists on one another, Jews and muslims', in: Peter Wyatt (red.), *Calvin at 500; a special supplement of the Toronto Journal of theology* 1 (2010), 27-40.

69 Piet Visser, '"Blasphemous and pernicious"; the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century', in: *Quaerendo* 26 (1996), 303-326; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 490; Waite, 'Menno and Muhammad', 1011-1016.

70 Michael Driedger, 'Spinoza, Baruch (Bento, Benedictus) de', in: Hans-Jürgen Goertz (red.), *MennLex V*, http://www.mennlex.de/doku.php?id=art:spinoza_baruch; zie ook Michael Driedger, 'Response to grame hunter; Spinoza and the boundary zones of religious interaction', in: *Conrad Grebel review* 25 (2007), 21-28. Al een hele tijd wordt gesteld dat Rieuwertsz. het beroemde *Tractatus theologico-politicus* van Spinoza heeft gedrukt, maar een recente ontdekking heeft aangetoond dat hij waarschijnlijk eerder de uitgever of boekenverkoper was: <http://www.amsterdamsespinozakring.nl/nieuws/632-studenten-boekwetenschap-ontrafelen-mysterie-van-de-onbekende-drukker-van-spinoza>.

71 Voolstra, 'The "Colony of Heaven"', 20.

72 Zie Gary K. Waite, 'Anabaptism', in: Richard Golden (red.), *The encyclopedia of witchcraft; the western tradition*, 4 dln. (Santa Barbara, 2006), 1: 36-7; en Hans de Waardt, 'Mennonites', in hetzelfde werk, 3: 750-751.

73 Waite, '"Man is a Devil to Himself"; David Joris and the rise of a sceptical tradition towards the devil in the early modern Netherlands, 1540-1600', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis/Dutch review of church history* 75 (1995), 1-30; De Waardt, 'Witchcraft, spiritualism and sedicine', 375.

74 Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Witchcraft in the Netherlands from the fourteenth to the twentieth century* (Rotterdam, 1991).

75 Waite, *Eradicating*, 106-129.

76 De Waardt, 'Witchcraft, spiritualism and medicine', 389; en zijn *Toverij en samenleving; Holland 1500-1800* (The Hague, 1991), hier 121-126.

77 Zie de voorbeelden bij Waite geciteerd, 'Man is a devil.'

78 In zijn hoofdstuk 21, 'The death of the devil,' gaat Israel de ondergang van de duivel na, waarbij hij in het midden van de zeventiende eeuw begint. Israel, *Radical Enlightenment*, 374-405.

79 Gary K. Waite, 'From David Joris to Balthasar Bekker? the radical reformation and scepticism towards the devil in the early modern Netherlands (1540-1700)', in: *Fides et historia* 28 (1996), 4-25; Van Dale en Paling worden beiden genoemd in Israel, *Radical Enlightenment*, 361-366.

80 Andrew C. Fix, 'Radical religion and the Age of Reason', in: Andrew C. Fix & Susan C.

Karant-Nunn (reds.), *Germania illustrata; essays on early modern Germany presented to Gerald Strauss* (Kirkville, 1992), 35-58.

81 Stuart Clark, *Thinking with demons; the idea of witchcraft in early modern Europe* (Oxford, 1997).

82 Zie Lynn Hunt, Margaret C. Jacob & Wijnand Mijnhardt, *The book that changed Europe; Picart & Bernard's religious ceremonies of the world* (Cambridge MA, 2010), 26-44.

83 Charles Webster, *Paracelsus; medicine, magic and mission at the end of time* (New Haven, 2008). Galenus Abrahamsz. was misschien wel de beroemdste doopsgezinde voorganger en alchemist. Zie Ruud Lambour, 'De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 31 (2005), 92-168

84 Gary K. Waite, 'Demonic affliction or divine chastisement? conceptions of illness and healing amongst spiritualists and Mennonites in Holland, c. 1530-c. 1630', in: Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland & Hans de Waardt (reds.), *Illness and healing alternatives in Western Europe* (London, 1997), 59-79.

85 Zie: Klaas van Berkel, 'The Dutch Republic; laboratory of the scientific revolution', in: *BMGN – The Low Countries historical review* 125 (2010), 81-106.

86 Zie hierboven noot 7.

87 Margaret C. Jacob, *The cultural meaning of the scientific revolution* (New York, 1988), 189.

88 Mary Sprunger, 'Why the rich got Mennonite; church membership, status and wealth in Golden Age Amsterdam', in: *Journal of Mennonite studies* 27 (2009), 41-59; ook haar 'Iemand burgemeester maken; doopsgezinden en regenten geslachten in de Gouden Eeuw te Amsterdam', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 32 (2006), 75-121. Over de letterkundige cultuur zie natuurlijk Piet Visser, *Broeders in de geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, 2 dln. (Deventer, 1988). Over beeldcultuur zie: Stephanie S. Dickey, 'Dooop door water en het zwaard; doopsgezind martelaarschap in de kunst van Rembrandt en zijn tijdgenoten', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 21 (1995), 39-62.

‘Terwijl men Beeld en Staf der Majesteiten ziet; De Godsdienst, Vryheid, Recht en Wijsheid rust geniet’

Govert Bidloo (1649-1731) vertrouweling
en propagandist van Willem III, stadhouder
van de Republiek en koning van Engeland

ALEX NOORD

Toen op 19 maart 1702 koning-stadhouder Willem III – stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht vanaf 1672 en koning van Engeland en Ierland vanaf 1689 – voor het laatst zijn ogen sloot, stond zijn hofarts Govert Bidloo hem trouw terzijde. Het werd opgetekend in het in een persoonlijke stijl geschreven verslag van de hofarts zelf, dat verscheen onder de titel *Verhaal der laatste ziekte en het overlijden van Willem III*. Bidloo beschreef hierin hoe de koning-stadhouder zich op zijn sterfbed voor de laatste keer tot hem richtte en zei:

*Mijn Heer, ik bedankje voor al de getrouwe diensten, dieje aan my gedaan hebt, drukkende beide mijne handen hertelijken. Ik antw: Sire, ik bedank uw M: dat hy my waardig gekend heeft, hem te moogen dienen.*¹

In het boekwerkje maakte de hofarts duidelijk dat er in de loop van de tijd een bijzondere band was gegroeid met de vorst. Bidloo was dan ook als arts precies op de hoogte van het welbevinden van de koning. Niets bleef privé, over de meest intieme details werd geschreven: ‘Z:M: in eenen beeteren staat, hebbende wel gezlaapen en al vroeg stoelgang gehad.’² De vertrouwensrelatie tussen arts en patiënt bleek ook uit de opdracht van het boek aan Johan Wilhelm Friso (1687-1711), de enige erfgenaam en verre neef van de kinderloos gestorven koning-stadhouder Willem III. Bidloo gaf in deze opdracht de redenen voor het verschijnen van zijn *Verhaal*. Dat was allereerst omdat Bidloo de mening was toegedaan dat dit verhaal ‘zijnnen verklaarden erfgenaam’ toekwam. Johan Wilhelm Friso had er recht op het verhaal te kennen. Daarnaast speelde een meer persoonlijk motief, namelijk:

dat ik al voor veele jaaren, mijnen letterarbeid, wijlen uw doorluchtigge: en manhaften vader opdragende en naamaals zijne, in eere, verwondene en zieke krijgsbenden, met raad en daad te hulp komende, hem heb kunnen (Uw Hoogheid vergeeve my dit vermeetele woord) behaagen en voldoen.³

Govert Bidloo overdreef niet wanneer hij stelde dat zijn 'letterarbeid' lange tijd in dienst stond van de koning-stadhouder. In zijn geschriften zijn verschillende momenten aan te wijzen waarop Bidloo nadrukkelijk positie koos ten gunste van Oranje, in het bijzonder Willem III. Bidloo had dan ook veel aan de koning-stadhouder te danken. Een aantal benoemingen in zijn leven kwam tot stand door de daadwerkelijke inzet van de Oranjevorst. Er was gedurende een langere periode sprake van een vriendschappelijke band, beide mannen voelden zich bij elkaar vertrouwd.⁴

In dit artikel wordt nader ingegaan op de bijzondere relatie tussen Bidloo en Oranje, een vriendschap die in meerdere opzichten niet vanzelfsprekend was. Govert Bidloo leidde namelijk een vrij onstuimig leven. Als arts en anatoom werd hij door sommigen verguisd, want tact bleek niet zijn voor naamste eigenschap. Als toneelschrijver en latere regent van de Amsterdamse schouwburg joeg hij verschillende personen tegen zich in het harnas en ging hij soms woest te werk. Hij werd op een gegeven moment zelfs beschuldigd van onzedelijk gedrag, een verwijt dat hoe dan ook aan hem bleef kleven. Willem III greep meerdere keren op directe wijze in het leven van zijn protégé Bidloo in en bracht zijn loopbaan in een versnelling. De focus van dit artikel ligt overigens breder dan enkel op het beschrijven van deze vriendschap. In recente publicaties kwam meer aandacht voor een nog ongenoemd aspect van Bidloo, en wel diens doopsgezinde achtergrond. Hij was een zoon van doopsgezinde ouders en nam nooit definitief afstand van dit geloof, maar bleef lid van de doopsgezinde gemeente. Bidloo maakte deel uit van de veelkleurigheid van het religieuze landschap in de Republiek in de zeventiende eeuw.⁵ Als dissenter verkeerde hij in de hoogste kringen.

Govert Bidloo kan worden gezien als een exponent van hoe doopsgezinden in de zeventiende eeuw het huis van Oranje waardeerden. Het is echter de vraag of we hiervoor het woord orangisme kunnen gebruiken. De historicus Jonathan Israel introduceerde (niet exclusief voor doopsgezinden overigens) de term 'Orangist republicans'.⁶ Hij benadrukte dat de waardering voor Oranje niet zozeer voortkwam uit overtuigd monarchisme, maar veel eerder te maken had met een meer praktische houding dat godsdienstvrijheid in

de Republiek het best gewaarborgd was met een Oranje aan het hoofd. Of in Bidloo's zwierig rijm gezegd:

Terwijl men Beeld en Staf der Majesteiten ziet;
De Godsdienst, Vryheid, Recht en Wijsheid rust geniet.⁷

EEN ONGEKENDE LOOPBAAN

Govert Bidloo werd in 1649 geboren te Amsterdam als tweede zoon van het doopsgezind echtpaar Govert Bidloo en Maria Lambertszd. Feliers. Over zijn jeugd is niets bekend. Govert (de zoon) ging in 1670 in de leer bij een chirurgijn. In 1682 promoveerde hij in Franeker op een medisch proefschrift onder de titel *De variis anatomico-medicis positionibus*. Zijn carrière ontwikkelde zich vervolgens voorspoedig. In 1688 aanvaardde Bidloo een professoraat in de anatomie aan het *Theatrum Anatomicum* in Den Haag. Deze benoeming werd in 1694 gevolgd door een hoogleraarsbenoeming in de ontleed- en geneeskunde in Leiden. Nog weer later breidde het vakgebied van Bidloo zich in Leiden uit tot de klinische geneeskunde en de chirurgie. Hij had ondertussen aanzien verworven en naam gemaakt met zijn belangrijkste werk, de anatomische atlas *Ontleding des menschelyken lichaams* uit 1690.⁸

Nog ongenoemd bleef een benoeming in 1690 tot Superintendant-Generaal van de militaire ziekenhuizen in de Republiek. Deze benoeming kwam tot stand op aanbeveling van Willem III, net zoals de benoeming twee jaar later tot Hoofd van de Geneeskundige dienst van het Engelse leger. Govert Bidloo stond kennelijk in groot aanzien bij de Oranjevorst. In de jaren negentig van de zeventiende eeuw reisde Bidloo meerdere keren naar Londen om de koning medisch bij te staan. Bidloo werd zelfs lid van de prestigieuze *Royal Society*.⁹ Als gevolg van zijn veelvuldige en langdurige afwezigheid kwam er van onderwijs geven in Leiden weinig terecht. Hij werd hierom in 1696 officieel berispt door de curatoren van de universiteit.¹⁰

Deze universitaire berisping had Willem III kennelijk niet kunnen voorkomen. De helpende hand van de koning-stadhouder was in het leven van Bidloo niettemin duidelijk aanwezig. Verschillende benoemingen laten dit zien. Ook het Leidse hoogleraarschap kwam tot stand met steun van Willem III. Bidloo had overigens, wat liefde voor het Oranjehuis betreft, geen onbevlekt verleden. Hij begon zijn loopbaan als overtuigd republikein. Zijn politieke overtuiging stond op één lijn met die van de gebroeders De Witt.¹¹ In 1672

Govard Bidloo, gravure van A. Bloteling naar een schilderij van Gerard de Lairesse uit de beroemde anatomische atlas: G. Bidloo, *Ontleding des menschlyken lichaams [...]* uitgebeeld, naar het leeven, in honderd en vyf aftekeningen, door [...] Gerard de Lairesse (Amsterdam, 1690) (foto: UBA; OL 63-1561).

klaagde hij de Hagenaars in een scherp gedicht aan vanwege de moord op raadspensionaris Johan de Wit:

Hoe dorst gy, *Hagenaars*, dat staatig aanzicht schenden?
 Daar staatkunde, achtbaarheid, en eed'le moet uit blonk?
 Dat aanzicht, daar men recht en reed'lijkheid in kende?
 Dat aanzicht, uit welks mond welsprekendheid vaak klonk?
 Hoe dorst gy, *Hagenaars*, Heer Jan de Wit ontzielen?
 Die liever sterven wou, als u te zien vernielen.¹²

Gaandeweg verloor Bidloo deze politieke gerichtheid. Hij verbond zich – onder invloed van de bescherming van Willem III – steeds nadrukkelijker met de Oranjegezinden.¹³

Bidloo stond in deze politieke overgang niet alleen. Het is een proces dat meerdere mensen in de Republiek doormaakten. Ook prentenmaker en ets-er Romeyn de Hooghe (1645-1708) – we zullen hem nog uitgebreider ontmoeten – maakte een soortgelijke ontwikkeling door. De Hooghe was, evenals Bidloo, aanvankelijk staatsgezind. De beroemde prenten over de moord op de gebroeders De Witt tonen dit.¹⁴ Nog in 1672 echter, het jaar van deze politieke moorden, liep De Hooghe over naar de kant van Willem III.¹⁵ Enig opportunisme zal daaraan zonder twijfel hebben bijgedragen, maar ook het idee dat de stadhouder de beste garantie was tegen het Franse gevaar.¹⁶

Niet alleen in politieke oriëntatie was er verandering, ook in godsdienstig opzicht was Govert Bidloo in beweging. In de literatuur wordt Bidloo steeds opnieuw als lammist aangeduid.¹⁷ Lammisten waren een gematigder groep doopsgezinden die de nadruk legden op een innerlijke beleving van het geloof en een onberispelijk leven. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat Govert Bidloo weliswaar zijn geloofsleven startte in de gemeente Bij 't Lam in Amsterdam (waar zijn ouders lidmaat waren), maar op zeker moment overstapte naar de meer precieze en belijdenisgetrouwe Amsterdamse zonnisten. Zijn broer Lambert kerkte daar ook.¹⁸ In het lidmaatschapsregister van de zonnisten (dat de periode 1686-1738 beslaat) vinden we zijn naam terug: 'Goverd Bidloo, is voor eenige Jaaren metterwoon vertrocken & overleeden.' Govert Bidloo was dus geen lammist, maar een zonnist. Hij komt nog in de achttiende eeuw in de boeken van deze Amsterdamse gemeente voor.¹⁹

In het gedicht 'De Christekerke aan Balthasar Bekker' toonde Bidloo – als zonnist – zijn meer behoudende religieuze opvattingen. Hij ging hevig tekeer tegen de van Spinozisme en socinianisme verdachte theoloog Balthasar Bekker (1634-1698):

Socinus leerd hem, op den voet
 Van Arrius, Drie-eenheid vloeken.
 Spinosa wijsd hem, waar hy moet
 Gebruik, en zin van woorden zoeken. [...]
 Een dolle drift blaast in het hart,
 Om open weg tot twist te baanen [...]
 O Bekker, yd'le waterbel!
 Vervreemd van Gods genaade, en zeegen.²⁰

Govert Bidloo zal, zo mogen we aannemen, gedurende zijn leven vooral in Leiden en in Den Haag hebben gewoond, maar daar niet bij de doopsgezinden hebben gekerkt. In Leiden stonden de doopsgezinden onder invloed van de Amsterdamse lammisten en in Den Haag bestond toentertijd nog geen doopsgezinde gemeente.²¹

Hoe trouw Bidloo was als lidmaat van de Amsterdamse zonnisten valt moeilijk te zeggen. Al kunnen hierbij vraagtekens worden geplaatst. Bidloo was een veelzijdig man, met een druk sociaal leven. Naast zijn werk als anatoom en chirurg was hij actief als dichter en literator. Bovendien was hij werkzaam in het theater. In de jaren tachtig van de zeventiende eeuw – hij was op dat moment regent van de Amsterdamse schouwburg en schrijver van verschillende theaterstukken – ging hij eigenzinnig zijn gang en raakte hij betrokken in verschillende conflicten. Hij zal – zacht uitgedrukt – niet altijd even geliefd geweest zijn. Omdat hij controversieel en eigengereid was kwam hij in botsing met de Amsterdamse culturele elite. Zijn toneelwerk werd als onzedelijk beschouwd. Verder ging in 1686 een opera in première op de zinspreuk *Zonder spijs en wijn kan geen liefde zijn* en de vrouwenrollen erin werden daadwerkelijk door vrouwen ingevuld. Dat was in die tijd ongebruikelijk. De opera was weliswaar een groot succes, maar in de kunstwereld spraken er schande van. In een pamflet werd de opera vereenzelvigd met ‘zuipen, zwelgen en brassen’ en vergeleken met een bacchanaal. De etser Romeyn de Hooghe maakte een prent waarop Bidloo werd bespot en gekleed in toga werd afgebeeld als plunderaar van de geldkist van het wees- en oudemannenhuis (de theateropbrengst kwam namelijk aan deze instellingen ten goede). Het was de zoete wraak van De Hooghe. Die was namelijk kwaad dat hij in een andere opera van Bidloo, *De muitery en nederlaag van Midas, koning onverstand*, als sprinkhaan was afgebeeld. De spanningen in het leven van Govert Bidloo liepen soms hoog op. Het zou Bidloo en De Hooghe er overigens niet van weerhouden later een lucratief samenwerkingsverband aan te

gaan. Menigmaal was het Willem III die Bidloo in conflictsituaties voor groter kwaad moest behoeden en hem bescherming bood.²²

WILLEM III, TOLERANT STADHOUDER EN KONING

Koning-stadhouder Willem III is in de geschiedschrijving een behoorlijk controversiële figuur. Hij is ook wel raadselachtig genoemd. In 1672 trad hij aan als een jonge en veelal onervaren stadhouder in een gehavende Republiek. Bij zijn dood in 1702 werd hij geëerd – ook in Engeland waar hij in 1689 tot koning was gekroond – vanwege zijn militaire kwaliteiten. De combinatie koning-stadhouder was een interessant gegeven. Er is wel gesteld dat Willem III in Engeland vooral *stadhouder* was (gekortwiekt door het parlement) en in de Republiek *koning* (waar hij als een welhaast absoluut monarch regeerde).²³

De betekenis van Willem III ging voorbij nationale en religieuze grenzen. Hij had zijn staatsrechtelijke positie zowel in de Republiek als in Engeland en Ierland. Als koning van Engeland was hij bovendien hoofd van de Anglicaanse kerk. Dat maakt het moeilijk hem in één woord te karakteriseren. Daarnaast had hij een ingewikkeld karakter. Hij was introvert en achterdochtig, maar ook temperamentvol, wilskrachtig en eerezuchtig. Ten slotte was enige melancholie hem niet vreemd.²⁴

In religieus opzicht werd de jonge prins gevormd door de Haage predikant Cornelis Trigland (1609-1672). Trigland behoorde tot de zogenaamde voetianen. Hij stond een letterlijk bijbelbegrip voor en had (anders dan de coccejanen) geen aandacht voor de cultuurhistorische achtergrond van de bijbel en religie. Dominee Trigland voedde de prins op in een streng gereformeerde lijn. Het idee van de goddelijke predestinatie speelde daarin een belangrijke rol. De jonge Willem III werd in calvinistische kring gezien (in de trits God, Nederland en Oranje) als redder van het vaderland. Hij was daartoe door God voorbestemd. God was sinds de strijd tegen Spanje op een bijzondere manier verbonden met het calvinistische Nederland. Oranje was daarin een werktuig van God.²⁵ Tezelfdertijd leerde Trigland – zo tolerant was hij nu ook wel weer – zijn leerling een zekere openheid voor andersdenkenden. De vorst had, zo stelde Trigland, de taak bemiddelend op te treden in religieuze zaken. Godsdienstige uniformiteit was niet het uiteindelijke doel.²⁶

Willem III leerde al jong dat het zijn taak was de Republiek te beschermen. Ook zag hij voor zichzelf een taak weggelegd als beschermer van de protestants-gereformeerde religie.²⁷ Je kunt stellen dat hij deze twee taken op voor-

Willem III, gravure door P. a. Gunst uit: G. Bidloo, *Komste van zyne majesteit Willem III. koning van Groot Britanje, enz in Holland* ('s-Graavenhaage, 1691) (foto: UBA; OF 65-27).

beeldige wijze heeft vervuld. Willem III werd niet alleen in 1672 de redder van de in nood verkerende Republiek (in de strijd tegen het rooms-katholieke Frankrijk), hij verjoeg in Engeland door de zogenaamde *Glorious Revolution* ook nog eens het Engelse rooms-katholieke hof en besteed er in 1689 in Londen de troon. De kroning in Engeland van Willem III markeerde voor hem, ook persoonlijk, een nieuw tijdperk. Hij werd ‘Zijne Majesteit’ en werd één van de sleutelfiguren op het Europees strijdtoneel. Willem III zou pas in 1691 naar de Republiek terugkeren.²⁸

Willem III – de wijze lessen over openheid op religieus terrein van Trigland sorteerden effect – was in godsdienstzaken wars van extremisme. Doopsgezinden en lutheranen werden door hem begunstigd.²⁹ In 1694 werd hij in doopsgezinde kring welhaast legendarisch vanwege zijn persoonlijke inzet voor bedreigde geloofsgenoten in de Palts. Hij roemde doopsgezinden in een persoonlijke brief aan de katholieke vorst Johann Wilhelm von Pfalz-Neuburg om hun ‘onderdanigen en vreedsame geest’.³⁰

Voor zijn tijd was Willem III een verdraagzaam vorst. Hij was voorstander van gewetensvrijheid en stond een overheidspolitiek voor die religieuze minderheden een ruime mate van vrijheid toestond. Dwang in het geloof werd door hem veroordeeld.³¹ Hoewel voetianen in de kerkpolitiek van Willem III meestal de bevoordeelde partij waren, had hij evenzeer oog voor andere opvattingen.³² Gewetens- en godsdienstvrijheid werden door hem bevorderd. Hij had daarmee een immense invloed op het religieuze en intellectuele klimaat, zowel in Engeland als in de Republiek. Zijn strijd voor tolerantie is van grote betekenis geweest.³³

PLEITBEZORGER VOOR ORANJE

Voor Govert Bidloo moet de omgang met de koning-stadhouder bijzonder zijn geweest. Een tijdgenoot beschreef Bidloo als iemand met een vlug verstand, een grote verbeeldingskracht en een voortvarend karakter. Ernstig was hij niet. Hij was tot grote vijandschap in staat – daarvan getuigen de polemieken – maar ook tot grote vriendschap. Met Willem III – als persoon zeker niet gemakkelijk in de omgang – groeide een vriendschap, die verwerd tot een hechte band.³⁴ Bidloo beschreef zelf in zijn *Verhaal der laatste ziekte en het overlijden van Willem III* hoe hij:

gelegenheid hebbe gehad, om eenne volkomene kennisze van zijnnēs *Majesteits* gesteltenisze te neemen en uit zijnnen mond, meërmaalen, zeer omstandiglijken de wijze zijnes leevens, van der jeugd aan [...] te verstaan.³⁵

Dat duidde op een zekere vertrouwdheid, hoe verschillend de positie en verantwoordelijkheid van beide mannen ook waren. Bidloo werd in 1701, als kroon op zijn werk, ten slotte aangesteld tot lijfarts van Willem III. Dat bracht Bidloo niet enkel roem, maar ook kritiek. De Leidse universiteit bleef bijvoorbeeld kritisch over zijn veelvuldige afwezigheid. Bidloo reisde namelijk verschillende keren mee in het gevolg van Willem III. En het onderwijs geven raakte daardoor nogal eens in de knel.³⁶

Bidloo had zoals gezegd veel te danken aan de koning-stadhouder. Diverse posities verwierf hij op voorspraak van Willem III. Daartegenover stond de inzet van de veelzijdige Bidloo voor de prins. Er zijn diverse geschriften overgeleverd waarin Bidloo zich voluit heeft ingezet als pleitbezorger voor de Nederlandse zaak en partij koos voor de oranjegezinden.

Het oudste geschrift stamt uit 1673 en is een nieuwsprent, die in meerdere edities werd uitgegeven, onder de titel *De France wreetheyt, tot Bodegrave, en Swammerdam*.³⁷ Bidloo schreef een onderschrift bij deze prent van de hand van de productieve kunstenaar Romeyn de Hooghe. De voorstelling toonde de wreedheden die gepleegd werden door de Franse troepen in de Hollandse dorpen Bodegraven en Zwammerdam in december 1672. Opmerkelijk is dat Bidloo in de tekst de naam van Willem III ongenoemd liet. Wel beklagde hij zich over het intense leed dat de Fransen hadden aangericht, dat ook gedetailleerd werd beschreven. De prent en de tekst dienden een politiek doel. Het protestantse vaderland stond immers op het spel in de strijd tegen de katholieke Fransen. Nieuwsprenten moesten informeren én overtuigen. Bidloo eindigde troostrijk, ter bemoediging van het zwaar aangeslagen volk: 'Wat gy geleden hebt van *Lodewijkx* Soldaten, Schep moedt, God heeft u swaer besocht, niet heel verlaten.'

De prent paste in de pamflettencultuur van de zeventiende eeuw. Pamfletten hadden de functie de lezer over het laatste nieuws en actuele gebeurtenissen te berichten. Dat gebeurde niet waarde vrij of objectief, want de lezer moest overtuigd worden van een bepaalde zaak. Uiteraard kwamen er ook literaire middelen aan te pas. Omdat de vraag van het publiek bepalend was in de pamflettencultuur, werden spraakmakende gebeurtenissen op pakkende wijze gepresenteerd.³⁸ In het Rampjaar verschenen in hoog tempo veel korte pamfletten. Het publiek wilde geïnformeerd worden over de ingrijpende ge-

Geïllustreerde titelpagina van G. Bidloo, *Komste van zyne majesteit Willem III. koning van Groot Britanje, enz in Holland* ('s-Graavenhaage, 1691) (foto: UBA; OF 65-27).

beurtenissen die zich in hoog tempo voordeden.³⁹ Romeyn de Hooghe toonde zich een meester in het genre. Hij beeldde bij voorkeur recente politieke en militaire gebeurtenissen uit.⁴⁰ Als orangist steunde De Hooghe sinds 1672 de zaak van de prins, en hij is daarom wel de ‘propagandist voor Willem III’ genoemd.⁴¹ Dat er met de historische betrouwbaarheid soms een loopje genomen werd in het publiciteitsoffensief, was van minder belang. Doel was om de publieke opinie te beïnvloeden.⁴²

Govert Bidloo was in de jaren 1672/1673 betrokken bij de uitgave van een nieuwsprent van Romeyn de Hooghe. Op die manier raakte hij in het kamp van de oranjegezinden. Enige jaren later zocht hij opnieuw samenwerking met Romeyn de Hooghe,⁴³ die onbetwistbaar sinds 1672 tot de pro-Oranje groep behoorde. Romeyn de Hooghe en Govert Bidloo leken wat betreft hun levensloop op elkaar. Ook De Hooghe steeg behoorlijk op de maatschappelijke ladder, maar leidde daarnaast een tamelijk tumultueus bestaan.⁴⁴ De Hooghe werd in zijn leven beschuldigd van onder meer godloochening en pornografie en raakte – net als Bidloo – verzeild in de nodige conflicten. Dat stond een, niet slechts financieel, lucratief verbond met Willem III echter niet in de weg. Romeyn de Hooghe ontving gaandeweg zijn leven een eredoctoraat in Harderwijk, een adellijke titel in Polen en een benoeming tot Leenman van Kennemerland door de Staten van Holland.⁴⁵

PAMFLETTENSTRIJD 1689-1690

In de eerste periode van zijn regering was er van oppositie tegen Willem III nauwelijks sprake. De Republiek was behoorlijk succesvol in de strijd tegen Frankrijk en daarnaast traden de Staten na de moord op de gebroeders De Witt krachtig op tegen anti-orangistische pamfletten.⁴⁶ In 1689 barstte er een ware pamflettenstrijd los. Er kwam vanuit de Amsterdamse regentenklasse kritiek op de stadhouder. Handelsbelangen speelden daarin een rol, maar ook onenigheid over schepenenbenoemingen.⁴⁷ Het Amsterdamse regentenpatriciaat eiste meer zeggenschap en het recht een eigen koers te varen. De kwestie liep hoog op. De strijd speelde zich al snel af op het persoonlijke vlak. Het werd een hevige strijd tussen de stadhouder en de Amsterdamse regenten.

In pamfletten werd geprobeerd, net zoals dat rond 1672 gebeurde, de publieke opinie te bewerken. Govert Bidloo en Romeyn de Hooghe gingen daarbij opnieuw een samenwerkingsverband aan en werden – tezamen met beroespamflettist Ericus Walten (1663-1697) – belangrijke steunpilaren

Geïllustreerde titelpagina door Romeyn de Hooghe van: G. Bidloo, 's-Graavenhaage zegevierende ('s-Gravenhage, [1689]) (foto: UBA; Pfl. Lu 7a).

voor het orangistische kamp.⁴⁸ Bidloo schreef drie pamfletten waarin de berg Parnassos een centrale rol speelde. Het eerste pamflet was getiteld *Extract uyt de Politique Converentien, gehouden op Parnassus*. Het verscheen in 1690. Op de berg werden – terwijl Apollo een oogje in het zeil hield – allerlei discussies gevoerd. In feite stond in de Parnassos-pamfletten de strijd tussen de stadhouder en de Amsterdamse regenten centraal. Er werd positie gekozen voor de stadhouder. De Amsterdammers dachten abusievelijk dat Romeyn de Hooghe de schrijver van deze geschriften was en vuurden hun pijlen op hem af in hun verweerschrift *Vindiciae Amstelodamenses*. Verschillende pamfletten gingen over en weer in een hevige strijd.⁴⁹

In de pamflettenstrijd van 1689-1690 werkten Romeyn de Hooghe en Govert Bidloo nauw samen. Zij vormden een hecht schrijversteam. In dezelfde periode werd een tweetal belangwekkende boeken uitgegeven waaraan De Hooghe en Bidloo eveneens samen hebben gewerkt en waarin even nadrukkelijk partij werd gekozen voor Oranje.

Ik noem hier allereerst het geschrift *'s-Graavenhaage zegevierende* uit 1689. Het was een integrale weergave van de toespraak die Govert Bidloo op de dag van de kroning van Willem III en zijn vrouw Mary gehouden heeft in de Grote Kerk van Den Haag. Het moet voor Bidloo een geweldige eer zijn geweest deze lofrede – op dit belangrijke moment – te houden.

Nimmer vierde 's-Graavenhaage nadenkelijker dag voor zich zelve; roemwaardiger voor Holland; ontzachelijker voor de vyanden voor deezen vryen staat; gelukkiger voor Engeland; wenschelijker voor Europe en wonderlijker voor alle volkeren, dan deezen, op welken de hemel het hoofd en de heldedaaden van den zegerijken prins *Willem Henrik*, nevens de Goddelijke deugden van zijn Vorstelijke gemaal *Marie Stuart*, binnen Londen bebroond.⁵⁰

Bidloo had bijna moeite om zijn vreugde onder woorden te brengen: 'De vreugd, welke ons gantsche Land doet schaateren'.⁵¹ Belangrijke begrippen in de rede waren 'De Godsdienst en Vryheid, onwaardeerlijke panden!'⁵² In een gezwollen taal bezong Bidloo de militaire successen van Willem III op de Fransen: 'Ja *Koning Willem* is het, die de waereld, ten doel der France Razenyen staande, gered heeft'.⁵³ Bidloo besloot zijn tamelijk krijgshaftig verhaal met:

hoe zeer ik ook om vrede bid [...] het is heden de dag van Krooning en deelsgewijze belooning van den Vorst, dien het de Almagt tot het Wonder-

werk der herstelling van den Godsdienst, Vryheid en recht [...] gespaard heeft.⁵⁴

De titelprent bij *'s-Graavenhaage zegevierende* was van de hand van Romeyn de Hooghe waarop hij Willem III en Mary in hun koninklijke waardigheid afbeeldde. De Nederlandse leeuw had rust, de wereld lag aan zijn voeten, het Franse gevaar brandde in de haard. De prent en de inhoud van de toespraak zullen in publicitair opzicht ongetwijfeld hun functie hebben gehad in het promoten van de Oranjes.⁵⁵

EEN INTOCHT MET TRIOMFBOGEN

In februari 1691 keerde Willem III voor de eerste keer na zijn kroning in Engeland terug naar de Republiek. Romeyn de Hooghe en Govert Bidloo waren bij de organisatie van de blijde intocht van de koning-stadhouder in Den Haag betrokken. Al in december 1690 waren de voorbereidingen in volle gang. De Staten van Holland hadden een fors budget ter beschikking gesteld voor een grootse triomfboog en een spectaculair vuurwerk. Vanuit Engeland werd het Haagse enthousiasme verder opgestookt. De Hooghe kreeg de opdracht de 'triumfalia' bij de intocht te ontwerpen. Dat deed hij met grote inzet. Hij – evenals Bidloo – werden voor deze taak overigens vorstelijk betaald.⁵⁶

De komst van Willem III naar de hofstad werd nog in hetzelfde jaar in een in groot folio formaat uitgegeven plaatwerk herdacht. Govert Bidloo beschreef in zijn *Komste van zyne majesteit Willem III, koning van Groot Britanje* (1691) de feestelijkheden die ter gelegenheid van het koninklijk bezoek aan Den Haag hadden plaatsgevonden. Romeyn de Hooghe verzorgde het indrukwekkende plaatwerk in het boek. De politieke beeldtaal werd in de prenten uitputtend gepresenteerd. Al voor de intocht in Den Haag verschenen pamfletten met vertalingen en interpretaties van de Latijnse teksten en afbeeldingen op de erepoorten. Ook verschenen er gelegenheidsgeschriften of kortere beschrijvingen van een erepoort.⁵⁷ De propagandamachine werkte volop. De *Komste van zyne majesteit Willem III* geldt nog altijd als één van de belangrijkste geïllustreerde verslagen van intochten in de Noordelijke Nederlanden.⁵⁸

Het boekwerk werd opgedragen aan de Staten van Holland en Westfriesland. In zijn opdracht schreef Bidloo:

De aankomst van Willem III te Den Haag; gravure door Romeyn de Hooghe uit: G. Bidloo, *Komste van zyne majesteit Willem III. koning van Groot Britanje, enz in Holland* ('s-Graavenhaage, 1691) (foto: UBA; OF 65-27).

Deeze landen hebben, van den tijd af dat zy vry en op hen zelve waaren, in het begin van dit jaar, voor de eerstemaal, de eere genooten van een gekroone Vorst, haaren Stadhouder, te moogen ontfangen en wel Hem, die ter verlossing en reddering van verdrukte Volkeren in het algemeen en den vrijen Godsdienst in het bijzonder [...] in ons Vaderland en zijn geboorteplaats te rugge keerde.⁵⁹

Hier gaf Bidloo wederom zijn belangrijkste motieven voor zijn inzet voor Willem III: de redding van het land en de vrijheid van de godsdienst. Bidloo wilde 'die groote Vorst' dienen

die genoopt door verrukkende liefde tot zijn Vaderland, verlaatlende zyn rijken, rust en eygenbelang, om hen te beschermen, om den vryen Godsdienst te bevestigen en het heerschzuchtige geweld van Vrankrijk te bepaalen.⁶⁰

Bidloo gaf uitgebreide beschrijvingen van de iconografische betekenis van de verschillende door Romeyn de Hooghe ontworpen erepoorten die de stad sierden. Op de Buitenhof was de meest kostbare ereboog opgericht. Op de poort stond de biografie van Willem III afgebeeld. Ook hier was weer sprake van een diepe zinnebeeldige betekenis: 'Dussloeg ieder woord, of gevoegde zin, op eenig schilder- of beeldwerk'. Dit alles was ter meerdere eer en glorie van de koning:

Aan den Koning zegepraalende te waater en te lande grooter dan de ouden en boven alle helden te roemen in het dempen der dwingelandyen en het herstellen der gewenschter eeuwen met schepters legers vlooten wenschingen verheerlijkt gewaapend strydv aardig en ingehaald.⁶¹

ONVERDEELDE TROUW

In 1702 verscheen een laatste eerbetoon van Govert Bidloo aan zijn vorst. Het was het slotstuk van zijn onverdeelde trouw:

Elk mensch hebbe, uit *zijn Majesteits* overlijden, een voorbeeld, om Christelijken te leeren sterven.⁶²

Govert Bidloo en Willem III waren zeer op elkaar betrokken geraakt. De laatste levensperiode en de ziektes van de koning-stadhouder werden in het *Verhaal der laatste ziekte* uitvoerig beschreven.

Men kan zich echter afvragen waar de oranjegezindheid van Bidloo vandaan kwam en hoe diep die geworteld was. Immers, de band tussen Willem III en Bidloo was op het eerste gezicht niet vanzelfsprekend. Bidloo leidde een niet in alle opzichten voorbeeldig leven, als regent van de Amsterdamse schouwburg lag hij onder vuur en wist hij de Amsterdamse elite tegen zich in het harnas te jagen. Toch ligt juist hierin een verklaringsgrond voor de bijzondere relatie tussen Willem III en Bidloo. De Oranjeprins hield zijn beschermeling steeds weer de hand boven het hoofd en bracht zijn carrière in een stroomversnelling. Bidloo op zijn beurt stelde zijn retorische talent in dienst van Willem III. Samen met Romeyn de Hooghe werd hij een van de belangrijkste propagandisten en steunpilaren van de prins.

Hiermee is echter niet alles gezegd. Want de vraag blijft in hoeverre de keuze van Bidloo voor het kamp van de oranjegezinden werkelijk ideologisch bepaald was. Met andere woorden: hoe overtuigd oranjegezind was Bidloo zelf?

BRIEF
VAN DE
HEER RONJAT,

Eerste Chirurgijn van zijn laatst-
overleden

MAJESTEIT VAN ENGELAND,
WILLEM DE DERDE.

*Geschreven uit Londen aan seker Doctor
in de Medecijne, een van zijn goede
vrienden in Holland.*

Aanwysende de verkeerde conduite van de
Heer Bidloo, ten desen opsigt onderhouden.

Gedrukt naar de Coppe.

TOT LONDEN,
By HENRY RIBOTTEAU, Boock-
seller, in the Strand, overagainst
Bedford's-Buildings. 1703.

Titelpagina van *Brief van de heer Ronjat* (Londen, 1703), een kri-
tisch werk over het overlijden van Willem III (foto: UBA; O 62-
7865).

De historicus D.J. Roorda heeft al vroeg beschreven hoe in de tegenstelling tussen Oranje- en staatsgezinden ideologie minder belangrijk was dan daarvoor wel werd aangenomen. Verschillende groepen families voerden een harde strijd om macht en inkomsten. Ideologie was in dat alles van geringere betekenis.⁶³ Er was dan ook allerminst sprake van een uitgekristalliseerd gedachtegoed. Zeventiende-eeuwse orangisten waren veeleer informele groeperingen die georiënteerd waren op de stadhouder. Net als de staatsgezinden waren de aanhangers van de prins overwegend republikeinen.⁶⁴

Wanneer mensen als Romeyn de Hooghe en Govert Bidloo zich aansloten bij de oranjegezinden deden ze dat niet zozeer vanuit een bewondering voor de monarchale traditie (die in de Republiek overigens ontbrak) als wel vanuit een afkeer van het corrupte en oligarchische regentendom (met name in de stad Amsterdam).⁶⁵ De inzet van beide mannen voor het oranjekamp in de Amsterdamse pamflettenstrijd uit 1689-1690 is wat dat betreft tekenend.

Hier moet evenwel de doopsgezinde achtergrond van Bidloo ook worden meegewogen. Over het algemeen stonden doopsgezinden positief ten opzichte van het huis van Oranje. Men was nog altijd erkentelijk voor de steun die bijvoorbeeld Willem van Oranje in de zestiende eeuw aan de dopers gaf.⁶⁶ Doopsgezinden waren de eeuwen door dan ook steeds afhankelijk geweest van de bescherming van de Oranjes. In het algemeen zagen dopers de overheid als een dienaar van Gods die geëerbiedigd moest worden.⁶⁷

We zien dezelfde motieven terug bij Govert Bidloo. Hij benadrukte keer op keer dat de Oranjes garant stonden voor de vrijheid van godsdienst en voor de veiligheid van het land. Het is een voor doopsgezinden steeds weerkerend motief om de Oranjes te steunen: het huis van Oranje laat de doopsgezinden in vrijheid en vrede leven in het land. Er gaat een geschiedenis van eeuwenlange vervolging én van oranjebescherming achter deze woorden schuil.⁶⁸

Bidloo kan exemplarisch worden genoemd voor de sympathie die het merendeel van de doopsgezinden in de zeventiende eeuw had voor de Oranjes. Er was over het algemeen sprake van een onverdeelde trouw. Willem III werd gezien als beste garantie voor vrijheid (van godsdienst) en veiligheid (in de strijd tegen het Franse gevaar) van de Republiek. In het rampjaar 1672 zagen ook de doopsgezinden dat er werkelijk iets op het spel stond. Verschillende doperse groeperingen riepen in dat jaar op om hulp (kleding en schoeisel) aan de verdrukte soldaten van de Republiek te geven. Ook werden door doopsgezinden forse bedragen gedoneerd voor de verdediging van het land.⁶⁹

Het Frankrijk van de katholieke Lodewijk XIV had in de publieke verbeelding de plaats ingenomen van Spanje en werd als toonbeeld gezien van een

monarchale staat die de vrijheden van burgers vertrapte en de buurlanden bedreigde.⁷⁰ Bidloo werd niet moe juist dit in zijn literaire teksten te noemen. Dit begon al met de nieuwsprent uit 1673 waarin de bedreigde Hollandse dorpen werden beschreven, maar ging door in zijn latere geschriften, bijvoorbeeld in de *Komste van zyne majesteit Willem III*.

CONCLUSIE

Bidloo maakte deel uit van de entourage van Willem III en is door deze ruimschoots beloond, niet slechts financieel, voor zijn steun aan de oranjezaak. De glans van Oranje straalde ook op hem, zoals in een postume hulde werd opgemerkt:

Vorst Willem, van 's Mans schranderheid bewust,
Stelde in zijn zorg als Lijfarts, zich gerust,
Vertrouwde aan hem zijn kwaalen en gebreeken,
Tot hy in 't einde is in zijn' arm bezweken.⁷¹

Bidloo wist wat de *markt* vroeg en had een lucratieve samenwerking met graveur Romeyn de Hooghe. Samen vormden zij een krachtige publiciteitsmachine en steunpilaar voor het huis van Oranje. Willem III heeft positief meegewerkt aan het gunstige carrièreverloop van Bidloo. Er was sprake van een zekere vriendschappelijke vertrouwdheid tussen beide mannen. Of Bidloo's orangisme geheel en al ideologisch bepaald was, valt niet met zekerheid te zeggen. Twijfel blijft, hoe vreugdevol zijn dichtregels ook waren:

Groet hand aan hand
Den Koning van Brittanje,
De glorie van Oranje [...]
Wiens zegrijke Standaard
Keert het Frans geweld.⁷²

Een zeker opportunisme was Bidloo niet vreemd. Hij was (in de woorden van Jonathan Israel) een *Orangist republican*. Bidloo was ervan overtuigd dat de godsdienstvrijheid in de Republiek het beste gediend was met een Oranje aan het hoofd. Daarnaast bood Willem III de beste waarborg voor veiligheid van het land (ten opzichte van het katholieke Frankrijk). Bidloo stond bovendien kritisch ten opzichte van het regentendom (met name in Amsterdam). Bidloo's doopsgezinde achtergrond moet ten slotte worden meegewogen in

zijn beoordeling van Oranje. Hij was ervan overtuigd dat Willem III de beste garantie vormde voor relatief vrije godsdienst en veiligheid in het land. Hij was wat dat betreft exemplarisch voor de houding van zeventiende-eeuwse doopsgezinden ten opzichte van de Oranjes, een geschiedenis waarin oranje-protectie steeds weer aan de orde was. We kunnen dit alles kernachtig samenvatten in Bidloo's eigen woorden:

Terwijl men Beeld en Staf der Majesteiten ziet;
De Godsdienst, Vryheid, Recht en Wijsheid rust geniet.

NOTEN

- 1 G. Bidloo, *Verhaal der laatste ziekte en het overlijden van Willem III* (Leiden, 1702), 104.
- 2 Bidloo, *Verhaal der laatste ziekte*, 45.
- 3 Bidloo, *Verhaal der laatste ziekte*, opdracht.
- 4 W. Vasbinder, *Govard Bidloo en William Cowper* (Utrecht, 1948), 5.
- 5 Voor biografische details verwijs ik naar Vasbinder, *Govard Bidloo*, 4-8 en Rina Knoeff, 'Govert Bidloo (1649-1731). Onbemind maakt onbekend', in: Jetze Touber & Marjan Brouwer (red.), *De kaper, de kardinaal en andere markante Nederlanders; een nieuwe blik op het verleden in dertien levensverhalen* (Hilversum, 2010), 85-94, hier vooral 85-90.
- 6 Jonathan Israel, *Monarchy, orangism and republicanism in the later Dutch Golden Age* (Amsterdam, 2004), 13.
- 7 G. Bidloo, *'s-Graavenhaage zegevierende* ('s-Gravenhage, 1689), Op den titelprent.
- 8 Knoeff, 'Govert Bidloo (1649-1731)', 85-86. Zie over de interpretatie van de atlas: Rina Knoeff, 'Het kunstige, toch verderfelyke gestel': een cultuurhistorische interpretatie van de anatomische atlas van Govert Bidloo', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 32 (2006), 123-139.
- 9 John Landwehr, *Romeyn de Hooghe as book illustrator; a bibliography* (Amsterdam, 1970), 18.
- 10 Vasbinder, *Govard Bidloo*, 5-6.
- 11 Landwehr, *Romeyn de Hooghe*, 18.
- 12 Govert Bidloo, *Mengel poëzy; met konstplaatjes versiert* (Leiden, 1719), 225.
- 13 Vasbinder, *Govard Bidloo*, 4-5; Knoeff, 'Govert Bidloo (1649-1731)', 85.
- 14 John Landwehr, *Romeyn de Hooghe the etcher; contemporary portrayal of Europe 1672-1707* (Leiden, 1973), 62-64.
- 15 Inger Leemans, 'De viceroy van de hel: radicaal libertinisme', in: Henk van Nierop et al. (red.), *Romeyn de Hooghe; de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Zwolle, 2008), 32-47, hier vooral 46.
- 16 Henk van Nierop, 'Profijt en propaganda: nieuwsprenten en de verbeelding van het nieuws', in: Van Nierop, *Romeyn de Hooghe*, 66-85, hier vooral 85.
- 17 Zie: Piet Visser, *Sporen van Menno; het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie, 1996), 141; S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 489; Rina Knoeff, 'Het kunstige, toch verderfelyke gestel', 130 en 'Govert Bidloo. Anatoom 1649-1731', in: *Ge-doopt; vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland* (losbladige tentoonstellingscatalogus) (Amsterdam, 2011).

- 18 Knoeff, 'Het kunstige, toch verderfelyke gestel', 130.
- 19 'Lidmaatschapsregister van De Zon, 1686-1738' Stadsarchief Amsterdam, Archief van de VDGA, inv. nr. PA 877-35; met dank aan professor Piet Visser.
- 20 Bidloo, *Mengel poëzy*, 273-274.
- 21 Informatie verkregen via professor Piet Visser.
- 22 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van deze toneelconflicten: Knoeff, 'Govert Bidloo (1649-1731)', 88-89 en Leemans, 'De viceroy van de hel', 34.
- 23 Esther Mijers & David Onnekink (eds.), *Redefining William III; the impact of the king-stadholder in international context* (Hampshire, 2007), 1-13, hier vooral 1-3.
- 24 Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III; een politieke biografie* (Hilversum, 2001), 34-35.
- 25 Joris van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje; Dutch calvinism and the search for the social centre* (Kampen, 1993), 459.
- 26 Troost, *Stadhouder-koning Willem III*, 45-48.
- 27 Frits Broeyer, 'William III and the Reformed Church of the Netherlands', in: Mijers & Onnekink, *Redefining William III*, 109-123, hier vooral 109-110.
- 28 Simon Groenveld, 'William III as Stadholder: Prince or Minister?', in: Mijers & Onnekink, *Redefining William III*, 17-37, hier vooral 31.
- 29 Broeyer, 'William III and the Reformed Church', 118-119.
- 30 Alex Noord, 'Friso is 't cieraed van den mennoniet: orangisme onder doopsgezinden in de achttiende eeuw', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 37 (2011) 173-196, hier vooral 192.
- 31 Troost, *Stadhouder-koning Willem III*, 177.
- 32 Joris van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces; religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden, 2003), 103-104.
- 33 Jonathan I. Israel, 'William III and Toleration', in: Ole Peter Grell, Jonathan I. Israel & Nicholas Tyacke (eds.), *From persecution to toleration; the Glorious Revolution and religion in England* (Oxford, 1991), 129-170, hier vooral 169-170.
- 34 Vasbinder, *Govaard Bidloo*, 6-7.
- 35 Bidloo, *Verhaal der laatste ziekte*, 2.
- 36 Knoeff, 'Govert Bidloo (1649-1731)', 85.
- 37 Landwehr, *Romeyn de Hooghe the etcher*, 65.
- 38 Marijke Meijer Drees & Els Stronks, *Wat wonders, wat nieuws! de zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam, 2002), 101-102.
- 39 Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie; massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 2011), 140.
- 40 Henk van Nierop, 'Profijt en propaganda: nieuwsprenten en de verbeelding van het nieuws', in: Van Nierop, *Romeyn de Hooghe*, 66-85, hier vooral 71.
- 41 Van Nierop, 'Profijt en propaganda', 77.
- 42 C.H. Schlechte, 'Propaganda voor de prins: kunst als propaganda, propaganda als kunst', in: *De boekenwereld* V (1988), 5-19, hier vooral 16.
- 43 Zo maakte Romeyn de Hooghe onder andere in 1675 de titelprent bij Govert Bidloo's boek *Brieven der gemartelde apostelen*.
- 44 Van Nierop, 'Profijt en propaganda', 83.
- 45 Jeanine Otten, 'Biografie van Romeyn de Hooghe', in: *De boekenwereld* V (1988) 21-33, hier vooral 28.
- 46 Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 172.
- 47 Groenveld, 'William III as Stadholder', 32.
- 48 Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 175; Otten, 'Biografie van Romeyn de Hooghe', 29.

- 49 Voor een uitgebreide beschrijving van de pamflettenstrijd: Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 184-191.
- 50 Bidloo, 's-Graavenhaage zegevierende, 1.
- 51 Bidloo, 's-Graavenhaage zegevierende, 2.
- 52 Bidloo, 's-Graavenhaage zegevierende, 4.
- 53 Bidloo, 's-Graavenhaage zegevierende, 24.
- 54 Bidloo, 's-Graavenhaage zegevierende, 26.
- 55 Landwehr, *Romeyn de Hooghe as book illustrator*, 164-165.
- 56 D.P. Snoep, 'Haagse triumfalia voor Willem III – februari 1691', in: *De boekenwereld* V (1988), 35-41, hier vooral 35-36.
- 57 John Landwehr, *Splendid ceremonies; state entries and royal funerals in the Low Countries, 1515-1791. a bibliography* (Nieuwkoop/Leiden, 1971), 123-126.
- 58 Snoep, 'Haagse triumfalia', 41.
- 59 G. Bidloo, *Komste van zyne majesteit Willem III* ('s-Graavenhaage, 1691), Aan de eedele moogende Heeren.
- 60 Bidloo, *Komste van zyne majesteit*, 3.
- 61 Bidloo, *Komste van zyne majesteit*, 55.
- 62 Bidloo, *Verhaal der laatste ziekte*, 107.
- 63 D.J. Roorda, *Partij en factie; de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen, 1971), passim.
- 64 Van Nierop, 'Profijt en propaganda', 83.
- 65 Israel, *Monarchy, orangism, and republicanism*, 16-18.
- 66 Noord, 'Friso is 't cieraed', 176.
- 67 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 478-479.
- 68 Noord, 'Friso is 't cieraed', 194.
- 69 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 483.
- 70 Van Nierop, 'Profijt en propaganda', 83.
- 71 Johannes Schröder, 'Op de dichtkundige werken van den heere Govard Bidloo', in: Bidloo, *Mengel poëzy*, geen nummering.
- 72 Bidloo, *Mengel poëzy*, 160-161.

Doopsgezinde verzamelpunten

Martelaren en instrumenten*

ERNST HAMM

DOOPSGEZINDEN VERZAMELEN

In de Gouden Eeuw vormde de Nederlandse Republiek – vooral Holland – de belangrijkste stapelmarkt van de wereld, maar zoals *Centres and cycles of accumulation in and around the Netherlands during the early modern period* laat zien, waren de Lage Landen al de hele vroegmoderne periode een belangrijk economisch en cultureel verzamelpunt, met een breed netwerk en uitwisseling naar tal van andere verzamelpunten. Vooral Nederlandse dopers vallen op als het gaat om dit verzamelen en verspreiden, zowel wat betreft het hand in hand gaan van materiële en culturele ontwikkeling (en neergang), als door de reflectie op de godsdienstige en morele kant ervan. Doopsgezinden waren zeer succesvol in de verwerkende industrie en de handel en benutten de voordelen van technologische innovaties. Ook leverden zij – met name in de achttiende eeuw – belangrijke bijdragen aan de Nederlandse cultuur en het intellectueel klimaat door hun financiering van nutssociëteiten, hun handel in boeken, de tuinbouw en het bekostigen van een groot museum. Hoewel het leven als dissenter in een goeddeels calvinistisch land uitdagingen met zich meebracht, waren doopsgezinden diep verankerd in de Nederlandse economische ontwikkelingen en de verlichtingscultuur.¹

Dit artikel gaat over twee doopsgezinde verzamelpunten, één uit het hoogtepunt van de Gouden Eeuw en één uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Het eerste is een verzamelpunt van doperse martelaren, de *Martelaarspiegel*, oorspronkelijk uitgegeven in 1660. Het tweede verzamelpunt, uit de achttiende eeuw, was tot voor kort totaal over het hoofd gezien, hoewel het indertijd erg bekend was en recentelijk onder de aandacht is gebracht door wetenschapshistorici: het betreft een verzameling wetenschappelijke instrumenten bijeengebracht voor het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam en aldaar in gebruik.²

Wat kan een boek dat een overzicht biedt van verhalen van mensen die voor hun geloof zijn gestorven te maken hebben met een Seminariekabinet van wetenschappelijke instrumenten, waarvan vele speciaal vervaardigd werden door de beste instrumentmakers uit Amsterdam en Londen? Enkel dit: ze zijn beide verzameld door doopsgezinden. Hoewel deze twee verzamel-punten vanuit verschillende doelstelling en oorsprong tot stand kwamen en een verschillend traject doorliepen, vormen zij een waardevolle informatie-bron voor de doopsgezinde omgang met verzamelen; zij geven ook aan hoe Nederlanders in het algemeen hier tegenover stonden. Deze verzamelpunten geven inzicht in de wijze waarop kennis werd verspreid, een rustpunt vond, en hoe en waarom een verzamelpunt verdween; want de *Martelaarspiegel* is nog prominent onder ons, maar het door het Seminarie verzamelde kabinet van wetenschappelijke instrumenten is al sinds het begin van de negentiende eeuw uit beeld geraakt. Tenslotte kan aandacht voor verzamelen en verzamel-plaatsen zinvol zijn voor historici die vertekening wil vermijden die ontstaat als men het verleden leest door de bril van categorieën opgesteld in of na de Verlichting; dit zorgt bij doopsgezinden (calvinisten, katholieken en andere confessies) uit de zeventiende en achttiende eeuw voor een veel te scherp onderscheid tussen enerzijds het heilige, theologische en confessionele en anderzijds het seculaire, economische en wetenschappelijke. Wij kunnen de periode en de gebeurtenissen waar het om gaat beter begrijpen als onderdeel van brede historische processen, die uiteindelijk tegenstellingen veroorzaakten als 'wetenschap' en 'godsdienst', 'economie' en 'maatschappij'.

DOOPSGEZINDEN, *HET BLOEDIGH TOONEEL*, VERZAMELEN, LEGITIMATIE

Doopsgezinden komen voort uit de beweging van de wederdopers, ook wel de radicale of linkervleugel van de Reformatie genoemd, uit het begin van de zestiende eeuw in Zwitserland. Het vroege doperdom was een zeer diverse beweging, die zich snel verspreidde over verschillende delen van de Duitstalige wereld en de Lage Landen, waar Menno Simons, een Nederlandse katholieke priester, zich in 1536 bekeerde en een belangrijke leider werd van de vroege dopers; vandaar de naam 'mennisten'. Vanaf het begin had het doperdom in al zijn verschillende vormen een ander karakter dan het confessioneel geloof en iedere poging een geïdealiseerde versie van het doperdom als maatstaf voor alle varianten op te stellen is tot falen gedoemd. Toch zijn er een aantal groepskenmerken boven komen drijven: het biblicisme (vanwege het gebrek

H E T
BLOEDIGH TOONEEL
D E R
DOOPS-GESINDE,
E N
W E E R E L O O S E
C H R I S T E N E N .

Die / om het getuygenisse JESU hares Salighmaeckers/
geleden hebben / en geboude zijn / van CHRISTI tijde af /
tot dese onse laetste tijden toe .

Mitsgaders ,

Een beschrijvinge des H. DOOPS, ende andere stucken van den Gods-
dienst , door alle de selve tijden geoeffent .

Begrepen in Twee B O E C K E N .

Zijnde een vergrootinge van den voorigen MARTELAERS-SPIEGEL, ups
teze geloofswaerdige Chronicken / Aemoxien / Getuygenissen / &c.

D O O R

T. J. V. B.

Gedruckt tot DORDRECHT, by Jacob Braat ,

Voor Jacobus Savry , woonende in 't Kasteel van Gendt .
In 't Jaer 1660.

Titelprint van T.J. van Bragt, *Het bloedig toneel der doops-gesinde en weereeloose christenen* (Dordrecht, 1660).

aan een gemeenschappelijk kader van doorgegeven dogma's kreeg de Bijbel alle gezag); het pacifisme (Matthëus 5:33-34) dat niet gold voor alle vroege dopers maar bij velen belangrijk werd en zich verspreidde door de hele beweging; de weigering om welke eed dan ook te zweren (Matthëus 5:33-37); de volwassenendoop, slechts voor hen die ervoor kiezen. Het weigeren van de eed betekende in feite een verwerping van het staatsgezag. De afwijzing van de kinderdoop wijst op een sterk voluntarisme; dit bleek ook uit de afwezigheid van kerkelijke hiërarchie bij de dopers. Bovendien betekende de volwassenendoop een afwijzing van het gezag van die kerken (protestants en katholiek) die een door God gegeven gezag toeschreven aan aardse machten. Dit ontging de gezaghebbers niet; zij beschouwden het doperdom op zijn best als twijfelachtig, in het ergste geval als gezagsondermijnend. Dopers onderscheidden zich voorts omdat zij als christelijke groep vervolgd werden of uit veel christelijke staten werden verbannen, en één van de weinige dingen waar katholieken, anglicanen, calvinisten en lutheranen het in de eerste helft van de zestiende eeuw over eens waren, was dat wederdopers een gevaar vormden. Na decennia zeer zware vervolging tolereerde de Verenigde Provinciën tegen het midden van de jaren zeventig van de zestiende eeuw dopers en mennisten of doopsgezinden (letterlijk 'tot de doop gezind') zoals zij uiteindelijk werden genoemd; die vonden het op hun beurt prima dat het voor hen verboden bleef om overheids- en juridische ambten of politieke en militaire functies te bekleeden.³ Veel doopsgezinden gingen op het platteland wonen en werden boeren; andere settelden zich in steden en gingen de handel in. Dit bleek een goede zet, want de winden van het kapitalisme staken op en de Nederlandse Republiek zou in de zeventiende eeuw steeds meer de wind in de zeilen krijgen.

De *Martelaarsspiegel*, het werk dat zonder meer het belangrijkste en bekendste boek van de doopsgezinden is geworden, verscheen precies in de tijd dat de Gouden Eeuw in volle gang was. De auteur-samensteller-redacteur van het werk, Tieleman Jansz van Braght (1625-1664), was lakenhandelaar, prediker, oudste, levendige debater en had carrière gemaakt in Dordrecht, waar hij lid was van de zogenaamde Vlaams doopsgezinde gemeente. De volledige titel van de eerste uitgave van het boek, in 1660 in Dordrecht gedrukt, is..

*Het bloedigh tooneel der doops-gesinde, en wereloose christenen: die, om het getuygenisse Jesu hares salighmaeckers, geleden hebben, en gedood zijn, van Christi tijdt af, tot dese onse laetste tijden toe: Mitsgaders, een beschrijvinge des h. doops, ende andere stucken van den godsdienst, door alle de selve tijden geoeffent.*⁴

De *Martelaarsspiegel* bestaat uit circa 1300 kloeke foliopagina's en valt uiteen in twee delen: deel één behandelt de periode vanaf Jezus tot de vijftiende eeuw; het tweede, veel omvangrijker deel van 890 pagina's bestrijkt de zestiende en zeventiende eeuw en presenteert in feite een geschiedenis van dopperse martelaren. De belangrijkste wijzigingen in de tweede druk, in 1685 verschenen te Amsterdam, hebben niets met de tekst te maken (die is in wezen gelijk aan de eerste druk, afgezien van kleine toevoegingen aan het einde van deel twee over vervolging van Zwitserse dopers in 1671), maar met de toevoeging van 104 kopergravures door Jan Luyken (1649-1712), de beroemde Amsterdamse illustrator, graveur en dichter. De etsen, waarvan een aantal zeer gedetailleerd zijn, vormden een belangrijk middel om het boek toegankelijker te maken voor een breed publiek. Ten slotte stamt de titel waarmee het boek nu bekend is uit de ondertitel van de uitgave van 1685: *Het bloedig tooneel, of Martelaers spiegel der doops-gesinde of weereloose christenen*.⁵

Tallose drukken volgden, waarvan vele overvloedig gebruik maakten van de etsen van Luyken. Verkorte uitgaven verschenen in 1699, 1722, 1736 en 1769. De Leidse drukker Pieter van der Aa, een man met een goede neus voor zaken, gaf in 1712 de etsen van Luyken uit met bijschriften in het Frans en Engels,⁶ en in 1738 verscheen een Amsterdamse uitgave van de prenten. In de achttiende eeuw nam het aantal Nederlandse drukken af, terwijl juist op andere plaatsen – vooral in Noord-Amerika – de productie op gang kwam. De eerste Duitstalige uitgave verscheen in 1748 in Pennsylvania na vele jaren noeste arbeid en met zijn 1500 foliopagina's was dit vermoedelijk het grootste uitgeversproject uit de geschiedenis van de dertien koloniën. De Duitstalige uitgave vormde de basis voor de eerste Engelse vertaling – ook in Pennsylvania uitgegeven – uit 1837. Na de eerste vertaling verschenen er tallose Duits- en Engelstalige uitgaven, waaronder een Engelse editie uit 1886 die gebaseerd is op de Nederlandse uitgave uit 1660. De uitgave uit 1886 is op zijn beurt de basistekst geworden voor verdere Engelstalige uitgaven (ten minste een dozijn), waarvan de nieuwste nu in druk is en eenvoudig leverbaar. Volgens mijn telling zijn er vijftien Duitstalige edities, waarvan de laatste in 2005 verscheen in Canada. De meest recente Nederlandse uitgave, een herdruk van die uit 1685, verscheen in 1984 ter gelegenheid van het 200-jarig jubileum van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Vanaf 1984 zijn verkorte uitgaven of excerpten verschenen in het Russisch, Spaans, Frans, Chinees en Hongaars, en de complete Engelse tekst is *online* beschikbaar. Het boek vormt verder het onderwerp van een museale tentoonstelling,

getiteld *The Mirror of the Martyrs* die langs vele tientallen Noord-Amerikaanse mennonite nederzettingen trok en nu is ondergebracht in het Kauffman Museum te North Newton, Kansas. Het hart van deze tentoonstelling wordt gevormd door een dertigtal oorspronkelijke kopergravures van Luyken, die rond 1870 in Zuid Duitsland gevonden werden en na lange onderhandelingen, vermoedelijk voor flink bedrag gekocht zijn door een groep met de naam *Friends of the Martyrs' Mirror*. In 2010, bij het 350-jarig jubileum van de eerste druk, werd er een wetenschappelijk congres aan gewijd.⁷

Van Braght was beslist succesvol in het schrijven van een 'onvergankelijke geheugenisse der volstandige en salige martelaren'.⁸ Doordat het boek de verhalen bevat van een kleine 4.000 mensen die omkwamen door verdrinking, verbranding, ophanging, onthoofding, soms levend begraven werden of werden gekruisigd, verpieterden in kerkers of op allerlei wijzen werden gemarteld, vormt het een treffend denkmaal voor de hoge prijs die veel vroege dopers betaalden voor hun geloof. En al bladerend door de *Martelaarsspiegel* snapt men het tijdloze belang ervan voor doopsgezinden. We moeten echter niet denken dat het Van Braght louter om herinnering ging en in de gaten houden dat verzamelingen en verzamelplaatsen vele lagen en betekenissen hebben; een gedachte waar ik nog op terugkom.⁹

De editiegeschiedenis van de *Martelaarsspiegel* zou een lang artikel kunnen opleveren, maar is nu niet ons doel. Het indrukwekkende aantal uitgaven, bijna allemaal uitgekomen in plaatsen met veel doopsgezinden (met uitzondering van de versies uit Engeland), geeft aan hoe belangrijk dit boek was en is voor doopsgezinden of mennonites. Toch moeten we beseffen dat Van Braght geen doperse martyrologie opstelde of wilde verkopen, maar dat hij putte uit materiaal van zestiende en vroeg zeventiende-eeuwse voorgangers, alsmede uit eerdere bronnen en dat hij dit alles samenbracht en redigeerde. De *Martelaarsspiegel* is niet een compilatiewerk van een universitaire persoon, gangbaar onder vroegmoderne wetenschappers, maar kan gerust een geleerd werk genoemd worden; Van Braghts kennis van het Latijn, Grieks, Hebreeuws, Frans en Duits en zijn grote eruditie waren onmisbaar bij het verzamelen van verhalen over martelaren uit eerdere bronnen (waarvan vele min of meer geknipt en geplakt werden). Het is onrealistisch te denken dat een werk uit de zeventiende eeuw voldoet aan alle eisen van latere tijden, maar de algemene betrouwbaarheid van de *Martelaarsspiegel* wordt niet in twijfel getrokken.¹⁰

De dopers-menniste traditie van martyrologie valt terug te voeren tot *Het offer des Heeren*, een collectie brieven en liederen van martelaren die voor het eerst in 1562-1563 is verschenen; in 1599 waren er al elf drukken van. Naar-

mate er meer uitgaven kwamen nam het aantal martelaarsverhalen toe: in de eerste uitgave waren dit er 21, in de laatste 33. En het eerste liedboek bevat 135 liederen, tegen 179 in het laatste. Dit komt niet simpelweg doordat er meer materiaal gevonden was, want historische analyse van de verschillende versies maakt duidelijk dat de redacteurs van *Het offer des Heeren* een polemisch doel hadden: ze verzetten zich niet tegen katholieken of calvinisten, maar tegen andere doopsgezinden. De breuk tussen Waterlanders en de overige Nederlandse dopers in 1555-1557 en die tussen de Friese en de Vlaamse mennisten in 1566-1567 leidde ertoe dat Waterlandse en Vlaamse martelaren niet opgenomen werden door de (Friese) samenstellers van *Het offer des Heeren*.¹¹ *Het offer des Heeren* was in eerste instantie een boek voor devotie, geschreven voor wie eventueel leed en vervolging te wachten stond. De laatste terechtstelling van een doper in de Noordelijke Nederlanden vond plaats in 1574 in Leeuwarden; in de Zuidelijke Nederlanden was dit pas in 1597 het geval in Brussel. *Het offer* was een klein boekje in duodecimo in de eerste uitgave en gemakkelijk mee te nemen.¹²

Ook toen het niet meer nodig was om clandestien bijeen te komen en diensten te houden bleef men martelaarswerken uitgeven. Hans de Ries (1553-1638) stelde de *Historie der martelaren ofte waerachtighe getuygen Jesu Christi* samen, die in 1615 in Haarlem verscheen. Met meer dan 600 martelaren en 1000 kwartopagina's was het veel uitgebreider dan *Het offer des Heeren*. De Ries verzette zich tegen de almaar toenemende fragmentatie van de Nederlandse doopsgezinden door een bredere sortering aan doperse martelaren op te nemen; in 1600 waren er inmiddels Waterlanders, Oude Friezen, Jonge Friezen, Friezen, Oude Vlamingen, Jonge Vlamingen en Hoogduitsers, afgezien van nog kleinere afgesplitste groepen. De aanpak van De Ries bracht anderen met een beperktere visie ertoe hun eigen martyrologie samen te stellen. In 1631 gaf De Ries zijn laatste versie (een replek) uit onder de titel *Martelaers-spiegel* waarmee hij wilde laten zien dat de verschillen tussen dopers onderling minder belangrijk waren dan wat zij met elkaar deelden en wat hen onderscheidde van andere protestanten en katholieken. Dit standpunt is bondig samengevat door de historicus Brad Gregory:

Doperse martelaren behoorden tot kerken die telkens onderdrukt werden, niet tot kerken die vervolging rechtvaardigden.¹³

Van Braght vermeldt in deel twee van de *Martelaarspiegel* uit 1660 dat hij simpelweg de martyrologie van De Ries uit 1631 heeft overgenomen, waaraan hij inleidend materiaal, veel andere martelaren en verbeteringen heeft

Hans de Ries, oud LXVI (=66) jaren, geboren tot Antwerpen in het jaar 1553. Gravure uit ca. 1618 door Willem Jacobsz. Delff (foto: UBA; Pr. K 660c).

toegevoegd. Het nieuwe dat zijn werk onderscheidt van dat van voorgangers is – naast uitgebreidheid – vooral deel één, dat verhaalt over martelaren uit de eerste tot de vijftiende eeuw. De *Martelaarsspiegel* wordt op die manier niet langer slechts een verhaal over dopers, maar gaat over hun lijden als het laatste hoofdstuk in een veel langere traditie van christelijk lijden, ja, van Bijbels lijden en martelaarschap, want zo stelt Van Braght ‘de gantsche heylige Schrift, insonderheyd het oude Testament, byna niet anders dan een martelaers-boek [...] schijnt te wesen’. De *Martelaarsspiegel* vertelt de verhalen van martelaren, maar het boek heeft meerdere doelen; het spreekt ook van doperse overtuigingen en praktijken. Hierbij vergrootte Van Braght de brede benadering van De Ries en nam hij martelaren op uit alle menniste en nagenoeg alle doperse groepen. Het belangrijkste is echter dat hij de volwassenendoop een prominente plaats gaf. Deel één van de *Martelaarsspiegel* is ingedeeld in eeuwen en begint telkens met een relaas over ‘de heiligeoop’, gevolgd door een relaas over martelaren in iedere eeuw. Deel twee, dat nagenoeg geheel gevuld is met martelaren uit de zestiende eeuw, volgt hetzelfde patroon, alhoewel er nu maar één uiteenzetting over de doop is, als het ware voor de gehele eeuw, die wordt begeleid door een lange geloofsbelijdenis van rond 1600. De *Martelaarsspiegel* gaat in feite even veel over ‘het heylige doopsel, met het gene daer toe behoort’ als dat het een ‘historiale beschijving [is] van de heylige martelaeren, die, ter oorsaeck van het doopsel, ofte (generalijk) om het getuygenis van Jesu Christi geleden hebben’.¹⁴ In één belangrijk opzicht gaat de *Martelaarsspiegel* over legitimatie, een doel dat veel verzamelpunten delen, of het nu om privé-verzamelingen, musea of geschiedschrijving gaat. Want ook al lijken de volwassenendoop en de erbij horende afwijzing van de kinderdoop zestiende-eeuwse nieuwigheden, toch beweert Van Braght dat zij ‘successie’ (een zeer katholiek begrip) hebben, waarvan sporen naspeurbaar zijn door de hele geschiedenis van het christendom, met als hoofdargument dat de Bijbel geen ondubbelzinnige steun biedt aan kinderdoop, maar wel veel voorbeelden van volwassenendoop bevat. Met een soort augustijnse redenering stelt Van Braght dopers en de volwassenendoop voor als onderdeel van de ‘ware kerke’, de kerk ‘van God en van den hemel’, die nooit verward mag worden met de kerk ‘uyt den satan en van der aerde’.¹⁵

De *Martelaarsspiegel* benadrukt ook de geweldloze aard van het doperdom en van de ‘ware kerke’, wat al evenzeer een soort legitimatie is, hoewel de klemtoon hier iets anders ligt dan in het geval van de doop. Steeds na felle onderdrukking (of juridische stappen volgens de staat en de officiële kerken) van wederdopers, zoals na de Boerenoorlog van 1520 en de rampzalige be-

zetting van Munster, poogden dopers zich te distantiëren van zogenaamde munsterschen, bijvoorbeeld Jan van Leiden (ca. 1509-1536), die het zwaard opnam en erdoor om het leven kwam. Als een mantra wordt daarom de leus 'doopsgezinden zijn geen munsterschen' voortdurend herhaald in doopsgezinde literatuur uit de zeventiende en achttiende eeuw, en het is dus logisch dat munsterschen (die ook Amsterdam met geweld probeerden in te nemen en zaken als polygamie en gemeenschap van goederen propageerden) ontbreken in de *Martelaarsspiegel*, het uitgebreidste van alle menniste martelaarsboeken, evenals in ander martyrologie.¹⁶ Van Braght ontkent ten stelligste elk verband met 'munstersche [gelovigen ...] welkers fabelachtig geloove, leven en wandel, noit by de ware doops-gesinde is erkent geweest'. Van Leiden en zijn kliek behoorden tot degenen 'die de oorlogen toestaen, en voorgeven dat men sijn religie metten sweerde moet voortplanten, en beschermen', terwijl 'ware dopers' en doopsgezinden dit tegenspreken 'met hert, ziele en gemoed'.¹⁷ De laatste decennia hebben geschiedschrijvers vraagtekens geplaatst bij het zwart-wit onderscheid in Van Braghts epos. Een strakke scheidslijn tussen vroege dopers die bereid waren het zwaard te gebruiken voor het geloof en zij die dit niet wilden kan alleen gemaakt worden door het (achteraf) toepassen van latere maatstaven voor het doperdom.¹⁸ Hoogstwaarschijnlijk werd Van Braght door de vage en verwarde geschiedenis van het zeer vroege doperdom en door zijn helder besef van de fragmentatie van de Nederlandse doopsgezinden in de zeventiende eeuw (en misschien door het feit dat het doperdom strafbaar bleef in het Heilig Romeinse Rijk, hoewel er niet echt werd vervolgd) gemotiveerd om martelaren te verzamelen, waarmee hij doopsgezinden wilde voorhouden dat zij één waren door een gemeenschappelijk martelaarsverleden en een doperse identiteit die geweld afwees.¹⁹

Van Braght had daarnaast een polemisch doel, dat herkenbaar moet zijn geweest voor zeventiende-eeuwse Amsterdammers; zij hebben de *Martelaarsspiegel* ervaren als statement in de zogenaamde 'Lammerenkrijgh'. Dit betrof onenigheid rond 1650 en 1660 in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam 'Bij 't Lam' tussen lammisten, die een ruime opvatting hadden van het geloof en meer nadruk legden op de praxis (zoals de volwassenendoop) dan op belijdenissen, en behoudende zonnisten, die zich hielden aan specifieke 'confessies', waarin het geloof en de praktijk van doopsgezinden zorgvuldig omschreven werd. Toen doopsgezinden zich steeds meer aanpasten aan de hoofdstroom van het stedelijk leven, werd het 'confessionalisme', het maken van belijdenissen, een strategie voor het bewaren van de eigen identiteit. Zonnisten hadden mogelijk behoefte aan meer identiteit, want zij

Geïllustreerde titelpagina van H. de Ries, *Historie der martelaren* (Haerlem, 1615) (foto: UBA; OG 63-5724).

waren evenals lammisten door hun deelname aan de handel inmiddels volledig geïntegreerd geraakt. Het voorwoord en de inleiding van Van Braght op de *Martelaarsspiegel* zijn doordrongen van confessionalisme, en belijdenissen functioneren er evenals martelaarschap in de rest van het werk om doopsgezinden in een rechtstreekse lijn te plaatsen met de vroege kerk, vóór die Kerk van Rome werd. Deze nadruk op belijdenissen sloot expliciet mensen uit, en één daarvan was de lammiste voorganger Galenus Abrahamsz de Haan (1622-1706). Deze was behalve voorganger een belangrijke figuur in het collegiantisme, een beweging die de volwassenendoop beoefende, militaire dienst afwees en vond dat het evangelie gestalte moest krijgen door liefdadigheid en eenvoud. Het collegiantisme had weinig op met de talloze geloofsbelijdenissen die het doperdom poogden af te bakenen (en die een prominente rol spelen in de *Martelaarsspiegel*). Veel doopsgezinden waren actief in het collegiantisme en veel collegianten waren lidmaten van doopsgezinde gemeenten. Ondanks de mooie woorden van Van Braght over de gemeenschappelijke doperse erfenis – door allen gedeeld – speelde zijn nadruk op belijdenissen een rol bij een belangrijk schisma in de Amsterdamse lammistengemeente.²⁰

Tenslotte had de *Martelaarsspiegel* nog een ander doel, typerend voor de Gouden Eeuw. Van Braght was zelf nooit getuige geweest van martelaarschap en beweerde niet dat doopsgezinden opnieuw vervolgd zouden worden; hij was er zich van bewust dat het leven in Nederland ‘rustiger en comfortabeler’ was geworden dan ooit tevoren. Toch bleef hij volhouden:

Het zijn bedroefde tijden die wy beleven; ja gewisselijk is het nu gevaerlijker als in de tijd onser vaderen, die de dood om het getuygenis des Heeren beleden hebben.

Daarna ging hij voort met een jeremiade, want ‘als doen quam den Satan, door sijne dienaren openbaerlijk, ja op den klaren middag, als een grimmen den leeuw [...] maer nu komt hy als in den nacht, of in de schemeringe, in een onbekende, maer nochtans aengenaeme gedaente: doch loert tweesins op het verderf der zielen’.²¹ Meer dan ooit werden mannen en vrouwen betoverd door ‘lust des vlees, lust der oogen, en hoogmoed des levens’, een drievoudig kwaad dat zich openbaarde in ‘de werelt met hare wellusten’. Het lijkt zonneklaar dat Van Braght hier doelde op de overzeese handel met Indië, ‘die gantsch woeste en onbepaelde handelingen: die sich verre over zee, tot in andere deelen der werelt uytstrecken’ en een connectie legde met de kwalijkste vorm van uitbuiting: de slavenhandel: ‘andere te verkorten, en alsoo, beyde na ziele en lichaem te gelijk, van goederen ontbloot, en beroyt te worden’.

233

Ondertussen bouwde men in Nederland ‘veel groote kostelijke en vercierde huysen, treffelijk opgebouwde en getorende hofsteden, heerlijk beplante boomgaerden als paradijsen’. Dit was ongetwijfeld een sneer naar de doopsgezinde landgoederen langs de Vecht en het Spaarne of naar doperse grachtenpanden aan de Herengracht; de goudkust van Amsterdam. Het probleem waar doopsgezinden in de Gouden Eeuw mee te stellen hadden, was niet vervolging maar juist het verzamelen.²²

INSTRUMENTEN EN VERZAMELEN

Precies het soort verzamelen dat Van Braght afkeurde vinden we bij de natuurwetenschap van de vroegmoderne tijd en de Verlichting. Er is een oude, eerwaardige traditie die een verband legt tussen godsdienst (meestal een vorm van het protestantisme), de opkomst van het kapitalisme en de vroegmoderne wetenschap, vertegenwoordigd door onder andere Max Weber, Ernst Troeltsch, R.H. Tawney en Robert Merton. Onlangs nog heeft Harold Cook een connectie gelegd tussen het ontstaan van vroegmoderne geneeskunde, wetenschap en het verzamelen en verspreiden door Nederlanders meer in het algemeen. De handelseconomie en de daaruit voortvloeiende contacten tussen Indië en Europa via de Lage Landen zorgde onder andere voor de popularisering van nieuwe eet- en drinkwaren, rariteitenkabinetten, kunst en de waardering daarvoor, de opkomst van de connoisseur en het verzamelen in meer brede zin:

De intellectuele activiteiten die wij wetenschap noemen, kwamen voort uit de manier van kennen die het hoogst in trek was bij de handelaarsbestuurders van het stedelijke Europa.²³

Cook heeft weinig op met de stelling dat calvinisme of welke vorm van protestantisme of christendom dan ook een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van vroegmoderne wetenschap; het was eerder de hang naar luxe – afgekeurd door de *Martelaarsspiegel* – die één van de motoren vormde voor een nieuwe manier van beschrijven en kennen van de wereld. Hoewel doopsgezinden geassocieerd werden met ‘eenvoudig leven’, waardoor Nederlandse calvinisten bijna overdadig leken, waren ze actief in een economie die streefde naar luxe en specialisatie. Men hoeft slechts te kijken naar de belangrijke rol die een aantal doopsgezinde families speelde in de befaamde tulpenhandel van rond 1630.²⁴ Ondanks een verleden van vervolging en pesterijen in de

zestiende eeuw en een zekere marginalisering in de daaropvolgende eeuwen, waren doopsgezinden volledig geïntegreerde figuren geworden in de Nederlandse handelscultuur. Gaandeweg vormden sommigen een stedelijke elite die floreerde in de achttiende eeuw. Af en toe zien we bij Cook een te scherpe tegenstelling tussen aan de ene kant ‘protestantse geestelijken’, ‘rationele dogma’s’ en ‘studie en aanbidding van God en zijn wegen’ en aan de andere kant ‘natuurkennis’, ‘nieuwe waarden van de handel’ en ‘feiten laten spreken’. Een dergelijke benadering sluit misschien aan bij het huidige levensgevoel, maar doet geen recht aan de zeventiende en achttiende eeuw. Overtuigender is de aandacht van Cook voor ‘een cultuur van religieuze vroomheid in plaats van doctrines, van uitstekende onderwijsinstellingen, hand in hand met intensieve handelsactiviteit’; een verwijzing naar Carolus Clusius (1526-1609) die ook opgaat voor doopsgezinden, omdat zij het ondanks al hun onderlinge twisten eens waren over de noodzaak van een vroom leven en geen tegenstelling zagen tussen vroomheid, handel en onderwijs.

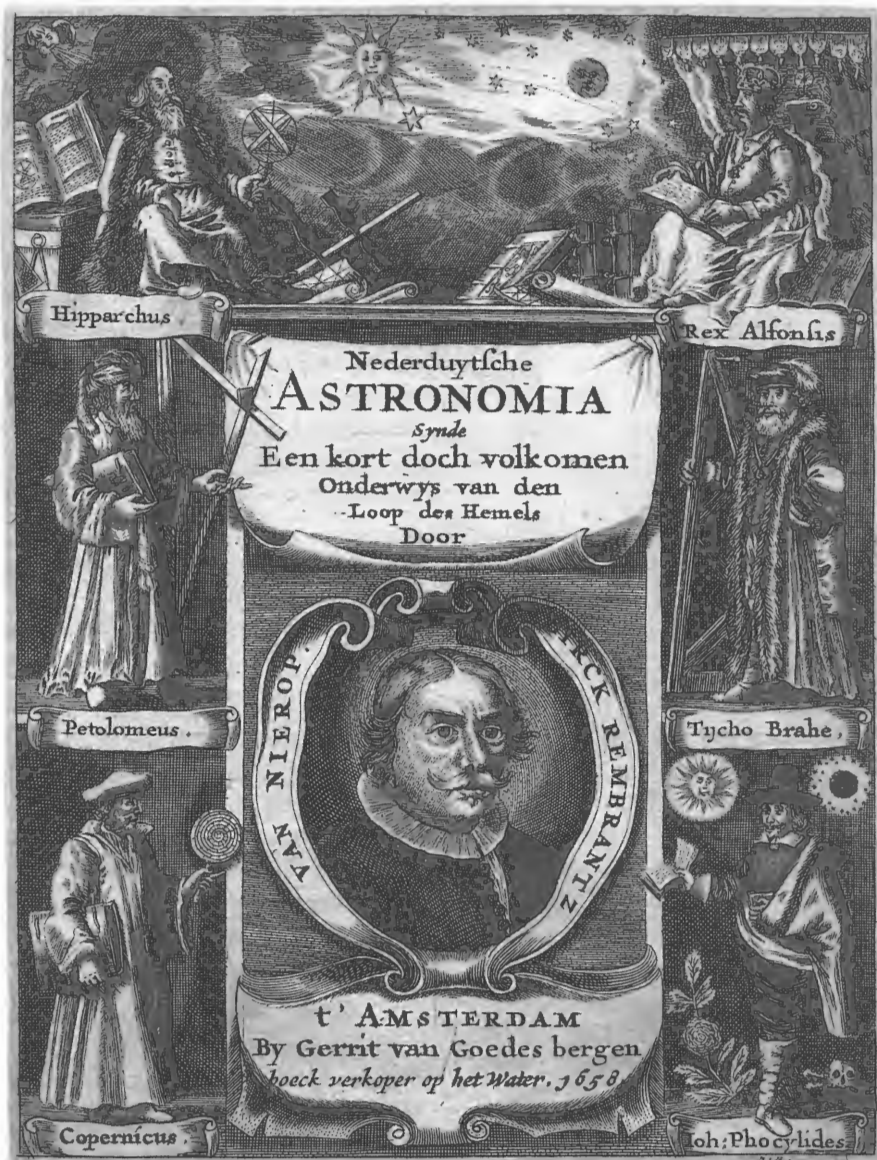
Precies in dit spanningsveld kwam het tweede verzamelpunt tot stand dat in dit artikel wordt behandeld: een kabinet van natuurkundige instrumenten, bijeengebracht door het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam. Het Seminarie, in 1735 opgericht, begon in 1761 een behoorlijk aantal instrumenten te verzamelen voor colleges in experimentele filosofie (of proefkundige natuurkunde / wijsbegeerte). Dit kabinet is niet bewaard gebleven in een negentiende-eeuws museum; het enige spoor dat het achterliet is een veilingcatalogus. Tot voor kort werd deze catalogus over het hoofd gezien, alhoewel hij opgenomen en beschreven is in een inventarislijst van een eeuw geleden.²⁵ De catalogus vermeldt allerlei luchtpompen, magneten, elektrische generatoren, Leidse flessen, telescopen, microscopen, optische instrumenten, weegschalen, en veel parafernalia die erbij hoorde, alsmede draaibanken en allerlei mechanische apparaten. Er was zelfs een kast voor het kabinet, die tevens in de veiling werd aangeboden.

We hebben het hier niet over het enige Seminarie met een dergelijk kabinet. Het in 1663 opgerichte Quebec Seminarium begon later in de achttiende eeuw instrumenten te gebruiken bij het doceren in de natuurfilosofie (ze waren eigendom van de docenten), en ging aan het begin van de negentiende eeuw systematisch verzamelen, waarbij in 1806 een ‘museum’ tot stand kwam dat uitgroeide tot natuurkundig laboratorium. Het Adellijk Jezuïeten Seminarie te Madrid begon in 1755 les te geven in natuurfilosofie, en bezat eveneens een kabinet voor natuurkunde, dat waarschijnlijk iets ouder was dan dat van de doopsgezinden. Toch waren die stukken verder dan de jezuïeten

in Madrid, ook al stond de natuurwetenschap in Spanje en de Lage Landen dichter bij elkaar dan men misschien zou verwachten.²⁶ Ik heb niet kunnen ontdekken of een ander Nederlands Seminarie van welke confessie dan ook een natuurkundig kabinet bezat. Omdat achttiende-eeuwse kabinetten vaak privé-bezit waren en het gebruikelijk was dat professoren zelf instrumenten verzamelden voor hun colleges, ligt het voor de hand dat er maar enkele Nederlandse universiteiten waren met een natuurkundige kabinet: Groningen, Franeker, Leiden en Utrecht.²⁷ Dit alles roept de vraag op: wat moest het Doopsgezind Seminarium met een natuurkundig kabinet?

Anders dan je zou verwachten, is er weinig aanwijzing dat fysico- of natuurlijke theologie een belangrijke of formele plaats had aan het Doopsgezind Seminarium. Onderzoek naar achttiende-eeuwse examens bracht een verbaazingwekkend gering aantal studenten aan het licht dat zich bezighield met fysicotheologische vragen.²⁸ Voor zover er een onderscheid te maken valt tussen fysicotheologie en natuurfilosofie in de achttiende eeuw wordt in de catalogi van de Seminariebibliotheek tevergeefs gezocht naar titels uit de eerste categorie, bijvoorbeeld naar het bekende werk van Johannes Florentius Martinet, *Katechismus der natuur* in vier delen (Amsterdam, 1777-1779). Maar Martinet was een calvinistisch theoloog, een traditie die dopers wegzette als ongelovigen die bekeerd moesten worden, en dus is het verklaarbaar dat zijn boek ontbreekt.²⁹ Prominente natuurfilosofen daarentegen waren goed vertegenwoordigd: Isaac Newton, Gottfried Wilhelm Leibniz, Georges-Louis Leclerc de Buffon, Willem Jacob 's-Gravesande, Nicolas Malebranche, Christiaan Huygens en René Descartes waren allemaal aanwezig, alsmede meer omstreden werken van auteurs als Thomas Hobbes, Bernard Mandeville, Baruch Spinoza en vele anderen.³⁰

Om beter te begrijpen waarom het Doopsgezind Seminarium instrumenten wilde verzamelen, moeten we eerst nagaan waarom er überhaupt een Seminarie was. Tot het midden van de zeventiende eeuw namen Nederlandse doopsgezinden getalsmatig sterk toe; pas daarna, toen velen in de hoofdstroom opgingen, begon hun aantal af te nemen. In tegenstelling tot Portugese of Duitse Joden, lutheranen, katholieken en andere religieuze minderheden in Nederland hadden doopsgezinden geen (extern) reservoir aan predikers en leraren. De nood was hoog, vooral omdat men steeds meer de praktijk overnam van de calvinistische meerderheid om predikers te betalen, terwijl van deze verwacht werd dat zij geschoold waren.³¹ Een Seminarie was nodig en Galenus Abrahamsz. de Haan gaf er de aanzet toe. Misschien ligt de oudste notitie hieromtrent in de archieven van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, uit 5 december 1689 (lang voordat in 1735 het Semi-

Geïllustreerde titelpagina van D.R. van Nierop, *Nederduytsche astronomia* (Amsterdam, 1658) (foto: UBA; Pr. K 637).

narie officieel werd opgericht), waarin te lezen valt dat Galenus jongeren op zal leiden tot predikers. Opmerkelijk is dat deze korte notitie duidelijk stelt dat leerlingen uit de eigen en andere gemeenten onderricht krijgen in ‘onze algemeene moderate doopsgezinde gronden’.³² Zelfs in het vroegste begin was het Doopsgezind Seminarium uitgesproken over de basiswaarden, zowel wat betreft de keus van de leraren als in de doelstelling om toekomstige leraren een gematigde vorm van geloof bij te brengen; een geloof dat zich niet wenste af te zonderen van de Nederlandse samenleving.

Galenus had al door zijn opleiding en beroepskeuze interesse voor natuurkennis. Hij was te Zierikzee in Zeeland geboren en ging in 1622 in Leiden geneeskunde studeren. In 1646 werd hij arts te Amsterdam, want vanwege zijn doperse afkomst was een studie theologie aan een Nederlandse universiteit onmogelijk. In 1648 werd hij niettemin verkozen tot prediker in de Amsterdamse gemeente ‘Bij ’t Lam’. Hij bleef werkzaam als arts naast zijn gemeentewerk en verdiepte zich, om een ingewikkeld mengsel van commerciële en theologische redenen, in de alchemie.³³

Galenus was maar één van de vele dopers die zich aangetrokken voelde tot de natuurfilosofie, natuurlijke historie, sterrenkunde, geneeskunde en andere takken van natuurlijke en proefkundige kennis. Er zijn opmerkelijke voorbeelden van zeventiende-eeuwse doopsgezinden die met natuurfilosofie bezig waren, en één van de boeiendste is Dirk Rembrandtszoon van Nierop (1610-1682), een schoenmaker alias wiskundegenie, heliocentrist en cartesiaan, volledig autodidact en opsteller van talloze almanakken, werken over navigatie, rekentabellen en natuurfilosofische werken. René Descartes verbaasde zich over het niveau van Van Nierop en over het hoge peil van het intellectuele leven in de dorpen in dat deel van Holland in het algemeen, die ‘even vruchtbaar zijn in het voortbrengen van filosofen als grote handelssteden’.³⁴ Govard Bidloo (1649-1713) wist als een van de eersten het verbod te omzeilen op doopsgezinde universitaire docenten en werd professor anatomie en geneeskunde te Leiden. Rina Knoeff heeft aangetoond dat zijn beroemde anatomische atlas een duidelijk doopsgezind stempel draagt: de deugd van het lijden komt erin aan bod, zoals eerder door martelaren verbeeld in de etsen van Luyken uit de *Martelaarsspiegel* van 1685.³⁵ Nicolaas Bidloo (1670-1734), een neef van Govard, werd hofarts van Peter de Grote. Galenus was trouwens niets bijzonders met zijn dubbele baan als arts en prediker, want artsenij vormde vaker een bron van inkomsten voor lekenpredikers en bood bruikbare kennis voor wie een gezond lichaam wenste te koppelen aan goede moraliteit. Sommigen studeerden geneeskunde als opstap naar een bete-

re kennis van de natuur, bijvoorbeeld Martinus Houttuyn (1720-1798), die na een studie te Leiden als arts werd ingeschreven in het Amsterdamse gilde, maar zijn tijd goeddeels besteedde aan ‘natuurlijke historie’, het verzamelen van een rariteitenkabinet en veelvuldig publiceren, van bijvoorbeeld een zeer uitgebreide (37-delige) natuurlijke historie op basis van de indeling van Linnaeus (soms verkeerd gecatalogiseerd als een Nederlandse vertaling van de werken van Linnaeus). Veel van Houttuyn’s werk werd uitgegeven door zijn onvermoeibare neef Frans Houttuyn (ca. 1719-1765), doopsgezinde eigenaar van de boekwinkel ‘Isaac Newton’.³⁶

De betrokkenheid van doopsgezinden bij de Amsterdamse boekenhandel, als uitgevers en verkopers, zorgde ervoor dat zij een belangrijke rol speelden in het bevorderen van wetenschap en verlichte waarden meer in het algemeen. Te denken valt aan doopsgezinden die, afgezien van Galenus, betrokken waren bij de collegianten. Ongetwijfeld was Spinoza de beroemdste figuur die met de collegianten omging; nadat hij uit de Portugese synagoge gezet was, vond hij financiële steun en support bij doopsgezinde collegianten. Jarig Jelles († 1683), Amsterdamse lammist, collegiant en welvarend handelsman betaalde de uitgave van Spinoza’s commentaar op Descartes; Jan Rieuwertsz. (1616-1687) gaf zijn postume werken uit, met een voorwoord van Jelles; Simon Joosten de Vries (1633/4-1667) gaf hem een stipendium; Jan Hendrik Glazemaker (1620-1682) vertaalde een aantal werken van Spinoza alsmede alle belangrijke werken van René Descartes.³⁷ Al deze ontwikkelingen tezamen vormden een beweging die doopsgezinden zo niet geheel richting hoofdstroom dreef – waarvan zij uitgesloten waren zolang zij geen openbaar ambt mochten bekleden – maar waardoor de isolatie toch steeds meer wegviel en men in contact kwam met natuurwetenschap. Galenus, Bidloo, Martinus en Frans Houttuyn en anderen waren dan wel eenlingen, ze kunnen worden gezien als representanten van een ontwikkeling die doopsgezinden doormaakten, namelijk als deelnemers aan de gematigde Nederlandse Verlichting, gedragen door een stedelijke, commerciële elite (niet van adel), die religieuze verschillen overbrugde en het doel omhelsde van zedelijke, maatschappelijke en economische verbetering.³⁸ De vele zelfstandige sociëteiten voor de bevordering van de natuurwetenschap die Nederland in de achttiende eeuw kende, speelden een belangrijke rol in dit streven, en doopsgezinde deelname aan achttiende-eeuwse zucht naar kennis, ook aan het Seminarie, moet in deze context worden geplaatst.³⁹

Een voorbeeld van directe betrokkenheid van doopsgezinden bij het vergaren van natuurkennis is het verzoek in 1718 van een groep Amsterdamse

doopsgezinden aan Daniel Gabriel Fahrenheit, die kort tevoren in de stad was aangekomen uit Gdansk, om hen tegen vergoeding les te geven in de experimentele fysica. In een brief aan Herman Boerhaave noemt Fahrenheit deze reeks lezingen, onlangs gegeven aan een groep ‘doopsgezinde liefhebbers’.⁴⁰ Een gedetailleerd stel aantekeningen van de lezingen in de Universiteitsbibliotheek van Leiden laat zien aan dat zij gingen over optica, hydraulica en hydrostatica, onderwerpen die erg populair waren in de achttiende eeuw.⁴¹ Zulke experimentele lezingenseries gingen vaak over onderwerpen als ‘mechanica, magnetisme, sterrenkunde, hydrostatica, pneumatiek, warmteleer, optica, elektriciteit en scheikunde’, allemaal ‘opvallend geliefd door de hele achttiende eeuw heen’.⁴² In de prospectus voor de doopsgezinde lezingen van Fahrenheit in 1720-1721 wordt de tweedelige *Physices elementa mathematica* (Leiden, 1720-1721) van Willem Jacob ’s-Gravesande opgegeven als tekstboek.⁴³ In dit werk (in 1720 door Desaguliers vertaald uit het Latijn) neemt ’s-Gravesande een methode over – expliciet toegeschreven aan de Engelsen – waarbij apparaten worden gebruikt voor ‘het doen van experimenten’ om de principes van de natuurfilosofie aan te tonen. Wiskundige demonstraties zijn abstract en moeilijk, merkt hij op, maar experimenten plaatsen de conclusies ‘voor het oog’.⁴⁴

Het ligt voor de hand dat de Fahrenheit-lezingen maar ook ’s-Gravesande’s tekstboek gematigde doopsgezinden aansprak; velen waren werkzaam in het Amsterdamse zakenleven en bewogen zich in kringen waar het niet ongevoen was om goed of uitstekend op de hoogte te zijn van allerlei natuurkennis, zoals geneeskunde, natuurlijke historie of natuurfilosofie. Proefkundige wijsbegeerte sprak zowel wiskundig onderlegde als minder geschoolde personen aan, want deze experimenten openbaarden Gods wetmatigheden in de natuur. Zulke kennis was nuttig voor de waardering van Gods wijsheid en om door de ontdekte wetmatigheden het dagelijks leven te verbeteren. Het eerste is een duidelijk theologische vorm van nut, en zoals te verwachten valt vinden we die prominent in het voorwoord van *Physicis elementa mathematica*; het laatste is echter niet minder theologisch, want het heeft te maken met de goddelijke orde van de natuurlijke wereld, ten dienste van de mens. De optische demonstraties van Fahrenheit leverden meer inzicht op in het gezichtsvermogen, dat vaak weer verbonden werd met wijsheid en inzicht.

Zijn demonstraties over hydrostatica en hydraulica waren nog praktischer van aard en duidelijk relevant voor Nederlanders, want ze gingen over ‘het principe van zuigwerking en drukpompen, sifons, kunstige waterbronnen [en] waterwerken’.⁴⁵ Er was lef nodig om Nederlanders de principes van wa-

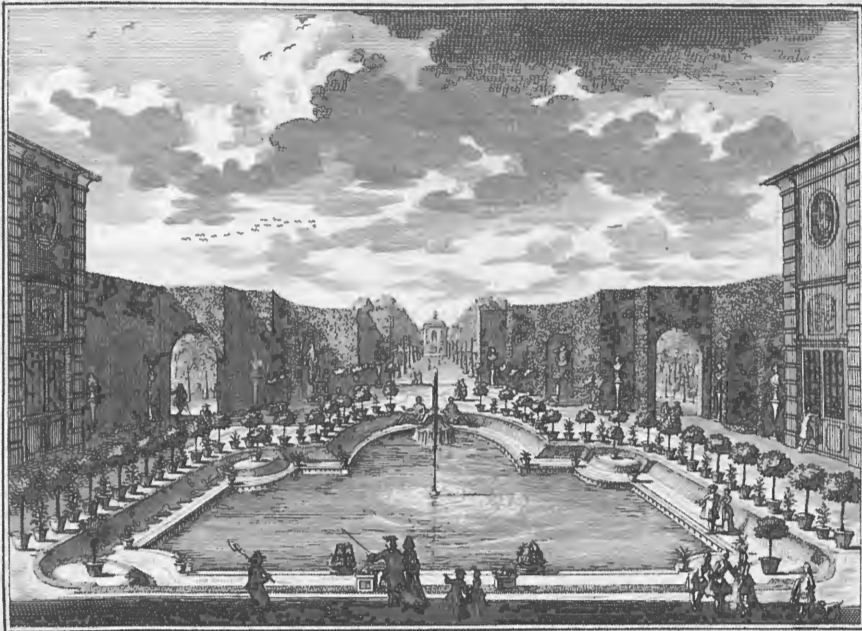
terwerken uit te leggen, maar Fahrenheit was afkomstig uit Gdansk, een gebied waar Nederlandse doopsgezinden halverwege de zestiende eeuw waren komen wonen en dat zij drooggelegd hadden, en dus beseftte hij hoe belangrijk zulke zaken waren. Deze kennis was nuttig en kon het leven in de Nederlanden – vooral in Holland – maken of breken. Zij kon daarnaast – op geheel andere wijze – gebruikt worden bij het ten toon spreiden van de sociale en zedelijke waarden van rijke doopsgezinden uit de handel en de industrie. Achttiende-eeuwse watertechniek, waaronder stoom, bracht rijke Nederlanders ertoe om grote, mooi ontworpen tuinen aan te leggen. Een prachtig voorbeeld van een dergelijk ‘arcadische landschap’ was Zijdebalen, de tuin van de doopsgezinde zijdebewerker David van Mollem (1670-1746). Zijn huis en zijdefabriek aan de Vecht bij Utrecht maakten deel uit van een gebied dat de ‘menniste hemel’ genoemd werd, vanwege de vele landgoederen van rijke doopsgezinden. Jacob van Mollem (1623-1699) – Davids vader – had het terrein gekocht om de waterkracht die er was te benutten voor een zelfgebouwde zijdemolen. Hij gebruikte een eigenhandig ontworpen machine die balen ruwe zijde kon ontrollen, wat eertijds veel mankracht had geleverd. David zette het bedrijf van zijn vader voort, maar legde ook aan het begin van de achttiende eeuw voor veel geld een mooie tuin aan. De promenades, grotten, vijvers, oranjerie, bruggen, het paviljoen en theater van deze tuin, alles in geometrische vormen aangelegd met behulp van perspectief om de illusie van een nog grotere oppervlakte op te wekken, was in feite een enorme uitstallkast waarin natuurlijke historie, bijbelse zinnebeelden en industriële technologie zij aan zij stonden. Vooral de waterwerken waren opvallende kunstig en stuwden grote fontein, wat vrij zeldzaam was in een land waar lastig aan waterdruk was te komen.⁴⁶ Deze tuin vormde ook een spectaculair voorbeeld van iets waar Nederlandse doopsgezinden, net als hun calvinistische broeders huiverig voor waren: het verzamelen. In de context van burgerlijk verzamelen, handelscultuur en een goed gevoel voor nuttigheid (zowel industrieel als theologisch) lijken de Fahrenheitlezingen over proefkundige wijsbegeerte erg veel op de ‘publieke wetenschap’ en de tendens tot verbetering die Larry Stewart treffend heeft beschreven in zijn relaas over het Groot-Brittannië van Newton.⁴⁷

Nu we weten dat veel mensen bij de Fahrenheitlezingen vermoedelijk lid waren van de Amsterdamse lammistengemeente, wordt de formele oprichting van het Doopsgezind Seminarium in 1735 begrijpelijker. Het was belist niet de eerste keer dat doopsgezinden een vorm van hoger onderwijs nastreefden en ook geen instelling van een kerk die buiten het stedelijk leven

stond. Het Seminarie werd opgezet om aan een duidelijk omschreven behoefte te voldoen, namelijk predikanten opleiden met ‘gematigde’ doopsgezinde overtuigingen. De oprichtingsakten van het Seminarie geven expliciet aan dat het enige doel was om jongeren voor te bereiden voor de prediking in doopsgezinde gemeenten, en dit bleef zo tot diep in de negentiende eeuw.⁴⁸ Het Seminarie stond open voor doopsgezinden uit het hele land (en wellicht ook van elders), maar het werd in de achttiende eeuw geheel betaald door de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam van de lammisten, waar veel rijke Amsterdamse kooplieden lid van waren. Dit was ook de gemeente waar Galenus actief was en die veel banden had met collegianten. Er waren andere doopsgezinde gemeenten in de Republiek, bijvoorbeeld in Haarlem, Utrecht en elders, die erop leken, maar vanwege het Seminarie kreeg de Amsterdamse gemeente veel meer invloed op het doopsgezinde leven in het land. We zagen verder dat veel Amsterdamse doopsgezinden belangstelling hadden voor natuurfilosofie en sommigen zelfs bereid waren te betalen voor bijzondere lezingen. Misschien is het toeval, maar er moet op gewezen worden dat de Fahrenheitlezingen begonnen in het jaar dat er niet langer natuurfilosofie gedoceerd werd aan het *Atheneum Illustre*, de voorganger van de Universiteit van Amsterdam (het vak werd tussen 1717 en 1779 niet gedoceerd).

Men kan zich afvragen waarom niet van begin af aan een vorm van natuurfilosofie werd gegeven aan het Seminarie, omdat veel doopsgezinden raakvlakken hadden met geneeskunde, natuurlijke historie, natuurfilosofie en proefkundige wijsbegeerte. Een deel van het antwoord is mogelijk dat de Fahrenheit-lezingen het begin vormden van reguliere semi-institutionele natuurfilosofische bijeenkomsten. Het is niet zeker of de bijeenkomsten sinds 1718 onafgebroken plaatsvonden, maar in 1759 merkte een Zweedse bezoeker op dat doopsgezinden op maandagavond bijeenkwamen om natuurfilosofische onderwerpen te bespreken, en dat op de avond die hij bezocht een lokale voorganger, Klaas de Vries, optische uitleg gaf over het gezichtsvermogen.⁴⁹ Misschien had natuurfilosofisch onderricht geen prioriteit aan het Seminarie zolang deze lezingen gegeven werden.

In 1761 veranderde dit, toen De Vries (van de opticalezing) door het Seminarie werd aangesteld om in deeltijd niet zozeer natuurlijke historie, geneeskunde of andere natuurfilosofie te doceren, maar specifiek de ‘proefkundige wijsbegeerte’. Om dit initiatief mogelijk te maken beloofden achttien rijke leden van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam een ‘vrijwillige gave’ te schenken van ieder *f* 300 of *f* 600; in totaal *f* 8100, om instrumenten te kopen voor het ‘doceren van proefkundige wijsbegeerte’ (Collegium Phy-

*De SY-BAALEN; van binnen, over de Kew
naer agteren op het Cabinet te sien.*

*Le SY-BAALEN par dedans . regardant par
derriere essus Le Bassin sur Le Cabinet.*

5

De tuin van Zijdebalen, de luthof van David van Mollem. Gravure door Daniel Stoopendaal uit Claas Bruin, *De Zeegepraalende Vecht* (Amsterdam, 1719) (foto: UBA; OF 80 35).

sicum Experimentale). Wij weten niet hoe dit bedrag bijeengebracht is, of het een algemeen verzoek om financiële steun betrof of om een richtbedrag ging, en of de geldschietters, die ieder eigenhandig tekenden, zelf het initiatief namen. Een klein aantal van hen had zelf een kabinet en allen waren uit rijke families afkomstig of door een huwelijk daaraan geparenteerd. De meesten waren kooplieden, zijdehandelaren, bankiers of zakenlieden; sommige families hadden zeer grote huizen aan de Herengracht, aan de Vecht of aan het Spaarne. Voor zover ik heb kunnen vaststellen, verdiende geen van hen zijn brood met natuurwetenschap of geneeskunde; het is echter wel mogelijk dat sommigen hier iets van wisten en zelfs goed op de hoogte waren van bepaalde soorten technologie die met hun bedrijf te maken had.⁵⁰ De Vries doceerde proefkundige wijsbegeerte tot zijn overlijden in 1766; daarna werd het vak van 1766 tot 1786 gegeven door Heere Oosterbaan, van 1786 tot 1800 (èn van 1811 tot 1823) door Jan van Swinden en van 1800 tot 1811 door Gerrit Hesselink.

Wat de instrumenten betreft: het verzamelen ging voorspoedig. De boekhouding van het Seminarie toont aan dat in 1762 meer dan *f* 4000 werd uitgegeven aan instrumenten, veel meer dan in de daaropvolgende jaren. De instrumenten werden gekocht bij de kundige Amsterdamse instrumentmaker Adam Steitz, bij Jan Paauw jr. uit Leiden, of bij John Cuthbertson, de chique Engelse instrumentbouwer, die van 1768 tot rond 1790 in Amsterdam woonde. Oosterbaan deed een slimme zet door Cuthbertson te vragen een elektriseermachine te bouwen, de eerste van een al snel beroemde serie, waarvan de mooiste gebouwd werd voor Teylers Museum te Haarlem. Niets toont beter de toewijding van het Seminarie aan de proefkundige wijsbegeerte dan dit natuurkundig kabinet, dat zijn gelijke niet kende in Amsterdam en waarschijnlijk even uitgebreid was als enkele universiteitskabinetten – de beroemdste was Leiden – en ze misschien zelfs overtrof, hoewel het mogelijk is dat een enkel kabinet in de buurt kwam, zoals dat van het Haagse weeshuis, onderhouden door de Stichting Van Renswoude, bij Leiden.⁵¹ Het Seminarie verzamelde instrumenten, maar dit was niet om het verzamelen alleen. Vermoedelijk trokken studenten van het Seminarie eenmaal afgestudeerd langs doopsgezinde gemeenten in heel Nederland, voorzien van proefkundige wijsbegeerte en verspreidden ze op die manier deze kennis die Gods wetmatigheden in de natuur verklaarde en mogelijk maakte die mechanisch te gebruiken; bij het liefhebben van de naaste en ter verbetering van het algemeen belang. Dit versterkte de waardering van doopsgezinde predikers en leraren voor de noodzaak om in het levensonderhoud te voorzien dan wel om misschien rijk te worden, al dan niet voor het algemeen belang. Sommige van deze dingen waren inderdaad aan de orde en in een paar gevallen zelfs gebeurde het allemaal tegelijk. Het verzamelen van wetenschappelijke instrumenten lag in het verlengde van het verzamelen door burgers en plattelanders, waar men gewend was aan intensieve en geïndustrialiseerde landbouw (denk aan de molens en het waterbeheer), alles echter doordeesemd met de waarden van een gematigd doopsgezind geloof.

Men kan zich afvragen wat er nu zo doopsgezind was aan een kabinet of aan proefkundige wijsbegeerte die gedoceerd werd aan het Seminarie. Dit is echter niet de juiste vraag, net als de vraag wat er katholiek was aan de instrumenten van het Quebec Seminarium: microscopen, telescopen, polarimeters en weegschalen – niets dus. Ik heb geen van de instrumenten gezien van het Adellijke Jezuïeten Seminarie te Madrid, noch reproducties of een inventarislijst, maar ook dat waren vast geen typisch katholieke instrumenten. De gehele doelstelling van de Madrileense instelling, weergegeven in de statuten uit

1755, was onderwijs in de filosofie ‘op zodanige wijze dat het nuttig is voor het publiek’.⁵² Dit was een heel gebruikelijk doel in de Verlichting, ook in andere samenhang. Het is daarom onzinnig iets specifiek doopsgezinds te verwachten van de instrumenten. Ook is het zinloos iets speciaals te zoeken in de manier waarop de proefkundige wijsbegeerte aan het Doopsgezind Seminarium gedoceerd werd. Jan van Swinden, een belangrijk man binnen de Nederlandse natuurfilosofie, was niet doopsgezind en een specialist in meten.⁵³ Van Swinden kan best bepaalde standpunten gehad hebben op het terrein van de natuurlijke theologie, maar de reden voor zijn aanstelling was zijn kennis van de proefkundige wijsbegeerte (hijzelf wilde juist graag met het kabinet werken). Op zich was er niets apart aan de instrumenten of het gebruik daarvan voor experimentele filosofie. Wel bijzonder was dat doopsgezinden besloten hadden dit onderwijs te geven aan predikers. Het Seminarie was in Amsterdam een aantal jaren misschien wel de beste plek voor proefkundige wijsbegeerte, maar het was vooral bedoeld om te leren hoe je moest preken. Laat er geen twijfel over bestaan: binnen de gevestigde kerken was totaal geen plaats voor deze vorm van onderwijs. Pas rond 1920 stelde de calvinistische Vrije Universiteit te Amsterdam haar eerste natuurwetenschappers aan; de statuten van de instelling schreven immers voor ‘dat alle onderzoek en onderwijs gegrond moest zijn op calvinistische, bijbelse principes’.⁵⁴

Maar waarom waren gematigde doopsgezinden zo gesteld op natuurfilosofie? Het heeft weinig zin een verklaring te zoeken in een belijdenis zoals bijvoorbeeld de Confessie van Dordrecht uit 1632. Dit was weliswaar de eerst doopsgezinde belijdenis die begon met God als Schepper en de schepping, maar het is onlogisch de opstellers ervan de aanstichters te noemen van allerlei latere ontwikkelingen. Dit geldt eens te meer omdat de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam en de eerste docent van haar Seminarie nu niet bepaald met belijdenissen wegliepen. Het natuurkundige kabinet van het Seminarie en de proefkundige wijsbegeerte die men er beoefende moeten gezien worden als onderdeel van een veel bredere tendens tot verbetering van de economie of ‘oeconomie’ (een term uit die tijd) door achttiende-eeuwse doopsgezinden en hun landgenoten.

Om het verbeteringsstreven van de doopsgezinden beter te begrijpen moeten we hun omstandigheden in verband brengen met het algehele achttiende-eeuwse gevoel van achteruitgang. Toen Fahrenheit zijn lezingen gaf in Amsterdam, waren de ‘kenmerken van de Nederlandse samenleving [...] innovatie, vindingrijkheid, goede hygiëne, welvaart, de pracht van de steden en relatieve afwezigheid van armoede vergeleken met de omliggende landen’,

en Nederland 'was op gebied van technologie het voorbeeld voor de wereld'. Nergens was dit beter zichtbaar dan in Zaandam in Noord-Holland, een gebied met veel windmolens voor hout, bloem en verf, dat Jonathan Israel omschrijft als 'de eerste industriële zone van Europa in die zin dat het een gebied was waar industrie volledig de hoofdactiviteit vormde'. In de periode 1720 tot 1740 ging de welvaart van Amsterdam achteruit; die van de Zaanstreek daalde dramatisch.⁵⁵ De daling zette bij alle Zaanse industrieën in: de scheepsbouw, walvisolie, houtbewerking, de zeilmakerij en de touwmakerij. Dit zal doopsgezinden hard hebben getroffen (zij het misschien niet meer dan hun landgenoten), omdat zij in 1742 bijna twintig procent uitmaakten van de bevolking van Zaandam, Oosterzijde en Westerszijde (2468 van de in totaal 12.736 inwoners), en omdat zij van de zeventiende tot de negentiende eeuw eigenaren waren van 'een groot deel' van de Zaanse industrie.⁵⁶ Ook landbouwgebieden werden hard getroffen door runderpest-epidemieën: de eerste van 1713 tot 1719, de ergste van 1744 tot 1765 (in Friesland met veel doopsgezinde boeren stierven 135.000 dieren), en opnieuw van 1768 tot 1786.⁵⁷ De economische neergang rond 1740 was zo ernstig in de Republiek dat politiek radicalisme de kop opstak, wat resulteerde in de Oranjerrevolutie van 1747 tot 1751. In 1748 leidde een doopsgezinde predikant in Leeuwarden een vergadering van 300 gedeputeerden uit steden en gewesten (grietenijen), die onder andere vroegen om minder handelsregulering en de afschaffing van het bestaande belastingsysteem. De Haarlemse stokebrand Hendrik van Gimnig voerde actie om de resultaten van 'wetenschappelijke academies' toe te wenden op de problemen van de industrie.⁵⁸

Dit streven naar verbetering werd in de achttiende eeuw bevorderd, evenals de kennis in natuurfilosofie, geneeskunde, technologie en natuurlijke historie, door een veelheid aan zelfstandige sociëteiten. Doopsgezinden en andere dissidenten zetten eigen alternatieve genootschappen op, omdat zij niet echt welkom waren in de bestaande geleerde sociëteiten als de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen uit Haarlem of het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Doopsgezinde kooplieden domineerden het Natuurkundig College te Haarlem (1737-1788), een genootschap dat specifiek gericht was op de natuurfilosofie en de proefkundige wijsbegeerte.⁵⁹ De Vaderlandsche Maatschappij van Reederij en Koophandel werd in 1777 opgericht in de West Friese stad Hoorn door de doopsgezinde voorman Cornelis Ris (1717-1790); later sloten Jacob (1711-1789) en Adriaan Houத்துyn (ca. 1700-1777), de zakelijke broers van de uitgever Frans Houத்துyn, zich aan. De belangrijkste van alle sociëteiten was de Maatschappij tot Nut van 't

Zaal der Natuurkunde in Felix Meritis, 1789. Prent door Reinier Vinkeles uit 1801 (Rijksmuseum, RP P 1911 2888).

Algemeen, die in 1784 werd opgericht door de Utrechtse doopsgezinde prediker Jan Nieuwenhuizen (1724-1806) en zijn zoon Martinus (1759-1793), een arts. 'Het Nut' wilde het analfabetisme van de lagere klassen tegengaan en hen opleiden in deugd en christelijk burgerschap door openbare bibliotheken te stichten en schoolboeken uit te geven voor gewone mensen; er waren al snel redelijk omvangrijke afdelingen in de meeste steden. Nog voor het begin van de negentiende kwam door de inzet van dit genootschap een ingrijpende verandering tot stand van het Nederlandse onderwijs.⁶⁰ Sommige genootschappen waren minder altruïstisch en bestonden vooral ten behoeve van de eigen leden: Felix Meritis uit Amsterdam werd in 1784 opgericht en had afdelingen voor handel, tekenen, muziek, letteren en natuurfilosofie.⁶¹ Ook al was het niet door hen opgericht, toch leek 'Felix' doopsgezinden aan te trekken; mogelijk ter bevestiging van hun status in de stedelijke, commer-

ciële en culturele elite. Het oudste museum van Nederland, Teylers Museum te Haarlem, was verbonden met twee genootschappen, een voor de theologie en een voor de bevordering van wetenschap en kunst; dit alles werd opgericht uit een legaat van de doopsgezinde bankier Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778).⁶²

De hier genoemde genootschappen waren niet in eerste instantie, en soms al helemaal niet gericht op fysicotheologie, maar dit wil niet zeggen dat het streven van de doopsgezinden naar verbetering geen theologische kant had. De motivatie ertoe was zelfs diep theologisch. De betrokkenheid van het Doopsgezind Seminarie bij proefkundige wijsbegeerte was onderdeel van een meer algemene zorg voor het maatschappelijk belang, die ook bleek uit hun uitgeverijen en genootschappen voor economische verbetering. De proefkundige wijsbegeerte paste goed in een ethos dat de wereld beschouwde als iets dat kon worden beïnvloed en ten goede gekeerd. Dat deze gedachten belandden bij doopsgezinde gemeenten blijkt uit catechismusboeken uit de tweede helft van de achttiende eeuw, die aangeven dat het streven naar een gematigde Verlichting een onderdeel vormde van inzet voor verbetering van de wereld en vervulling van het Koninkrijk Gods.⁶³ De proefkundige wijsbegeerte bracht aan het licht dat de natuur dusdanig geordend was dat zij gemanipuleerd kon worden ten behoeve van de mens; dit was een voluntarisme dat haaks stond op de calvinistische visie op de menselijke natuur. De proefkundige wijsbegeerte was een manier om te verzamelen voor het algemene belang en het welzijn van de Republiek, en het verzamelen van instrumenten door het Seminarie was een manier om het belang van de proefkundige wijsbegeerte te tonen aan doopsgezinde leraren.

CONCLUSIE

Een dergelijke houding van zorg voor het algemene goed, van geloof dat uit daden blijkt, was diep geworteld bij de doopsgezinden. Zij druiste in tegen de gedachte dat de seculiere wereld van commercie, industrie en handel streng gescheiden kon worden van het geheiligde leven van de gemeente. Doopsgezinde gemeenten legden weliswaar weinig beperkingen op aan handel en winstgevendheid, maar keurden faillissementen af, want daar kon wel eens bedrog of achterbaksheid in het spel zijn. Tegelijkertijd wijzen de tirades van Van Braght tegen de rijke overzeese handel erop dat doopsgezinden zeker niet onkritisch stonden tegenover de Vereenigde Oost-Indische

Compagnie. Nagenoeg alle doopsgezinde groepen in de Republiek verboden hun leden het eigendom (geheel of gedeeltelijk) van schepen die met kanonnen waren uitgerust; of om er als schipper op te werken. Kennelijk maakte dit indruk, want een aantal doopsgezinden staakte hun betrokkenheid bij de VOC.⁶⁴ Ironisch genoeg onderschreef Van Braght, ondanks zijn klaagzang over de opeenstapeling van rijkdom en alles wat daarbij hoort, de Confessie van Dordrecht uit 1632, die nu juist kan worden uitgelegd als goedkeuring voor doopsgezinden om betrokken te zijn bij (vrijwel) alle soorten handel en zich in te zetten voor de voorspoed van de Republiek. In zijn inleiding op de *Martelaarsspiegel* nam Van Braght de Confessie van Dordrecht in zijn geheel op, waaronder het dertiende artikel over ‘het Ampt der wereltlijke Overheyt’. Hier worden dopers vermaand tot ‘alle goede wercken bereyt’ te zijn, ‘bysonder in ’t ghene niet tegen Gods wet, wille en gebodt is srtydende; ende haer oock ghetrouwelijck tol, excijns en schattinghe te betalen’. Voor het geval er nog twijfel zou bestaan, voegt de confessie toe:

Dat wy oock bovendien, den Heere voor haer ende hare Welstandt, ende des Landts beste ghestadich en ernstelijck moeten bidden, opdat wy onder hare Bescherminghe moghen woonen, ons gheneeren en een stil, gherust leven leyden met alder Godsalicheydt ende eerlijckheydt, Ende voorts, dat de Heere alle Weldaedt, Vryheydt ende Gunst, dewelcke wy hieronder hare Loffelijckce Regieringhe ghenieten, haerlieden hier, ende naemaels in der eeuwicheydt wil loonen en vergelden.⁶⁵

Deze opvatting – van harte door Van Braght ondersteund – lijkt nauw verwant aan de houding die leidde tot zorg voor het algemene goed door achttiende-eeuwse doopsgezinden. De uitgave van de beroemde tweede druk van de *Martelaarsspiegel*, met prachtige etsen van Luyken (net als Van Braght nooit persoonlijk getuige van martelaarschap), geeft ook iets anders aan; namelijk dat Nederlandse calvinisten zeker bereid waren samen te werken met doopsgezinden. Deze uitgave werd bedacht, gefinancierd, aangeprezen (vooral bij een specifieke groep doopsgezinden, rijk genoeg om het te kunnen kopen) en uitgegeven door tien Amsterdamse boekverkopers, waarvan zover wij weten geen enkele doopsgezind was; in ieder geval waren de vier belangrijkste personen gereformeerd en zeer waarschijnlijk geldt dat ook voor alle andere.⁶⁶

Inzet voor maatschappelijke verbetering was ook een manier voor doopsgezinden om te laten zien dat zij betrouwbare, volwaardige leden waren van de Nederlandse maatschappij. Dit streven had diepe wortels, met sporen van rond 1574 toen doopsgezinden een behoorlijk bedrag schonken aan Willem

van Oranje, ongetwijfeld in de hoop dat als de Opstand tegen Spanje zou sla-
gen er een eind zou komen aan de ergste vervolging.⁶⁷ Rond 1670 brachten
doopsgezinden grote bedragen bijeen voor de Nederlandse oorlog tegen En-
geland. Vooral in Friesland financierden doopsgezinden de oorlogsinspan-
ning door grote leningen te verstrekken (voor een gunstige rente van vier
procent) op het moment dat ‘de Amsterdamse beurs verlamd was, de gewone
financiële markt opgedroogd was en het erop leek dat de Republiek overwon-
nen zou worden’.⁶⁸ Het is inderdaad een goede vraag, en sommigen stelden
die mogelijk ook, of dit te rijmen viel met hun principe van geweldloosheid.
Doopsgezinden hadden goed door dat Nederland – hoewel alles behalve vol-
maakt – hen meer vrijheid bood dan elders voor hen was weggelegd.

In de vroege achttiende eeuw werden doopsgezinden voorvechters van de
gematigde Verlichting, want dit bood de mogelijkheid om de Nederlandse
maatschappij te verbeteren in lijn met het algehele doopsgezinde streven.
Vriendjespolitiek en gesloten netwerken werden in die context steeds min-
der aanvaardbaar, onder andere omdat goed burgerschap het uitgangspunt
vormde. Sociale en maatschappelijke restricties golden inmiddels steeds min-
der voor doopsgezinden en van marginalisering was amper nog sprake. Maar
marginalisering is vooral een gevoel, en rond 1780 bleken veel doopsgezin-
den, geïnspireerd door wat in Amerika en Frankrijk plaatsvond, bereid hun
geweldloosheid opzij te zetten om zich aan te sluiten bij de patriottenbewe-
ging, wier milities de zelfbenoemde calvinistische elite afzette. In 1796 was
de langverwachte scheiding van kerk en staat een feit: doopsgezinden werden
volwaardige Nederlandse burgers, maar voor een hoge prijs. Seculier burger-
schap omvatte bepaalde ideeën die niet strookten met fundamentele doper-
se overtuigingen, zoals dat godsdienst hoort bij de privé-sfeer en niet bij het
openbare leven. Proefkundige wijsbegeerte sloot goed aan bij een christelijke
kader van morele en economische verbetering; geloof dat zich in goede daden
uit. Maar commerciële en burgerlijke cultuur was – en is nog steeds – moeilijk
te structureren. Aan het begin van de negentiende eeuw maakten doopsge-
zinden inmiddels volwaardig onderdeel uit van de Nederlandse maatschappij;
getalsmatig gingen ze achteruit, maar ze bleven voluit deelnemen aan het Ne-
derlandse burgerlijke, culturele en wetenschappelijke leven.

De *Martelaarspiegel* is verzamelpunt gebleven juist omdat ze gelezen en
gewaardeerd kan worden zonder voorkennis over de specifieke (polemische)
achtergrond ervan. Het verzamelen van instrumenten voor de proefkundige
wijsbegeerte door het Doopsgezind Seminarium was zeer begrijpelijk in de
achttiende eeuw, een tijd waarin lezingen en presentaties een populair mid-

del vormden voor het doorgeven van natuurkennis. Het ontbreken van teksten (er is in ieder geval nog niets gevonden) waarin expliciet gesteld wordt wat het belang is van het verzamelen van instrumenten voor het Seminarie, doet vermoeden dat dit een breed gedragen doel was. Wij leven in een wereld waarin vanzelfsprekend is dat wetenschap voor het grote publiek op de een of andere manier losstaat van wetenschap door *professionals*. Dat onderscheid is typisch negentiende-eeuws en gaat niet op voor de Nederlandse doopsgezinden in de achttiende eeuw.

NOTEN

* Dit artikel verscheen eerder in: Lisa Robberts (ed.), *Centres and cycles of accumulation in and around the Netherlands during the early modern period* (Wenen / Berlijn, 2011), 205-230. Het onderzoek naar dit onderwerp werd mogelijk gemaakt door de Social Sciences and Humanities Research Council of Canada. De vertaling van de tekst is van Lydia Penner en Jelle Bosma. De term '*centres of accumulation*' is hier bij gebrek aan beter vertaald als 'verzamelpunten'. Het is een lastig academisch begrip, dat momenteel opgang maakt binnen de ideeën- of de wetenschapsgeschiedenis en duidt op de verzameling en verspreiding van gedachtegoed, een beetje in de trant van hoe het Internet werkt, dus als een soort *server*; ideeën komen op tal van plaatsen op, groeperen zich op één centraal punt en raken vandaar verder verspreid. Men zou ook als vertaling kunnen kiezen voor 'verzamelplaats', 'verzamelcentrum', 'verzamellek', 'knooppunt', 'stapelmarkt', 'doorgeefluik', of 'distributiecentrum'.

1 Zie de verwijzingen naar doopsgezinden in Margaret C. Jacob & Wijnand W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century: decline, Enlightenment, and revolution* (Ithaca / NY, 1992); zie ook: Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra & Piet Visser (red.), *From martyr to muppy: a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994); over de rijkdom zie Mary Sprunger, 'Waterlanders and the Dutch Golden Age: a case study on Mennonite involvement in seventeenth-century Dutch trade and industry as one of the earliest examples of socio-economic assimilation', in: Hamilton, Voolstra & Visser, *From martyr to muppy*, 133-148; over de boekhandel: Piet Visser, "'Blasphemous and pernicious": the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century', in: *Quaerendo* 26 (1996), 303-326; over tuinen: Erik de Jong (vert. Ann Langenakens), 'Nature and virtue: Zijdebelen and David van Mollem', Hoofdstuk 5 in: *Nature and art: Dutch gardens and landscape architecture, 1650-1740*, (Philadelphia PA, 2000); over het belangrijke museum: Bert Sliggers, Jaap Vogel et al., *De idealen van Pieter Teyler: een erfenis uit de Verlichting* (Haarlem, 2006), en Teylers, Stichting, *Teyler 1778-1798: studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem, 1978).

2 Zuidervart, Huib, "Meest alle van best mahoniehout vervaardigt": Het natuurfilosofisch instrumentenkabinet van de doopsgezinde kweekschool te Amsterdam, 1761-1828', in: *Gewina*, 29 (2006), 81-112; tevens verschenen in *Doopsgezinde Bijdragen* 34 (2008), 63-103.

3 De drie termen zijn niet geheel synoniem, hoewel doper de meest algemene is en doopsgezinde meer specifiek Nederlands. Zie: Piet Visser, 'Mennonites and doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700', in: John D. Roth & James M. Stayer (red.), *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700* (Leiden, 2007), 299-346.

- 4 Het verscheen bij boekverkoper / drukker Jacob Braat te Dordrecht (voor Jacobus Savry), in 1660.
- 5 Eerder (in 1631) verscheen reeds een *Martelaers spiegel der werelose christenen t'zedert ao 1524* bij Hans Passchiers van Wesbusch te Haarlem. Dit werk was samengesteld door Jacques Outerman (ca. 1547-ca. 1639).
- 6 Zie over de aardrijkskundige uitgaven van Van der Aa het artikel van Benjamin Schmidt in Robberts, *Centres and cycles of accumulation*.
- 7 Ik heb niet al deze uitgaven bestudeerd maar wel vrij veel, waaronder de eerste en de tweede Nederlandse uitgaven, de eerste Duitse en Engelse uitgaven, de eerste Engelse vertaling gebaseerd op het Nederlands en veel herdrukken. Voorts maakte ik gebruik van de catalogi van de bibliotheek van het Conrad Grebel University College, de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, en *Worldcat*. Het congres, 'Martyrs' Mirror: Reflections Across Time', werd van 8 tot 10 juni 2010 gehouden aan het Elizabethtown College, Pennsylvania.
- 8 Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*, [A6]. Alle citaten zijn uit de 2e druk (1686).
- 9 Zie de bijdrage van Rina Knoeff in Robberts, *Centres and cycles of accumulation*.
- 10 Samuel Cramer, 'De geloofwaardigheid van Van Braght', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 39 (1899), 65-154; Samuel Cramer, 'Nogmaals de geloofwaardigheid van Van Braght: Tevens antwoord op de kritiek van den Heer W. Wilde', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 40 (1900), 184-210; Brad S. Gregory, *Salvation at stake: christian martyrdom in early modern Europe* (Cambridge MA, 1999), 22-23, 355-357.
- 11 In de eerste uitgaven die we kennen vinden we de brieven in 1562, en de liederen in 1563, beide samengebonden. Voor een zeer behulpzame discussie over het karakter van *Het offer des Heeren*, en over de mogelijkheid dat dit werk al in 1561 is uitgegeven, zie Gregory, *Salvation at stake*, 225-235, en 457, n. 149. De woorden Vlaams of Fries gaven niet perse de aardrijkskundige plaats of oorsprong aan van doopsgezinde groepen. Zie over het aantal martelaren in *Het offer*: Christian Hege & Nanne van der Zijpp, 'Offer des Heeren', [1955], *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*, op 30 juni 2010 geopend, <http://www.gameco.org/encyclopedia/contents/O485.html>.
- 12 Zie over het belang van de omvang van een boek het essay van Arjen Dijkstra in Robberts, *Centres and cycles of accumulation*.
- 13 Gregory, *Salvation at stake*, 243; over verschillende groepen doopsgezinden zie Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: its rise, greatness, and fall, 1477-1806* (Oxford, 1995), 395-398; zie over De Ries: Brad S. Gregory, 'Anabaptist martyrdom: imperatives, Experience, and Memorialization', in: Roth & Stayer, *A companion to anabaptism and spiritualism*, 467-506; hier vooral: 496-501; Brad S. Gregory, 'Persecutions and martyrdom', in: Ronnie Pochia Hsia (red.), *The Cambridge history of christianity*, dl. 6, *Reformations and expansion, c. 1500-c. 1660* (Cambridge, 2007), 261-282; hier vooral: 272-275.
- 14 Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*, A6r.
- 15 Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*, B2r.
- 16 Gregory, *Salvation at stake*, 216-217.
- 17 Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*, [A6]v.
- 18 De literatuur hierover is uitgebreid, met veel belangrijk werk door Hans-Jürgen Goertz en James M. Stayer. Voor recente studies over de verhouding tussen de dopers en de Boerenoorlog zie: Hans-Jürgen Goertz, 'Karlstadt, Müntzer and the Reformation of the commoners, 1521-1525', in Roth & Stayer, *A companion to anabaptism and spiritualism, 1521-1700*, 1-44; en C. Arnold Snyder, 'Swiss Anabaptism: the beginnings, 1523-1525'; in hetzelfde werk 83-118 (hier vooral 83-85); James M. Stayer, 'Swiss-South German Anabaptism, 1526-1540'; over Munster zie in hetzelfde werk 217-256: Ralf Klötzer, 'The Melchiorites and Münster'.

- 19 Over het doperdom in het Heilig Romeinse Rijk zie Michael Driedger, 'Anabaptists and the early modern state: a long-term view', in: Roth & Stayer, *A companion to anabaptism and spiritualism*, 507-554; hier vooral 530-531.
- 20 Over confessionalisme, identiteit en de 'lammerenkrijg' zie: Michael D. Driedger, *Obedient heretics: Mennonite identities in lutheran Hamburg during the confessional age* (Aldershot, 2002), 51-60; de twee belijdenissen van Amsterdam (1627 en 1630) en die van Dordrecht (1632) zijn in hun geheel en prominent opgenomen in het voorwoord Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*; over het confessionalisme en Galenus zie Sjouke Voolstra, "'The colony of heaven": the Anabaptist aspiration to be a church without spot or wrinkle in the sixteenth and seventeenth centuries', in: Hamilton, Voolstra, *From martyr to muppy*, 15-29; hier vooral 22-29; en H.W. Meihuizen, 'Galenus Abrahamsz de Haan (1622-1706)', [1956] in *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*, <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/G21.html>; over de opvattingen van Galenus meer in het algemeen: Andrew Fix, *Prophecy and reason: the Dutch collegiants in the early Enlightenment* (Princeton NJ, 1991), hoofdst. 4. De lammisten en de zonnisten hadden veel gemeen als men ze vergelijkt met de Oud Vlaamse doopsgezinden, zie: Piet Visser, "'Redelyke regtzinnigheid": prolegomena over de betekenis von Marten Schagen (1700-1770) voor de Nederlandse Verlichting', in: Lies Brussee-van der Zee, Annelies Verbeek et al. (red.), *Balanceren op de smalle weg* (Zoetermeer, 2002), 216-284; hier vooral 216.
- 21 Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*, [A3]r.
- 22 Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*, [A3]r. Over doopsgezinde landgoederen zie: De Jong, 'Nature and Virtue'. Over doopsgezinden in de VOC zie: Sprunger, 'Waterlanders', 137-141; of doopsgezinden rechtstreeks bij de slavenhandel betrokken waren blijft een open vraag. Voor beschrijvingen van landhuizen aan de Vecht zie: Daniel Stopendaal et al., *De zegepraalende Vecht* (Amsterdam, 1719).
- 23 Harold J. Cook, *Matters of exchange: commerce, medicine, and science in the Dutch Golden Age* (New Haven & London, 2007), 40, 84, 132.
- 24 Voor een diagram over sommige van de doopsgezinde connecties in de tulpenhandel zie: Anne Goldgar, *Tulipmania: money, honor and knowledge in the Dutch Golden Age* (Chicago, 2007), 152.
- 25 'Catalogus van eene uitmuntende verzameling optische, phijsische, mathematische en andere Instrumenten [...] Al het welk verkocht zal worden op dingsdag den 23sten december 1828' (1828), in Stadsarchief Amsterdam (hierna: SA), Archief VDGA, inv. nr. 1376; voor het eerst beschreven in J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*, 2 dln. (Amsterdam, 1883-1884). Huib Zuidervaat en ik hebben er ieder afzonderlijk naar gekeken, respectievelijk in najaar 2005 en begin 2006; het meest recente verslag over de instrumenten is Huib Zuidervaat, 'Meest alle van best mahonie-hout'. Ik ben hem dankbaar voor enkele discussies die me verder hielpen en voor zijn bereidwilligheid en inzage in zijn materiaal.
- 26 Voor het Quebec Seminarium zie Claude Galarneau, 'Demers, Jérôme', in: John English & Réal Bélanger (reds.), *Dictionary of Canadian Biography Online*; <http://www.biographi.ca/>; zie voor Madrid: Víctor Navarro Brotóns, 'Science and Enlightenment in eighteenth-century Spain: the contribution of the Jesuits before and after the expulsion', in: John W. O'Malley, Gavin Alexander Bailey et al., *The Jesuits II Cultures, sciences, and the arts, 1540-1773* (Toronto ON, 2006), 390-404; hier vooral 392-395; een recente internationale *workshop* (27-28 november 2009) boog zich over deze connectie: Iberian-Netherlandish Knowledge Exchanges, Barcelona.
- 27 Zuidervaat, 'Meest alle van best mahoniehout', 88.
- 28 H.J. de Wit, *Aantekeningen van het College tot de aankweek van leraren van de Doopsgezinde Gemeente bij het Lam en de Toren in Amsterdam, 1733-1811* (Eindhoven, 1997), 202-203. Zie voor een korte discussie over het Doopsgezind Seminarium in samenhang met het bovenstaande:

Ernestine G. van der Wall, 'Newtonianism and religion in the Netherlands', in: *Studies in history and philosophy of science* 35 (2004), 493-514; hier vooral 501.

29 Ik dank Rina Knoeff voor deze opmerking.

30 Zie 'Catalogus librorum bibliothecae teleiobaptistarum Amstelodamensis, Pars I [...] in 1793, vervaardigd en aangevuld tot 1821', in: SA, Archief VDGA, inv. nr. 421; en Samuel Muller, *Catalogus van de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam, 1854).

31 Over betaalde predikers zie: Sjouke Voolstra, '“The hymn to freedom”: the redefinition of Dutch Mennonite identity in the restoration and romantic period (ca. 1810-1850)', in: Hamilton & Voolstra, *From martyr to muppy*, 187-202, hier vooral 196. Op hun hoogtepunt in het midden van de zeventiende eeuw waren er in de Republiek 75.000 doopsgezinden; rond 1600 waren er tussen 60.000 en 65.000; rond 1809 waren er in het Koninkrijk ca. 31.000, zie :Israel, *The Dutch Republic*, 398 en 1029; Samme Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopersen in Nederland 1531-1675* (Hilversum, 2000), 431-432; S. Groenveld, 'Doopsgezinden in tal en last: nieuwe historische methoden en de getalsvermindering der doopsgezinden, ca. 1700-ca. 1850', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 1 (1975), 81-110; en Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen, 1992), 51-54.

32 'Klapper op de notulen van kerkeraad en diakenen, 1668-1773', ingeschreven bij 'K', in: SA, Archief van de VDGA, inv. nr. 183.

33 Ruud Lambour, 'De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 31 (2005), 93-168.

34 Rienk Vermij, 'Correspondence of Dirk Rembrandtszoon van Nierop (1610-1682)', in: *Lias* 23 (1996), 49-68, vooral 50. Voor een kort overzicht van doopsgezinden en de wetenschap zie: Michael Shank, 'Sciences, Natural', [1989] in *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*, <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/S39ME.html>.

35 Rina Knoeff, 'Moral lessons of perfection: a comparison of Mennonite and Calvinist motives in the Anatomical Atlases of Bidloo and Albinu', in: Ole Peter Grell & Andrew Cunningham (reds.), *Medicine and religion in Enlightenment Europe* (Aldershot, 2007), 121-143.

36 Martinus Houttuyn, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving van dieren, planten en mineralien, volgens het samenstel van den heer Linnaeus*, 37 dln. (Amsterdam, 1761-1785); M. Boeseman & W. de Ligny, *Martinus Houttuyn (1720-1798) and his contributions to the natural sciences, with emphasis on zoology* (Leiden, 2004); Keith L. Sprunger, 'Frans Houttuyn, Amsterdam book-seller: preaching publishing and the Mennonite Enlightenment', in: *Mennonite quarterly review* 78 (2004), 165-184.

37 Zie over Spinoza, collegianten en doopsgezinden: Fix, *Prophecy and reason* en Leszek Kolakowski (vert. Anna Posner), *Chrétiens sans église: la conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle* (Paris, 1969), waarvan uittreksels vertaald zijn uit het Pools in Leszek Kolakowski (vert. en inl. James Satterwhite), 'Dutch seventeenth-century anticonfessional ideas and rational religion: the Mennonite, collegiant and Spinozan connections', in: *Mennonite quarterly review* 64 (1990), 259-297 en 385-416.

38 Voor een overzicht van recente studies over de Nederlandse Verlichting zie: Jacob & Mijnhardt, *The Dutch Republic*.

39 Voor onafhankelijke wetenschappelijke sociëteiten zie Lissa Roberts, 'Going Dutch: situating science in the Dutch Enlightenment', in: William Clark, Jan Golinski & Simon Schaffer (reds.), *The sciences in enlightened Europe* (Cambridge, 1999), 350-388; over het streven naar verbetering van het onderwijs zie: Lissa Roberts, 'Instruments of science and citizenship: science education for Dutch orphans during the late eighteenth century', in: *Science & education*, (nog te verschijnen).

- 40 Pieter van der Star (red.), *Fahrenheit's letters to Leibniz and Boerhaave* (Amsterdam, 1983), 104 (18 januari 1720), en zie de verwijzing naar de Fahrenheitlezingen in een andere brief aan Boerhaave, Star, *Fahrenheit's letters*, 120 (20 maart 1729).
- 41 Daniel Gabriel Fahrenheit, 'Natuurkundige lessen over de gezicht- doorzicht- en spiegelkunde; als mede over de waterwieg- en scheikunde, in onderscheidene bijeenkomsten door hem afgehandeld', college-aantekeningen gemaakt in 1718 door Jacob Ploos van Amstel; Leiden Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties, BPL 772.
- 42 G.L'E. Turner, 'Eighteenth-century scientific instruments and their makers', in: *The Cambridge history of science* IV Roy Porter (red.), *Eighteenth-century science* (Cambridge, 2003), 511-535, hier vooral 521.
- 43 Cohen & Cohen de Meester, 'Daniel Gabriel Fahrenheit'.
- 44 Willem Jacob 's-Gravesande (vert. J.T. Desaguliers), *Mathematical elements of natural philosophy confirmed by experiments, or an introduction to Sir Isaac Newton's philosophy* (Londen, 1720), xvii-xviii; zie ook de uiteenzetting over 's-Gravesande in Lissa Roberts, 'Mapping steam engines and skill in eighteenth-century Holland', in: Lissa Roberts, Simon Schaffer & Peter Dear (reds.), *The mindful hand: inquiry and invention from the late Renaissance to early industrialisation* (Amsterdam, 2007), 1, 97-220; zie ook Rienk Vermij, 'The formation of the Newtonian philosophy: the case of the Amsterdam mathematical amateurs', in: *British journal for the history of science* 36 (2003), 183-200.
- 45 Fahrenheit, 'Natuurkundige lessen', 99.
- 46 Over 'Arcadisch' zie Lissa Roberts, 'An Arcadian apparatus: the introduction of the steam engine into the Dutch landscape', in: *Technology and culture* 45 (2004), 251-276; de beste uiteenzetting over Zijdebalen is te vinden in: De Jong 'Nature and virtue'.
- 47 Stewart, 'Entrepreneurs of science'.
- 48 'Reglement voor 't Kweekschool, 7 November 1737', in: SA, Archief VDGA, inv. nr. 398; 'Reglement, 24 April 1827', in: SA, Archief VDGA, inv. nr. 274; voor de geschiedenis van het Seminarie zie S. Muller, 'Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandse doopsgezinden', in: *Jaarboekje voor de doopsgezinde gemeenten in Nederland, over de jaren 1840-1850* (Amsterdam, 1850), 67-197, en J. Brüsewitz, "'Tot de ankweek van leeraren": de predikantsopleidingen van de doopsgezinden, ca. 1680-1811', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985), 11-43.
- 49 Zuidervaat, 'Meest alle van best mahoniehout vervaardigd', 81-112, hier vooral 84.
- 50 Voor de intekenaars, waaronder bekende Nederlandse doopsgezinde families als Van Lennep, De Neufville, Straalman, Van Vollenhoven en De Clercq, zie 'Intekenlijst van giften tot aankoop van het kabinet van physische instrumenten', in: SA, Archief VDGA, inv. nr. 401; voor biografische gegevens zie Zuidervaat, 'Meest alle van best mahoniehout', 109-110, en de notities van familienamen in *GAMEO*.
- 51 Over uitgaven voor instrumenten zie 'Kasboek', in: SA, Archief VDGA, inv. nr. 402-404. Zuidervaat, 'Meest alle van best mahoniehout', 88-89, 111; over Cuthbertson zie Gerhard Wiesenfeldt, 'Politische Ikonographie von Wissenschaft: die Abbildung von Teylers "ungemein großer" Elektrisiermaschine, 1785/87', in: *NTM* 7 (2002), 222-233; over Cuthbertson, Paauw en Steitz zie: Turner, 'Eighteenth-century scientific instruments', 529-532; over Van Renswoude zie Roberts, 'Instruments'.
- 52 Navarro Brotóns, 'Science and Enlightenment', 393.
- 53 Marijn van Hoorn, 'Swinden, Jan Hendrik van (1746-1823)', in: Wiep van Bunge et al. (reds.), *Dictionary of seventeenth- and eighteenth-century Dutch philosophers* (Bristol, 2003) II, 968-972.
- 54 Abraham C. Flipse, 'Against the science-religion conflict: the genesis of a Calvinist science faculty in the Netherlands in the early twentieth century', in: *Annals of science* 65 (2008), 363-391.
- 55 Israel, *Dutch Republic*, 998-1000, citaten op 998 and 999.

- 56 Nanne van der Zijpp, 'Zaandam (Noord-Holland, Netherlands)', [1959] in *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*, <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/Z11.html>. Ook al zijn er redenen voor twijfel over de correctheid van sommige cijfers van Van der Zijpp, hij heeft zeker gelijk in zijn opmerking dat er in Zaandam een zeer groot aantal doopsgezinden woonden. In 1777 was de Deense astronoom Thomas Bugge, die een tour maakte door Holland (waarbij hij gebruik maakte van iedere gelegenheid een lezing met presentaties bij te wonen), onder de indruk van het 'bijna ongelooflijke aantal windmolens, zaag-, meel-, olie-, tabak-, chocolade- en looimolens' aan de Zaan. Zie: Thomas Bugge (vert. Mette Dybdahl & Kurt Møller Pedersen), *Journal of a voyage through Holland and England, 1777* (Aarhus, 1997), 43.
- 57 Israel, *The Dutch Republic*, 1004.
- 58 Jan A.F. de Jongste, 'The restoration of the Orangist regime in 1747: the modernity of a "Glorious Revolution"', in: Jacob & Mijnhardt, *The Dutch Republic in the eighteenth century*, 32-59, hier vooral 44-45 en 54-55.
- 59 Over het Zeeuwsch Genootschap zie Wijnand W. Mijnhardt, 'The Dutch Enlightenment: humanism, nationalism, and decline', in: Jacob & Mijnhardt, *The Dutch Republic in the eighteenth century*, 197-223, hier vooral 216; twaalf van de negentien leden van het Haarlem college waren doopsgezind; B. C. Sliggers, 'Honderd jaar natuurkundige amateurs te Haarlem', in: A. Wiechmann & L.C. Palm (reds.), *Een elektriserend geleerde, Martinus van Marum, 1750-1837* (Haarlem, 1987), 67-102; hier vooral 97.
- 60 Zie Mijnhardt, *Tot heil*, voor een brede behandeling van de Nederlandse onafhankelijke sociëteiten uit de achttiende eeuw; over Amsterdam zie: H. Reitsma, 'De belangrijkste uitvinding van de achttiende eeuw: de ontwikkeling van de Amsterdamse genootschappen', in: H.M. Brokken & W.Th.M. Frijhoff (reds.), *Idealen op leven en dood: gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, 1762-1992* (Den Haag, 1992), 8-26.
- 61 Uitgaande van de rede door Van Swinden gehouden bij de opening van het nieuwe gebouw, was de natuurfilosofie de belangrijkste afdeling; J.H. van Swinden, *Redevoering en aanspraak, ter inwijding van het gebouw der Maatschappij Felix Meritas te Amsterdam: gehouden op den 31sten october en 1sten november MDCCLXXXVIII* (Amsterdam, 1789).
- 62 Sliggers, *De idealen* en Teylers Stichting, *Teylers*.
- 63 Voor catechismussen zie Alfred R. van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren: een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopveiding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften*, 2 dln. (Kampen, 2007), I, 410-414. Over de pedagogische ontwikkelingen in de Republiek aan het eind van de achttiende eeuw zie: Barry J. Hake, 'Between patriotism and nationalism: Johann Hendrik Swildens and the "Pedagogy of the Patriotic virtues" in the United Provinces during the 1780s and 1790s', in: *History of education* 33 (2004), 11-38, en Barry J. Hake, 'The pedagogy of useful knowledge for the common man: the lending libraries of the Society for the Common Benefit in the Netherlands, 1794-1813', in: *History of education* 29 (2000), 495-515.
- 64 Sprunger, 'Waterlanders', 138-141.
- 65 Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel*, 42.
- 66 Deze vier waren: Hieronymous Sweerts, Jan Bouman, Daniel van Dalen en Jan ten Hoorn; de 'goed papier' editie kostte f 15.75, the 'gewoon papier' versie f 10.50. Zie Piet Visser, 'De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 25 (1999), 167-195; vooral 167-170.
- 67 Nanne van der Zijpp & C.F. Brüsewitz, 'Netherlands', [1987] in: *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*, <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/N470.html>.
- 68 Israel, *Dutch Republic*, 654.

De doopsgezinde gemeenten tussen Vecht en Eem

WILLEM STUVE

INLEIDING

In het gebied tussen de rivieren Vecht en Eem bevonden zich in de zeventiende eeuw vijf doopsgezinde gemeenten.¹ In alfabetische volgorde waren het: Bunschoten-Spakenburg, Huizen, Muiden, Nichtevecht-Overmeer en Weesp. Zij behoorden alle tot de richting der Waterlanders. Alleen het stadje Weesp kende zowel een Vlaamse als een Waterlandse gemeente. In de naaste omgeving van het behandelde gebied waren ook verschillende doopsgezinde gemeenten te vinden. Ten oosten van het gebied was dat de Waterlandse gemeente te Amersfoort. Ten westen van het gebied waren het de Waterlandse gemeenten van Uithoorn-Mijdrecht en Aalsmeer. Aalsmeer had verder nog een Vlaamse en Oud-Friese gemeenten. Ten noord-westen lag het grote Amsterdam met zijn veelvoud aan doopsgezinde gemeenten. De Vlaamse gemeente Veenendaal tenslotte lag ten zuid-oosten van het gebied tussen Vecht en Eem. Over de geschiedenis van Bunschoten-Spakenburg en Huizen is behoorlijk wat informatie te vinden; het verleden van de andere gemeenten kan door het ontbreken van bronnen beduidend minder goed weergegeven worden. In dit verband zou er ook nog een en ander geschreven kunnen worden over de buitenplaatsen van rijke doopsgezinde kooplieden in dit gebied, de zogenaamde Mennistenhemel.² Ik beperk mij echter tot de doopsgezinde gemeenten in het tijdvak van de zestiende tot de achttiende eeuw.

BUNSCHOTEN-SPAKENBURG

Ik begin bij de vroegste geschiedenis van de doopsgezinden in Bunschoten-Spakenburg. Hierover valt het volgende te vertellen.³ De landelijk actieve oudste Lenaert Bouwens doopte er in de jaren 1551 tot 1582 in totaal dertien personen. Maar ook de latere oudste Lubbert Gerritsz Yzerman schijnt

vanuit Amersfoort actief te zijn geweest in Bunschoten. Hij preekte ten minste tweemaal in heimelijke samenkomsten. Eén keer preekte hij zelfs in het huis van schepen Reyer Rutgersz. De gearresteerde Nell Hermans Tollynckx had onderdak verschaft aan rondreizende doperse oudsten. Zij werd later verbannen en haar goederen werden verbeurd verklaard. Maar de straf kon nog erger uitpakken. In de jaren 1569-1570 werden vier dopers uit Bunschoten, namelijk Steven Petersz, de broers Jacob en Gosen Heijmansz en Geerlof Gerritsz (Heuvelinck) veroordeeld en in Utrecht onthoofd.⁴ In 1576 eindigde de periode van vervolging eerst voorlopig met de Pacificatie van Gent, en een jaar later definitief met het Satisfactieverdrag dat werd gesloten met prins Willem van Oranje. De Unie van Utrecht bepaalde in 1579 dat 'voortaan niemand ter oorzake van de godsdienst' mocht worden onderzocht of vervolgd.

Na een heimelijk begin was er een doopsgezinde gemeente ontstaan in Bunschoten. Om een indruk te geven wie tot de doopsgezinden behoorden: leden van de huidige families Baas, Heuveling, Hopman, Poort en mogelijk ook Hartog. Ook al mochten de doopsgezinden niet meer vervolgd worden, toch kwamen ze in aanvaring met de publieke gereformeerde kerk. De gereformeerde predikanten van Abcoude, Nichtevecht, Bunschoten en Veenendaal klaagden in 1606 op de synode over de mennisten in hun dorpen.

Claechde over de mennisten, dat sij die luijden ter kercken gaende beroepen, seggende de kercke te zijn een moordtcuijl, hebbende een ordinariisse plaetse, daer sij vergaderen onverhindert; dat oock sommige van de principaelste mennisten [...] soeck door wandelinghe ende aenspraeck tusschen de predicatie bij de kercke de lieden wt de predicatie te houden.⁵

Na deze vermelding sla ik een veertigtal jaren over. Ondanks de vroege arbeid van vooral Vlaamse oudsten blijkt dat de gemeente te Bunschoten-Spakenburg zich bij de richting der Waterlanders had aangesloten. Ene Jan Jansz verscheen in 1647 als afgevaardigde van de gemeente op de vergadering van de Waterlandse Sociëteit. Later zou Bunschoten aansluiten bij de opvolger van dit samenwerkingsverband, namelijk de Lammiste of Zuid-Hollandse Sociëteit. De gemeente had in 1678 ene Jan Jacobs als leraar, en werd zeer belast door de zorg voor weeskinderen en oudere leden. Drie jaar later was deze Jan Jacobs vertrokken of overleden, en de gemeente dus vacant. De grote gemeente Utrecht en het nabije Amersfoort stonden de gemeente bij met prediking. Nog weer drie jaar later blijkt, dat de gemeente uit dertig personen bestond. Slechts de helft daarvan kon in haar ouderhoud voorzien. Middels haar afgevaardigde verzocht Bunschoten de Sociëteit om een eigen leraar.

De Sociëteit ging akkoord met de benoeming van Jan Barentsz bedtjikwever uit Veenendaal tot leraar, en zou tijdelijk *f* 150 aan zijn traktement bijdragen. Een jaar later (1685) was de man echter reeds overleden, ‘nalatende een bedroefde weduw met vijf klijne kindderen’. Later zou de weduwe hertrouwen met een katholiek. De gemeente van Bunschoten-Spakenburg moest opnieuw aan de Sociëteit om een leraar verzoeken. Ondertussen stond de Huizer gemeente haar burens bij door het zenden van haar leraar Teunis Adriaensz. Na diens overlijden werd de gemeente incidenteel bijgestaan door Utrecht.⁶ Aan het eind van de achttiende eeuw blijkt dat de Amersfoortse leraar Salomon Stenfort (Steinfurt) de gemeente van Bunschoten-Spakenburg onder zijn hoede had genomen.

De Spakenburgers werden zwaar getroffen door de Zuiderzeevloed van 5-6 april 1702. Uit een pamflet uit die tijd, *De ongemeene watervloed in Holland, en Polders en Dorpen van dien* (Amsterdam: Pieter van den Bergh) blijkt de geleden schade. In de notulen van de doopsgezinde gemeente Rotterdam valt op 24 augustus 1702 te lezen:

En is ingebragt, dat de Doopsgezinden tot Spakenburg, een plaetsie, digte bij de Zuyderzee, door een inbreuk van de Zeedijk verlede Winter zoodanig zijn bedorven, dat meest alle hare huijzen zijn weggespoelt, en die menschen schier al te maal all hunne tijdelijke middelen en voorraat hebben verlooren.⁷

De Amersfoortse leraar Samuel Steinfurt vroeg enige kerkenraadsleden van Rotterdam om hulp voor de gemeente. Er werd een collecte gehouden, en dat leverde een bedrag van *f* 300 voor Spakenburg op. Deze som werd door de Huizense diaken Leendert Jansz Vergoes aan de Spakenburgers overhandigd. Zeven jaar later (1709) verzocht Spakenburg Utrecht om hulp: ‘in aanmerking van de armoede haarer Gemeente, veroorzaakt door de strenge winter als anderszins’.⁸ De Utrechtse kerkenraad besloot eerst Amsterdam te raadplegen alvorens stappen te zetten. Het door mij geraadpleegde weeroverzicht geeft trouwens niet aan dat er sprake was van een erg koude of lang aanhoudende winter.⁹

In de persoon van Claas Jelisz Huijsman kreeg de gemeente weer een nieuwe leraar in 1704. Maar helaas was dit geluk van korte duur, omdat de Huizer gemeente haar oog op hem liet vallen. Na zijn vertrek in 1706 naar Huizen bleef Huijsman wel terugkomen naar Bunschoten-Spakenburg om er te preken. Ook zijn opvolger in Huizen – Claas Gerrebrantsz van Aalst – bediende Bunschoten met de prediking. En na hem nam ook Claas Jansz Vetkoper

deze dienst op zich. In 1734 was hij daar mee gestopt, maar hij vroeg wel om continuering van het extra bedrag wat hij ervoor kreeg betaald. De naam van Spakenburg werd in 1745 voor het laatst op de Sociëteits-vergadering gehoord. De Huizer leraar verzocht toen namelijk om hulp voor een bejaarde en zieke weduwe uit dit dorp.

Het doopsgezinde vermaanhuis bevond zich in Spakenburg. Voor de vroege dopers zal dit meer mogelijkheden hebben geboden om in geval van vervolging over zee te kunnen ontsnappen. Het vermaanhuis stond op een stuk land aan de huidige Spuistraat in Spakenburg. In 1684 schreef Salomon Steinfort uit naam van Bunschoten een brief aan Utrecht, waarin hij de kerk bouwvallig noemde. De gemeente wilde een huis kopen, ‘dogh al soo sij ver het meest toe samen geringe luiyden ende slechte visschers sijn’ werd om assistentie verzocht.¹⁰ Het vermaanhuis staat in het kohier van het haardsteden-geld van 1727 op nr. 68 vermeld: ‘de menisten kerk, by het Geregt afgeschreven’. Het kohier van 1733 tot 1741 heeft eveneens op nr. 68 ‘d’ mennonite kerk’.¹¹ Bij de overdracht in 1803 aan Gerrit Heuveling stonden op het land twee lege woningen.

HUIZEN

Een vroege vermelding van doperse activiteit in Huizen stamt uit februari 1534. Ene Henrick caerdemaicker uit Maastricht probeerde toen de Huizenaar Cornelis Coertsz over te halen zich bij de dopers aan te sluiten. De laatste legde daarvan in 1536 getuigenis af voor het gerecht van Amsterdam. De kwestie zal waarschijnlijk voor hem met een sisser zijn afgelopen, maar Henrick werd nog diezelfde dag ter dood veroordeeld.¹² Vlakbij Huizen lag de stad Naarden. Daar woonde de priester-humanist Lambertus Hortensius (1500-1574), die er vanaf 1544 rector van de Latijnse school was. Hij schreef een beroemd werk tegen de dopers: *Tumultuum anabaptistarum liber unus* (Basel, 1548). Hij zette de dopers vooral neer als oproerkraaiers. In 1569 vond een kerkvisitatie in Huizen plaats. Er bleek een klein aantal dopers in het dorp aanwezig te zijn.

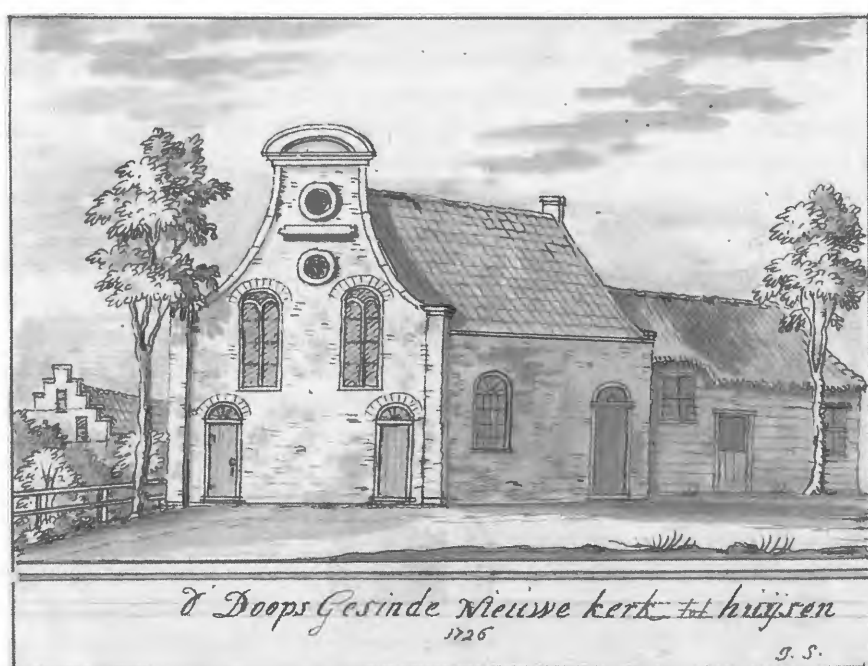
Vervolging en tegenspraak heeft de Huizenaars niet tegen gehouden om een eigen doopsgezinde gemeente te stichten. Deze gemeente behoorde tot de Waterlandse richting. Vanaf ongeveer 1630 werden hun kerkdiensten toegestaan, en kwamen ze in particuliere huizen samen. In de jaren 1647 tot 1649 werd de gemeente van Huizen door haar leraar vertegenwoordigd op

de vergaderingen van de Waterlandse gemeenten in Huizen. Van invloed op de getalssterkte van de gemeente was de pestuitbraak van 1656. Hierbij kwam de helft (800 mensen) van de dorpsbevolking om het leven.¹³

Een kleine twintig jaar later was het opnieuw raak. Het rampjaar 1672 en de tijd erna brachten veel ellende te weeg voor de bewoners van het Gooi, en ook de Huizer gemeente had het zwaar te verduren. Frankrijk, Engeland en de bisschop van Munster en Keulen vielen de Republiek binnen. Het Gooi had te maken met de Fransen. Op 10 juni 1672 gaf de nabije vestingstad Naarden zich zonder weerstand te bieden over aan de Fransen. De stad bleef tot september 1673 onder Frans gezag, waarna prins Willem III de stad heroverde. In de tussentijd hadden de Huizenaars het zwaar te verduren. Om die reden verzocht de toenmalige leraar Teunis Adriaensz op 1 april 1674 aan de Waterlandse gemeente van Rotterdam om assistentie. De gemeente was 'door het vluchten als mede door het plunderen van de velt bouw ende andere dingen soo v[er]armt hebbende onse vlucht tijt geduert ruijm anderhalf Jaer'.¹⁴ Ene Jacob Jansz Jongeren liet nog in 1675 door drie dorpsgenoten notarieel vastleggen dat 'hij als gevolg van de Franse overval beroofd is geworden van zijn koeien, paarden, wagens, inboedel en zelfs zijn kleren en linnegoed, en bovendien met vrouw en kinderen moest vluchten'.¹⁵ De grotere gemeenten Amsterdam, Haarlem, Leiden en Rotterdam kwamen te hulp met een bijdrage van f 500. De Huizer gemeente kreeg in deze periode van wederopbouw ook hulp in de predikdienst uit Utrecht. De leraren Johannes Andries, Frans van Riewert, Gerrit Hengelaar en Jakobus van Griethuysen preekten er in 1676-1677.¹⁶

In 1693 is er sprake van een gereformeerd lidmaat, Christoffel van den Broek, die bijeenkomsten in Rijnsburg bij had gewoond. De kerkenraad schold hem uit voor doopsgezinde, en verdacht hem ervan een sociniaan te zijn. Van den Broek werd geëxcommuniceerd, maar hij trad niet toe tot de doopsgezinde gemeente.¹⁷

Aan het begin van de achttiende eeuw verkeerde de doopsgezinde gemeente in onrust. Haar leraar Claas Gerrebrandtsz van Aalst had vanaf 1714 een geschil met de gemeente over de bediening van het Avondmaal. Hij legde zijn dienst neer. Na twee jaar moesten de diakenen en de broeders aan de gemeente bij 't Lam in Amsterdam bekennen, dat er geruime tijd in de gemeente sprake was geweest van 'groote onheijlen en liefdeloose oneenigheden'.¹⁸ Tenzij er snel een andere leraar kwam zou 'de Gemeente Haest vervallen en tot niet worden'. Een poging om Claas Pieterse Vas, van de Koog tot leraar te benoemen stuitte op verzet van een deel der broeders. Voor die

Doopsgezinde Nieuwe Kerk te Huizen, 1726 (Noord-Hollands Archief; Provinciale Atlas).

keer werd de gemeente nog gered met de aanstelling van de hieronder genoemde Vetkoper.

Ten tijde van de bouw van de vermaning in 1726 bestond de Huizer gemeente volgens Andries Schoemaker uit ongeveer vijftig lidmaten. Op een dorpsbevolking van circa 1800 zielen was dat circa 2,8% van het totaal. Verder merkte Schoemaker op dat de doopsgezinden 'worden ook vierendeelen en burgemeesteren'.¹⁹

Telkens weer was het verkrijgen van een eigen leraar een heikel punt. De gemeente kreeg daarvoor hulp vanuit de Lammiste Sociëteit en van de grote Amsterdamse gemeente Lam & Toren. Zoals veel kleinere plaatsen waren het vaak proponenten die Huizen als hun eerste gemeente dienden. Gemiddeld bleef een leraar vier jaar in Huizen. Een uitzondering was Claes Jansz Vetkoper, die het dertig jaar uithield. En ook de laatste predikant Jacobus van Moerbeek bleef langer, namelijk van 1792 tot 1825. Dat de Huizer gemeente niet bij al deze leraren in de smaak viel heeft Piet Visser in zijn artikel

over Cornelius van Engelen gedemonstreerd. De gemeente van Huizen telde toen dertig leden. De geleerde van Engelen klaagde over hun domheid, ongevoeligheid en koppigheid, en vergeleek deze met de onbeschaafde wilden in Noord-Amerika en Paraguay.²⁰

Geleidelijk aan slonk het ledenaantal van de Huizer gemeente. Gemengde huwelijken (de zogenaamde buitentrouw), het daarmee vaak gepaard gaande verlies van de kinderen aan de gereformeerden, en de aantrekkingskracht van de publieke kerk waren de hoofdoorzaken. In 1795 telde de gemeente nog vijfendertig zielen, inclusief ongedoopte kinderen. Vanaf 1834 werden er geen kerkdiensten meer gehouden. De overgebleven leden sloten zich aan bij de gereformeerde kerk in Huizen. Als voorbeeld dient de eerste havenmeester van Huizen, Jacob Prins (1793-1870). Zijn vader Pieter Prins behoorde tot de doopsgezinde gemeente, maar was met een gereformeerde vrouw getrouwd. Toen zijn vader in 1796 overleed hertrouwde zijn moeder. De driejarige Jacob werd in vervolgens 1797 in de gereformeerde kerk te Huizen gedoopt. Prins schreef later over conflicten rond de beroeping van een predikant. Daarbij liet hij zich kennen als vreedzaam en bezonnen, volgens Schaap trekken van de doopsgezinde geest.²¹ De resterende goederen en gelden van de doopsgezinde gemeente te Huizen werden in beheer van de Amsterdamse gemeente gegeven. Dit bezit werd in 1874 in handen gegeven van de nieuwe doopsgezinde gemeente Huizen-Hilversum.

De gemeente nam zelf de zorg voor haar armen op zich. Uit de notariële archieven blijkt dat de gemeente door de leden werd bedacht met legaten. Ik geef twee voorbeelden: Jannetje Cornelis, van Nichtevecht was getrouwd met diaken Leendert Jansz Vergoes, van Huizen. Als weduwe legateerde zij op 6 januari 1725 *f* 1000 aan de ‘Mennoniete Armen van de Gemeentes des dorps Huijzen’.²² Diaken Jan Pietersz Vergoes en zijn vrouw legateerden in 1728 *f* 500 aan de gemeente, terwijl de dorpsarmen met hetzelfde bedrag bedacht werden.²³ Eind zeventiende eeuw was de gemeente blijkbaar financieel in goeden doen, want zij kon – blijkbaar moeiteloos – een bedrag van *f* 1500 lenen aan de korenmolenaar Harmen Tijmensz.²⁴ In 1674 verkochten de vier ‘bewinstlieden ende diacone’ voor *f* 100 een huis en erf dat aan de gemeente had toebehoord.²⁵ In 1733 had de gemeente voor de armen zelfs drie huizen ter beschikking. Een enkele keer was er hulp van buiten nodig: zo werden in 1681 een tweetal weeskinderen ondergebracht in het Amsterdamse weeshuis De Oranjeappel. Jacobus van Hoorn (1682-1731) was van 1710 tot 1728 leraar van de doopsgezinde gemeente Lam & Toren in Amsterdam. In de jaren 1722 tot 1726 kocht hij veel grond in Huizen en omgeving. Van

N ^o .	Oude Verpond.		Heure		
277	1-16-0	van Huijsen de helft van de Plantage			
		van Huijsen Doorn getackelst	20	0	
		van Huijsen Huis Muiden als smongen	20	0	2 0
		laet laet laet de helft doornen	20		
278	1-16-0	van Huijsen van Jan Lambrecht			
		prind getackelst	20	0	
		van Huijsen Huis Muiden als smongen	20	0	
		laet laet laet de helft doornen	20	0	1 17
279		geboort	22		
		De paffonij			

Verpondinglijst 1733 (Noord-Hollands Archief, Kopieëncollectie A).

Hoorn legateerde in zijn testament uit 1724 'de helft van de Plantage en Landerijen onder de Jurisdicte van Huijsen' aan de gemeente. De opbrengst van dit bos kwam na zijn dood in 1731 ten goede van de Huizer leraar.²⁶

Volgens de verpondinglijst van 1733 stond het doopsgezinde vermaanhuis naast het schoolhuis en de hervormde pastorie. In 1726 is het 'klein maar net' gebouw getekend door Andries Schoemaker. De gevelsteen van het vermaanhuis heeft het opschrift 'Religioni consecrata 1726'. Het huidige adres van de voormalige kerk is: Voorbaan 32. Na het teniet gaan van de gemeente in 1834 werd het gebruikt als woonhuis-winkel.

MUIDEN

Over de vroegste aanwezigheid van doopsgezinden in de vestingstad Muiden is het volgende bekend. De oudste Lenaert Bouwens doopte er in de periode 1563 tot 1565 achttien personen, en in 1568 nog eens vijf te Muiden. Deze aantallen zullen waarschijnlijk tot gemeentevorming hebben geleid. De gevangengenomen Anne Heyndrixsdr uit Weesp bekende in haar verhoor te Amsterdam in 1571 dat ze twee jaar eerder op een landhuis tussen Muiden en Weesp 'upte mennonisten manyere' was getrouwd met Lambert Jansz Smith. Het heimelijke karakter blijkt uit het feit dat deze gebeurtenis 's nachts plaatsvond. Dat de vroege dopers vervolgd werden blijkt ook uit het volgende. In 1569 werden Thijs Joriaensz en Jan Claesz te Muiden verbrand. De eerste was een leraar uit Rarop, die 'na Muyen by Amsterdam getrocken was om de

Gemeente Gods in 't Woord te bedienen'. Jan Claesz was een vijftientigjarige jongeman uit Weesp, die met Thijs mee was gegaan om de prediking aan te horen.²⁷

In dit verband moet gewezen worden op de rol die de Amsterdamse burgemeester Cornelis Pietersz Hooft (1547-1626) speelde. Hij verdedigde de gewetensvrijheid in religieuze zaken. De doopsgezinden hadden daar profijt van. Ook zijn zoon Pieter Cornelisz Hooft (1581-1647), drost en kastelein van Muiden en baljuw van Gooiland, droeg deze tolerantie uit. Van hem is het gevleugelde woord afkomstig: 'Wacht UE voor 't geselschap dat de godsdienst in den mondt bestorven is. Selden salse daer in 't hart leven'.

Aan het begin van de zeventiende eeuw had Muiden een Waterlandse gemeente. In 1614 ondertekenden twee personen uit Muiden een brief van de verenigde Waterlandse, Hoogduitse en Friese gemeenten aan de Duitse broeders. De twee personen waren de leraar Arend Dirks Martiese en diaken Willem Pieters. Soms lieten doopsgezinden uit Muiden zich de Amsterdamse Waterlandse gemeente dopen. In het doopboek van De Toren kwam ik in de periode 1623 tot 1661 in totaal zeven personen tegen.

De Muider doopsgezinden wilden geen wapens hanteren. Reeds in 1634 werden twee doopsgezinden, die waren opgeroepen voor de schutterij ontslagen van de verplichting 'haer geweer te houden tegen haer conscientie, mits gevende een daelder voor haer optreden'. Toch wilden de doopsgezinden wel tonen dat ze de overheid steunden en bereid waren hun vaderland te dienen. In 1673 leverden de doopsgezinden 'ten platten lande in West-Vrieslandt en de Noorder quartieren' kleding ten behoeve van de militie in de steden Muiden en Weesp.²⁸ Veel bewoners van Muiden en Weesp vluchtten trouwens in het 1672 naar Amsterdam.²⁹ Kort na deze rampzalige jaren (1675) was het ledenaantal van de gemeente te Muiden geslonken tot twaalf. Kort erna zal de gemeente teniet zijn gegaan.

Tenslotte is nog vermeldenswaard dat toen in 1711 geloofsgenoten in Zwitserland vervolgd werden zij uitweken naar de Republiek. De in totaal 363 Zwitsers kwamen op 2 augustus 1711 met vier schepen aan in Muiden, om een dag later hun voorlopige eindbestemming in Amsterdam te bereiken.

NICHTEVECHT-OVERMEER

Het doopboek van de Waterlandse gemeente De Toren te Amsterdam is de vindplaats van de namen van vier personen uit Overmeer en tien personen uit

Nichtevecht. De oudste doop vond plaats in 1622 en betrof een persoon uit Nichtevecht. De oudste doop van een persoon uit Overmeer stamt uit 1635. Hieruit valt op te maken dat er toen al een gemeente bestond in het gebied van Overmeer, Nichtevecht en Nederhorst den Berg. Van deze gemeente was in 1647 ene Adam Jansz diaken. Hij zal vermoedelijk oud geweest zijn, want twee jaar later wordt hij al aangeduid als 'gewezen' diaken. Zijn zoon Cornelis Adams, schoenmaker te Nichtevecht, volgde hem op als diaken. In 1665 wordt hij als zodanig genoemd. In het testament van de hieronder genoemde Molenaar trad hij op als executeur. Cornelis was trouwens op 9 maart 1642 gedoopt in de Waterlandse gemeente De Toren te Amsterdam. In 1660 is er sprake van het meervoudige 'dienaren' van de gemeente te Overmeer. Onduidelijk is of het gaat over armendienaren (diakenen) of dienaren in het Woord (leraren); ik vermoed het eerste. In het boven genoemde Amsterdamse doopboek wordt in 1673 vermeld dat ene Jacob Jansen Haar voorzanger van Overmeer was. In 1660 stelde de in Overmeer woonachtige doopsgezinde Jan Pietersz Molenaar voor een Utrechtse notaris de 'Huysarmen van Nigtevegt, Vreland ende Overmeer' aan tot zijn erfgenamen. Uit de opbrengst werd een armenfonds opgezet, waaruit personen van alle gezindten een bijdrage konden krijgen.

Leden van de Amsterdamse Waterlandse familie Brants speelden een rol in de kleine gemeente. Als laatste kerkmeester van de gemeente Overmeer wordt Quirijn Brants genoemd. Hij was getrouwd met de rijke geloofsgenote Hester van Mollem. In 1677 bezat het echtpaar een hofstede en land in de Blijkpolder te Overmeer.³⁰ Zijn zoon Mr. Johan Brants werd op 5 mei 1736 door de Heer van het Huis en de Heerlijkheid den Bosch 'wegens den Men-nisten Armen' beleend met vier morgen land. Voor hem was op 9 september 1691 David Joosten Halveboer in dezelfde hoedanigheid beleend geweest met dit land in de Hoekerpolder in Nichtevecht. Het land betreft mogelijk de vier morgen, genaamd 'het Claerlandt' onder het gerecht van Nichtevecht, waarop de mennoniste gemeente te Overmeer in 1688 een obligatie had gevestigd.³¹

In 1742 regelde Cornelis Floris Molenaar, het laatste lid van de gemeente te Overmeer, met de reeds genoemde Mr. Johan Brants de overdracht van de goederen van de mennonieten-gemeente voor het gerecht van Nichtevecht. De vier morgen armenland werden geschonken aan de hervormde diaconie-en van Nederhorst den Berg en Nichtevecht. Met deze daad viel definitief het doek voor de gemeente te Overmeer.³² Genoemde Cornelis Floris Molenaar was jarenlang schepen van Nederhorst den Berg.

In dit verband is het aardig om het volgende te vermelden. De grootvader van Tijmen van Hilten kwam uit Vlaanderen, en trok naar de Noorderlijke Nederlanden. Hij werd schoolmeester en koster in het vlakbij Overmeer en Nichtevecht gelegen dorp Nederhorst den Berg. Mogelijk dat de familie van Hilten daar met de doopsgezinden in aanraking is gekomen? In ieder geval werd van Tijmen van Hilten later leraar van van de Vlaams-Waterlandse doopsgezinde gemeente te Aalsmeer (1698-1711), en later van de combinatie Aalsmeer-Uithoorn (1713-1745).

Over het doopsgezinde kerkje van Overmeer is weinig bekend. Het stond ergens buitendijks tussen de Wagenweg en de Vecht. In 1742 was het reeds verdwenen. Ondanks het tenietgaan van de gemeente bleef de herinnering aan de doopsgezinden bewaard. Nog in 1818 is er sprake van een bosje dat ‘mennonietenkerkhof’ werd genoemd.

WEESP

Vroege dopers uit Weesp zijn Hendrick de Varckendrijver, die in 1535 een aanhanger van Jan van Leyden was. In het gedeelte over Muiden heb ik reeds het lot van de Weespenaar Jan Claesz beschreven. Uit latere tijden valt te vernemen dat de oudste Lenaert Bouwens werkzaam was in Weesp. Omstreeks 1575 doopte hij er zeven personen. Uiteindelijk ontstonden te Weesp twee doopsgezinde gemeenten: een Vlaamse en een Waterlandse.

Aan het begin van de zeventiende eeuw behoorden zelfs een aantal doopsgezinde families tot de elite van Weesp. Als voornaamste moet de familie Schouten genoemd worden. Lambert Cornelisz Schouten had in 1622 met de – eveneens doopsgezinde – Jan Bruynen en Vranck Claesz Trompet, zitting in de vroedschap van Weesp. Dat de doopsgezinden toegelaten werden had te maken met het beleid van de overheid om katholieken uit de publieke ambten te weren. Bovendien waren er te weinig gereformeerden om de plaatsen op te vullen, en daarom werden de doopsgezinden in de vroedschap gehandhaafd. De laatsten lieten het zich welgevallen, hoewel ze de vroedschapseed niet aflegden ‘excuserende van gesintheit te syn dien ’t sweeren niet vry en soude staen’.³³

De bovengenoemde Lambert was tussen 1612 en 1644 ook zeventien keer burgemeester. Zijn broer Laurens was een schatrijke brouwer. Ook hij bekleedde publieke functies: van 1619 tot 1622 was hij weesmeester, en van 1625 tot 1642 regent van het Weesper weeshuis. Zijn aanzien blijkt uit het

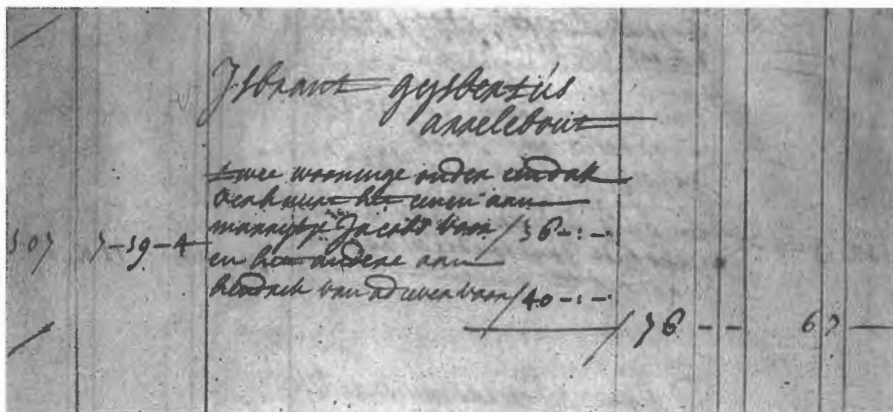
feit dat prins Frederik Hendrik in zijn huis overnachtte. Hoewel de familie Schouten in Weesp woonde behoorden zij daar niet tot de doopsgezinde gemeente, maar maakten deel uit van de Waterlandse gemeente De Toren in Amsterdam. Ondanks dit gegeven trad Lambert Schouten wel op als begunstiger van de Waterlandse gemeente te Weesp: in zijn testament uit 1642 legateerde hij voor twintig jaar een bedrag van *f* 25 voor het onderhoud van de leraar van deze gemeente.

Ook Sybrant Haye Fries was een doopsgezinde brouwer in Weesp. Hij woonde er tussen 1598 en 1613, en was getrouwd met Marretje Schouten. Fries vertrok uit Weesp naar Leiden. Nadat hij daar failliet ging keerde Fries in 1638 terug naar Weesp. Ook hij schonk geld aan zijn gemeente.³⁴

De Vlaamse gemeente van Weesp behoorden in 1649 tot de gemeenten die geen leraar hadden. Op de grote vergadering van Vlaamse leiders in Haarlem werd in dat jaar besloten dat Weesp in de predikdienst ondersteund zou worden door Amsterdam, Haarlem, Alkmaar en Barsingerhorn.³⁵ De gereformeerde hoogleraar Johannes Hoornbeeck (1617-1666) liet in 1653 in zijn *Summa controveriarum* een lijst van plaatsen, waar de doopsgezinden geen gemeente mochten stichten, afdrukken. In de lijst staat ook 'Vesopium'.³⁶ Het lijkt er sterk op dat Hoornbeeck uit het protocol van de Haarlemse vergadering de namen van de 'zwakke' gemeenten heeft overgenomen. Hoe het ook zij: de Vlaamse gemeente schijnt zich omstreeks 1675 met de Waterlandse verenigd te hebben.

Over de Waterlandse gemeente van Weesp is het volgende bekend. Haar dienaar Jan Braliny ondertekende in 1614 de reeds boven genoemde brief aan de Duitse broeders. Ongeveer dertig jaar later (1647) vertegenwoordigde Johannes Verlaen de Weesper gemeente op de jaarlijkse vergadering van de Waterlandse Sociëteit. Verlaen was in Weesp getrouwd, en vanaf 1642 leraar van de Waterlandse gemeente De Toren te Amsterdam. Regelmatig werden personen uit Weesp bij De Toren gedoopt. In het doopboek tel ik in de periode 1613 tot 1672 twintig personen.

Vanaf 1675 was Weesp lid van de Lammiste of Zuidhollandse Sociëteit. In 1676 verzochten Weesp en Overmeer op de sociëteitsvergadering om een leraar. Als mogelijke kandidaten werden Hillebrant Harmens te Kampen en Paulus Prijer te Krevelt genoemd. De zaak werd overgelaten aan Amsterdam. In dezelfde vergadering verzocht Klaes Elbertsz Bout namens Weesp om assistentie voor een behoeftige man en diens kinderen. De gemeente Leiden stelde in 1681 ter Sociëteit voor om de vacante gemeenten Bunschoten, Gouda, Weesp-Overmeer en Delft financieel in staat te stellen om een leraar

Verpondinglijst 1733 (Noord-Hollands Archief, Kopicëncollectie A).

te kunnen beroepen. Dit voorstel riep verzet op, omdat volgens Amsterdam en Haarlem niet het verval van de predikdienst, maar ‘de generale onkunde en lauwheid in den godsdienst’ verantwoordelijk was voor de achteruitgang van de gemeenten.³⁷ In 1682 vertegenwoordigden Hendrik Abrahamsz en Jan Adamsz Weesp en Muiden ter sociëteit. De eerste vertegenwoordigde Weesp en Overmeer ook nog in 1685. Hendrik Abrahamsz verzocht toen om assistentie in de predikdienst. Moeten we uit de vermelding van beide plaatsen opmaken dat Weesp en Overmeer samen waren gegaan? Het volgende lijkt deze gedachte te bevestigen. In 1687 valt namelijk te lezen dat Weesp en Overmeer dertig preekbeurten toegewezen kregen, die door Amsterdam zouden worden vervuld. In 1689 kregen Weesp en Overmeer hetzelfde aantal preekbeurten, maar nam Haarlem er ook drie voor zijn rekening. Hoewel het ledenaantal gering was hield de Weesper gemeente haar bestaan vol tot in de achttiende eeuw. In de *Naamlijst* van 1743 komt de gemeente al niet meer voor, maar een kerkenboek liep nog tot het jaar 1761.

Voor het bestaan van een Waterlandse vermaning aan de Grobbe (nu Nieuwstraat) is onvoldoende bewijs gevonden.³⁸ Wel vermeldt het verpondingregister uit 1733 op nr. 108 een niet meer in gebruik zijnde ‘Mennonite kerk’ en op nr. 109 ‘Het vermaanhuis of de Mennonite kerk’ in de Middenstraat.³⁹ Mevrouw Zondergeld vermoedt dat het eerste gebouw in de tegenwoordige Heer Elbertsteeg heeft gestaan, die de Hoogstraat met de Middenstraat verbindt. De steeg grensde aan de brouwerij van de familie Schouten.⁴⁰

LIJST VAN LERAREN EN DIAKENEN

Bunschoten-Spakenburg

Jan Jacobsz., 1677, 1678
Teunis Adriaensz. – van Huizen, 1681-1688
Jan Barentsz., bedtjckwever, 1685-1687
Klaas Jelis. Huysman, 1704-1706
Salomon Steinfurt – van Amersfoort, 1699-1703
Klaas Gerbrands van Aalst – van Huizen, 1715-1716
Klaas Jacobsz. Vetkoper – van Huizen, 17--
Lambert Jansz., diaken 1647
Jan Jansz., diaken 1649
Heyndrick Heyndricksz. Kuyp, diaken 1681
Hendryck Kaper, diaken 1681
Lammert Jansz. Pee(n), diaken 1702, 1706, 1709
Hendryck Joosten Hopman, diaken 1702
Loogh Jacopsz. backer, diaken 1706
Menno Andriesz., diaken 1731

Huizen

Pieter Reijniersz., 1647, 1649
Pieter Leendertsz. Vergoes, 1654, 1656
Teunis Adriaensz., 1674, 1681
Klaas Jelis. Huysman, 1708
Klaas Gerbrands van Aalst, ?-1716
Klaas Jacobsz. Vetkoper, 1717-1752
Klaas Djurres Tigler, 1750
Jan Ekes Menalda, 1751-1764
Cornelius van Engelen, 1764-1769
Roelof van Dokkum, 1769-1773
Francois Adriaan van der Kemp, 1776-1777
Mattheus Hesseling, 1777-1788
Leendert Klein, 1788-1791
Cornelis de Haen, 1791-1792
Jacobus van Moerbeek, 1792-1825
Goosen Reijersz., diaken 1657

Cornelis Crijnen, diaken 1657
Pieter Jacobsz. Beeckman, diaken 1674
Jan Pietersz. Slocker, diaken 1674
Jacob Gerritsen Grutter, diaken 1674
Gerrit Jansen Poel, of Gerrit Jansen de oude, diaken 1674, 1680-1681
Leendert Jansz. Vergoes, diaken 1681-1716
Hendrick Willemsz. Boom, diaken 1681, 1708, 1713
Cornelis Goosen, diaken 1686
Henderyck Joosten, diaken 1702
Lambert Jansen de oude, diaken 1702, 1717
Gerrit Klaassen, diaken 1702, 1717
Jacob Tijmens, diaken 1708, 1713, 1714, 1715
Jan Claasen Volckertsz., diaken 1708, 1713, 1731
Willem Tijmens, diaken 1708, 1713
Cornelis (Krelis) Jacobs Metselaar, diaken 1716
Jan Pietersz. Vergoes, diaken 1716, 1731
Jacob Tijmens, diaken 1731, 1766
Jan Tijmens, diaken 1731
Tijmen Jacobs, diaken 1744
Jan Jansen Prins, diaken 1750-1766
Jan Kleijne Prins, diaken 1766
Gerrit Tijmens, diaken 1766, 1767, 1769, 1773, 1774, 1776
Jacob Jansen Prins, diaken 1780
Jan Tijmens, diaken 1792, 1794
Tijmen Prins, diaken 1782, 1784, 1792

Muiden

Arend Dirks Martiese, 1614
Willem Pieters, diaken 1614

Nichtevecht-Overmeer

Adam Jansen, diaken 1647, 1649
'dienaren', 1659
Cornelis Adamsz. schoenmaker, diaken 1665, 1666
Quirijn, of Crijn Brants, diaken 1702-1739
Jacob Jacobsen Haar, voorzanger 1673

Weesp

Jan Braliny, 1614

Johannes Verlaen (Amsterdam), 1647

Klaas Elbertsz. Bout, diaken 1675

Hendrick Abramsz. van Os, diaken 1682, 1685, 1688

Gijsbert Hendricksz., diaken 1693, 1701

Hendryck Joosten Hopman, diaken 1693, 1701, 1713

Jan Adamsen, diaken 1701, 1713

NOTEN

1 Dit artikel is in verkorte versie verschenen in: H. Michielse, J. Out & G. Schutte, *Geuzen en papen; katholiek en protestant tussen Vecht & Eem ca. 1550-1800* (Hilversum, 2013). ISBN 9789087043902. Prijs: € 29. Ik ben de redactie zeer erkentelijk voor de toestemming om het artikel in de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) te mogen plaatsen.

2 D.C. de Clercq, 'Een verdwenen en vergeten "mennistenhemel" aan de Gein', in: *DB* 24 (1998), 40-41.

3 J. Kramer, 'Doopsgezinden in Bunschoten en Spakenburg', in: *Bun historiael* 30/4 (2009), 142-151, 30/5 (2009), 194-206 en 31/1 (2010), 14-22; W. Stuve, 'Nogmaals de doopsgezinden in Bunschoten en Spakenburg', in: *Bun historiael* 32/5 (2011), 166-169 en W. Stuve, *De Waterlandse doopsgezinde gemeente te Huizen; flarden geschiedenis* (Hellevoetsluis, 2009).

4 J. Marcus, *Sententien en indagingen van den hertog van Alba, uitgesproken en geslagen in zynen bloedtraedt: mitsgaders die van byzondere steden, tegen verscheide zo edellieden als voornoemde burgers en inwoonders van Hollandt, Zeelandt en andere Provincien, van den jaere 1567 tot 1572* (Amsterdam, 1735), 364-365.

5 J. Reitsma & S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden 1570-1620* (Groningen, 1847), VI, 294, 305, 309 en 462.

6 Utrechts Archief (hierna: UA), archief van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, inv. nr. 21, d.d. 22 april en 22 augustus 1681.

7 Gemeentearchief Rotterdam (hierna: GAR), archief van de Doopsgezinde Gemeente Rotterdam, inv. nr. 10; zie ook UA, archief van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, inv. nr. 22, d.d. 24 oktober en 21 november 1702.

8 UA, archief van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, inv. nr. 23, d.d. 26 maart 1709.

9 J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen 1675-1750* (Franeker, 2006), 286-287 en 369-372.

10 UA, archief van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, inv. nr. 21, d.d. 2 december 1684.

11 Archief Eemland, archief van de Gemeente Bunschoten, inv. nrs. 32-33.

12 A.F. Mellink, *Amsterdam 1531-1536* (Leiden, 1985), 271-272.

13 Stads- en streekarchief voor Naarden, Bussum, Muiden en Huizen (hierna: SAN), ORA Huizen, inv. nr. 3170.

14 GAR, archief van de Doopsgezinde Gemeente Rotterdam, inv. nr. 8 en 23.

15 SAN, inv. nr. 3667. A1, d.d. 1 januari 1675.

16 UA, archief van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, inv. nr. 99.

17 A. Scheer, *Over de lichtheijt sommiger doopsgezinde in naam, echter warelijck socinianen inderdaat* (Huizen, 1995), 27.

- 18 Stadsarchief Amsterdam (hierna: SA), PA 1120, inv. nr. 942.
- 19 W.G.M. Cerutti, 'De Schoemaker's over Huizen', in: *Tussen Vecht en Eem* 9; 2 (1979), 105-109.
- 20 P. Visser, 'Verlichte doopsgezinden: Cornelius van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de Filosooph', in: *DB* 33 (2007), 143.
- 21 H. Schaap, 'Jacob Prins en zijn aantekeningen', in: *de Ratel* 25/2, 25/3 en 25/4 (2004).
- 22 SAN, ORA Huizen, inv. nr. 3217. A024 Haar testament werd opgemaakt voor notaris Backer te Amsterdam.
- 23 SAN, ONA Naarden, inv. nr. 3731. A011, d.d. 22 juli 1728.
- 24 SAN, ORA Huizen, inv. nr. 3194, 287-288.
- 25 SAN, ORA Huizen, inv. nr. 3189, 308.
- 26 SAN, ONA Naarden, inv. nr. 3731. A096 en A097, d.d. 28 september en 5 oktober 1731 en H. Schipper, 'Erica' in: *de Ratel* 30/4 (2009), 9-16.
- 27 A.F. Mellink, *Amsterdam 1536-1578* (Leiden, 1980), 293 en 295. Van Braght, *Het bloedig tooneel of Martelaers spiegel* (Amsterdam, 1685), II, 481.
- 28 S. Muller, 'Proeve van de wederkeerige christelijke betrekking tusschen de regering der Nederlanden en de doopsgezinden', in: *Doopsgezind jaarboekje* (1837), 81-82.
- 29 A.J. Zondergeld-Hamer, *De geschiedenis van Weesp; van prehistorie tot moderne tijd* (Weesp, 1990), 65.
- 30 SA, PA 88, inv. nr. 712.
- 31 SA, PA 88, inv. nr. 1791.
- 32 J.W. Verburgt, 'Het armenland te Nigtevegt; een herinnering aan de doopsgezinden' in: *Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake* (1944-1945), 3-5; J. Baar, 'Meer over Overmeer (1) Over de mennonistische gezindte in Overmeer' in: *Werinon* 69 (2008), 18-24.
- 33 Zondergeld-Hamer, *De geschiedenis van Weesp*, 57.
- 34 F. Lammerse & J. van der Veen, *Uylenburgh & zoon; kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairese 1625-1675* (Zwolle, 2006), 19-32.
- 35 *Synode der mennisten, gehouden te Haerlem A. 1649. den 25 Julij* (s.l., 1649).
- 36 J. Hoornbeeck, *Summa controversiarum religionis cum infidelibus, haereticis, schismaticis* (Utrecht, 1653), 369.
- 37 J.G. de Hoop Scheffer, 'Hulp bij vacatures', in: *DB* (1892), 108 en 124-127.
- 38 Zondergeld-Hamer, *De geschiedenis van Weesp*, 57.
- 39 Noordhollands Archief, Kopicëncollectie A (toegang 151.1), inv. nrs. 524-695.
- 40 Met vriendelijke dank aan A.J. Zondergeld-Hamer, email 25 november 2012.

‘Ick wou wel dat ick u tongh hadde’

Een gedenkwaardig gereformeerd-mennist godsdienstgesprek over de doop tussen Tieleman Jansz van Braght en Gerardus Aemilius te Oud Beijerland (1663)

PIET VISSER

In de nacht van 8 op 9 april 1663 – 350 jaar geleden – bleef het nog een tijdje onrustig in Oud-Beijerland. De stilte op het boerendorp waar het gevogelte al diep in z’n gevederte sliep, ter hoogte van de menniste vermaning en het grote huis van Maerten Bale, werd verbroken door gedempt gemompel en geschuifel. Het was benauwd geweest in het vermaanhuis. Menigeen had de ogen niet meer open weten te houden, maar nu om klokke twee, buiten op die huiverfrisse straat in Gods eigen Hoekse Waard, rilden het lome lijf en moede hoofd om slaap en verbijstering van zich af te schudden. Het ongewone schouwspel dat zo’n acht uur had geduurd, was onthutsend geweest, voor de aanwezige gereformeerde dorpelingen althans. De menniste toeschouwers daarentegen gniffelden van vreugde en ongeloof. Het zojuist beëindigde tweegesprek tussen de jonge, zeer geleerde dorpsdominee Aemilius en de iets oudere, kien doperse doe-het-zelver Van Braght uit de grote stad Dordrecht werd gedempt dampend geabsorbeerd door de onderkoelde sterrennacht. Men was deelgenoot geweest van een curieuze *life show* die hier nooit eerder was vertoond: een theologische woordenstroom vol academische gevatheid en amateuristisch geklungel, overmoed en achterdocht, misslag en kwinkslag. De reputatie van de dorpsdominee was geknakt – het meedogenloze maatwerk van een schriele mennist gierde stilzwijgend rond als cynisch zout in open wond. Dat was het resultaat van een intellectualistisch grootstedse gebeurtenis op het platste boerenland. ’s Anderendaags werd Oud-Beijerland wakker als een totaal ander oord. De rollen leken omgedraaid. Had de Heere zijn gepredestineerde gram gehaald? Voor het eerst werden mennisten met onwennig ontzag begroet: het overwegend gereformeerde dorp zong een toontje lager. Wie er die nacht niet bij was geweest, bij hèt godsdienstgesprek, kon niet het waarom bevatten van die ommekeer in Beijerlands gemoed. Dit moest het werk des duivels zijn!

HET DOOPSGEZIND-GEREFORMEERDE 'GESPREK' IN DE LAGE LANDEN

Zodra het doperdom in de Lage Landen een feit werd, hebben de achtereenvolgende heersende kerken de leer van Menno en zijn mennisten in woord en geschrift bestreden. De vroegste fase van verkettering door de Kerk van Rome was gepaard gegaan met gruwelijke vervolging. Duizenden dopers werden sedert de geloofsfanatieke uitwassen van Munster over de kling gejaagd. Vanaf 1535 hebben zo'n 1.500 tot 2.000 christenen van allerlei soort, batenburgse, davidjoristische, maar vooral veel menniste martelaars, het leven gelaten voor het vasthouden aan hun beginselen omtrent de volwassendoop, weerloosheid en navolging van Christus. Menno's beweging was gedwongen ondergronds te gaan. Anderen, tal van individuen en gezinnen verlieten voorgoed hun vertrouwde woonplaats, om oostwaarts in de buurt van Dantzig en in de Weichseldelta een nieuw en veiliger bestaan op te bouwen. Behalve dat de Katholieke Kerk met haar inquisitie de ketterijen bestreed door middel van boekverboden en honderden arrestaties, overigens uitgevoerd en juridisch afgewikkeld door de nationale en lokale overheden, bond de clerus via polemische geschriften ook regelmatig de strijd aan met het radicaal-reformatorische ongeregeld. Wat de Lage Landen betreft waren in Menno's dagen vooral de pastoor en Latijnse schoolhouder van Wormer, Martinus Duncanus, de Dominicaanse inquisiteur van Doornik, Johannes Bunderius, en Cuneris Petri van Brouwershaven, rector van de universiteit van Leuven, de meest geduchte tegenstanders.¹ Maar ook het gewone 'paapse' volk hield zich in dezen niet onledig. Zo gaf de beroemde dichtende maagd uit Antwerpen, Anna Bijns, in menig gedicht blijk van haar bloedhekel aan dopers.²

Toen het calvinisme zich op onze bodem ging vestigen, kregen Menno en de zijnen onmiddellijk ook met gereformeerde tegenstanders te maken. Als opwarmertje is te beschouwen het gesprek dat Joannes a Lasco eind 1544 in opdracht van gravin Anna van Oost-Friesland organiseerde met achtereenvolgens Nicolaes Meijnderts van Blesdijk (namens schoonvader David Joris) en Menno Simons.³ Eind 1554 begin 1555 moest Menno te Wismar de strijd aanbinden met Herman Backereel en vooral Martin Mikron, leiders van de daar in een storm gestrande calvinisten uit Engeland. Na zo'n tien dagen fel debat gingen de partijen met slaande ruzie uit elkaar. Over zaken als de menswordingsleer, de weerloosheid, de doop of de roeping der predikanten zou men voortdurend blijven bekvechten.⁴ Ten behoeve van de propaganda over en weer werden verslagen van die twistgesprekken, vaak van beide zijden, als omvangrijke polemische drukwerken de wereld in gestuurd. Zo bestaan

er nog uitvoerige verslagen van de drie belangrijkste doperse-gereformeerde godsdienstgesprekken sedert Menno's debat met Mikron. In 1571 vond er zo'n gesprek plaats te Frankenthal, waaraan ook Nederlandse mennisten deelnamen en dat 23 dagen duurde; in 1578 nam een dispuut te Emden zelfs 49 dagen in beslag, verdeeld over 124 sessies. Het indrukwekkendste van alle theologische twistgesprekken vond plaats in 1596 te Leeuwarden, in de Olde Galileënkerk: verspreid over 156 zittingen duurde dat maar liefst 94 dagen!⁵

Ondertussen waren de Zeven Provinciën toen allang afgescheiden van Philips II van Spanje. Sedert 1568 ging de Opstand van de jonge Republiek vooral ook om godsdienstvrijheid, waarbij de gereformeerden – zij voerden als geuzen een heuse guerrillaoorlog – als geprivilegieerde kerk aan het langste eind zouden trekken. Nederlandse dopers hoefden sinds de onafhankelijkheid van het Noorden niet meer voor hun leven te vrezen, maar een religieuze beleving in onbekommerde vrijheid was hun nog lang niet gegund. Ondanks die begunstigde positie ten opzichte van de verdreven rooms-katholieken, Joden en protestantse minderheden als lutheranen en doopsgezinden, lieten gereformeerde classes en synodes niet na om mennisten, haar meest geduchte concurrent op de hervormingsmarkt, dwars te zitten. Zo ontwikkelden calvinisten al vanaf 1574 het synodale beleid om onaangekondigd de diensten in de schuilvermaningen te verstoren en in debat te gaan met de man op de stoel. Hoe vaak dat is voorgekomen, is niet bekend – slechts bij uitzondering is zo'n calvinistische inval gedocumenteerd. Zo bijvoorbeeld toen dominee Franciscus Lansbergius op 3 maart 1596 de ‘vermaen solder’ van de Rotterdamse Waterlanders was binnengestormd, waar Jacob Jansz Schedemaker uit het Noord-Hollandse De Rijp zijn preek hield. De godgeleerde Lansbergius stoorde zich vooral aan het doperse gebruik van het stil gebed, waartegen hij meer dan 60 argumenten in stelling bracht, die Schedemaker *stante pede* doch met veel tegenzin trachtte te weerleggen.⁶

Vaak ook werden lokale of regionale leiders uitgedaagd tot een dispuut met een gereformeerde opponent. Meestal probeerden de leraren en vermaners daar onderuit te komen, maar herhaaldelijk ook kwam het tot zo'n confrontatie, zoals in Colijnsplaat in 1606, te Zierikzee in 1609, of in het Noord-Hollandse Uitgeest waar tussen mei 1627 en april 1628 vier gesprekken plaatsvonden tussen de gereformeerde predikant Widmarius en achtereenvolgens Pieter Pietersz, Hans Alenson en Pieter Andriesz Hesseling, leraren bij de Waterlanders.⁷ In 1649 had Jacobus Molanus, predikant op Texel, nog de degens gekruist met de ‘Menniste Bisschop’ uit Nieuwe Zijpe: Claes Arentsz.⁸ De leraar was daar door middel van gijzeling zelfs toe gedwon-

gen, omdat hij zich denigrerend over de kinderdoop zou hebben uitgelaten.⁹ Evenmin weten we hoezeer dit gereformeerde geëmmert de gedweë dopers, die het liefst met rust gelaten werden, heeft dwars gezeten. Hiervan is lang niet altijd aantekening gemaakt, maar dat zulks herhaaldelijk voorkwam, mag wel worden aangenomen. Zo is bijvoorbeeld van Tieleman Jansz van Braght bekend, een van de twee hoofdpersonen van het Beijerlandse gesprek, dat hij in oktober 1655 in Gorkum de strijd had moeten aanbinden met de remonstrant Van Engelen.¹⁰ Dat er veelvuldig gedisputeerd moet zijn, blijkt ook uit de opmerking van een van de Rotterdamse secondanten van Van Braght, Guiliam van der Sluijs: 'Tck heb bij menigh dispuijt geweest in mijn leven.'¹¹

Het gereformeerd-doopsgezinde 'gesprek' werd daarnaast ook gevoerd in geschrifte, dankzij de levendige polemiek die over en weer menig drukwerk zou opleveren, maar vrijwel altijd door de calvinisten geïnitieerd en aan de gang gehouden werd. Het is opmerkelijk, maar ook wel logisch dat het twist-geschrift van calvinistische zijde zich in twee fasen laat opdelen (zie voor een beknopt overzicht de bijlage). In de eerste periode, van 1569 tot 1609 verschenen minstens 24 strijdschriften. Aanvankelijk waren dat nog vertalingen van reformatoren als Heinrich Bullinger en Guido de Brès; daarna betrof het meestendeels calvinistische antipropaganda van eigen bodem. Tussen 1610 en 1618 verscheen slechts een drietal strijdschriften, wat te verklaren is uit het grote conflict binnen de gereformeerde kerk dat dankzij de roemruchte synode van Dordrecht (1618-1619) zou resulteren in de triomf van de orthodoxie der gomaristen over de verdreven arminianen: de remonstranten. Toen die interne scheuring was afgehandeld, hernam een jongere generatie theologen met nieuw elan de strijd tegen het vermaledijde doperdom, door predikanten als Godefridus Udemans (1620), Hermannus Faukelius (1621), Johannes Cloppenburg (1625) en Petrus Bontemps. Deze laatste, sedert 1637 Waals predikant te Haarlem, was getriggerd door een Waterlands belijdenisboekje, waarop hij in 1641 voor de dag kwam met zijn weinig zachtzinnige *Kort bewijs, van de menighvuldighe doolingen der wederdoopers, ofte mennisten; met wederlegginge van hare uyt-vluchten, ende bevestighe der christelicker waerheydt*. Het octavo-werkje van ruim 600 bladzijden was evenwel van de pers gekomen van een doopsgezinde drukker: Thomas Fonteyn! Het werk zou nog tot 1645 aanleiding geven tot felle polemiek met vooral de Vlaams-doopsgezinde Joost Hendricksz en de remonstrantse dwarsligger uit Haarlem: Passchier de Fyne. De titels van hun verweerschriften werden steeds geestiger en venijniger, zoals: *Spongje, tot afwasschinge van de vuyle vlekken,*

of: *Hollandsche zeep, tegen de uytheemsche vlekken en vuyligheden, of Loogh-wa-ter op de laster-vlekken van Petrus Bontemps*.¹²

Het meest imposante strijdschrift was ooit al in 1599 door de Noord-Hollandse synode op de rol gezet, maar zou pas in 1637 het licht zien. Het was samengesteld door de predikanten van Enkhuizen, Abraham à Dooreslaer, en Venhuizen, Petrus Jacobi Austro-Sylvius [van Zuiderwoude], en droeg als titel: *Grondige ende klare vertooninghe van het onderscheydt in de voornaemste hooft-stucken der christelijcker religie, tusschen de gereformeerde ende de weder-dooperen*.¹³ Onder predikanten konden de doopsgezinden niet bogen op veel respect. Zo verwezen beide verbale scherprechters onder meer naar de doperse schijnheiligheid en hun verdeeldheid, maar tegelijkertijd werd ook de spreekwoordelijke Bijbelvastheid van het menniste smaldeel gememoreerd.

Maer alsoo wy tegenwoordigh het oogh geslaghen hebben op die gene, die men of *Wederdooperen*, of *Doops-gesinde*, of *Mennoniten* noemt; 't is immers soo, dat dese luyden, niet tegenstaende, datse ghestadelijck de Schrifture in den mondt hebben, ende niet anders dan Schriftuere schijnen te spreecken, ende daer-en-boven eenen sonderlinghen schijn van heylich-heydt, ende roem van liefde van haer gheven, al-hoewel in verscheyden secten onder malcanderen verdeelt zijnde, ende als een recht Babel een verdeelde tale ende verwerde spraecke spreken.

De gereformeerde *officials* vonden dat de mennisten misbruik maakten van de hen geboden gewetensvrijheid, haar omkeerden in ‘ongebondenheydt’ en ‘hare schadelijcke Leere ende schromelijcke dolinghen [...] tot nadeel van Godes eere [...] vast dagelijcks wijder en verder door het Landt verspreyden.’ Zij tartten daarmee het geduld en de mildheid van staat en kerk, die daarom tot optreden genoopt werden:

Siet met eenen hoe noodigh het sy, dat den yver beyde van Overheden ende Leeraren, met allen ernst ende bescheydenheyt daer tegen gekantet gae. Want wat sal men houden van sulcke fonteynen, die sulcke stinckende wateren uytgeven? van sulcke boomen, die sulcke vergiftige vruchten dragen? van sulcke conventiculen [bijeenkomsten; P.V.], die sulcke vuyle ghebroetsels voortbrenghen?¹⁴

Ook al gingen dopers en calvinisten op straat, in het dagelijks verkeer en bij het doen van zaken op redelijke voet met elkaar om, en groeide er in het dorpse en stedelijke leven een praktijk van ‘omgangoecumene’, bij de waakhonden van de zuivere leer en de goede zeden naar Heidelbergse snit maakte

de aversie tegen het dwarse doperdom, als bij erfzonde bepaald, welhaast genetisch deel uit van het gereformeerde dna.

Er is zelfs aanleiding te veronderstellen dat nogal wat theologische studenten tijdens hun universitaire opleiding een gedegen training hebben gekregen in het academisch weerleggen van doperse denkbeelden. Zo heeft de Waalse predikant en hoogleraar aan de universiteit van Leiden, Friedrich Spanheim sr., minstens 32 studenten tussen 1643 en 1648 een disputatie laten opstellen over een anti-dopers thema. Deze werden in 1648 door de gebroeders Elzevier op de markt gebracht als *Disputationum anti-anabaptisticarum prima (-trigesima-secunda)*.¹⁵

Kortom, tot halverwege de zeventiende eeuw, zo'n driekwart eeuw lang, hielden gereformeerde predikanten zich bezig met het weerleggen van menniste en doopsgezinde opvattingen. Vooral in gebieden met veel mennisten waren er nogal wat verkondigers van Gods woord, die hier erg gebeten op waren. Zo schreef de Bleiswijkse predikant Adrianus Cocq in 1651 een *Sleutel des euangeliums [...] tot verdediging van de eere des beloofden vrouwen-zaats, tegen de Joden, mahumetanen, mennisten, papisten, socinianen, &c.* Alleen al uit de titel van dit boekje – uitgekomen in Van Braghts woonplaats Dordrecht – blijkt dat de rechtzinnige pijlen niet enkel op de doopsgezinden gericht waren, maar ook op de andere religieuze minderheidsgroepen. Desalniettemin had Cocq het vooral gemunt op de menniste kerk. Om die reden ook had hij aan het slot van de *Sleutel* nog een uitgebreid gedicht laten opnemen van 30 bladzijden lang. Het was van de hand van zijn vriend, de amateur-dichter Pieter van Belle, en droeg als titel: *De mensch-werdinge des Soons Gods, in rijm verdedigt tegen de mennisten* (1651).¹⁶

Opmerkelijk genoeg stopte zo rond 1650 deze tegen doopsgezinden gerichte lastercampagne zo goed als volledig (zie de bijlage). Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats had in politiek Den Haag tot augustus 1651 onder leiding van Jacob Cats de zogenaamde 'Grote Vergadering' plaatsgevonden van de Staten-Generaal. Daar werd opnieuw de voorkeurspositie van de Gereformeerde Kerk bevestigd, wat tevens een politieke versteviging inhield van haar onaantastbaarheid. Nadrukkelijk was de Republiek een confessionele staat geworden, met een krappe gereformeerde meerderheid. Voorts hadden op maatschappelijk en economisch terrein de doopsgezinden inmiddels wel bewezen gezagsgetrouwe burgers en betrouwbare handelspartners te zijn. Bovendien schroomden zij niet geld bij te dragen aan de inzamelingacties voor de rond 1655 zwaar vervolgde Waldenzen in de Piémont.¹⁷ Vervolgens stelde men in consistorie en classis vast dat het

gestaag inkruipende gevaar van het anti-trinitarische socinianisme, de Poolse pest, veel bedreigender was dan de doperse en remonstrantse aberraties die inmiddels confessioneel *kalt gestellt* waren binnen de kaders van het vigerende religieuze gedoogbeleid. Vanaf 1654 was het gereformeerden nog gelukt door middel van preventieve censuurmaatregelen de sociniaanse boekproductie aan banden te leggen – op papier althans. Desondanks verscheen toch het ene na het andere tegendraads werk van de illegale pers, meestal met steun vanuit doopsgezinde en vooral remonstrantse kring. En spoedig daarna zou de religieuze markt overspoeld raken met het verachte gedachtegoed van een verdreven Jood, de ‘atheïst’ Spinoza, die evenzeer doopsgezinde connecties had. Kortom, de noodzaak van inhoudelijk verweer tegen de doperse leer sec was inmiddels niet meer opportuun door het gestaag veranderende religieuze landschap, dat steeds meer bevolkt raakte met religieuze randgroepen van quakerdom tot chiliasme, met Boehmisten, Gichtelianen, Zwickerianen en ander naar socinianisme riekende lieden.¹⁸

Het is dan ook als een soort nawee te beschouwen van de tot het midden van de Gouden Eeuw intensief gevoerde anti-doperse polemiek, dat men in 1663 te Oud-Beijerland het godsdienstgesprek nog *unverfrozen* van stal haalde om lokale doopsgezinden de oren te wassen. In de periferie van het grootstedelijke Holland, op de boerenklei van de Hoekse Waard, waren de jongste ontwikkelingen op gereformeerd polemisch terrein kennelijk nog niet doorgedrongen. Dat het Oud-Beijerlandse gesprek waarlijk als een plattelandsfenomeen te beschouwen is, met een levensritme van een trager uurglas, moge ook blijken uit het vrijwel gelijktijdige gedoe in het noorden van het land. Daar was de gereformeerde predikant van het Friese Beetsterzwaag, dominee Nicolaus Joannis Schuyring, in 1661 met een strijdschrift in het geweer gekomen tegen allerlei ‘menniste stoutigheden’. Zo bleef dat volk in zijn ambtsgebied, met name te Lippenhuizen, allerlei ketterijen uitkramen, brachten rondreizende leraren en bisschoppen onrust te weeg, en werd er zelfs open en bloot een vermaanhuis getimmerd. Uitdagingen tot dispuut werden door het menniste volkje schijnheilig afgewimpeld, zodat de goede herder wel gedwongen was om in 1661 met een heus strijdschrift het lokale kwaad te bestrijden. Hij gaf dat een niets verhullende titel mee: *Dool-hof der mennisten, beplant met 84. vruchteloze boomen*. Schuyring kreeg repliek van een doopsgezinde medicus uit Harlingen, die echter niet op de inhoud inging, maar vooral de juridische rechtmatigheid – sedert de nieuwe wetgeving van 1651 – betwistte. Aan argumentatie had Schuyring overigens niets nieuws te melden: het was herkauwen van zijn voorlopers. Zijn boekje van zo’n 270 bladzijden

wekte dan ook sterk de indruk alsof sedert de komst van het doperdom in 1530 alles bij het oude was gebleven. Ook het opdrachtgedicht van zijn collega uit Akkrum, Philippus Koëller, deed aan de toon van de oude zuurdesem niets af:

Simonis Petri Werck
 Was't weyden van Gods Kerck:
 Maer *Menno Symons* rot
 Treckt listigh af van Got.
 Wie kan de Dwelmery,
 Schijnheyligheyt bedriegery,
 Die onder 't Schaeps-kleedt lach,
 Naer eysch doen voor den dach?
 Geen secte valsch en quaedt
 D'Eenvoudige meer schaedt:
 Dit onkruydt t'aller tijdt
 Verspreyt sich veel en wijdt.
 Hy die sijn Cudde weydt,
 Verstrooy all' die verleydt,
 En breng tot Godt den Heer
 't Verstrooyde Schaepjen teer.¹⁹

Dat Schuyring welhaast als een polemische hekkensluiter de zeventiende-eeuwse religiegeschiedenis in zou gaan, kon hij natuurlijk niet bevroeden. Evenmin dat een jaar later aan het andere uiteinde van de Republiek, in de Hoekse Waard, het allerlaatste twistgesprek zou plaatsvinden.

HET DOOPSGEZIND-GEREFORMEERDE 'GESPREK' IN OUD-BEIJERLAND

Hoewel van het dispuut tussen dominee Aemilius en Van Braght niets in druk is overgeleverd, kennen we toch het precieze verloop ervan, dankzij het protocol dat er van is opgemaakt en hierna als teksteditie volgt. Komt de inhoud straks nog kort ter sprake, eerst is het zaak enig zicht te krijgen op de direct betrokkenen, de aanleiding tot het debat en de gevolgde gang van zaken.

Het is niet vast te stellen hoeveel leden de Oud-Vlaamse gemeente van Oud-Beijerland telde, toen de jonge predikant Aemilius zich zo door dat menniste volkje getergd wist dat hij de aandrang voelde het eens en voor altijd de les te lezen. De man moet zich al een tijdje hebben geërgerd, want voordat dit gesprek zijn beslag zou krijgen, had hij al diverse keren te kennen

gegeven, maar vergeefs, het verschil van inzicht rond de kinderdoop en volwassendoop op tafel te brengen. Zo wordt het in het protocol samengevat:

Nadien *Do. Emilius* den tegenwoordige predicant der Calvinische kercke in Out Beijerland geduriglijk aenhout en niet af en laet, de diakone Mitsgaders de gemeene litmaten der Mennonitische gemeente der selver plaetse alsmede de leerare van Buijten met het woordt des heeren haerlieden komen bediene, te kome vergen en aenporren om te disputeren over de saccke van Religie die tusschen hem ende de Mennonite in geschil sijn, en daer bij voorgeeft dat hij niet gesint en is daer van affelaten, tot dat sijne begeerte in deses al sijn vervult. Item dat hij sigh beklaeght dat men hem op sijn Versoock noijt en heeft Verwitticht als onsen vrient T.V. Bracht hier ter plaetse komt prediken begerende speciael met hem te spreken.²⁰

Na herhaald aandringen had Van Braght zich bereid verklaard ‘hier eenigen tijt [te] verblijven om den gemelde predicant sijn versoek te voldoen’. Men had zich dus voorbereid op een ‘openbare Conferentie over de gewigtigste Religions stucken die tusschen hem ende ons in verschil sijn’, wat meerdere dagen in beslag zou kunnen nemen – niet één taaië sessie van acht uur over enkel en alleen de doopkwestie!

Omdat Van Braght het klappen van de zweep kende, was hij goed voorbereid aan tafel geschoven. Als een ervaren onderhandelaar presenteerde hij bij de voorbespreking in de grote binnenkamer van Maerten Balen een lijst met 17 voorwaarden om het gesprek ordentelijk te laten verlopen. Zo wenste Van Braght dat hij en Aemilius de beschikking kregen over eenzelfde Bijbelvertaling, dat men ook andere vertalingen mocht gebruiken en dat de gesprekstijd niet gelimiteerd was. Anderen mochten zich ongevraagd niet met de discussie bemoeien, maar elke partij diende een gelijk aantal secondanten te hebben, dat toe zou zien op het ordentelijke verloop. Voorts moest elke woordvoerder een notulist hebben, die het besprokene vastlegde, wat ter controle telkens om beurten moest worden voorlezen, waarna pas de discussie voortgezet zou mogen worden. Aan het einde van het gesprek dienden beide verslagen te resulteren in een algemeen aanvaard protocol, dat gemeenschappelijk ondertekend diende te worden. Met wederzijds consent zou het vervolgens ook in druk verspreid mogen worden. Deze methode van dubbel notuleren zou zeer tijdrovend zijn, maar slechte ervaringen hadden de dopers die maatregel kenmerkend ingegeven.²¹ Aemilius was ontsteld over zo’n pakket aan voorwaarden, maar Van Braghts eerste klap was een daalder waard. Deze verlangde voorts dat er schriftelijke toestemming van de autoriteiten kwam voor deze confe-

rentie, waarbij alle doopsgezinden gevrijwaard werden van rechtsvervolging. Bovendien wilde hij het gesprek laten plaatsvinden in een van beide kerken en met open deuren, zodat het publieke karakter evident was. Dit bracht dominee Aemilius nog meer uit balans, omdat hij zonder toestemming van overheid en classis de gereformeerde kerk niet durfde te gebruiken. ‘Schoon uwe kercke bij ons voor geen publijcke [...] kerck gerekent en wort’ was Aemilius wel genegen te verhuizen naar het vermaanhuis. Van Braght wenste daarvoor dan wel toestemming van de magistraat, opdat ‘onse mede genooten des geloofs hier ter plaetse daer geen swarigheijt over sullen te verwachten hebben’. De in allerijl opgetrommelde schout Bastiaen Andries Comans, die bleef plakken en zich die avond aansloot bij Aemilius’ secondanten, gaf groen licht: ‘ick weet niet dat van sulcx oijt bij eenige overheijt swarigheijt is geresé, derhalve soude ick daer Tegenwoordigh de Conferentie loelate[n].’²² Aldus stroomde de vermaning vol met een paar honderd nieuwsgierigen en kon het spektakel rond de doop beginnen.

Aan de ene kant van een lange tafel nam Gerhardus Aemilius plaats, gesecondeerd door aanvankelijk vijf dorpsnotabelen: de president schepen Jan Cornelisz Robbe, schepen Cornelis Willemsz Abbenbroeck, Daniel Paludanus, alle drie voormalige ouderlingen, voorts nog diaken Dirck I. Keijerswaert en schoolmeester Hendrick van Stralen die tevens voorlezer was. Gerhardus Aemilius (1636-1701), geboren te Groningen, had in Leiden gestudeerd en was in 1660 reeds als kandidaat te Oud-Beijerland ingehaald en in 1661 beroepen als opvolger van dominee Rolandus. Hij zou er spoedig in ondertrouw gaan met Cornelia Calf uit Berlicum bij ’s-Hertogenbosch, bij wie hij vier zonen kreeg.²³ De pastor was dus nog maar 27 jaar oud toen hij met Van Braght de strijd aan bond. Opmerkelijk genoeg zou Aemilius in 1671 in Utrecht promoveren in de medicijnen, zodat hij sindsdien tevens als dokter fungeerde, zij het niet tot ieders tevredenheid.²⁴ In 1683 verscheen van hem een bewerkte en uitgebreide preek, getiteld: *Babels onder-gang, ver-toond in de triumphe der kerke*.²⁵ Van Aemilius’ assistenten is hoegenaamd niets bekend,²⁶ behalve dat Daniel Paludanus in 1657 deken was van het kramers- en glazenmakersgilde te Dordrecht. Eerder al – in 1652 – had hij een veroordeling aan zijn broek gekregen van verbanning uit Dordrecht wegens het zaaien van onrust onder het stadsbestuur.²⁷

Aan de andere kant van de tafel had Tieleman Jansz van Braght plaats genomen, aan weerszijden bijgestaan door twee diakenen van de Oud-Beijerlandse Oud-Vlaamse gemeente, Pieter Stevensz en Maerten Leenderts; door twee andere buitenleraren uit Rotterdam: Guiliam van der Sluys en Jan Boenes,

alsmede Gijsbert Rees die ook uit Dordrecht kwam. Tieleman van Braght heeft nauwelijks introductie meer. Hij was geboren in 1625 en was, net als zijn vader, lakenbereider van beroep. Hij werd al op 23-jarige leeftijd benoemd tot leraar van zijn Dordtse gemeente.²⁸ In 1653 was hij getrouwd met Janneken Cornelis van Oosterwijck, met wie hij drie kinderen zou krijgen: Cornelis, Aeltje en Annichien.²⁹ Hij was in 1663 in de kracht van zijn leven, 38 jaar oud, toen hij de strijd aanbond met Aemilius. Op dat moment was hij reeds zonder twijfel de meest gezaghebbende leraar en oudste van de Vlaamse orthodoxie. Aanvankelijk had hij zich met poëzie onledig gehouden, maar spoedig zou hij zich scholen in klassieke talen en het theologische metier. Zo schreef hij, vol jeugdige overmoed, in 1646 een lofdicht op zijn stad, *Gewiekte kruiwagen, ter opvoeringe der onverwonne keizerlyke stad Dordrecht* geheten, en in 1647 een ronkend gedicht in twee delen over de nog uitblijvende vrede in de Republiek, *Anghstigh swanen-gezangh*.³⁰ In doopsgezind Nederland maakte hij pas echt naam als stichtelijk schrijver van het zeer succesvolle catechisatieboek *De schoole der deught*, dat sedert 1657 zeventienmaal herdrukt zou worden.³¹ Onsterfelijk zou hij worden als samensteller van een megaproject, de martelaarsspiegel *Het bloedigh tooneel der doops-gesinde, en weereeloose christenen*, die in 1660 in Dordrecht verscheen en dankzij de herdruk van 1685, voorzien van 104 fraaie gravures van Jan Luyken, in de hele doperse wereld bekend zou worden en nog steeds gebruikt wordt.³² Daarnaast speelde Van Braght als vertegenwoordiger van het confessionele doperdom een vooraanstaande rol in de zogenaamde ‘Lammerenkrijgh’, in welk kader hij onder andere de roemruchte doopsgezinde ‘Synode’ te Leiden organiseerde op 18 en 19 juni 1660, ten cinde de vermeend kwalijke invloed van het collegiantisme van Galenus Abrahamsz *cum suis* te weren. De daar tot stand gekomen belijdenis was grotendeels van zijn hand, evenals het stuk dat op een volgende vergadering te Rotterdam, 15 maart 1662, geproduceerd werd. Verderop wordt zijn rol nog duidelijker in dit landelijk ingrijpende conflict tussen individuele geloofsruimte en collectief confessionalisme. Van Braght laat zich in deze tijd kennen als een niet aflatend verdediger van het orthodoxe doperdom. Zijn gedrevenheid bleek bijvoorbeeld direct al in 1650, toen de 25-jarige leraar zich moest verantwoorden voor de gereformeerde kerkenraad van Dordrecht, omdat hij op een veerboot naar Rotterdam de calvinistische leerregels had afgekraakt.³³ Uit de schaarse biografische gegevens komt Van Braght evenwel naar voren als een zeer gemotiveerde kerkleider, die zich niet makkelijk aan de kant liet zetten. Ook zijn markante kop met spitse kin, Spaans snorretje, hoog voorhoofd en een paar intelligente oogjes, blijkens de

gravure van A. Bloteling, duiden op een scherp verstand, dat niet voor één gat te vangen was. Zoals op het portret te lezen is, zou hij anderhalf jaar na het roemruchte godsdienstgesprek met dominee Aemilius plotseling overlijden, op 7 oktober 1664, ‘buiten Gouda’, zoals het randschrift zegt, en wel te Moordrecht.³⁴

Van de twee Oud-Beijerlandse mennisten, de diakenen Pieter Stevensz en Maerten Leenderts, is alleen te melden dat zij, wegens de vacature voor een eigen vermaner, medeondertekenaars waren van het belangrijkste document waarmee eind 1664 het bestaansrecht van de zonnistische richting bekrachtigd werd, *Het oprecht verbondt van eenigheydt*.³⁵ Wel iets meer is er bekend van de drie ‘buitenmannen’ die Van Braght bijstonden. De belangrijkste daarvan was ongetwijfeld Jan of Jean Boenes, die naast zijn beroep van koopman en scheepsreder leraar bij de Vlaamse gemeente van Rotterdam was en geregeld ook in Oud-Beijerland kwam preken.³⁶ Boenes was in 1648 getrouwd met Anna Mels, een dochter van de dat jaar overleden Mels Gijsbertsz die tot dan toe oudste was geweest van de Dordtse gemeente en opgevolgd zou worden door Van Braght.³⁷ Boenes was een intimus van Van Braght. Zo nam Boenes in juni 1660 deel aan het eerdergenoemde beraad van voornamelijk Zuid-Hollandse gemeenten te Leiden, dat door de lammistische tegenstanders smalend de ‘Leidse synode’ werd genoemd. Die bijeenkomst was georganiseerd door Van Braght om de Amsterdamse leraar Galenus Abrahamsz en zijn collegiantische aanhang op andere gedachten te brengen. Boenes was als uitkomst van dat overleg een van de vijf ondertekenaars van het *Request anno 1661 den 25. january* [aan de] *burgemeesteren en regeerders der stadt Amsterdamme*, om bij de kerk aan het Singel in te grijpen.³⁸ Later dat jaar bemiddelden beide mannen maar liefst tien dagen lang in de Utrechtse variant van de Amsterdamse ‘Lammerenkrijgh’, waar de collegiantische sympathieën van leraar Willem van Maurik ernstige aanstoot gaven.³⁹ Boenes zou in deze kwestie als verdediger van het confessionele mennisme een zeer prominente rol spelen.⁴⁰ Jan Boenes mag dus op z’n minst als steun en toeverlaat gelden van Van Braght – als zodanig fungeerde hij ook tijdens het gesprek, waarin hij viermaal kort van zich liet horen.

Van assistent Gijsbert Rees valt weinig te melden. Vermoedelijk was hij destijds nog een *coming man* voor de preekstoel in de Dordtse gemeente van Van Braght, althans in 1673 werd hij als buitenleraar door de Amsterdamse zonnisten geraadpleegd voor een *second opinion*.⁴¹ Wel zijn er iets meer bijzonderheden over Guillaum of Guillaume van der Sluys bekend. Hij was diaken van de gemeente van Jan Boenes en in 1664 tevens een van de on-

dertekenaars van het eerdergenoemde *Oprecht verbondt*.⁴² Bovendien was hij getrouwd met Jan Boenes’ zuster, Janneken Boenes, wat zijn komst naar Oud-Beijerland, als gezelschap van zijn zwager, mede zou kunnen verklaren.⁴³ Tot slot is het nog vermeldenswaard dat het drietal Boenes, Van der Sluys en Rees, samen met Van Braght en andere collega’s op 20 mei 1661 een tot de overheden van het Zwitserse Zürich gericht verzoekschrift ondertekenden, om de aldaar vervolgde geloofsbroeders te ontzien.⁴⁴

Het kan niet anders of de steeds zenuwachtiger wordende dominee Aemilius zal vanaf de andere kant van de tafel aangestaard zijn door een uitgestreken menniste kongsi in zwarte pakken uit het Rotterdams-Dordtse netwerk van Van Braght. Want steeds ongemakkelijker moet de Oud-Beijerlandse predikant zich hebben gevoeld bij dit gesprek, dat totaal anders zou verlopen dan hij zich had voorgesteld.

Wat direct al in de eerste aanloop zichtbaar werd tijdens de onderhandelingen over de plaats, de orde en de te hanteren argumentatiemethodiek zou zich de volgende acht uren steeds pijnlijker manifesteren. De gedreven, bijbels doorknede, en scherp debatterende mennist uit Dordrecht zou enkele maten te groot blijken te zijn voor de totaal niet goed voorbereide en academisch armetierige uitdager. Aemilius, de ooit overmoedige impresario en gedroomde held van dit zelf gecreëerde schouwspel, raakte steeds hopelozener verstrikt in een tragikomedie waarin hij spoedig de hoofdrol van beklagenswaardige schlemiel moest spelen, die bovendien volledig de regie uit handen liet glippen. Enkele voorbeelden mogen dat illustreren.

Als beide partijen goed en wel de eerste procedurele schermutselingen achter de rug hebben en het ook eens geworden zijn dat de bewijslast die aan de bijbel ontleend zal worden zowel letterlijk als inductief mag zijn, steekt Aemilius welgemoed van wal:⁴⁵ ‘Ick sal eerst beginnen. *T.V. Bracht*. Neen, ’t is mijn beurte, want ick heb twee saecke te bewijzen, daerentegen gij maer een [13].’ Daarna brandt Van Braght los met het nauwgezet bestrijden van de kinderdoop. Men is nog geen uur onderweg of Aemilius roept uit:

Holla van Bracht, niet voort te gaen – gij hebt alrede te veel geseijt. t’Is geen Manier inde hooge schole meer als één argument alleen gelijk tegen sijn partij voor te stellen. Voorwaer, ick verklaer dat mijne memorie niet sterck genoeg en js om dat alle te onthouden. [...]

T.V. Bracht. Wat doet gij dan hier Do. Emilius? Waerom hebt gij u soo hart om te disputeren uijtgebeden, Ja onse medegenoot[n] daer toe uijtegiest gelijk oock noch onlangs [ver]scheide Male geschiet is? Gij hadt

dan Jmmers uwe Memorie hoore[n] te kennen. Ist soo met u gelegen, soo sijt gij tot geen dispuijt bequaem, want men mach hier in sijn partije geen maet stellen [16-17].

De spanning loopt echter nog meer op, als Aemilius aan Van Bracht vraagt om alle argumenten langzaam te herhalen, zodat hij ze kan opschrijven. Van Bracht antwoordt getergd:

Wij en sijn hier niet gekomen om te schrijven, maer om te spreekke. Wat nut sullen alle de toehoorders van dese Conferent[ie] hebben kunnen, soo gij uwen tijt met schrijven [ver]sleijt. Dit sijn maer uijtvluchte die gij soeckt, soo mij dunckt, niet ter saecke kome [17].

Omdat Aemilius blijft aandringen, zwicht Van Bracht uiteindelijk en herhaalt minstens een half uur lang zijn hoofdargumenten op dicteersnelheid. Tot overmaat van ramp deelt Aemilius dan gewichtigjes mee dat hij om efficiency redenen het betoog in het Latijn heeft opgeschreven. Als evenwel de Dordtse spraakwaterval zijn geleerde opponent uitdaagt om het geschrevene voor te lezen, blijkt er niets van te kloppen. Aemilius' kan dan alleen nog bedremmeld vragen:

Seght het mij noch eens, ick salt in duijts [= Nederlands] schrijven. *T.V. Bracht*. Voorwaer D. Emilius, t is geen Rechtschapen disputants werck soo den tijt met schrijven te [ver]slijten. Ick kan dit geen en andere[n] naem geven als dat gij uijtvlugjes soeckt om niet te antwoorde[n] [25].

Van Bracht, die zich groen en geel ergert maar zich desondanks als de vleesgeworden vreedzaamheid gedraagt, geeft de godgeleerde bakvis ten langen leste opnieuw zijn zin:

Wie sagh oijt sulckx in een Mondelinge Conferentie? Hoe kan dit bestaen voor een man die gestudeert heeft en de naem van Geleert draeght?

Do. Emilius. Jck wil dat niet hooren, hout op van dat seggen; mijn eij is billick, gij kont mij dat niet weijgeren.

T.V. Bracht. Wel aen ick sal het u noch eens voorstellen mits Conditie dat gij mij dan oprechtelijck antwoorden sal. *Nota*. Hier op heeft *V. Bracht* het voorverhaelde noch eens gerepeteert ende *Do. Emilius* heeft het geschreven, waermede wederom ontrent een half uur verliep [26].

Vanaf dat moment neemt Van Bracht zijn opponent niet meer echt serieus, al probeert hij het nog telkens wel, ondanks 's mans gestuntel. Wanneer

Aemilius van Handelingen 2 de verzen 38 en 39 citeert uit de Statenvertaling, betrapt Van Braght hem erop – die kent de tekst uit zijn hoofd⁴⁶ – enkele woorden te hebben weggelaten en verdraaid. Van Braght heeft dit soort slordigheden helaas wel vaker in gereformeerde, zelfs geleerde kringen waargenomen. Plattelanders zullen dat wil pikken, zo zegt hij, maar een Bijbel-vaste mennist niet:

Gij hebt soo veel woorden daer toegedaen, maer ick dencke dat gij de reden Act. 2 [ver]s 39. soo gewoon sijt te verhalen na den sleur ofte gewoonte van anderen uwe medegenooten, en dat gij die niet eijgentlijk int boeck gelesen, maer sleghs uijt uwe herssenen alsoo opgeseyt hebt. Want het is mij wel meer gebeurt vande uwe, oock van sulcken die al seer geleert waren beroemt te sijn. Doch dat rekent men al goet genoegh voor de boeren die, soo men seijt, niet anders verstaen en kunnen.

De eerder in allerijl opgetrommelde schout Bastiaen Comans had toen allang spijt van zijn beslissing: ‘Hat ick het geweten dat het hier soo gaen soude, ick soude dit gespreck niet toegelaten hebben; oock salt na dese niet meer gebeuren [29].’

Op een gegeven moment lijkt Aemilius te beseffen dat hij alle krediet ook bij zijn achterban verspeelt, zodat hij voorstelt het gesprek zonder toehoorders, ‘tusschen vier oogen’, te vervolgen, omdat ‘de meesten [...] de saeck toch niet verstaen [54]!’ Van Braght wil daarvan niet weten, en zo kruipt de miskleunende dorpspredikant willens en wetens zijn eigen ondergang tegemoet. Zelfs het volk, vooral van de ‘grofverkeerde’ (zo betitelt een al te melige notulant de tegenpartij), begint te morren, als Aemilius in wanhoop, maar tot stijgende verbazing van Van Braght, verklaart dat de kinderdoop inderdaad niet op bijbelse gronden gestoeld is. Hij slaat daarbij hardhandig op de bijbel en roept uit dat zelfs de engelen daarvoor geen argumenten zouden kunnen vinden [60]. Dit was inmiddels al het derde dramatische dieptepunt, want eerder nog was het publiek getuige geweest van de shockerende interventie van Aemilius’ jonge huisvrouw: Cornelia Calf. Toen namelijk haar zwetende echtgenoot vrijwel zonder specifiek doel minutenlang uit Handelingen 2 de verzen 1 tot en met 37 begon voor te lezen, vroeg Van Braght waar dit naartoe zou moeten leiden, terwijl ook Van der Sluys lucht aan zijn verbazing gaf. Zelfs de lieve Brabantse Cornelia hield het niet meer om haar echtgenoot zo zijn eigen graf te zien graven, waarop zij gedwee maar beslist, als een milde *coup de tonnerre* bij heldere hemel, haar bezorgdheid uitte tegen manlief – althans dat dacht ze, het arme schaap:

Stillekens bij haeren man komende, sprack tot hem inde franse tael, doch soodanigh dat het vande Bjsitters bequamelijck verstaen wiert, in substantie en sin dese woorden. Liefste, het waer beter dat gij tdispuijt niet en hadt aengevangen. Hier sal qualijck van gesproke[n] worde[n], dit sal tot nadeel van u [ver]breijt worde[n]. Derhalve kan twesen, soeck met fatsoen daer af te Raken [41].

In de ogen van de calvinistische mannenbroeders kon de afgang niet groter zijn: 'Ick [ver]soeck en begere vrindelijck aen alle die hier vergadert sijn datse, gescheijde wesende, van dese handelinghe niet na en seggen,' zo probeerde Aemilius naar buiten toe zijn gedeukte imago nog te redden. Aan een bijzitter fluisterde hij:

ick ben seer sweetachtigh, ick versoeck dat mij noch een neusdoeck gehaelt werde; oock ben ick seer dorstighl[ijck] en soude wel eens drincken. De dienstmaegt van do. Emilius na een weijnigh tijts Inkomende bracht hem een neusdoeck ende een kanne wijns, ende gingh na luttel worde[n] wederom wegh.

Waarop Van Braght verzuchtte: 'Ick beleef vreemde dingen in mijnen tijt: ick en heb noijt gelesen of geweten datmen in een handelinghe va[n] goddelijcke saecke wijn liet komen [42].'

Toen de klok tegen tweeën liep, stelde Aemilius voor later die dag het gesprek voort te zetten, maar dan in klein gezelschap, wat Van Braght afwees. Afsproken werd 's ochtends om negen uur bijeen te komen in het huis van Pieter Stevensz Reijnarts, waar dan beslist zou worden in welke kerk het gesprek te vervolgen. Op het afsproken uur verklaarde dominee Aemilius andermaal echter alleen nog privé met Van Braght te willen spreken, omdat kerkenraad en classis hem niet toe zouden staan verder te gaan met het publieke debat. Dat zou hij pas willen voortzetten, zodra hij daarvoor toestemming van Dordrecht had verkregen.⁴⁷ Aemilius had dus hoog spel gespeeld door het twistgesprek op eigen houtje, en zonder medeweten van de classis, te organiseren. Achteraf had hij niet alleen op het dorp een bok geschoten, maar ook nog eens hogerop in de kerkelijke hiërarchie.

Op 20 of 21 juni, de zomer waaide zoel de zorgen weg, werd Van Braght thuis in Dordrecht vereerd met een ongewoon bezoek. Zowaar klopte dominee Aemilius aan, in gezelschap van oud-diaken Paludanus en de gereformeerde predikant van Heerjansdam: Samuel Staphorstius. Dit driemanschap bracht het classicale verzoek ter tafel om af te zien van verder geredetwist, en dat men derhalve:

met vrindelijke samensprekinge int particulier [...] malkandere mogt bejegen e[nde] vrintschap onderhoude[n], twelck door t.v. Bragt alsoo is toegestae[n] [72].

Ondertussen zou het nooit weer zo worden op het dorp als voorheen. Het was eindelijk de Oud-Beijerlandse mennisten vergund om onbaatzuchtige mildheid jegens haar gereformeerde dorpelingen te betonen, die zulks tanknarsend maar vriendelijk zwijgend aanvaardden. Dit kon voor de een geïd worden als giftige ironie van de duivel, maar voor de ander was het louter hemelse heilzaamheid van de Heer der heren!

DE TEKSTEDITIE VAN HET OUDSTE PROTOCOL

Van het protocol bestaan twee min of meer eigentijdse afschriften, die zich opmerkelijk genoeg beide bevinden in de Doopsgezinde Bibliotheek in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Het oudste afschrift, met signatuur Hs. XXVII-612, ligt ten grondslag aan deze teksteditie en is getiteld: *Acte vande disputatie gehouden Tusschen Domine Emilius predicant der Calvinische kercke in Out Beijerlant ter Eenre, ende Thielman Janse van Bracht van Dordrecht ter andere sijde over het stuck vanden kinder doop. Op den dorpe van Out Beijerlant An.o 1663. Den 8. April sondagh des namiddagh ontrent ses uijren begonnen en ge-eijndicht ontrent ten twee uijren in der nacht*. Het telt 72 bladzijden van een onbekende hand uit zeer waarschijnlijk Rotterdamse contreien, aangezien de afschrijver veel infinitieven zonder ‘n’ weergeeft, en constructies gebruikt als: ‘dat ick niet wederleijt hebt’. Vroeger maakte dit stuk deel uit van de collectie van de Amsterdamse leraar bij de zonnisten en geschiedschrijver Gerardus Maatschoen.⁴⁸ Het handschrift is helder en goed leesbaar, al is er vanaf pagina 65 veel gecomprimeerder geschreven. De tekst is diplomatisch uitgegeven, met opgeloste weglatingen en andere aanvullingen die weergegeven zijn tussen rechte haken. De in het protocol aangebrachte cursivering van voornamelijk de namen van de gesprekspartners is in de tekstweergave overgenomen.

Voorts bezit de Doopsgezinde Bibliotheek een vrijwel gelijkkluidend afschrift van 86 bladzijden (signatuur: HS 65-142), dat in 1674 is geschreven door Burgert van der Wael. Blijkens een mededeling aan het slot had Van der Wael de beschikking over een exemplaar dat Van Bragt zelf had gekopieerd. Ik heb niet nagegaan of dat wellicht het hier gebruikte handschrift zou kun-

nen betreffen. Intrigerend is dat Van der Wael zich destijds onder het gehoor van het tweegesprek bevond, en uit dien hoofde op een enkele plek nog aanvullingen heeft gegeven. Daarvan is in de teksteditie gebruik gemaakt. Wat Van der Wael, die destijds in het nabijgelegen gehucht De Hitsert woonde onder Zuid-Beijerland, in het dagelijks leven deed, is niet bekend. Wel had hij een vaardige pen, blijkens het liedboekje uit 1670, *Eeuwigh geluyt-makende: Vreught-baswyn* (1670), dat vijf drukken zou beleven, en een traktaat, getiteld: *De loffelycke wonder-daden Gods*, dat in 1672 verscheen bij zijn vaste drukker te Dordrecht: Simon Onder de Linde.⁴⁹

Tot slot bevindt zich in de Doopsgezinde Bibliotheek ook nog een afschrift uit 1763 van de hand van Hendrik van Gelder (signatuur: HS 65-381), toen leraar bij de doopsgezinden van Ouddorp. Deze had destijds de beschikking over twee (zeventiende-eeuwse?) exemplaren die hadden toebehoord aan de leraar die van 1720 tot 1747 in de doopsgezinde gemeente van Goes stond, Pieter Affet, en aan ene Steven Erasmi uit Zierikzee. Dat er uit dit overzichtje op z'n minst nog zes afschriften te reconstrueren zijn, duidt op een zekere faam die Van Braghts gedetailleerd weergegeven triomf op een jonge calvinistische herdershond bij het doopsgezinde nageslacht had teweeggebracht. Dat zal tevens kunnen verklaren waarom er kennelijk in gereformeerde archieven geen exemplaar van het Oud-Beijerlandse protocol bewaard is gebleven. Het kan verkeren – het was ook genoeg geweest, al dat gefit.

BIJLAGE

Gereformeerde strijdschriften tegen de dopers tot ca. 1650

Omwille van de overzichtelijkheid zijn verkorte titels opgegeven. De tussen haakjes vermelde jaartallen duiden herdrukken aan.

1569	H. Bullinger, <i>Teghens de wederdooopers</i> (Emden; oorspr. Lat.: 1560)
1570	G. de Bres, <i>De Wortel [...] der wederdooperen</i> (s.l.; oorspr. Fr.: 1565; Ned. 1589, 1608)
1571	<i>Protocol [...] der tsamensprekinghe tot Franckenthal</i> (s.l.)
1579	<i>Protocol. Dath is, alle handelinge des gesprecks tho Embden</i> (Emden; 1616)
1585	<i>Een christelijcke waerschouwinghe</i> (Delft)
1589	J. Kimedoncius, <i>Van der doope [...] tegen Dirk Philips</i> (Middelburg)
1590	J. Taffin, <i>Onderwijsinghe, teghen de dwalinghe</i> (Haarlem)

- 1596 F. Lansbergius, *Tegen de heimelijke gebeden* (Rotterdam)
- 1597 *Antwoorde der dienaren [...] in het synodus* (Amsterdam)
- 1597 P. de Bisschop, *Waterl. wederdooperen leughenkonst* (Rotterdam)
- 1597 *Protocol [...] Leeuwarden [...] Ruerd Acronius en Pieter van Ceulen* (Franeker; 1598)
- 1598 *Antwoorde op de valsche beschuldighen* (Rotterdam)
- 1599 R. Acronius, *Wel ghefondeerde onderrichtinge* (Franeker)
- 1600 P. de Bisschop, *Antwoordt-liedt op wederdoopers* (Rotterdam)
- 1601 J. Tayus, *Proeve [...] leere wederdooperen* (Leiden)
- 1601 Th. Bcza, *Overicheyt [...] teghen ketters* vert. Bogerman c.s. (Franeker)
- 1602 J.C. Rolwaghen, *Corte bestraffingh* (Groningen)
- 1603 S. Walraven, *Successio anabaptistica [...] Babel der wederdopers* (Keulen)
- 1603 H. Moded, *Grondich bericht [...] wederdoopsche sekten* (Middelburg)
- 1604 C. Alutarius, *Theses theologicae [...] predickambt* (Franeker)
- 1605 C. Alutarius, *Eenvoudighe onderwysinghe* (Franeker)
- 1606 C. Gallus Sr, *Malleus anabaptistarum* (Arnhem)
- 1608 *Voornaemste hoofd-ketteren* (Leiden; 1623)
- 1609 I. Nicolai, *Dwalinghen der wederdooperen deses tijts* (Franeker)
- 1610 H. Ludolphi, *Christelijcke waerschouwinge* (Franeker)
- 1611 I. Nicolai, *Leere der waerheyt [tegen] de drijvers* (Franeker)
- 1616 G. Aeltius, *Dwalinghen der weder-dooperen* (Middelburg)
- 1619 J. Ampsing, *Tres disputationes adver. anabaptistas* (Leiden)
- 1620 G. Udemans, *Noodighe verbeteringhe* (Zierikzee)
- 1621 H. Faulkelius, *Babel [...] ververringhe der wederdooperen* (Middelburg; ca. 1630)
- 1625 J. Cloppenburg, *Gangraena theologiae anabaptisticae* (Amsterdam; 1645)
- 1627 G. Udemans, *Vrede Ieruselems* (Dordrecht)
- 1633 P. de Luyck, *Spiegel der waerheyt [...] verwardt Babel* (Rotterdam)
- 1637 A. à Dooreslaer & P.J. Austrosylvius, *Grondighe [...] vertooninghe* (Enkhuizen; 1649)
- 1639 D. Radaeus, *Naeckte ontdeckinghe [...] verscheyde gruwelen* (Leiden)
- 1641 P. Bontemps, *Kort bewijs [...] menichvuldighe doolingen* (Haarlem; 1653; 1661)
- 1643 P. Bontemps, *Verkeertheyt [...] leere weederdoopers* (Haarlem)
- 1643 P. Bontemps, *Naerder ontdeckinge* (Haarlem)
- 1643-48 Fr. Spanheim: *Variae disputationes anti-anabaptisticae* (Leiden)
- 1649 J. Molanus, *Oprecht verhael [...] gespreck [...] Texel* (Amsterdam)
- 1654 H. Ainsworth, *Schriftuerlijcke wederlegginge* (Utrecht; oorspr. Eng.: 1609)

- 1661 N.J. Schuyring, *Dool-hof der mennisten* (Leeuwarden) – Nij Beets (Fr.)
 1662 N.J. Schuyring, *Schrijftuerlyck replycq* (Leeuwarden)
 1663 [dispuut tussen Gerardus Aemilius & Tieleman Jansz van Braght te Oud
 Beijerland]

NOTEN

- 1 Peter Nissen, *De katholieke polemiek tegen de dopers; reacties van katholieke theologen op de doperse beweging in de Nederlanden (1530-1650)* (Amsterdam, 1988), 106-132.
- 2 Zie over haar: Herman Pleij, *Anna Bijns van Antwerpen* (Amsterdam, 2011).
- 3 Piet Visser, “‘A Lasco wedder uns’”. A Lasco und die Täufer und Nonkonformisten’, in: Chr. Strohm (ed.), *Johannes a Lasco (1499-1560); Polnischer Baron, Humanist und europäischer Reformator; Beiträge zum internationalen Symposium vom. 14.-17. Oktober 1999 in der Johannes a Lasco Bibliothek Emden* (Tübingen, 2000) (*Spätmittelalter und Reformation*, Neue Reihe 14), 297-313.
- 4 Nog steeds van grote waarde is het thematisch geordende overzicht van J.H. Wessel, *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche gereformeerden en doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Assen, 1945). Zie ook: Samme Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum / Leeuwarden, 2000), 218-226. Zie tevens de inleiding van de teksteditie van Marten Mikron, (W.F. Dankbaar ed.), *Een waerachtigh verhaal der t’zamensprekinghen tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron van der Menschwerdinghe Iesu Christi (1556)* (Leiden, 1981) (*Documenta Anabaptistica Neerlandica* III), xiv-xxix.
- 5 Zie het lemma ‘Disputations’ in: *The Mennonite Encyclopedia* II (Scottsdale PA, 1956), 72-74; idem op de site van GAMEO (hierna ME).
- 6 Piet Visser, “‘Niet al die roepen, Heere, Heere, en comen in Gods rijkke soet’”; de marginale, maar markante menniste bijdrage tot het genre van de Nederlandse gebedsliteratuur in de zeventiende eeuw’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 26 (2000), 21-52, hier vooral 28-31. Lansbergius, die zijn opposanten uitschold voor ‘Eyckenplancken, Hans de Rijs volc’ en ‘Dreckwaghen of Vuylnis-karre’, liet de buitenwacht meteen meegenieten van deze ketterijen door een pamflet over het dispuut wereldkundig te maken: *Vande vremde ende onschriftmatighe maniere der weder-doopscher leeraren heymelijcke ghebeden* (Rotterdam, 1596).
- 7 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 351-355.
- 8 Zie het verslag daarvan in: [Jacobus Gualteri Molanus], *Corte sommarische ende oprecht verhaal vande handelinghe ende t’samensprekinghe der gereformeerde praedicanten in’t eylandt Texel, met Claes Arentsz (s.l., ca. 1649)*. Zie voor een uitgebreider overzicht S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland; van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (Amsterdam, 1847), I, 191-197.
- 9 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland*, 195-196.
- 10 Willem Stuve, *Onder de loep genomen; de geschiedenis van de doopsgezinden in de Hoekse Waard* (Hellevoetsluis, 2009), 32.
- 11 Zie hierna de teksteditie van het verslag, p. 41 van het origineel.
- 12 Zie voor vollediger titels J.G. Boekenoogen, *Catalogus der werken over de doopsgezinden en hunne geschiedenis aanwezig in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam* (Amsterdam, 1919), 200-202. Zie aldaar 189-205, eveneens voor een vollediger overzicht van alle polemische geschriften, tot 1662 zo’n 120 in totaal! Hierbij zijn niet inbegrepen de polemie-

ken die handelden over specifieke thema's, zoals: de doop, de eed, de voetwassing, de menswordingsleer, de weerloosheid, de tucht, het huwelijk, het leraarsambt en het gebed. Zie daarvoor eveneens Boekenoogen, *Catalogus*, 173-189. Zie voorts Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 355-357, en voor de affaire met Bontemps ook ME I, 387.

13 Zie voor de ontstaansgeschiedenis: J.P. de Bic & J. Loosjes (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* ('s-Gravenhage), I, 272-273 (hierna: BWPGN).

14 Dooreslaer & Austro-Sylvius, *Grondige ende klare vertooninghe* (ed. 1649), in de 'Dedicatie' aan de Staten van Holland en West-Friesland en de predikanten en ouderlingen van de Synode van Noord-Holland, resp. (**)1v, (**)2r en (**)3r.

15 In 1652 werden deze disputaties als tweede deel van Spanheims overige disputaties uitgegeven door diens hooggeleerde zoon, Friedrich jr., onder de titel: *Disputationum theologicarum pars secunda, quae celebres aliquot anti-anabaptisticas controuersias complectitur*. De Amsterdamse predikant Johannes Cloppenburch gaf in 1625 uit: *Gangraena theologiae anabaptisticae, dat is: cancker van de leere der weder-dooeren*, die hij in 1645 uitbreidde in de vorm van 48 disputaties, die aan de universiteit van Harderwijk gehouden waren. BWPGN II, 111-112.

16 Zie voor Adriaen Cocq (Cocquius): BWPGN II, 159-160. Over Pieter van Belle zijn geen gegevens te traceren; de STCN bevat nog een drietal gelegenheidsgedichten op zijn naam uit de jaren 1636-1639. Uit de voorrede van zijn gedicht blijkt dat Van Belle, vermoedelijk van Rotterdamse afkomst, zijn vriend Cocq heeft aangezet tot het schrijven van diens *Sleutel*. Van Belle heeft Cocqs werk dan ook vereerd met een lofdicht, terwijl Cocq het werk aan Van Belle heeft opgedragen. In die voorrede benadrukt Cocq dat hij vooral gekant is tegen de doperse ontkenning van de 'verborgentheyt der Godsaligheyt'. Opmerkelijk genoeg wordt dit werk nog steeds verspreid, in een facsimile uit 2008, bestemd voor orthodoxe lezers in de *Bible belt*. Tezamen met een hele reeks andere facsimile's van 'Oudvaders' wordt het boek op de markt gebracht door uitgeverij De Schatkamer te Rump (zie: www.theologieportaal.nl).

17 Zo doneerde de tamelijk rijke Vlaams-dooptgezinde gemeente Dordrecht, waar Tieleman van Braght leraar was, in 1655 maar liefst f 300 aan de inzameling voor de vervolgte protestanten; ME II, 91. Joris van Eijnatten & Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2005), 208-211.

18 Zie Piet Visser, *Godtslasterlijk ende pernicious; de rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1996); en 'Stad van verdraagzaamheid? Amsterdam als vrijhaven voor andersdenkenden', in: Cis van Heertum (red.), *Libertas philosophandi; Spinoza als gids voor een vrije wereld* (Amsterdam, 2008), 19-39.

19 N.J. Schuyring, *Dool-hof der mennisten, beplant met 84 vruchteloze boomen; dat is: een Cort begriip van de voornaemste dwalingen der mennisten, getrocken uyt hare schriften, ende kortelijck wederleyt uyt Godes b. woort, tot dienste van de verdoolde schapen onder den mennisten van Opsterlandt, ende andere eenvoudighe christenen meer* (Leeuwarden, 1661), (*12)r-v. Op korte termijn had Schuyring succes: in 1665 werd de vermaning van Lippenhuizen daadwerkelijk gesloopt, maar ruim tien jaar later mochten de Lippenhuister doopsgezinden er weer een nieuw 'Leer- ofte vermaenhuys' neerzetten. Zie ME IV, 486, en Ernst Huysman & Gjalp Popma, *In den beginne; over de begintijd van de doopsgezinden in Opsterland, met name de gemeente Gorredijk-Lippenhuizen* (Gorredijk, 1996), 6-7.

20 Zie de teksteditie van het verslag, p. 3 van het origineel.

21 Ook bij het Leeuwarder godsdienstgesprek in 1596 werd deze verslagprocedure gevolgd: 'ende een yegelijcke reden metter pennen vervatet, ende na het dicteren int openbaer duytelijck voorgelesen worden. Datter twee waardige schryvers tot dien eynde om den gehelen handel te protocolleren sullen worden ghehouden.' *Protocol dat is, de gantsche handelinge des ghesprex gehouden tot Leeuwarden in Vrieslandt* (Franeker, 1597), 6.

22 Zie de teksteditie van het verslag, p. 10 van het origineel.

23 F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlands Hervormde predikanten* (Dordrecht, 1996) I, 3; zie 207 voor ds. Daniel Rolandus, die vanaf 1634 tot zijn dood in 1658 de gemeente had gediend. Ondertrouw Oud-Bijerland 1650-1673, Nationaal Archief Den Haag (hierna: NA), Inv. 7, fol. 109, d.d. 08-05-1661. Het stel huwde op 25 mei te Berlicum. Het echtpaar kreeg vier zonen: Arnoldus (1662), Robertus (1663 – hij zou later predikant van Nieuw-Beijerland worden en uiteindelijk regent van het Staten-College te Leiden), Gerhardus jr. (1665), en Theodorus (1670). DTB Oud-Beijerland 1662-1673, NA, Inv. 2.

24 Ene dr. Braem deed in 1675 namens twee apothekers en zes chirurgijns bij de classis van Dordrecht zijn beklag over Aemilius' ondermaatse vakuitoefening. Daarop liet de classis een onderzoek instellen, waarvan de uitkomst echter was dat hij naar ieders tevredenheid de geneeskunde bedreef. Hans de Waard, 'Van exorcisten tot doctores medicinae; geestelijken als gidsen naar genezing in de Republiek, met name in Holland, in de zestiende en de zeventiende eeuw', in: Marijke Gijswijt-Hofstra, Willem Blécourt & Willem Frijhoff, *Grenzen van genezing: gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum, 1993), 88-115, hier vooral 109.

25 *Babels onder-gang, vertoond in de triumphe der kerke onder Christus haaren koning; voorgesteld in een verklaringe over de h. woorden Daniels cap. VII. vers 27; dienende tot schrik van het rijke des Anti-Christ; ende tot vertroosting van de ziel-zuchtende kerke Zion* (Amsterdam, 1683). Het telt 360 pagina's in duodecimoformaat.

26 Hooguit zijn er wat vermeldingen van hun namen te vinden in de verschillende dtb-gegevens van Oud-Beijerland, die recentelijk door ir. Jan Paul van der Spek getranscribeerd en dankzij pdf-bestanden via de site van het NA raadpleegbaar zijn. Zo zijn er in Inv. 1 (dtb Oud-Beijerland 1627-1647) doopvermeldingen aan te treffen van vier kinderen van Jan Cornelissen Robbe[n] die getrouwd was met Cornelia Cornelis van Roijen; idem van vier kinderen van Cornelis Willemz Abbenbroeck die getrouwd was met Janneken Jans de Laet (overleden in 1648); en idem van zes kinderen van Dirck Jansen [Keijserwaert], die gehuwd was met Neeltge Joosten. Mr. Hendrick Jansz van Stralen was in 1656 gehuwd met weduwe Cannertge Cosen en in 1671 met Theuna Wagemans uit Dordrecht (Inv. 7, Ondertrouw Oud-Beijerland, 1650-1673). Schout Bastiaen Andries Comans, die iets later aanschoof, was vrij nieuw in het dorp, want hij was op 30-09-1662 met attestatie overgekomen van het aan de andere kant van de Oude Maas gelegen Poortugaal en woonde in Klaaswaal. Hij was getrouwd met Cornelia Hendricks Hoogewerf en zij kregen vijf kinderen (Inv. 47, lidmatenboek 1662-1703; Inv. 2 dtb 1662-1663).

27 Opmerkelijk genoeg is Paludanus' naam niet in de Oud-Beijerlandse kerkboeken aan te treffen – wèl twee dochters: Cornelia NA, Inv. 2, ondertrouw op 09-05-1668 en 11-07-1673) en Janneken (inv. 6, ondertrouw 05-11-1645). Was Paludanus dan een zogenaamde 'liefhebber' van de kerk, wat wel vaker het geval was met notabelen? Zijn veroordeling op 8 februari 1652 door het Hof van Holland, tezamen met Huych Bastiaensz van der Meer, werd in druk uitgegeven door J.J. Verheul te Dordrecht. De vermelding van gildedeken is aangetroffen in een zogenaamd rekwest om mandement, Hof van Holland (NA, op datum). Van Lieburg, *Repertorium*, 187 vermeldt 20 Paludani als predikant. In deze tijd was ene Erasmus Paludanus predikant te Zevenbergen-Moerdijk. Veruit de beroemdste naamgenoot was de stadsmedicus van Enkhuizen, Bernardus Paludanus (1550-1633).

28 Zie voor Van Braght: ME I, 400-401 en het biografisch portaal van dbnl.nl. Hij was in 1648 de overleden oudste Mels Gijsbertsz opgevolgd.

29 Blijkens de site www.genealogieonline.nl/genealogie-schapekoppen.

30 *De gewiekte kruiwagen* werd pas in 1717 gepubliceerd en telde aan regels veel meer historisch verklarende voetnoten dan dichtregels. Het *Anghstigh swanen-gezangh of Troosteloze vrede* was in 1647 uitgegeven door Jacob Braat te Dordrecht, telde 12 pagina's en was toen reeds voorzien

van het fraaie ‘Fac et Spera’ drukkersmerk. Geestig is het relativiserende voorwoordje, ‘Verwittingh’ geheten: ‘Wacht geen doorluchtige stijl, of hoogdravende vaersen; dit zijn maar eerstelingen onser voortijdige Lentespuijten. [...] Och, arme regeltsjes! die, onder meer grollen, al langh ten vyere gedoomt waart, maar nu een weinigh met krukken gaende gemaakt zijnde, al redelijk, beneffens andere kreupels, heen hippelt.’

31 Zie hierover Alfred R. van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften* (Kampen, 2007), 96-100.

32 *Het bloedigh tooncel der doops-gesinde, en weerloose christenen; die, om het getuygenisse Jesu hares salighmaeckers, geleden hebben, en gedoodt zijn, van Christi tijdt af, tot dese onse laetste tijden toe; mitsgaders een beschrijvinge des h. doops, ende andre stucken van den godsddienst, door alle de selve tijden geoeffent. begrepen in twee boecken; zijnde een vergrootinge van den voorgaenden Martelaerspiegel, uyt vele geloofveerdige chronijcken, memorien, getuygenissen etc.* Het boekwerk, een foliant van 1477 bladzijden, was in Dordrecht uitgegeven door Jacob Saverij, een Waterlands doopsgezinde boekverkoper en graveur afkomstig uit Amsterdam, en gedrukt bij Jacob Braat, die vermoedelijk tot Van Braghts gemeente behoorde. De 1685 herdruk met de 104 gravures van Luyken fungeerde destijds in Nederland vooral als een *coffee table* boek van de doopsgezinde elites. Het was bij voorintekening gepubliceerd door een consortium van gereformeerde uitgevers. Zie hierover: Piet Visser, ‘De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld’, in: *DB* 25 (1999), 167-172.

33 ‘Alsoo verstaen was, dat Tielman van Bracht, vermaender, onlanx, in marcschuyt op Rotterdam, ter presentie van Govert Mathijssen [...] grotelijx tot nadeel van leere en waerheyt der belijdenisse onser kercke gesproken hadde, is deselve ontboden en verschenen’, geciteerd naar P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden, 1918), IV, 278-279, waarop ook het voorafgaande teruggaat.

34 Molhuysen & Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 278. Hij werd begraven in de Grote Kerk van Dordrecht. Blijkens www.genealogieonline.nl/genealogie-schapenkoppen heeft de weduwe Janneke van Oosterwijck op 4 juli 1682 een nieuw testament opgemaakt ten overstaan van notaris E. Venlo (Stadsarchief Dordrecht ONA, inv. nr. 485) waarin zij aan zoon Cornelis het nieuwe (?) martelaarsboek van zijn vader legateert en een bijbel waarin Van Bracht vele familiaantekeningen had gemaakt (gesproken wordt van een andere zoon, ook Thieleman geheten, maar dat zal niet correct zijn). Wegens haar vele verdiensten in de huishouding wordt aan dochter Aeltje een som van f 400 gegund. Daarnaast krijgen de kinderen de na te laten goederen, zij het dat de portie voor dochter Annichien, die getrouwd is met meester-bakker Pieter van der Sluijs, gedurende haar mans leven beheerd moeten worden door de voogden Pieter van Bracht en Bartholomeus Tarsier. Dit om te voorkomen dat door het kwalijke, verbrassende gedrag van schoonzoon Pieter alles er door gejaagd wordt.

35 Hun namen komen we tegen in het document dat na twee conferenties te Utrecht en Leiden opgesteld was door de twee Rotterdamse leraren: Bastiaan van Weenigem en Jean Boenes. Beide Oud-Beijerlandse diakenen hadden schriftelijk de instemming van hun gemeente te kennen gegeven. Zie: *Het oprecht verbondt van eenighejdt; dat tot Utrecht vernieuwt ende vast gesteldt is, in de byeenkomste tot Leyden: gehouden in de maandt october, 1664; door enige mennoniste-leeraren en diaconene der vereenighde Vlaemsche, Vriessche, en Hoogduytsche doopsgesinde gemeentens, die uyt verscheyden buyten-plaatsen waren ontboden, ende aldaer vergadert zijn geweest; met minnelijke aanbiedinge aan alle die soo gesint zijn* (Amsterdam, 1665), 14-15.

36 In het Gemeentearchief Rotterdam zijn enkele van zijn handelsactiviteiten gedocumenteerd, zoals de verklaring van 04-12-1655 met betrekking tot het verlies van een lading wijn uit La Rochelle door schipbreuk van het schip ‘De Vos’, waarvan Boenes mede-bevrachter was (ONA Rotterdam, inv. 394, 222/377), of de machtiging die hij op 11-08-1662 aan een korenkoper uit

Goes verleende bij de afhandeling van een octrooi van de Staten van Zeeland voor twee kavels in de Fredericxpolder bij Delft (ONA Rotterdam, inv. nr. 387, 81/163). Daarin wordt tevens vermeld dat Boenes eerder in Delft had gewoond.

37 Zie de site van *uwstamboomonline.nl* waarop Andre de Haan het boek voor de 1000e penning van Dordrecht (1626) heeft geëxcerpeerd (Stadsarchief Dordrecht, nr. 3 (1572-1795), inv. 3975, f. 1-137v), fol. 9.

38 *Verhaal van 't gene verhandelt ende besloten is, in de by-eenkomste tot Leyden: door eenige doopsgezinde leeraren en diaconen, die men Vlamingen noemt, tot dien eynde uyt verscheide plaatsen vergadert in de maant junii, 1660* (Amsterdam, 1661), 41. De gemeente Oud-Beijerland was er niet vertegenwoordigd. Zie voorts de plano: *Copia van't request anno 1661 den 25. january overgelevert door Tobias Govertsz. neffens Gerrit Kuycken, Andries Apostol, Thielman van Bracht van Dort, en Jan Boenes van Rotterdam. Aen [...] de Heeren Burgemeesteren en Regeerders der stad Amsterdamme* (1661).

39 Zie ME III, 543-544. Dit zou uiteindelijk resulteren in de afscheiding van de Van Maurik aanhang, die tot 1675 zou duren. De twee andere bemiddelaars waren Isaac Snep van Haarlem en Bastiaan van Weenigem, die ook in Rotterdam predikant was.

40 Boenes gold zelfs als aanstichter om Van Maurik en de zijnen bij de burgemeesters aan te klagen. De Amsterdamse hekdichter Jan Zoet, die zelf in dopers-collegiantische kringen verkeerde, had in de herfst van 1661 de bemocienis van de vier buitenmannen spottend aan de kaak gesteld in een lang gedicht: *De kristellikke kruispoort aan de verheerde doopsgesinden tot Utrecht; benevens de pausselikke doolweg der mennyste synodisten van Leiden*. Aan het slot ervan volgt nog een 'Toegift aan de Boenisten'. Zoet stelt Van Braght voor als de paus en Boenes als de inquisiteur. Zoets veeg uit de pan behoeft geen toelichting: 'Wel zalig zijnde dan die uit dit Baabel loopen. // Waar zulk een Boender boend, daar is niets goeds te hoopen.' Rudolf Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer, 1609-1674; leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum, 2008), 456-459. Zie ook H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706; strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme* (Haarlem, 1954), 77-78. Boenes was tevens een van de opstellers van *het Oprecht verbondt van eenigheyt* in 1664 (zie noot 35). Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 104-105.

41 Zijn andere collega in Dordrecht was Willem van Broeckhuijsen. Zie Piet Visser, 'De Zon boven Waterland; nieuw licht op een veronachtzaamde nasleep van de 'Lammerenkrijgh' dankzij de teksteditie van een nieuwe bron: *Conferentie gehouden met de vereenigde gemeentens tot Amsterdam als oock met de Vlaemse gemeente aldaer haer vergadering houdende inde Zon op de Zingel. Anno 1673 op den 6, 7, 8 Martius*', in: DB 32 (2006), 255-291, m.n. 269, noot 31.

42 *Oprecht verbondt*, 14. Zie tevens ME IV, 548.

43 In het Gemeentearchief Rotterdam komen twee testamenten voor van Janneken Boenes, verleden bij notaris Jacobus Delphius. In het eerste van 31-08-1655 benoemt zij haar man Guiliam tot universeel erfgenaam, waarbij haar kinderen recht krijgen op f 3.000, terwijl haar broer Jan Boenes tot voogd wordt benoemd (ONA Rotterdam, inv. nr. 359, 92/282). Op 20-11-1666 geeft zij, ziek thuis liggend, een aanvulling op het testament: in geval zij als eerste, en kinderloos zou komen te overlijden, dan behoeft echtgenoot Van der Sluys geen f 3.000 uit te keren aan haar familie (ONA Rotterdam, inv. nrs. 363, 243/848).

44 Jeremy Depertuis Bangs (ed.), *Letters on toleration; Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine Mennonites 1615-1699* (Rockport Maine, 2004), document 66, 205-206.

45 Voor de citaten wordt tussen [] verwezen naar de oorspronkelijke paginering van het verslag.

46 Daarvan geeft Van Braght verschillende staaltjes, waaronder op p. 28: 'Nadien ick dese Reden Acto 2 [ver]s 39 noijt gelesen hadde, ofte niet van buijten en wist, gij mocht mijn die soo blindeligh in de hant stecke[n] en soo doen gelooven als gij gelesen hebt, maer nu weet ick gewisselijck datter anders staet als gij leest.' (mijn cursivering). Zie tevens de lange bijbelpassage van Van

Braght op p. 65, die hij uit de Biestkensbijbel gememoreerd heeft.

47 Het dispuut was al spoedig gesignaleerd door de classis, waarbij opgemerkt werd dat er ‘verscheydentlijk wert gediscouteert ende gelijcke de partijen ordinaris gewoon sijn, daer mede haer voordeel soecken te doen tot quetsing vande waarheyth’. Geciteerd naar Stuve, *Doopsgezinden in de Hoekse Waard*, 33.

48 Zie de beschrijving van het manuscript in: J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam* (Amsterdam 1883-1884), I, 115, nr. 612. Daar wordt verwezen naar: H. Schijn & G. Maatschoen, *Uitvoeriger verhandeling van de geschiedenis der mennoniten* (Amsterdam, 1744), II, 539-540, voetnoot (x).

49 Zie Willem Stuve, ‘Een selectie van schriftelijke bijdragen uit de hoek van de Oud-Vlaamse (huiskopers) doopsgezinden’, in: *DB* 37 (2011), 49-73, hier vooral 64-67. Dat hij wel enigszins tot de kring van het Dordts-menniste culturele chique gerekend mag worden, blijkt uit het feit dat Burgert een van de 21 auteurs was, die lofdichten schreven voor het majestueuze werk van de doopsgezinde historieschrijver Matthijs Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht, 1677), **3v.

[1]

ACTE VANDE DISPUTATIE

gehouden

Tusschen Domine Emilius predicant der Calvinische kercke in Out Beijerlant ter Eenre, ende Thielman Janse van Bracht van Dordrecht ter andere sijde over het stuck vanden kinder doop.

Op den dorpe van Out Beijerlant An.^o 1663. Den 8. April sondagh des namiddagh ontrent ses uijren begonnen en ge-eijndicht ontrent ten twee uijren in der nacht.

Ten overstaen en int Bijwesen.

D. Heer Bastiaen Andries Comans, Schout

Jan Cornelisz Robbe, president-schepen en out Ouderlingh

Cornelis Willemsz Abbenbroeck, schepen en Out Ouderlingh

Daniel Paludanus, Out Ouderlingh,

Dirck I. Keijzerswaert, diake[n] anders genaemt Arm-meester

M^r. Hendrick van Stralen, voorleser¹ alle vande sijde des
pred[ikant]s.

Als Mede.

Pieter Stevensz Reijnarts } Diakonen der Mennonite in Oudt-
Maerten Leenderts } Beijerlandt.

Guillia² Vander Sluijs }
Jan Boenes } van Rotterdam

Gijsbert Rees van Dort. Alle vande sijde van Thielman Jansz. Van Bracht. Misgaders noch ontrent de twee hondert personen van verscheijde gesintheit.

[2] *Disputatie.*

Als tusschen de verscheillende partijen Do. Emilius en T.V. Bracht ten huijse van Maerten Bale jnde achter keucken eenige Redene verwisselt ware en door merckelijke toeloop des volckx die plaetse te kleijn wiert, wiert goetgevonde inde groote binnekamer te vertrecken daer een Tafel stont waer aen sigh de voor noemde partijen jder met sijn bij hebbende geselschap tegen Malkander over hebben neder gestelt, en heeft sigh de saecke aldaer Toegedragen in Maniere[n] als volgt.

Partijen wedersijts goet gevonden voor al³ goede Conditie te beramen waer op de Conferentie Veijligh en op de beste wijze soude mogen geschieden.

Hier op langhde T.V. Bracht een geschrift voort,⁴ behelsende, soo hij verklaerde, seeckere versoeck vande Vlaemsche doopsgesinde vrinden aen hem gedaen daer hij sigh tot dese Conferentie soude willen vervoegen en mitsdien aanwijsen de waerom sijlieden sulck versoeck aen hem te doen goetgevonden hebben, sij d'oorsaeck der Conferentie, mitsgaders oock eenige Conditie bij hem selfs ontworpe[n] waer op hij haer toegestaen hadde de selfde Conferentie met D. Emilius aen te gaen vragende hier bij aen do. Emilius oft hem niet tege en ware het selfde [ver]soeck schrift met samen de bijgevoegde Conditie eens aen te hooren en daer bij te overwegen of het hem goet dochte daer op in Conferentie te treden.

D. Emilius.

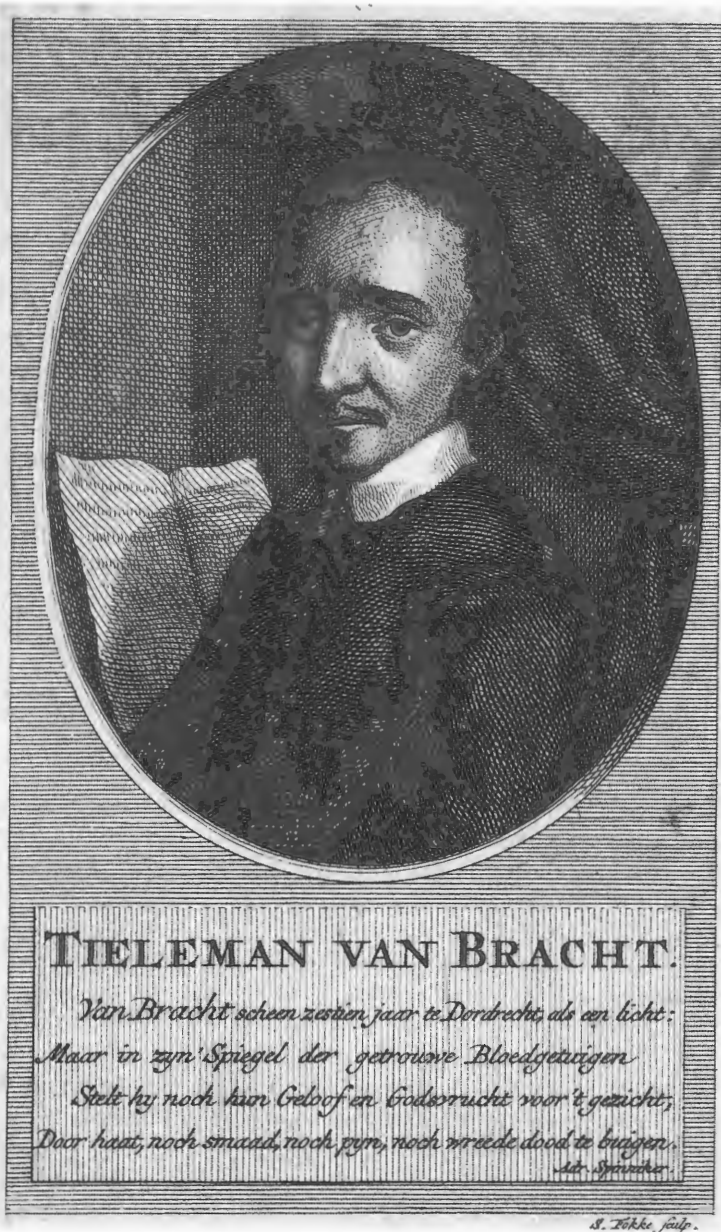
Laet sulckx gelesen worden. Men kan sien of het geraetsaem is daer op de Conferentie aen te gaen of niet.

[3] *T.V. Bracht*

Soo hoort dan toe alle die hier vergadert sijt op dat gij kennisse meught hebben vande oorsaecke waerom wij ons in dese Conferentie begeben en op wat fundamente en gronde dit gespreck soude diene gefondeert te sijn, dit Concept leijt⁵ van woort tot woort aldus

Nadien Do. *Emilius* den tegenwoordige predicant der Calvinische kercke in Out Beijerlant geduriglijck aenhout en niet af en laet, de diakone Mitsgaders de gemeene litmaten der Mennonitische gemeente der selver plaetse alsmede de leerare van Buijten met het woordt des heeren haerlieden komen bediene, te kome vergen en aenporren om te disputeren over de saecke van Religie die tusschen hem ende de Mennonite in geschil sijn, en daer bij voorgeeft dat hij niet gesint en is daer van aftelaten, tot dat sijne begeerte in deses al sijn vervult. Jtem dat hij sigh beklaeght dat men hem op sijn Versoeck noijt en heeft Verwitticht als onsen vrient T.V. Bracht hier ter plaetse komt prediken begerende speciael met hem te spreken.

Soo ist dat de Diakonen en Broederen der Mennonite gemeente alhier in Out Beijerlant ten overstaen van twee Rotterdamse dijakone goetgevonden hebben op de selve Vrint T.V. Bracht (die nu bij geval hier is) ernstel[ijck] te versoecke dat hij sigh daer na soude willen voegen en hier eenigen tijt verblijven om den gemelde predicant

Portret van Tieleman van Bracht, door Simon Fokke. 18^e eeuw (foto: Rijksmuseum, RP P 1907 3069).

sijn versoeck te voldoen, op dat men een goet eijnde moght krijgen vande voorseijde Moeijelijckheden, het welck den Vrint T.V. Bracht sigh gemoedelijck heeft onder worpen en aengenome onder de navolgende Conditien.

- [4] 1. Eerstelijck dat den Voornoemde predicant bijde E. Hooge overheijt der selver plaetse sal [ver]soecke en verkregen worden al voor eens Vrijheijt tot een openbare Conferentie over de gewigtigste Religions stucken die tusschen hem ende ons in verschil sijn.
2. Dat door den selven predicant daer van aen ons getoont en geleent worde Acte van Verseeckeringe ten selven eijnde, alsmeede verseeckeringh dat wij noch ons geloofs genooten ter selver plaetse na Voleijndige der Conferentie geen beswaringe van der selver Overheijt dies aengaende sullen te wachten hebben.
3. Dat de Plaetse der Conferentie sal sijn Openbaerlijck in een van de twee kercke, hij sij des predicants ofte d'onse met opene deure sonder dat yemant den toegangh daer toe sal mogen belet worden.
4. Dat de geschil pointen daer van men handelen sal tot wedsijts vergenoege en goetvinde sullen opgesteld worden met Belofte om daer bij te blijven en niet afwijken van het begin tot het eijnde toe.
5. Dat tot Verhandele der selver geschil pointen geen ander bewijs gelde en sal als dat genomen is uijt de heijlige schriftuer en klaer en duijdelijck.
6. Dat tot dien eijnde voor Jder der samensprekers een bijbel geleijt sal worden van grondige en bequame o[ver]settinge daer het bewijs uijt sal konnen gelesen worden, doch dat men in Cas⁶ van duijsterheijt desselfs daer sal mogen na sien eenige andere translatie ofte oock d'oorspronckelijcke tale, mits dat ijder der samensprekers [5] Tot het naspeure vanden bequame tijt sal gegunt worde[n].
7. Dat Jder der samensprekers vrij en onverhindert soo langh sal mogen sprecken als hij het nodigh acht sonder van sijne partije daer in belet ofte opgehoude[n] te worden.
8. Dat Jder der samensprekers hier evenveel rechts hebben sal om de laeste redenen te voeren in elcke bijeenkomste, so langh de verschillende saecke niet en is ge-eijndight, het welcke derhalve bij beurte nu bij d'een en dan bij d'ander gedaen sal mogen worden.
9. Dat ijder der samensprekers hier in sal handele met goede Conscientie vorden heere en die sigh in Conscientie door kracht vande waerheijt overtuijgt te wesen, sijn misverstant sal afstaen ende de waerheijt plaetse geven.
10. Datter in alle dese maer twee principale samensprekers sijn sullen, te weten Do. Emilius ter eenre ende T.V. Bracht ter ander sijde, doch dat de persooone die wedsijts het opmercke hier over vertrouwt sal worden het recht niet sal werden benomen in sedigheijt haer jnspraeck daer toe te voegen.
11. Datter van wedsijde Evenveel persooonen geordineert sullen worden die Expresselijck acht nemen sullen op 't belijt⁷ der Conferentie en of alles wat

Acte Vande Disputatie Gehouden

Tusschen Donime Emilin's predicaent der Calvinische
kercke in Oüt Beyderlant ter Eene, ende Teijlman
Janse van Straet van Dordrecht ter andere sijde
over het stuck vanden kinder Soop.

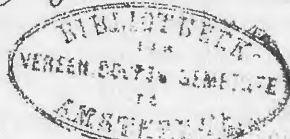
Op den Soop van Oüt Beyderlant In. 1665. der 8. April
Vondags der Namiddaghs ontrent des wijns begomden
en ge: Eindigst ontrent ten twee wijnen inder Maect.

Ten Overstaen en jnt Bijwesen.

D. Heer Bastiaen Andriol' Comant' Schout
van Cornelis Robbe predicaent. begopen en Oüt Onderlinge
Cornelis Willem' Abbenbroeck sepper en Oüt Onderlinge
Daniel Walldam's Oüt Onderlinge,
Juch D. Keyserwaert Diake, ander' genacmt Arm. meester,
M^r. Hendrick van Straelen woordfex alle vande sijde der pred:

Als Medes

Pieter Steven's Reynarts { Diaconen der Memmonite
Maarten Leenderts { in Oüt. Beyder landt,
Enilia Vander Sluyt { van Rotterdam,
Jan Boeders?
Eijbert Rets van Dort alle vande sijde van Teijlman
Janse van Straet Misgaders noech ontrent de twee
Eendert personen van vryse sijde gerint heyt.

Frontispice van UBA HS XXVII-612: 'Acta van de disputatie gehouden ...'

- geconditioneert is wel wort na gecoomen.
12. Datter oock van wedersijde een of twee vaerdige schrijvers sijn sullen die elcke rede die gedaen wort sullen notere en telkens (eer weder [6] geantwoort wort) deselve oplesen en same Collationere[n]⁸ op dat alles oprechtelijck en getrouwelijck sonder misduijdingh toegaet.
 13. Dat het genoteerde ende beschrevene vande geheele handelinghe ter plaetse samen gebracht ende een werck daer uijt gemaect sal worden.
 14. Dat niemant der verschillende partijen sal vermogen uijt eijgene goetvinden ijets daer toe sette als met wedersijts vergenoegen, doch soo bij Jvers de sin der saecke niet genoegh uijtgedrukt ware dat dan Jder een even gelijk recht hebben sal in *Margine* ijets tot naerder verklaringh ende Aenmerckinge op sijn eijge Rede daer bij te voegen.
 15. Datter twee oprechte en suijsere afschriften van het geheele werck sullen beschreven en wedersijts tot Erkentenis der waerheijt vande verschillende partijen onder teijckent werden.
 16. Dat ijder der verschillende partijen een vande selve afschriften in hande sal gestelt worden om sigh des Noots sijnde daer van te mogen diene.
 17. Eijndelijck, in gevalle nut geacht wort het selve werck door den druck aen een Jder openbaer te maecken dat het selve niet van een partij alleen en sal mogen geschieden maer wel met wedersijts goetvinden en speciael met Consent der hooge overheijt die de Conferentie Goedelijck vergunt heeft.

Eijnde Der Conditie.

[7] Tot Reden Mondelingh hier bij Voegende: op dese Conditie nu, soude ick be-reijst sijn fundamentele Conferentie met u aentegaen, twelck uwe kont overwegen.

D. Emilius.

Hier is tijt toe van Noode omme alle die Stucken die gij met Malkanderen overleijt en met hooftbrekinge te samen gestelt hebt Rijpelijck te overwegen.

T. V. Bracht.

Wij hebben dese stucken niet met Malkander ofte met veel hooftbrekinge t'samen gestelt, want ick hebbe dien Alleen geconcipeert en alsoo in gestelt.

D. Emilius.

Op de Woorde Predicant der Calvinische kerkce et[c]. inden aenvangh geseijt, ick ben geen pred[ican]t der Calvinische kerck.

T. V. Bracht.

Is dan Calvinus niet geweest een Voornaem Voorstander uwer kercke van waer uwe kercke voor dese doorgaens deze Naem van Calvinische gedragen heeft? Mij en sal niet misvalle met den naem van predicant der Mennonitische kercke benaemt te worde; men moet in stuck van Religie niet opde naem maer opde daet sien; den naem maeckt zaligh noch onsaligh. Dit doet alleen de sake die die wel of qualijck wort gedreven, doch soo u de naem van predicant der Calvinische kercke niet aen en staet, hoe wilt gij dan genaemt worden, predicant der gereformeerde kercke?

D. Emilius

Neen geen Predicant der Gereformeerde kerkce.

T.V. Bracht.

Is uwe kercke dan niet gereformeert en sijt gij niet een predicant daer van? Noemen selfs d'Ed[ele]. H[oog]. Mogende heeren Staten generael int begin des Bijbels vande [8] Voorreden des Nieuwe Translatie vanden Bijbel uwer kercke,⁹ niet de gereformeerde kercke? Maer hoe salmen u dan noemen, wilt gij liever heeten predicant der Christelijcke kercke?

D. Emilius.

Ja die naem staet mijn Beter aen.

T.V. Bracht

Met die naem wil ick oock benaemt worden, want ick hebber soo wel recht toe als gij, nadien de sake tusschen u en mij noch in geschil staen wie recht of onrecht heeft, maer als ick mij nu oock soo laet noemen, wat onderscheijt sal dan tussen u en mij wesen en hoe salmen ons van malkander onderscheijden?

Nota.

Hier op nam *T.V. Bracht* een pen uijt de schrijfkoker die opde tafel stont en schrapte het woort Calvinische uijt, alsoo dat de woorden dan aldus luijden: predicant der kercke in Out Beijerlant en vragde mitsdien of dat na sijn sin was, waer op *D. Emilius* seijde: ick ben daer mede te Vrede.

D. Emilius.

Aenmerckende de Woorden een weijnigh daer navolgende, te weten dat hij, namentlijck den predicant Emilius, geduijriglijck aenhout en niet afenlaet de Dijakonen mitsgaders de gemeene Ledematen der Mennonitische gemeente ter selver plaetse, als oock de leerare die Van Buijten met het woort des heeren haerlieden kome bedienen, te kome vergen en aenporren om te Disputeren et[c]. seijde: dat en is niet waer, ick en heb noijt Jemant vande uwe tot Disputeren geverght.

T.V. Bracht

Is dat soo *D. Emilius*? Hier sijn nochtans de lieden present die [9] daer van getuijgenisse geven kunnen, te weten Peter Stevensz Reijnarts die oock benevens sijne huijsgenooten aen mij verklaert heeft dat gij daer ten huijse belast heeft dat men u soude seggen als *T.V. Bracht* hier soude komen preken, want gij bijsonderlijck met hem begeerde te spreken Nopende de Religions saecke; oock dat gij tegen haerlieden dies aengaende beklacht hebt dat men u als hij hier quam niet aengeseijt en hadde; oock hoe gij noch verleden sondagh onsen Vrient en mede dienaer Jan Boenes seer hart tot disputeren aengeport hebt. Ja geseijt doen hij vertrecken mochte dat hij uijtvlucht sochte, datmen terstont behoorde reden en Rekenschap te geven et[c]. Doch laet de getuijgen selfs gehoort worden.

Jan Boenes

Over de voorgaende saecke gevraegt sijnde verklare dat sulckx alsoo ware.

Pieter Stevens Reijnart

Verklare van gelijcke t gene van hem ende sijne huijsgenooten vertoont was alsoo waer te sijn.

Do. Emilius

Aenmerkende int gros de Conditie selfs die daer aen volge[n] voornamentlijck het derde stuck daer geseijt wert: de plaetse daer de Conferentie sal wesen openbaerlijck in een vande twee kercke, het sij des predicants ofte de onse met opene deure sonder dat Jemant den Toegang daer toe sal mogen beletten, seijde op die Conditie en Voornamentlijck op dat stuck en vermagh ick niet optevolgen, want de overheijt en sal dat niet toelaten; oock sta ick onder Classis sonder welckx Consent¹⁰ Jck dat niet doen en magh.

T.V. Bracht.

Dese plaetse ondertussen begint vol te worden, het Volck Verdringht malkanderen en wij sullen hier niet bequamelijck konnen gehoort worden. Ons kerkck is rijm en is hier [10] na bij. Laet ons met het Volck derwaerts gaen dat en sal jmmers niet tegen 't Classis wesen, nadien onse kerck bij haer geen publijcke kercke aengenomen wort gerekent.

D. Emilius.

Schoon uwe kercke bij ons voor geen publijcke geadmitteerde¹¹ kerck gerekent en wort, nochtans soo sijnse gepermitteert¹² en voor publijck toegelaten.

T.V. Bracht

Als wij dan dese plaetse daer toe gebruijcken sullen, [ver]soecken wij verseekeringh van u dat ons bij de E. achtbare magistraet dat niet qualijck en sal afgenomen worden en dat onse mede genooten des geloofs hier ter plaetse daer geen swarigheijt over sullen te verwachten hebben.

Daniel Paludanus, Out Ouderlingh.

Ick sal mijn daer buijten houden te Consenteren ofte voor de overheijt in te staen. Jck weet hoe swaer het is sigh in overheijts sake te bemoeijen. Jan Robbe, President Schepen en Out Ouderlingh. Ick weet niet dat Jck oijt swarigheijt over soodanige particuliere Conferentie gehoort heb.

Dirck S. Keijerswaert, Diaken of Arm Meester.

Om hier in Verseekert te sijn, soude mijn Heer de[n] Schout hier over konnen gehoort worden.

Do. Emilius.

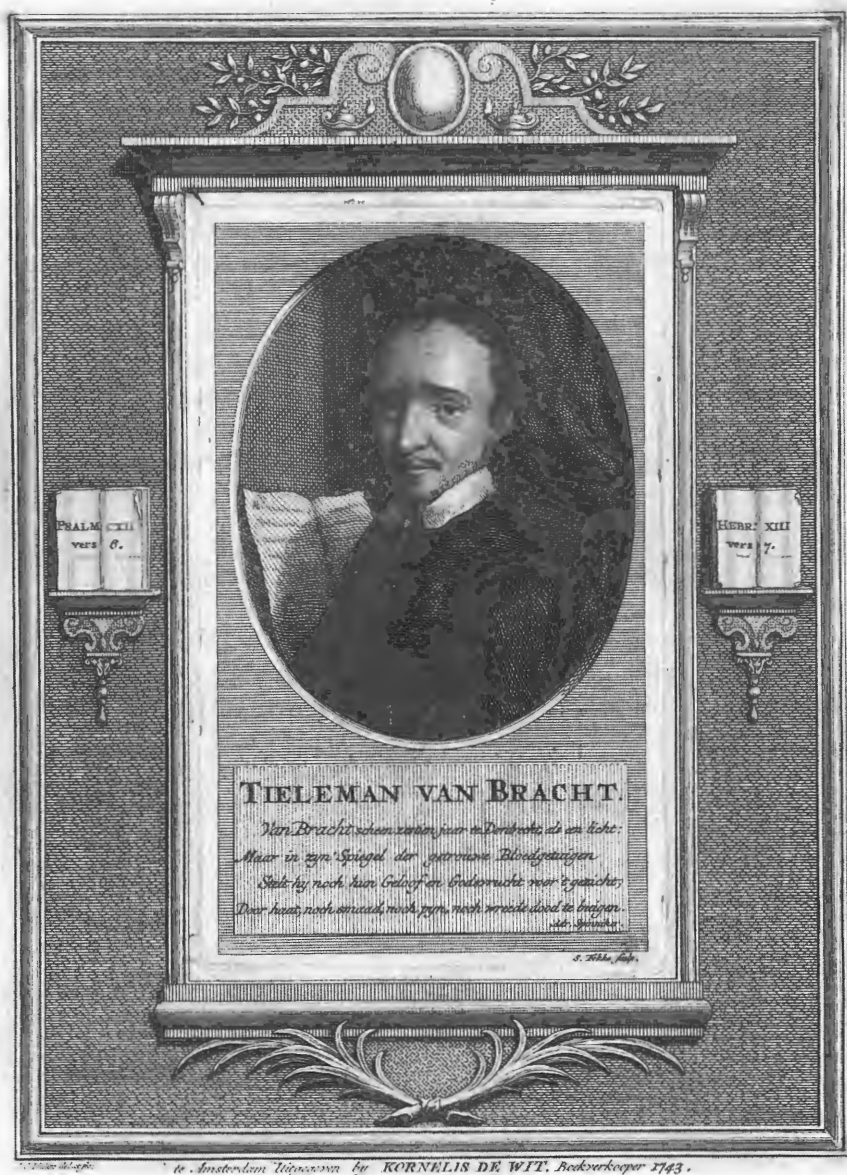
Men mocht dan Jemant senden om sijn advijs hier over te weten.

Nota.

Daer wiert tot d'H[ee]r schout gesonden die terstont selfs is gecomen.

Den Schout Comans

Ick hebbe uwe meijninge [ver]staen; mijnenthalven ick weet niet dat van sulcx oijt bij eenige overheijt swarigheijt is gerese, derhalve soude ick daer Tegenwoordigh de Conferentie loelate[n].

Portret van Tieleman van Bracht, door Simon Fokke, naar een tekening van Jan Caspar Philips, gravure opgenomen in: Hermannus Schijn, *Geschiedenis dier christenen, welke in de Vereenigde Nederlanden onder de protestanten mennoniten genaamd worden* (Amsterdam, 1743) (foto: Rijksmuseum, RP P OB 50 736X).

[11] *Nota.*

Hier op sijn de [ver]schillende partijen na eenige Reden Wisselingh [ver]accordeert voort eerste [ver]schilpunt te handelen vanden kinderdoop.

Do. Emilius.

De pen in de hant nemende schreef op een stuck papier dat op de tafel lagh aldus: *Den 8^{en} April A^o. 1663* met den Vrient van Bracht toegestae[n] te handelen van het stuck vande[n] kinderdoop, welck den predicant Emilius bewijst schriftmatigh te sijn.

Do. Emilius.

Nu sijn wij eens inde sake die men Verhandelen sal, maer wat manieren sal men door-gaens houden int bij brengen van't bewijs elck van sijn sijde, salmen sijn bewijs doen. Enckel na de letter der H. Schriftuer of enkel na Consequent[ie] of gevolgen?

T.V. Bracht.

Niet Enkel na de Letter of niet enkel na Consequentie, maer bij de¹³ na letter en Consequentie, volgens de nature der saecke twelck uijt de Voorgaende en Navolgende Reden der H. Schrift moet afgenomen worden, want soo men 't alles na de letter wilde afnemen, soude men eerst de Romaniste¹⁴ moete[n] toevallen int stuck der *Transsubstantie*¹⁵, wanneer sij uijtgedruckte letteren toonen: dat is mijn lichaem et[c]. Oock soude dan geen plaetse tot [ver]klaringe der H. Schrift hebben mogen verscheijde manieren van spreekce[n] die de geleerde van Outs daer in aengemerckt hebben, die genaemt worden: *Synecdoche*, *Metonomia*, *Metaphora*, *Allegoria*, *Huperbole*, *Catagrelis*, *ironia*,¹⁶ daer somtijts d'oorsaek voort veroorsaecte, of veroorsaecte voor de oorsaek moet verstaen worden et[c]. Daer en tegen, soo men alles na Consequentie ende geensints ijets na de letter verstaen wilde, soude men het meestedeel der H. Schrift (die letterlijck is) over hoop werpen, oock alle [12] Vreemde dwalinge sullen door eenige manieren van Consequentie konnen voorgestaen worden. Derhalve versta ick dat Jder sijn bewijs bij brengen sal na de waarheijt van godes woort, 't welck uyt desselfs omstandigheden moet Blijcken.

Daniel Paludanus, Out Ouderlingh.

Dat is niet duijdelijck genoegh, want het geene den eenen zal seggen de waarheijt te wesen, sal den anderen ontkennen, want dat hangt aen ijdere oordeel. Derhalve soude goet sijn dat eenen vasten Regel geraemt wiert daer de partijen haer deurgaens vast aen moesten verbinden.

Do Emilius.

Dat is recht Paludane, derhalve ware niet Vreemt dat V. Bracht toestont dien Regel te houden die hij in sijn Bloedigh Toneel ofte Martelaes Boeck over het stuck des doops geopserveert heeft, schrijvende aldaer dese woorden: *Non per Consequentias Sed Expressa Verba*, niet door gevolge maar door uijtgedruckte woorde[n],¹⁷ Int beginsel der eerste eeuw nopende het doopsel et[c]. Jck begere o[ver]sulckx dat Jemant dat boeck eens hier en hale, op dat T.V. Braght sigh aen sijne eijgen Instellinge magh [ver]binden.

T.V. Bracht.

't Is niet nodigh dat dit boeck hier gebracht wert; ick weet wel dat die woorden daer in staen, maer hoe komen die hier te pas? Weet D. Emilius niet datter een groot onderscheijt is tussen een Cronijcale¹⁸ beschrijvingh ende een disputatie? In dit Boeck, want het een Cronijck is, heb ick geen ander bewijs mogen bijbrengen als [ver]bael, woordelijck en letter[lijck] sonder eenige Consequentie, want dat is de nature eenes Cronijckx eijgen. Ja soo eijgen dat die anders hare geloofwaerdigheijt soude verliezen, gelijk elck verstandigh leser bekennt is. Daer en tegen een disputatie en is gee[n] [13] Bloot verhael vande woorden, maer een uytdruckinge van sin daer somtijts de letter en Consequentie plaets heeft na de sake mede brengt.

Do. Emilius.

Wederom de penne inde hant nemende, schreef aldus: het dispuijt sal worden bewesen na de waerheijt van godts woort die door de letter en godts woort, ofte door welgegronde gevolge kan getrocken worden; en vrage mitsdien aen T.V. Bracht: wat dunckt u, bentgij er in te Vree?

T.V. Bracht.

Tis goet, soo kanmen ter saecke komen.

Do. Emilius.

Ick sal eerst beginnen.

T.V. Bracht.

Neen, 't is mijn beurte, want ick heb twee saecke te bewijzen, daerentegen gij maer een. Jck moet bewijzen dat den doop die bij de mennonite opt geloof geschiet schriftmaetigh is of niet. Ick segge Ja dat die schriftmatigh is – wat seght gij?

Do. Emilius

Jck segge neen dat die niet schriftmatigh is.

T.V. Bracht

Om wat Reden?

D. Emilius.

Om die Reden dat die bij de Mennonite niet Bedient en wort op het ware gelooff.

[14] T.V. Bracht.

Den doop in substantie wort doorgaens bijde Mennonite met dese of diergelijke woorden bedient: op de bekentenisse dat u alle uwe sonden die gij oijt van u leven gedaen hebt van herten leet sijn, en op u gelooven dat gij beleden hebt dat Jesus Christus sij de *Sone* des levendigen godts, onder belofte[n] van in dat geloove Vruchtbaer te leven in heijligheijt, recht veerdigheijt en godsaligheijt alle den tijt uwes levens, na u vermogen, en daer op begeert te ontfangen het schriftelijcke¹⁹ doopsel. Soo doope wij u inden Naem des Vaders, des Soons ende des heijligen geest et[c].²⁰ Wat schort nu aen dat geloove daer bij ons den doop op gedient wort en waarom en is 't de heijlige schrift niet gelijkformigh, ofte om uwe worde[n] te gebruijcke[n]: waerom en ist geen waer geloove?

Do. Emilius.

Of de woorden al schoon goet sijn die in u formulier des doops gebruijckt worden,

wat doet dat ter sake, want gijlieden hout de doopelinge meer andere saecken voor als in dat doopformulier wort uijtgedrukt.

T.V. Bracht.

Wout gij dan die gene die bij ons opt geloove op maniere als voorseijt is gedoopt ware, wederom herdoopen als sij tot u begeren over te gaen? Dit moet Nootwendigh volge[n] soo gij onsen doop niet voor goet en schriftmatigh en keurt. Wat seght gij daer op?

Do. Emilius.

Na een weijnigh geswegen en sigh wat overdaght te hebben, antwoorden te[n] laeste[n]: neen. Ick sou die niet wederom doope[n].

[15] T.V. Bracht.

Soo seght gij dan krachtelijck dat gij onsen Doop voor goet en schriftmatigh hout, ist niet soo danigh?

Do. Emilius.

Niet anders als voor soo veel die op het geloof na de H. schrift geschiet.

T.V. Bracht.

Noteert en on[t]hout dit wel, alle gij toehoorders. *D. Emilius* hout onsen doop (te weten den doop bij de Mennonite voor die op het geloove na de H. schriftuer geschiet, voor goet e[n] schriftmatig[ijck] in voegen dat hij die gene die bij ons, te weten bij de Mennonite, opt geloove gedoopt ware als sij tot hem overginge niet e[n] sou wederom doope, waerom ick mij eerst van herten [ver]blijden. Nu kome ick tot de tweede saecke die ick te bewijzen hebbe, namentlijck dat de kinderdoop niet goet noch schriftmatigh en is. Reden: daer is maer eenen doop, Ephese 4 [ver]s 5. Indien nu den doop die bij ons ofte de Mennonite[n], op het geloof geschiet, goet en schriftmatigh is, soo en kan den kinderdoop die aende kinderzens sonder geloove geschiet niet goet noch schriftmatig[ijck] sijn, ofte daer moeste twee doope sijn tegen de heijlige schrift.

Do. Emilius

Niet alte Breet. Niet alte Breet.²¹

T.V. Bracht.

Hier bij Voegte ick dit argument. Alle die de Conditie niet e[n] hebbe die van de doopelinge[n] ge-cijst wort en mogen niet gedoopt worde[n]. Nu de Jonge kindere[n] hebben de Conditie niet die van de doopelinge[n] vereijst worden. Ergo, sij mogen niet gedoopt worden.

Als mede dit navolgende. Alles waer geen uijtgedruckte wet noch Exempel en is in godts Woort en mach men niet als een sacrament aen Jemant bedienen. Nu, Vanden kinderdoop en is geen uijt [16] gedruckte wet of Exempel in godts woort. Ergo men mach die niet als een sacrament aen Jemant Bedienen.

Aengaende nu de Vrage die door de voorstanders des kinderdoops somtijts aen ons gevraecht wort, te weten: waer ist [ver]boden kinderen te doopen, daer op antwoordt ick aldus. Alles wat godt in sijn woort int stuck va[n] nootwendige godsdienst niet

geboden en heeft, dat heeft hij [ver]boden. Nu, den kinderdoop heeft godt in sijn woort int stuck vande[n] nootwendige godsdienst niet geboden. Ergo hij heeft die [ver]boden. Nu hebbe ick die Argumenten wel met woorde[n] uijt gedrukt, maer noch niet met de heijlige schrifture bewesen. Het staet mij dan derhalven toe den Major en de[n] Minor der selver²² krachtelijck met de heijlige schrift en gegronde reden te bewijzen op dat de Conclusie ofte het besluit dat ick daer uijt gemaect heb noch blijcke[n] waer te sijn.

D. Emilius.

Holla van Bracht, niet voort te gaen – gij hebt alrede te veel geseijt. t'Is geen Manier inde hooge schole²³ meer als één argument alleen gelijk tegen sijn partij voor te stellen. Gij heb[t] alrede drie argumenten achter een gestelt en wilt noch het bewijs uijt de heijlige schriftuer daer toe doen. Voorwaer, ick verklaer dat mijne memorie niet sterck genoegh en js om dat alle te onthouden.

Daniel Paludanus, Out Ouder-lingh

Dat Verklare ick mede – mijn Memorie en soude dat niet alle konnen dragen.

T.V. Bracht.

Wat doet gij dan hier Do. Emilius? Waerom hebt gij u soo hart om te disputeren uijtgebeden,²⁴ Ja onse medegenooten daer toe uijtge-eijst²⁵ gelijk oock noch onlangs [ver]scheide [17] Male geschiet is? Gij hadt dan Jmmers uwe Memorie hoore[n] te kennen. Ist soo met u gelegen, soo sijt gij tot geen dispuijt bequaem, want men mach hier in sijn partije geen maet stellen.

Oock dat gij seght dat geen Manieren en is inde hooge schole meer als één argument gelijk te stellen, dat is mis, want daer sijn saken die van sulcken Nature sijn datse onder geen een Argument konnen vervangen worden, maer dat het een bewijs uijt het ander voort vloeijt en derhalve bij Manieren van opklimminge door [ver]scheijde argumenten moet opgehaelt ende alsoo in forme opgesteld worden, waer van Exempel soude konnen getoont worde[n], maer acht genoegh openbaer te sijn. Mijne Argumenten en gaen den Regel der schole niet te buijten, want sij hangen aen Malkanderen en sijn van een Nauer. Sijt gij nu een goet disputant ende verstaet den Regel der schole: hadt gij beter op behoore gelet te hebben.

Do. Emilius.

Seght mijn dan V. Bracht, hoe hebt gij uwe Argumente[n] [ver]haelt? Jck sal tot behulp van mijne Memorie die uijtschrijven.

T.V. Bracht.

Wij en sijn hier niet gekomen om te schrijven, maer om te spreekce. Wat nut sulen alle de toehoorders van dese Conferent[ie] hebben konnen, soo gij uwen tijt met schrijven [ver]sleijt. Dit sijn maer uijtvluchte die gij soeckt, soo mij dunckt, niet ter saecke kome.

Do. Emilius

In Rechten Ernst gesproken, van Bracht, seght mij die, want gewisselijck sij sijn mij niet in de Memorie – laet mij die schrijve[n].

Titelpagina van G. Aemilius, *Babels onder-gang* (Amsterdam, 1683) (foto: UB-VU). Het werkje verscheen 'na voor-gaande visitatie, ende met goed-vinden der gedeputeerden des E. Classis van Dordrecht' en was opgedragen 'aan den wel edelen, gestrengen hoog-achtbaaren, wijsen, en seer bescheyden Heer, mijn Heer Geard Bikker van Swieten'. Het betrof een uitgesponnen, bewerkte preek met een sterk apocalyptische inhoud, vol oudheidkundige kennis uit handboeken, betreffende de Oudheid, de vroege Middeleeuwen etc. Aemilius had blijkens de 'visitatie' die hij ditmaal niet vergeten was aan te vragen, zijn lesje inderdaad wel geleerd!

[18] *T.V. Bracht.*

Jck weet wat gij soeckt, *do. Emilius*, gij sijt [ver]legen ende weet geen antwoord. Daerom soeckt gij tijt om quansuijs²⁶ ijets te schrijven en ondertussen Jets te versinne om u selve[n] te Redden. Vlot ter saecken gelijk men behoort: staet de argumenten toe ofte ontkent die, of laet mij in mijn bewijs voortgaen. Gij doet met mij gelijk seeckere soort van Ruijters die men Courassiers²⁷ noemt, die nergens inden strijt op toeleggen als om een aanval te doen, en de wel gestelde orders haerder tegenpartijders te breeken. Gij sijt mijn midden in mijn Reden²⁸ gevaren als ick ten principale mijn bewijs doen souden. Nu wilt gij mijn dat geseijde, dat maer ten halven is, wederom doe[n] repetere; ick kan daer op geen goet vertrouwen hebben. Derhalven soo stemt toe soo gij't in u gemoet soo verstaet, ofte wederlegt ofte laet mij voortvaren. Jck bidt u: hout mij en al 't Volck doch niet langer op.

Do. Emilius.

Jck soude niet anders daer in doen gelijk als geseijt hebbe. Gij hebt mij de Oorsaeck gegeven dit schriftelijck te Eijssen. Uwe Redenen sijn te Veel aen Malkander geweest, niet mogelijk om bij Memorie te Onthouden.

T.V. Bracht.

Gij hoort mij niet langer te beletten *Do. Emilius*, laet mij mijn bewijs Eijndigen. Antwoort mij dan soo lange en soo veel als u goetdunckt. Jck sal u niet in uwe Reden ophouwen als gij mijn tot noch toe gedaen hebbe, noch segge: gij hebt te langh gesproken, anders dunckt het [19] u goet. Siet daer staet een Looper,²⁹ Laet ons die om keeren en elck een glas uijtspreken, dan sal het gelijk gaen.

Do. Emilius

Wie soude effen³⁰ met den looper sijn woorden konne[n] Eijndige, ofte niet minder ofte meerder spreekken. Gij weet selve dat dat soo niet gaen en kan. Jck blijve noch bij mijn versoeck dat gij mij uwe gestelde argumente[n]met desselfs bewijs laet uijt schrijven.

T.V.Bracht.

Hoewel Jck t Niet gehouden ben te doen, Nochtans om u de maet op te en in alles de Ruijmte te geven, sal ick het doen. Wat ist dat gij eerst begeert?

Do. Emilius.

Eerst d'ordre en de eijgen Woorden der Argumente[n] die gij gestelt hebt, en daer na het bewijs daer toe uijt de schrift.

T.V. Bracht.

De Argumenten doen³¹ als voorhaelt³² gerepeteert hebbende, voegde daer bij de bewijs redenen uijt de H. schrift met dese aenvanck: *Nopende den Major des Eersten Argument*

Do. Emilius

Het wordt Major hoorende, vaert daer in en seijde: wat Major, wat Minor, 'k heb dat daer strackx noch eens gehooft; spreeckt duijts,³³ de boere konne[n] het anders niet [ver]staen.

T.V. Bracht.

Hoe vaert gij mijn soo in mijn Reden, dat is elcke Reijs te doen.³⁴ Ick heb u terstont daer noch voor gewaerschout, maer wat helpt het, gij wilt niet anders. Het woort Major [20] Verstaet gij seer wel. Gij weet wel dat men de eerste propositie der argumenten om korthijt wille daer van Outs altijt mede genoemt heeft, als oock met het woordt Minor de tweede propositie. Wat hebt gij hier meer mee voor? Of wilt gij mij vant stuck helpen e[n] afleijden?

Daniel Palidanus

Laet dat so gaen, *Do. Emilius*, die name worden als genoegh bekend sijnde aen de eerste ofte tweede Voorstellinge der Argumenten of, sluijt redene[n] doorgaens gegeven.

Do. Emilius.

Gaet Voort. Jck sal t Daer bij laten.

T.V. Bracht.

Nopende dan den Major des eersten arguments daer aldus geseijt is: alle die de Conditie niet en hebben die Vande doopelinghe vereijst wort, en mogen niet gedoopt worden et[c]. Sulcx bewijs ick met de Nature des doops selve, daer het soo mede is gelegen dat dit op seeckere Conditie[n] gefondeert is, die soo eijgen daeraen sijn dat die sonder het selve niet en mach bedient worden. Aengaende nu de Conditie die sijn dese: dat de doopelinghe bequaem moeten sijn om geleert te worden, want men moet die eerst leeren: Matt. 28, Mer.³⁵ 16, Act.³⁶ 8, e[n] 16, e[n] 18 et[c]; ten tweeden sij moeten gelooven et[c]: Mer. 16. [ver]s 16, Act. 8. [ver]s 36, Act. 16 [ver]s 31, Acto. 18 [ver]s 8; ten derden sij moeten boete doen ofte haer bekeeren et[c]: Matt. 3 [ver]s 8. Luce 3 [ver]s 7. 8. 9., Act. 2 [ver]s 38. Jtem sij moeten belijdenisse doen van [21] haer geloof en boetveerdigheijt des levens et[c]. Exempel de[n] Moorman die door den doop sijn geloove beleet, seggende: ick geloove dat Jesus Christus den sone godts is: Act. 8 [ver]s 36., alsmede de doopelinghe van Johannis die belijdenisse dede van hare sonden: Matt. 3 [ver]s 6. Jtem sij moeten bequaem sijn de leeren te Onderhouden, alle wat Christus de heere bevolen heeft: Matt. 28 [ver]s 20, et[c].

Nopende den Minor des selven argument daer aldus geseijt is: de Jonge kinderkens hebben de Conditie niet die van de doopelinghe [ver]eijst wort et[c]. Sulcx bewijs ick met het gene inde heijlige schrift vande Conditie der Jonge kinderkens getuijgt wort, als daer is dat sij noch goet, noch quaet en verstaen, Deut. 1 [ver]s 39. Jtem dat sij geen onderscheijt en weten tussen rechts noch slings, Jona 4 [ver]s 11. Siet oock de annotatie der laetste oversettinge op die plaetse.³⁷ Jtem dat sij doen als kinderen, 1 Cor. 13 [ver]s 11, dat is dat sij onverstandige³⁸ sijn, weshalven Paulus wijders seijt: en weest niet kinderen int verstant, 1 Cor. 14 [ver]s 20 et[c]. Stelt hier nu tegen de voor[ver]haelde Conditie die vande Doopelinghe [ver]eijst worden als daer is onderwesen ofte geleert te Worden. Jtem te gelooven, Jtem boete te doen, ijtem dat geloove en Boetvaardigheijt Mondelijck te belijden. Jtem alles te onderhouden wat de heere Bevoolen heeft et[c]. Gij sult bevinden dat sulcx te verstaen ende te beleven verre verscheijden is, vande

onwetenheijt ende het vermogen twelck inde Jonge kinderkens wort bevonde[n]; en oversulckx datse de voorgemelde Conditie niet niet en hebben, nu Volgt dan selfs de Conclusie dat de Jonge kinderkens derhalven niet en mogen gedoopt worden.

Do. Emilius.

Nu, dat is genoegh voor eerst, laet dat daer maer bij blijven.

[22] *T.V. Bracht.*

Jck heb de argumenten aen malkanderen voorgestelt; derhalve ist billick dat ick de selve oock aen Malkanderen bewijsen. Nopende den Major van het tweede argument: Alles waer geen uijtgedruckte wet of Exempel van en is in godes woort en maghmen niet als een sacrament aen Jemant bedienen et[c]. Sulckx bewijs ick daer mede datter noijt sacrament sonder uijtgedruckte wet of Exempel in godes woort is in gestelt – het woort sacrament genomen in dien sin gelijk het gemeenlijck in Vl[ieder]. Kerkce genomen wort, namentlijck dat daer mede verstaen wort de besnijdenisse ende het paeslam int Oude testament, als mede den heijligen doop int Nieuwe Testament ende het heijligen avontmael. Aengaende dan de Besnijdenisse, sijnde het eerste sacrament des Oude testaments, daer van wort uijtdruckelijck [ver] melt wat persone[n] dat men moest besnijden, te weten het Zaet Abrahams, niet de meijskens maer de knechtens. 2. Den tijt wanneer men die moest besnijden wort oock uijtgedrukt, dat sulckx moest geschieden opden achtsten dagh na de geboorte: niet eerder, noch later. Ten derden: de Manieren hoedanigh men moest besnijden wort daer mede bijgevoeght, datmen de voorhuijt des Vleesches moest besnijden, et[c]. Exempel heeft men hier van dat sulcx ter tijt Josua aen gants Jsrael geschiet is met steene messen et[c].; vergelijckt genesis. 17 [ver]s 10. 11. 12. 13. 14 met Josua 5 [ver]s 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. Aengaende het paeslam te eten, sijnde het tweede sacrament des Ouden testaments, daer van wort oock uijtgedrukt: 1. Wat lam men daer toe moest nemen, namentlijck een hij ofte een Manneke[n] en dat sonder gebreck. 2. In wat tijt dat men dat doen moest, namenlijck inde eerste Maent opden 10e[n] dagh moet men 't vande kudde nemen en scheidde het alsoo [23] tot op den 14e[n] dagh aenden avont. 3de Maniere hoedanigh dat men dat gebruijcken moest, namentlijck niet gesoden,³⁹ maer gebraden. Men moest dat Eten sonder Jets daer van over te laten, met bittere kruiden omgort sijnde aende lendenen, met schoene aende voeten, stocken inde handen et[c]: Exod. 12 [ver]s 1. tot [ver]s 28. et[c]. Exempel kost men hier van sien Num: 9 [ver]s 4 tot vers 12.

Aengaende het heijligh doopsel, sijnde het eerste sacrament des nieuwen Testaments, heeft men oock wet en Exempel. Daer wert bevolen het heijligh Evangelium te preken: predickt het Evangelium, seijt Christus, alle Creaturen wie gelooft en gedoopt wort sal saligh sijn, Mer. 16. [ver]s 15. 16. Jtem, gaet, leert alle Volckeren haer doopende inden name des Vaders, des Soons, des Heijligen geest en leertse onderhouden alles wat ick u bevolen hebben, Matth. 28. [ver]s 1. en 20. Dat is Jmmers een Expresse wet met alle omstandigheden die daer toe behooren et[c]. Exempel hier van siet: Matt. 3., Mer. 1., luc. 3. ende 7 [ver]s 29., Johan. 3 [ver]s 22. 23., Acto. 2

[ver]s 41 en 8. [ver]s 11. en [ver]s 37. en Cap.⁴⁰ 16. [ver]s 15. ende [ver]s 33. ende Cap. 18 [ver]s 8., 1 Cor. 1. [ver]s 13. 14.

Aengaende het heijligh Avontmael sijnde het 2 sacrament des Nieuwen Testaments daer van siet: Mat. 26 [ver]s 25. 26. 27., Mer. 14 [ver]s 22. 23. 24., luce. 22 [ver]s 19. 20, 1 Cor. 11 [ver]s 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28., daer uijtdruckelijck vermelt wort in wat plaetse aen wat persone in wat substantie ende in hoedanige Maniere[n] het h. Avontmael in gestelt en hoe het noch moet onder houden worden, et[c]. Exempel hier van siet: Acto. 2 [ver]s 42 [ver]s 46. en Capittel 20. [ver]s 11. Soo blijkt nu klaerlijck dat geen sacrament oijt anders als met uijtgedruckte wet is ingestelt en met Exempel bekrachtight. Derhalven staet vast: 1 dat alles waer geen uijtgedruckte wet off geen Exempel van en is in Godes Woort men niet als een sacrament ae[n] Jemant [24] magh bedienen. Nopende den Minor des tweeden arguments vande kinderdoop en is geen uijtgedruckte wet of Exempel in godes woort et[c]. Sulckx is seecker, want Niemand ter werelt sal vanden kinderdoop eenige uijtgedruckte wet of Exempel in godes woort konnen toonen. De Conclusie hier op volght nu dan selfs. Ergo men magh den kinderdoop niet als een Sacrament aen Jemant Bedienen.

D. Emilius.

Nu sal't Jmmers genoegh sijn; dit werck sal een aensien hebben als of gij het woort alleen gevoert hat.

T.V. Bracht.

Hebt wat patientie,⁴¹ ick sal t kort maken. Nopende den Major des derden arguments: alles wat godt in sijn woort int stuck vande nootwendige godsdienst niet geboden heeft, dat heeft hij [ver]boden, en dat bewijs ick daer mede dat godt niet anders als sijn geboden in sijn woort begrepen wil gedient wesen en derhalven in sijn woort niet veranderen noch afdoen, noch toedoen en magh: deut. 4 [ver]s 2 e[t] 12 [ver]s 32, prover.⁴² 30. [ver]s 6. Hose. 6. [ver]s 2, Matt. 15 [ver]s 6. 9., Gall. 1 [ver]s 8. 9, Apoc. 22 [ver]s 18. 19. Nopende den minor des selven derden arguments: den kinderdoop heeft godt in sijn woort int stuck van Nootwendigen godsdienst niet geboden, daer toe behoort geen Expres bewijs, nadien seecker en voor Jder openbaer is dat godt den kinderdoop nergens in sijn woort bevolen heeft, veel min int stuck van Nootwendigen godsdienst. Het besluit hier op volgt dan selfs. Ergo godt heeft den kinder doop verboden.

Do. Emilius.

Ontrent een uijre met schrijven besgih geweest hebbende over de voorseijde drie argumenten met hare bewijsredene[n] seijde: ick hebbe om de korthijt te bevljtigen int latijn geschreven [25] *T.V. Bracht.*

Leest het eens op om te hooren of gij wel⁴³ geschreven hebt.

Do. Emilius.

Jck sal't al lesende in Duijts Translateren,⁴⁴ let daer op.

T.V. Bracht.

Doet. Jck sal toe Luisteren.

Do. Emilius.

Gij hebt aldus geseijt Nopende u eerste argument: de Conditie[n] die sij alle niet en hebbe[n] die doopelinge sijn, mogen geen doop ontfange[n].

T.V. Bracht.

Jck heb soo niet geseijt, gij hebt verkeert *Do. Emili.* Het schijnt dat gij u eijgen latijn niet en verstaet; het waer beter dat gij het in duijts hat geschreve gelijk het u in duijts geseijt is.

Do. Emilius.

Seght het mij noch eens, ick salt in duijts schrijven.

T.V. Bracht.

Voorwaer *D. Emilius*, t is geen Rechtschapen disputants werck soo den tijt met schrijven te [ver]slijten. Ick kan dit geen en andere[n] naem geven als dat gij uijtvlugjes soeckt om niet te antwoorde[n]

Do. Emilius.

Gauw, segt op, ick sal 't haest gedaen hebben.

T.V. Bracht.

Dit en dient niet anders als om dese goede luijden die woort en weerwoort soecken te hooren slegts verdrietigh te maken, op datse maer haestigh vertrecken moge[n]. Antwoort mij en hout op van schrijven, het is u duidel[ijck] genoegh geseijt.

D. Emilius.

Wilt gij geen tijt [ver]sleten hebben, soo maeckt het kort e[n] segh op.

[26] *T.V. Bracht.*

Jck sie vast uwe Maniere aen als ick oock eens [ver]legen ben, gelijk gij nu sijt; sal ick oock in plaets van antwoorden slechts de pen in de hant nemen en gaen sitte schrijven. Wie sagh oijt sulckx in een Mondelinge Conferentie? Hoe kan dit bestaen voor een man die gestudeert heeft en de naem van Geleert draeght?

Do. Emilius.

Jck wil dat niet hooren, hout op van dat seggen; mijn eijs is billick, gij kont mij dat niet weijgeren.

T.V. Bracht.

Wel aen ick sal het u noch eens voorstellen mits Conditie dat gij mij dan oprechtelijck antwoorden sal.

Nota.

Hier op heeft *V. Bracht* het voorverhaelde noch eens gerepeteert ende *Do. Emilius* heeft het geschreven, waermede wederom ontrent een half uur verliep.

Do. Emilius

Het schrift voor sigh hebbende seijde: mijn voornaemste, Ja eenigste bewijs sal dienen tot wederlegginge van alle uwe argumenten en dat neme ick uijt Act. 2[ver]s 38. 39., daer gesproken wort vande Conditie des doops, niet alleen der gener die tot haer Jaren gekomen sijn, maer oock de Jonge kinderen daer principaelijck de questie over is.

T.V. Bracht.

Hoort neerstigh toe alle toehoorders, want *Do. Emilius* hier sal gaen stellen zijn voornaemste, Ja eenigste argument over den kinderdoop uijt Acto. 2 [ver]s 38. 39 tot wederlegginge van alle uwe argumenten soo hij voorgeeft.

[27] *Do. Emilius.*

Dat is niet waer, ick heb niet geseijt: mijn eenigste argument of bewijs voor den kinderdoop, maer alleen mijn Voornaemste.

T.V. Bracht.

Gij hebt Jmmers geseijt: mijn eenigste, doch het komt op dat woort niet aen; gij meught verklaerder van u meninge sijn.

Jan Boenes.

Jck heb oock niet anders verstaen als dat *Do. Emilius* het woort eenigste gesproken heeft, doch als geseijt is: hij magh verklaerder van sijn meeninge sijn.

Do. Emilius.

Jck heb met mijn reden niet anders voorgehat om te seggen als dat Act. 2 [ver]s 38. 39. mijn voornaemste doch niet mijn eenighste bewijs voor de kinderdoop tegen uwe argumenten sijn soude.

T.V. Bracht.

Laet dat soo wesen, ick wil u in geen woort achter halen,⁴⁵ maer wat staet Act. 2 [ver]s 38. 39. tegen mijne argumenten, laet horen.

Do. Emilius.

Een Bijbelken van de laeste Translatie⁴⁶ voor sigh hebbende, begon doe aldus te lesen. Petrus seijde, Act. 2[ver]s 38. 39: Bekeert u ende een Jgelyck van u werden gedoopt inden name Jesu Christij tot vergevinge der sonden et[c]. Dus[ver]re spreeckt petrus vande Conditie inde oude Doopelinghe die tot hare Jare gekomen sijn, te weten dat sij om te rechte[n] gedoopt te worden haer eerst en voor al soude moeten bekeeren, en daer na Eijgentlijk [ver]s 39. gaet hij stelle de Conditien die inde Jonge kinderen sijn waer op deselve gedoopt moeten werden, ende die Conditie en treckt hij [28] Niet uijt kraght vande kinderen bekeeringe of datse eerst Nootwendigh bekeert moeten werden eer sij gedoopt worden, gelijk hij van de oude doopelinghe spreeckt, maer die treckt hij uijt kraght des [ver]bonts godes, dat godt niet alleen met de Oude Bontgenooten, maer oock met haren sade, dat is met hare kinderen, gen. 3. 17, gemaeckt heeft, het welcke uijt de volgende woorden des Apostels petri blijkt [ver]s 39. daer hij aldus seijt: Soo sult gij Godes beloften ontfangen volgens het [ver] bont dat godt met Abraham en sijnen Zade gemaeckt heeft, want u komt de beloften ende uwe kinderen ende alle die verre sijn.

T.V. Bracht.

Leest gij soo de heijlige schriftuer *D. Emilius*? Staet daer soo in u bijbelken geschreven? Nadien ick dese Reden Acto 2 [ver]s 39 noijt gelesen hadde, ofte niet van buiten en wist, gij mocht mijn die soo blindelingh in de hant steecke[n] en soo doen gelooven als gij gelesen hebt, maer nu weet ick gewisselijck datter anders staet als gij leest – het is nu Jmmers de nieuwe oversettinge, ist niet?

Do. Emilius.

Jae, die ist, maer hoe gaet gij soo aen;⁴⁷ wat hebt gij daer op te seggen?

T.V. Bracht.

Den Text Acto. 2 [ver]s 38. 39. luyt van woort tot woort volgens de nieuwe oversettinge aldus: Bekeert u en een Jgelijck, van u werde gedoopt inden Name Jesu Christij tot vergevinge der sonde[n] ende gij sult de gaven [29] der heijligen geest ontfangen, want u komt de beloften ende uwe kinderen ende alle die verre sijn, dus verre de woorden Petri, soo dat gij daer aengehangen hebt dese woorden, namenlijck: volgens het verbont dat godt met abraham en sijnen saden gemaectt, et[c]. Want wat blijktt inden gantschen text hier van eenige letter, behalven dat gij de voorige woorden hebt verdraeyt ende het woort heijligen geest verandert in het woort beloften, om u selven doch ter degen te redden?⁴⁸

Salmen soo met de Heijlige schriftuer handelen? Denckt gij niet datter geschreven staet, proverb. 30 [ver]s 26: en doet niet tot sijnen woorden, opdat hij niet en straffe, alsmede Apoc. 22 [ver]s 18. 19: indie[n] Iemant tot desen woorden toedoet godt sal over hem toedoen de plagen die in dit boeck geschreven staen, et[c]. Nochtans, gij hebt soo veel woorden daer toegedaen, maer ick dencke dat gij de reden Act. 2 [ver]s 39. soo gewoon sijt te verhalen na den sleur ofte gewoonte van anderen uwe medegenooten, en dat gij die niet eijgentlijck int boeck gelesen, maer sleghts uijt uwe herssenen alsoo opgeseijt hebt. Want het is mij wel meer gebeurt vande uwe, oock van sulcken die al seer geleert waren beroemt te sijn. Doch dat rekt men al goet genoegh voor de boeren die, soo men seijt, niet anders verstaen en kunnen.

Den Schout Coomans.

Hat ick het geweten dat het hier soo gaen soude, ick soude dit gespreck niet toegelaten hebben; oock salt na dese niet meer gebeuren.

T.V. Bracht.

Bovendien al waert dat de Reden Acto. 2 [ver]s 39 al recht gelesen ware, soo en dient die den predicant niet om den kinderdoop te bewijzen.

1. Wort hier gesproocken van een [30] beloften: u komt de beloften ende uwe kinderen. Nu ist sulckx dat den doop nergens inde heijlige schrift een belofte wort genaemt, maer is een gebodt en wort ee[n] gebot genaemt. Act. 10 [ver]s 48. Derhalven en wort den kinderen den doop hier niet beloofd.

2. het gene hier eijgentlijck belooft wort is den heijligen geest: gij sult, stater, de gaven des H. geest ontfangen.

3. de plaetse des ouden testaments daer dese belofte gedaen en daer petrus hier eijgentlijck op siet, is Joel 2. [ver]s 28;: daer na sal het geschieden seijt de heere dat ick mijnen geest sal uijtgieten over alle vleesch, et[c], want petrus verklaert dit selve, seggende Act. 2 [ver]s 16. 17: dit is het dat gesproken is door den proffheet Joel, etc[etera]. Voeght daer bij de selve woorden uijt Joel 2 [ver]s 28. toont.

4. De Woorden uwe kinderen et[c], daer petrus hier van spreeckt, worden bij den propheet Joel 2. [ver]s 28. uijtgedrukt met de woorden: uwe sonen ende uwe doch-

teren, et[c], te weten sulcke sonen ende sulcke dochteren die prophetere[n] soude et[c]. Want sulckx voeght den propheet Joel expresselijck daer sij sullen proffeteren. Soo dat die gene die petrus Act. 2 [ver]s 39. kinderen noemt van Joel 2 [ver]s 28. uijtdruckel[ijck] propheten de sonen en dochteren geheten worden. Der halven ist vlack tegen den sin des propheet Joël. 2de Capittel het woort kinderen, Act. 2 [ver]s 39. op Jonghe wiegh kinderen te verstaen, nadien de selve het [ver]stant of vermogen niet en hebben om te konnen propheten.

5. Bovendien ist verwonderens weerdigh dat de[n] predikant het woort kinderen, Acto. 2 [ver]s 39, gevonden wort Juijst op de Jonghe wiegh kinderen verstaen wil hebben, dat hij wel hoort te weten dat het selve Woort doorgaens inde [31] Schrif-tuer Juijst niet Jonge Wiegh kinderen en beduijft, maer veeltijts bejaerde⁴⁹ en verstandige personen die ten seeckeren aensien met den naem van kinderen genaemt worden, als Esai. 65, daer den propheet seijt: Kinderen van hondert Jaren sullen sterven, et[c]; Joan. 21., daer Cristus sijne discipulen aldus aenspreekt: Mijne kinderkens hebt gij niet te eten, et[c], 1 Joannis 2. [ver]s 16, dat Joannes de gelovighe kinderkens noemt, seggende: kinderkens dit schrijve ick u op dat gij niet en sondight, et[c]. Jtem 1 Joan. 5. [ver]s 21: Kinderkens, hoet u van de afgoden, et[c]. Jtem paulus noemt dickwils het woort kinderkens in sijne sentbrieven en past het op de swack geloovigen, als gal. 4 [ver]s 19: Mijne lieve kinderen die ick noch, et[c]; oock 1 Cor. 3. [ver]s 12.: Broeders ick en konde niet tot u sprecken als tot geestelijcke maer als tot vleeselijcke, als tot Jonge kindere[n] in Cristo; ick hebbe u met melck gevoet ende niet met vaste spijsse, want gij en vermoght het noch niet, et[c]. Dit verklaert hij hebr. 5 [ver]s 13: een Jgelyck die melck deelachtigh is, die is onervaren in het woort der gerechticheit, want hij is een Jongh kint, et[c]. Diergelijcke spreucke sijn seer vele inde h. schrift, maer acht dese tot opmerckinge over 't woort kinderen genoegh te wesen met kraght. Nu den predicant het selve woort Act. 2. [ver]s 39 Juijst op Jonge wieghkinderen wil [ver]staen hebben, magh van⁵⁰ Jder onpartijdige gecordeert⁵¹ worde[n].

Bovendien, alwaert dat men toeliet dat het selve woort daer de questie om is eenigsints op Jonge kinderen kost geduijft worden, soo en doet dat Evenwel niet totter Saken des predicants tegen ons, want in de Rede petri 1., Act. 2. [ver]s 38 wort de Conditie der bekeeringe generalijc affge-eijst [32] eer⁵² van het Doopsel of van de gaven des H. geest vemelt wort. Derhalven soo nu hier al Jonge kinderkens verstaen worden, soo en volghet niet dat die terstont soude moeten gedoopt worden, ofte datse de kraght der beloften, te weten de gaven des h. geest, soo terstont soo inderdaet deelachtigh sijn oneen⁵³ maer moet verstaen worden dat sij eerst tot die Jaren ende tot dat vermogen moesten gecome[n] wesen, datse de voorgestelde Conditie der bekeeringe betragten konnen, ende dat sulckx oock waerlijck bij haer geschiet sij. Want de Conditie die voorgaet is algemeen ende magh van de navolgende saecken die daer op gegront sijn niet afgescheijden worden. Bekeeringe des levens, doopsel en H. geest sij hier onafscheijdelijck aen malkaer en moeten aen malkanderen Blijven.

Portret van Tieleman Jansz van Bracht (1625-1664); 18^e eeuw, door Jan Maurits Quinkhard, naar een prent van A. Blooteling. Buste in ovaal, naar rechts, wijzend naar een openstaande boek met inscriptie. Onderdeel van een verzameling portretten van Nederlandse dichters (foto: Rijksmuseum, SK-A-4597).

Do. Emilius.

Hebt gij geeijndight?

T.V. Bracht.

Ja tot hier toe.

Do. Emilius

Gij hebt veel woorden gebruijckt ende veel schriftuer plaetse over hoop gehaelt om uwe Reden een aensien te geven, maer hebt de saecke niet geraeckt daer sij behoorden geraeckt te worden, want alle u bewijs ende alles wat gij uijt de H. schrift bij gebraght hebt, streckt tot een verkeert oogmerck, Ja tegen den sin van de reden Act. 2. [ver]s 38. 39. nadien petrus dat niet en seijt opde beloften der heijligen geest die belooft was [33], Joël 2, maer hij siet op dat verbont dat godt lange te voren met abraham ende alle sijne sade gemaect hadde, daer men van leest genesis 17, alwaer god de heere met Abraham aldus heeft gesproken: Ick sal uwen God sijn en uwes saets god na u, et[c]. Ende uijt kracht van dat verbont dat god niet alleen Abraham maer oock met alle sijnen sade gemaect hadde, seijt den apsel petrus, Act. 2: U komt de beloften toe ende uwe kinderen ende alle die Verre sijn,

T.V. Bracht.

Jck ontkenne datter int gantsche Capittel Act. 2. Jets gerept ofte geroert wort, te wete met uijtgedruckte worde[n] van het verbont dat godt met Abraham, genesis 17, gemaect heeft. Hoe soude dan petrus sijn opsight daer op hebben? Daer en tegen, dat hij duijdelijck siet op de beloften des H. geest, Joel 2, blijkt uit Act. [ver]s 16. 17. daer hij Expresselijck den name van den propheet Joel noemt ende de formele woorden des selven propheetes van de belofte des H. geestes daer bij en verklaert dat sulckx als hij dies aengaende voorseijt hadde nu [ver]jvult, bewijst derhalven het gene gij segt, gelijk ick het mijne bewese hebbe.

Do. Emilius.

Den bijbel voor sijn nemende begon te lesen Act. 2 [ver]s, van [ver]s 1. tot bijna het eijnde des Cap. Toe in dese voegen:⁵⁴ Ende als den dagh des pincxterfeest vervult wert, ware sij alle eendraghtlijck bij een ende daer geschiede haestelijck uijt den hemel een geluijt als van eene[n] geweldige[n] gedreven wint ende vervulde het ghecele huijs daer sij [34] saten ende van haer werde gesien [ver]deelde tonge als van vier ende sij wierden alle vervult met den heijligen geest en begonnen met andere tale te sprecken, soo als de[n] geest haer gaf uijt te spreken. Ende daer ware Jode te Jerusalem woonende, godtvrughtige mannen van aller volcken der gener die onder den hemel sijn. Ende als deze stemme geschiet was, quamen de menichte te same ende wiert beroert, want een Jgelijck hoorde haer in sijn eijge tale spreken, ende sij ontsettede haer alle⁵⁵ ende verwonderde haer, seggende tot malkanderen: En sijn sij niet alle die daer spreken Galileers? Ende hoe hooren wij se in onse tale daer wij in geboren sijn: Parters ende meders e[nde] Elamiters ende die Inwoonders sijn van mesopotamia en judea ende Capadocia, Pontus ende Asia ende Phrijgia, ende phamphilia, Egipften ende de deele Libie bij syrene[n], ende uijtlandsche Romeijnen, beijde Jode

ende Jodegenooten, Cretense ende Arabiers. Wij hoorensen in onse tale de groote wercke godes spreekken, ende sij ontsette haer⁵⁶ alle ende wierde twijffelhoedigh, seggende den eenen tegen den anderen: wat wil dit doch sijn, ende andere spottende seijde: sij sijn vol soeten wijns, et[c].

T.V. Bracht.

Wat sal dit sijn *D. Emili*, wilt gij den tijt met lesen verslijten? Wij weten dat Capittel wel, toont kortelijck daer in eenige letter ofte woort daer Duijdelijck blijkt dat petrus [ver]s 39. niet en siet op Joel 2, maer genesis 17.

D. Emilius.

Laet mij voort lesen; gij belet mij, het sal noch volgen.

Jan Boens

Sigh stillekens tot van Bragt neijgende: Ja, laet hem vrij lesen; hij sal de heele saeck missen, ofte Eijgentlijck: hij sal den Block heel mis hacken.

Do. Emilius.

[Ver]s 14.⁵⁷ Maer petrus staende uijt de Elve⁵⁸ verhief sijn stemme ende sprack tot haer: gij Jootsche mannen ende gij alle die te Jerusalem woont, dit sij u bekend ende laet mijne woorden tot uwe ooren Jngaen, want dese en sijn niet droncken, gelijk gij vermoet. Want het is eerst de derde ure van den dagh; dit is het dat gesproken is door den propheet Joël ende het sal sijn inde laetste dagen (segt godt) dat ick sal uijtstorten van mijnen geest over alle vlees ende uwe sonen e[nde] uwe dochteren sullen propheteren, ende uw Jongelingen sullen gesigten sien ende uwe oude sullen droomen droomen ende op mijne Dienstknechten ende op mijne dienstmaaegden sal ick op dien dagen mijnen geest uijtstorten ende sij sullen propheteren.

T.V. Bracht.

Hier voelt gij wel waer op petrus sijn ooghe heeft, namentlijck opde beloften des heijligen geest door Joel voorseijt, gelijk petrus selfs [ver]klaert. Waer blijft nu het [ver]bont gen. 17?

Do. Emilius.

Ick segh hou op, laet mij voorlesen.

T.V. Bracht.

Seer wel, leest voort.

[*Do. Emilius.*]

[Ver]s 19,⁵⁹ Ende ick sal wonderen geven inden hemel ende teijckenen opder aerden: beneden bloet ende vier ende Roock damp; de sonne sal [ver]andert worden in duijsternisse ende de maen in bloet eer dat de[n] groote[n] en doorlughtigen dagh des heeren komt. Ende het sal sijn dat een Jgelijck die den naem des heeren aenroept saligh sal worden. Gij Jsralijtsche mannen hoort dese woorden: Jesum den nasarener, den man van gode onder Vliede betoont met kraghte en wonderen ende teijckenen die god door hem gedaen heeft int midde van u, gelijk gij oock selve weet desen door den bepaelden raet en Voorkennisse godts o[ver]gegeven sijnde, hebt gij genomen ende door handen der onrechtvaerdigen aen het Cruijs geheghe ende gedoot;

welcke godt opgeweckt heeft de smerten des doots ontbonde[n] hebbende, alsoo het niet mogelijk en was dat hij van de selve doot soude gehouden worden, want davidt segt van hem: ick sagh den heere altijt voor mij, want hij is aen mijne rechterhant op dat ick niet beweeght en worden. Daerom is mijn herte [ver]blijt ende mijn tonge [ver]heught. Ja mijn vleesch sal rusten in hope, want gij en sult mijn Ziele inde helle niet [ver]laten, noch en sult uwen heijligen niet overgeven om [ver]dervinge te sien. Gij hebt mijn de wegen des levens bekent gemaect; gij sult mij [ver]vullen met verheuginge door u aengesichte. Gij mannen broeders, het is mij geoorloft vrij uijt tot u te spreeken vande[n] patriarch Davit, dat hij beijde gestorve[n] ende⁶⁰ begraven is, ende [37] sijn graf is onder ons tot op desen dagh et[c].

Merckt nu hier op van 't gene ick hier lesen, want davit is een geweest vande voornaemste bontgenooten vant verbont dat godt met Abraham gemaect hadde ende sijnen sade, genesis 17. Dewijle petrus van davit spreeckt die een vande voornaemste bontgenooten des selven verbont geweest is, soo moet Jmmers petrus sijn opsicht hebben opt [ver]bont selven, daer Davit een bontgenoot van was, gelijk dan noch vorder breeder Blijcken sal:⁶¹ 'alsoo hij dan een propheet was en wist dat godt hem met Eede geswooren hadde dat hij uijt de Vrucht sijner lendenen voor soo veel het vlees aengaet den Cristus verwecken souden, om hem op sijnen troon te setten, soo heeft hij dit voorsiende gesproocken van de opstandi[n]ge Cristij dat hij sijne Ziele niet en is verlaten inde helle, noch sijn vlees verdervinge en heeft gesien. Desen Jesum heeft godt opgeweckt waer van wij alle getuijgen sijn.'

Noteert noch eens, dewijle petrus hier oock van der heere Cristus gewagh maeckt, soo moet hij nootwendigh op dat verbont sien dat godt, genesis 17, met abraham gemaect heeft. Want de heere Jesus Christus is waerlijck het fundament van dit verbont, [ver]s 33:⁶² Hij dan, te weten de heere Jesus Cristus, door de Rechter hant godts vergeven sijnde ende de beloften des heijligen geestes Ontfangen hebbende vanden vader, heeft dit Jngesteld dat gij siet en hoort.

T.V. Bracht.

Hier siet gij nu hoe dat gij met u voorlesen vaert, [38] *D. Emelius*, soo gij niet en gevoelt dat ghij het spoor geheel bijster en sijt en u selven vlack tegen leest, soo en weet ick niet wat ick van u oordelen sal. Ick hebbe u glosse[n]⁶³ terstont gehoord, van Davit en onsen heere Jesus Cristus. Wie soude dencken dat een geleert man soo slegte,⁶⁴ ongeleerde uijtlegginge daer op doen soude of davit een Bontgenoot is geweest en de heere Cristus het fundament des verbont godts? En of petrus bij gevolge op dat verbont gesien heeft dat is de questie niet, maer de questie is of in dat Capittel Act. 2 met eenige uijtgedruckte letter of woort duijdelijck blijkt dat petrus [ver]s 39. niet en siet op de belofte des H. geest, Joel 2, maer of het verbont godts met abraham ende sijnen zade gemaect, genesis 17., waer van ick eerst vast gestelt hebbe, namentlijck, dat petrus daer ter plaetse siet opde belofte des H. geest, Joel 2 [ver]s 38. et[c]. Daer en tegen gij hebt het selver ontkent en geseijt niet waer te wesen, maer dat petrus daer alleen siet op het verbont, genesis 17, hebt ghij tot noch toe met al

u lesen letter noch woort kunnen toonen. Maer nu komende aen [ver]s 33 leest gij met Ronde duijsche⁶⁵ woorden het bewijs van mijn eijge saken, vlack tegen uwe ontkenninge aen. Want als daer verklaert wort dat onse heer Jesus Christus ter Rechter hant godts verhooght sijnde ende beloften des heijligen geest ontfangen hebbende van den vader sulckx hat uijtgestort, gelijk men sagh en hoorde, et[c]. Waer op kan dit anders gepast worden als op de vervulling van de belofte, Joel 2. [ver]s 38: Jck sal mijnen geest, seght de heere, uijtstorten over alle vlees t welck met de eijge woorden des propheetes Joel van Petro verklaert wort, ende uijtgedrukt wort in dit Capit- tel Act. 2 [ver]s 16. 17. Welcke troostelijcke belofte hij daer na dan vers 38. 39. des propheetes Joel van Petro verklaert wort, ende uijtgedrukt wort in dit Capittel Act. 2 [ver]s 16. 17. Welcke troostelijcke belofte hij daer na dan vers 38. 39. [39] tot verquickinge des gemoets aenden Boetvaerdige[n] bekeerde[n] sondaer sijnes tijts toe eijgent, mitsgaders oock aen alle die in toecomende tijden invare⁶⁶ met Boetveerdig- heijt ende leeringe soude navolgen. Want dese worde[n]: gij sult de gave des heij- ligen geest ontfangen, want u komt de Belofte ende uwe Nakomelinge, et[c]., hij voeght daer bij: en alle die verre sijn twelck op de heijdenen die haer bekeere[n] be- quamelijck soude kunnen geduijt worden, waervan paulus seijt, ephe 2[ver]s 13: gij die verre waert sijt na bij gecome[n] door het bloet Jesu Cristij, dat is, dat sij die verre van Cristo [ver]vreemt ware door ongeloove en gehoorsaemheijt tot hem ware ge- nadert, Ja, [ver]eenigt door de [ver]soeninge, Verworven door sijn uitgestort bloet en mitsdien oock door gave des heijligen geest volgens de belofte[n] boven vermeld. Hoe soude dan alles wat gij gelesen hebt beter voor mijn saecke dienen konne[n] en wacker tegen u eijgen sake kunnen aanloopen?

Do. Emilius.

Ick segge u, laet mij eijndigen met lesen,⁶⁷ of gij sult make[n] dat ick daer uijtscheij- den sal en laten u allee[n] spreekken.

T. V. Bracht.

Tis gants onredelijck datge doet, want niemant kan of sal dit lesen sonder besluit daer uijt te maken eenige nuttigheijt hebben. Nu wel aan, leest soo langh en veel alst u belieft, ick en sal u niet beletten en sal met verlangen verwagten wat gij er uijt be- sluijten sult.

Do. Emilius

Vers 34:⁶⁸ Want davit en is niet opgevaren inde hemele[n], maer hij segt: de heere heeft gesproken tot mijne[n] heeren,⁶⁹ sit aen mijne Rechterhant tot dat ick uwe vij- anden [40] sal geset hebben tot een voetbanck uwer voeten. Soo weet dan seecker- lijk het gantsche huijs Jsraels dat godt hem tot eene[n] heere ende Cristum ge- maeckt heeft, namelijck dese[n] Jesum dien gij gekruist hebt. En als sij dit hoorde[n], wierde[n] sij [ver]slage[n] in hare herten ende seijden tot petrum en tot de andere apostelen: wat sullen wij doen, lieve Broeders? Petrus seijde: bekeert u ende een Jge- lijk van u werde gedoopt inder Name Jesu Cristij tot vergevinge der sonde[n] et[c], want u komt de belofte[n] ende uwe kindere[n].

T.V. Bracht.

Hebt gij gedaen met lese[n]?

Do. Emilius.

Ja, so veel als die saeck aengaet.

T.V. Bracht.

Wat is nu het slot van alles wat dat gij gelese[n] hebt? Wat is u principale oogmerck hier, want voor mij ick [ver]klaer: ick en kan t niet begripen.

Do. Emilius.

Gij weet mijn oogmerck wel ende oock het slot van mijn lesen, alsmede wat daer uijt volghet. Ick heb getoont als dat petrus inde Boven verhaelde Rede[n] siet op het [ver]bont dat god met abraham e[n] sijne[n] sade, genes. 17, gemaect heeft.

T.V. Bracht.

Daer hebt gij noch woort noch letter van getoont – laet alle onpartijdige daer van oordeele.

G.V. Sluijs

Voor mij, ick heb bij menigh dispuijt geweest in mij[n] leve[n], [41] maer heb noijt een Capittel van 37. verse bij na [ver]volgens hooren uijtlesen als hier geschiet en dat sonder besluit.

De Huijsvrouw van Do. Emilius.

Stillekens bij haeren man komende, sprack tot hem inde franse tael, doch soodanigh dat het vande Bijsitters bequamelijck verstaen wiert, in substantie en sin dese woorden. Liefste, het waer beter dat gij tdispuijt niet en hadt aengevangen. Hier sal qualijck van gesproke[n] worde[n], dit sal tot nadeel van u [ver]breijt worde[n]. Derhalve kan twesen, soeck met fatsoen daer af te Raken.

Do. Emilius.

Ick [ver]soeck en begere vrindelijck aen alle die hier vergadert sijn datse, gescheijde wesende,⁷⁰ van dese handelinghe niet na en seggen.

T.V. Bracht.

Ick daer en tegen magh wel hebbe dat daer van gesproke werde, als maer na waarheijt geschiet en dat de sake die verhandelt sijn oprechtelijck verhaelt worde.

Do. Emilius.

Sigh tot Jemant die ontrent hem was neijgende seijde: ick ben seer sweetachtigh, ick versoeck dat mij noch een neusdoeck gehaelt werde; oock ben ick seer dorstigh[ijck] en soude wel eens drincken. De dienstmaegt van do. Emilius na een weijnigh tijts Jnkomende bracht hem een neusdoeck ende een kanne wijns, ende gingh na luttel worde[n] wederom wegh.

Een uijt de Mennighe, sijnde gereformeert

De swingelaers ende de swingel kete[n]⁷¹ sullen van dese disputatie wete[n] te spreke[n].

[42] *T.V. Bracht.*

Ick beleef vreemde dingen in mijnen tijt: ick en heb noijt gelesen of geweten dat-

men in een handeling va[n] goddelijcke saecke wijn liet komen. Nu, dat sal ick daer late[n]. Ondertussen, D. Emili, bewijst tgene gij aengename[n] hebt.

Do. Emilius.

Dewijl dan petrus act. 2 siet op genesis 17 daer godt spreeckt tot abraham: ick ben uwen godt ende uwes saets godt na u et[c]., soo volgt dan dat de kindere[n] der geloovigen bontgenooten oock selfs ware bontgenote[n] sijn en datse dien volgens hebben het saet des geloofs, waer op sij⁷² dan behoren den doop tot een versegelingh van dien te ontfangen.

T.V. Bracht.

Is dat antwoord, D. Emili, is dat bewijs? Waer toe vervalt gij? Blijckt dat uijt act. 2, daer de questie over is? Ghij begaet hier verscheijde misslagen te gelijk.

Do. Emilius.

Wat misslage[n] bega ick?

Arij Cornelisse Sijdervelt, een van de sijde des Predicants

Domine, siet toe, dese man soeckt u te verstricken. Hij disputeert niet, maar argueert.⁷³

G.V. Sluijs, een van de sijde T.V. Bracht

S[ijn]eu)r. Sijdervelt, onder Correctie, het is u beurt niet sulckx te seggen. Hier is uwen kerckenraet present; valter dit aengaende wat aentewijse[n], tis haer beurt om te spreken.

[43] T.V. Bracht

Gij vraegt, d. Emili, wat misslagen dat gij begaet; die sal ick kortelijck aenwijzen. Eerstelijck is dit een merckelijcke misslagh dat gij fondeert op een saecke die gij noch niet bewesen hebt, ja, daer u heel Contrarij van getoont is, namentlijck dat petrus acto[rum] 2 [ver]s 39 siet op de worde[n] genesis 17: Ick sal uwen godt sijn ende uwes saets godts na u.

Ten 2de dat gij vaststelt dat de kindere[n] der geloovige bontgenooten selfs oock Juijst alle ware bontgenooten[n] sijn, dat hoe weet gij de [ver]borgenheijt der predestinatie⁷⁴ die bij uwe kerck geloofd wort, soo is? Hoe is u bekend wie ofte welcker van uwer bontgenooten kinderen godt tot ware Bontgenooten[n] aenneemt? Weet gij niet dat uwe[n] besa⁷⁵ stelt datter oock veel kinderen der bontgenote[n] gedoopt worden die selver nimmermeer en komen tot de ware wedergeboorte, ende o[ver]sulckx volgens t besluijt godts Eeuwigh sullen [ver]lore[n] gaen?

Ten derden soo ist seecker uijt godes woort dat Juijst alle bontgenoten kinderen daerom oock alle ware bontgenote[n] sijn. Exempel: Adam en bragt niet alleen voort abel e[n] seth daer van godt van getuijgt wort, maer oock Cain die sijn broeder dootsloegh, genesis 4. Noach en bracht niet alleen [voort] sem den gesegenden maer oock ham, de[n] bespotter sijnes vaders, genesis 9. Abraham bracht niet alleen voort den beloofde[n] vroomen Jsaack, maer oock Jsmael die t soo slecht maecken dat hij sijns vaders huijs moest [ver]late[n], genes. 21. Jsack e[n] braght niet alleen Jakob voort die van godt bemint was, maer oock Esau die ghaet was van god de

heere, genesis 25. en 27. Jacob en bracht niet alleen voort Judea die de benedictie⁷⁶ hadde van dat den scepter van hem niet en soude genomen worde[n], maer oock Rube[n] die sijn Vaders leger [44] beklam,⁷⁷ als meede sijmon en levij diens swaerde moordadelijcke wapenen waren, omdatse de stat sichem [ver]woest hadde, genes. 34. en 39. Samuel, den vromen propheet's godts, hadt ongehoorsame sonen die gierigh ware[n], giften name[n] ende het Recht bogen, 1 Samuel 9. Davit, een man na Godts harte, hadde beneffens salomon oock tot eenen sone Ammon die sij[n] susster onteerde. Absalon die na sijn Vaders koninckrijck stont, alsmede Adonia die het Rijck van Salomon, sijnen Broeder, socht te ontvreemde, Samuel 13. [ver]s 15, 1 Coninge[n] 1. et[c].

Ten⁷⁸ 4, worden inde kercken niet Juijst kindere[n] der genaemde⁷⁹ Bontgenooten gedoopt, maer oock wel kinderen van sulcke die niet en sijn int verbont der genaemde gereformeerde kerke, Ja van sulcke die gants geen Religie en hebben, Ja hoere en boevекinderen gelijk? Nogh onlangs in onse stat, daer ick van weet, gedoopt wiert daer men onder vele de Rechte Vader niet van en wist te vinden, en dien als peters e[n] meters over het selve kint stonden, ware, soo het geruchte liep, van[den] selve aloij. Soo staet nu de predicant te o[ver]wegen of dan alle de soodanige kinders als die⁸⁰ kinderen ten doop brengen, ofte als besorgers daer over staen, sijn ware bontgenooten sijner kercke ende of Sij deselve alle daer voor erkenne.

Ten 5 den, Aengaende dat der Bontgenoote[n] kinderen alle soude hebben het saet des geloofs, hier in bewijst gij dat gij niet en weet wat gij segt, want ick [ver]klare Ronde[lijck] dat nergens inde heijlige schrift van soodanige saet des geloofs wort gelesen en ick sal afstaen soo mij soo mij den predicant ofte Jmant anders uijt de heijlige schrift dat kan toone. Bovendien, soo al ergens (twelck niet e[n] is) van een saet des geloofs maer op een oprecht warachtig[ijck] geloove wort den doop inde Heijlige schrift bevoolen.

[45] Soo gij van harten gelooft, stater act[orum] 8 [ver]s 37, soo is tgeoorloft te weten om gedoopt te worden, waeruijt in tegendeel volgt: soo Jmant niet van herte[n] en gelooft, dat den doop niet geoorloft en is, want dat is de rechte tegenstelling van die spreucken.

Nu, om kort te gaen over dese laeste aenmerckinge: ick heb ontkennt datter ergens inde heijlige schrift van een saet des geloofs wort gelese[n]. Derhalven begere ick dat gij mij aenwijst, dewijl gij hebt vast gestelt en daer op gefondeert hebt waer ergens in de heijlige schriftuer van een saet des geloofs gesch[reven] staet.

Een uijt het gemeen volck:

Hout hier vast, hier salt Nijpen.⁸¹

Do. Emilius.

Aengaende de kinderen der geloovige Bontgenoote[n] dat die niet Juijst altijt selve ware bontgenoote[n] sijn⁸² soude, tis waer, niemant is inden Raet godts geweest ende niemant e[n] weet het verborgen besluit godts onder haer. Maer na de[n] aert der liefde is Jder [ver]bonden daer van te gevoelen datse alle ware Bontgenoote[n] sijn

soo langh sij in hare kintse onnooselheijt sijnde niet met ongeloove ofte met boose godtloose wercken het Contrarie⁸³ en laten blijcken, in welken[n] gevallen men daer anders van soude moeten vertrouwen. En al ist dat nergens inde heijlige schriftuer, twelck ick geerne bekenne, van een saet des geloofs geschreven staet, soo en kunnen nochtans de Jonge kinderen der Bontgenooten daer van niet uijtgesloote[n] worden, en dat uijt kragt van segeninge die godt aen allen Bontgenoten ende haren sade Belooft heeft.

T.V. Bracht.

Of gij het met voordagt⁸⁴ doet, Do. Emili, ofte door gebreck [46] is u beste bekend, gij slaet [ver]scheijde mijner voorstellinge over, die gij niet en beantwoort ende tgene gij beantwoort, doet gij seer gebreckelijck, Ja, sonder ware gront.

Do. Emilius.

Waer sla ick over, waer op antwoordt ick gebreckelijck – wat is dat voor een seggen?

T.V. Bracht.

Vraegt gij wat gij overslaet? Ick heb u veel bijzondere sake voorgesteld ende niet meer als een vande selve Roert gij ae[n]. Weet gij oock niet waer op gij gebreckelijck antwoordt?

Eerstelijck is de questie tusschen u en mij waer voor men de kinderen der bontgenooten, selfs oock ware bontgenote[n], na den aert der liefde houden moet; maer of alle kindere[n] der bontgenooten, selfs oock ware bontgenoote[n] niet na opinie maer inderdaet sijn. Ter andere nopende het saet des geloofs inde selve kindere[n]. Mij is voor eerst lief dat gij mij toestaet dat nergens in de heijlige schrift met uijtgedruckte woorden daer van [ver]melt wort; maer mij verwondert grootelijckx dat gij evenwel daer bij blijft, ja daer op fondeert. Want is daer nergens inde heijlige schrift ijets van uijtgedrukt, waer haelt gij t dan⁸⁵ vandaen? Gewisselijck het moet u seer aen bondigh bewijs haperen dat gij op soo lossen waen uwe gront stelt. Gij voegt noch daer bij dat de kinderkens der bontgenooten van dat saet des geloofs niet en kunnen uijtgesloten worde[n] uijt kragt vande segeninge die godt aen alle bontgenoote[n] ende hare sade belooft heeft. Een slechte sake, want hoe konne[n] [47] de kinderen der Bontgenoote[n] toegeeijgent worden? Ist dat haer godt noijt met eenige uijtgedruckte woorden belooft heeft, Ja daer de gantsche heijlige schriftuer nergens van en [ver]melt? Met sulck een Maniere van bewijse kunnen alle vreemde, ongehoorde opinie staende gehouden ofte Jmmers een aensien gegeven worden. Eerst wast⁸⁶ te doen met lange te sitte schrijven, daer na met lange te lesen sonder slodt daer van te maken, nu dan met dingen te drijve[n]⁸⁷ daer (volgens u eijge bekentenisse) nergens van geschreven staet.

Do. Emilius.

Jck ben niet schuldigh met uijtgedruckte woorden der H. schrift bewijs te doen. Het gene ick geseijt hebbe, volght uijt kragt der H. schrift, ende oock uijt kragt der sake self, te wete[n] het [ver]bont dat Godt met alle Bontgenoote[n] en hare sade gemaect heeft,

T.V. Bracht.

Wel duijdelijck sijt gij schuldigh over hetgene gij niet met formele uijtgedruckte woorden van het saet des geloofs dat inde kinderzens der Bontgenoote[n] sijn soude, geseijt hebben oock met uijtgedruckte woorden der heijliger schrift bewijs te doen. Anders kanme[n] noijt te[n] eijnde gerake[n]. Ick ontke[n] alles wat gij diesaengaende geseijt heb – hier moest bewijs sijn, bewijs, bewijs.

Do. Emilius

Tis Ongefondeert dat gij van mij eijst, ick en ben niet gehouden noch [ver]bonden te doen. Gij en bewijst selfs uwe sake niet met uijtgedruckte woorden, wat behoeve ick dat dan te doen over t Zaet des geloofs?

[48] T.V. Bracht

In wat Academie hebt gij soo leere[n] Disputere[n], hebt gij oock gestudeert, Do. Emili? Gij blijft bij den ouden teem.⁸⁸ Ick weet niet wat ick van u Oordeelen sal. Gij wilt van een onbekent zaet des geloofs spreken. Hebt gij oock het geloove Recht uijt gesproken? Ick ben van bedencken dat gij t niet en kent.

Do. Emilius

In gramschap oprijssende, seijde: ende vraagt gij mij, V. Bracht, of ick gestudeert hebben en of ick het geloove kenne? Ja, bent gij van bedenken dat ik het niet en kenne? Ick segge iu⁸⁹ dit: men hoort u een paer hoorens opt hooft te setten en aen elcke hooren een Boeck, ofte anders een deel⁹⁰ Boecken te hange[n], dat soude u wel passen.

Jemant uijt Volck.

Gewissel[ijck], het soude een gruwel monster wesen, me[n] soude daer van schricke[n].

Eene Ander.

Js dat predicants werck?⁹¹ Hij is niet waert tegen dien man te spreekken, maer soo kanme[n] haest winne[n], soo kanmen daer een Eijnt van maken.

T.V. Bracht.

Hoe Ontstelt gij u soo seer, Do. Emili, een knecht des heeren, seijt paulus, 2 timo 1:2, en moet niet kijfachtigh wesen, maer vrindelijck tegen alle man, et[c]. Gij behoort u passie wat beter te bedwingen. Wat stigtinge sullen alle dese goede luijden van u hebben konnen of gij dan al opde[n] preeckstoel van sagtmoedigheijt predickt? Wie sal uwe leere aennemen daer gij selfs soo qualijck in voor gaet?

Daniel Paludanus, Out Ouderlingh.

Dit misvalt mij seer; hier behoort de heer Officier ende [49] Busse⁹² present te wesen dat t Elckens boete moest gegeve[n] worden als buijten den Regel wiert gesproken.

Dirck J. Keiserswaert

Dat is soo en soo behoorde het te gaen.

T.V. Bracht.

Dat den predicant het geloove niet en kent, bewijs ick hier mede. Hebr. 11 [ver]s 1 staet vande hoedanigheijt e[n] eijgenschap des geloofs aldus: Het geloof is een seecker [ver]trouwen van het gene dat men hoopt ende het schickt hem na het gene

dat niet en schijnt, et[c]. Ofte anders soo de laeste Oversettinge seijt:⁹³ Het geloove is een vasten gront der dinge[n] die men hoopt, ende een bewijs der dinge[n] die men niet en siet et[c]. [Ver]gelijck dit nu met de Conditie der jonge kinderzens die geensints het [ver]mogen hebben om ijets sekerlijck te kunnen vertrouwe[n] ofte hoope om sigh te schicken tot goddelijcke sake volgens Deut. 1 [ver]s 39., Jonas 4 [ver]s 11., Cor. 13 [ver]s 11. ende Cap. 14 [ver]s 20 et[c]., ende gij sult bevinde[n] dat noch geloove nogh saet des geloofs in haer kan plaets hebben, daer gij nochtans geduijrglijck op aenhout. Hoe kent gij dan in der kragt het geloove?

Do. Emilius.

Het waer beter dat men schriftelijck handelde soodanigh dat elck sijn meeninge op papier ontworp en dan telckens over gaf, dan en soude soo veel onnodige woorden telckens niet gemaect worden.

T.V. Bracht.

Wij hebben mondelingh begonnen en moete[n] oock mondelingh eijnidge[n]. Het schijnt, Do. Emili, dat gij het futselboeck⁹⁴ soeckt en van het dispuijt soeckt af te wesen, maer neen, wij moeten eerst het slot van dese saeck hebben.

[50] *Do. Emilius.*

'k Wou wel dat ick u tongh hadde[n].

T.V. Bracht.

Ick niet, want dan moest ick swijge, dan hat gij terstont het dispuijt gewonnen.

Do. Emilius.

Waer bij wast daer laest gebleven, wat was de saeck daer ick op moest antwoorden?

T.V. Bracht.

Vraegt gij dat? Gij behoorde u sake beter te onthouden en op u stuck te letten.

Do. Emilius.

Nu, segt op. Jck sal Antwoorde[n].

T.V. Bracht.

U Voorstel van het saet des geloofs inde kinderen.

Do. Emiljus.

Hou op Van Bragt, ick weet het al. De kinderzens der bontgenooten hebben niet alleen het saet des geloofs, maer sijn oock heijligh volgens de woorden Pauli, 1. Cor. 7 [ver]s 14: de ongelovige man is geheylicht door het wijff ende het ongelovigh wijff is geheijlicht door den Man, want anders ware uwe kindere[n] onreijn, maer sijn nu heijligh. Twelck ick vergelijck met Act. 10. [ver]s 47, daer petrus seijde: kan oock Jmant het water were dat dese niet gedoopt worden die den heijligen geest ontfangen hebben gelijk als wij. Hier besluit ick dat oock de kinderzens der bontgenote[n], nadie[n] sij heijlig sijn, moeten gedoopt worden.

T.V. Bracht.

Gij seijt vant spoor afgedwaelt, Do. Emili, gij moet bewijs [51] doen van t saet des geloofs, maer begint hier andere saecken op te halen en daer gij op antwoorden daer de questie in bestaet, laet gij varen. Dogh om u nergens in schuldigh te blijven, hoort

toe. Gij en maeckt geen goede [ver]gelijkingh van Cor. 7 met Act. 10, want 1 Cor. 7 wort gesproken van jonge kinderen en daer en tegen act. 10 van bejaerde personen die propheteerde en godt groot maeckte. Te[n] tweede, 1 Cor 7. wort gesproken simpelijck van heijligh te sijn, daer en tegen Act. 10 van den heijligen geest te ontfangen. Te[n] derden, 1 Cor. 7 en wort geen mirakuleuse werckinge des heijligen geest gesproken, daer en tegen act. 10 wort Expresselijck uijtgedrukt wat door den h. geest en door desselfs kraght gewerckt wiert, Namentlijck datter met vreemde talen wiert gesproken, et[c].

Bovendien, het grieckx woort *agia*, *lati[n]e: sanctus*, *duyts: heijlig et[c]*⁹⁵ en be-
duijt niet juijst sulck een heijligheijt als Jmant waerelijck en dadelijck voor god heij-
ligh maeckte[n]. Insonderheijt⁹⁶ beduijt het sulckx niet op dese plaetse, want indien
t soo ware, soude een ongelooovige vrouw warelijck en dadelijck door haren geloovi-
gen man door sijne gelovige geheijlight worden, ende eene[n] ongelovigen man
door sijne geloovige Vrouw, want sulckx volghet uijt de bijgebraghte⁹⁷ plaetse selfs.
Maer nadien de heijlige schrift door gaens betuijgt dat niemants geloove of onge-
loove, deught of ondeugt een ander in der daet helpen of schaden kan, in voege dat
de gerechticheijt des gerechtigen op hemselfs sal sijn, dat de godloosheijt des god-
loosen oock op hem selfs sal sijn, dat oock de ouders voor de kinderen, noch de
kindere[n] voor de Ouders niet Instaan sulle[n], Ezeg 18. [ver]s 20.; oock datter
namaels (volgens voorsegginge Cristij) twee op een bedde, verstaet man en vrouw,
sullen gevonde[n] worden, waer vande eene [52] sal opgenomen worden ende den
ander sal hier gelaten worden, luce 17 [ver]s 34. Soo blijkt dat geen geloovige Egt-
genoot maghtigh is sijn ongelooovige Egade waerelijck voor Godt te heijligen, o[ver]
sulckx⁹⁸ oock niet de kindere[n] die daer van geboren worden.

Do. Emilius.

Wat wilt gij dan vant woort heijligh, 1. Cor. 7.14 maken?

T.V. Bracht.

Het woort heijligh, 1 Cor. 7 [ver]s 14., daer hier van gesproken wort, kan bequa-
melijck verstaen worden te sijn een politieke heijligheijt, anders genaemt wettelijck,
want den Apostel wil hier bewijzen dat Egtgenooten[n] malkandere[n] niet en beho-
ren te [ver]late[n], want dat sij⁹⁹ anders voor onegte en onwettelijcke luijden ende
hare kinderen voor onreijne ende onwettelijcke kinderen soude kunnen gerekent
worden, daer anders, soo sij in Egt bij malkanderen blijven, niet op te segge[n] en
soude sijn als sijnde Egte en Wettelijcke luijden e[n] hare kinderen Egte en Wette-
lijcke kinderen. Dit blijkt uijt de samenvoeginge der.2. voorgaende [ver]sse[n] met
dit 14. [ver]s daer aldus gevolliglijck staet: Indien eenigh broeder ee[n] ongeloo-
vige vrouw heeft die te vrede is met hem te woone[n], die e[n] scheijde van hem niet
van haer; ende indien een Vrouwe een ongelooovige man heeft die bij haer begeert te
woonen, die en scheijde haer niet van hem, want den ongelooovigen man is geheij-
light ([ver]staet int houwelijck) door de Vrouwe en de ongelooovige Vrouw is geheij-
light ([ver]staet oock int huwel[ijck]) door den man, anders ware uwe kindere[n]

onreijn ([ver]staet onegte en onwettelijke), maer nu sijn sij geheijligt, [ver]staet egte en wettelijke kinderen. In die[n] sin heeft met ons van Outs [ver]klaert oock dese plaetse de taelman Erasmi van Rotterdam, waer toe ick mij in dese Referere. Siet sijn [53] uijtbreidinge ofte perapliarasis¹⁰⁰ over de gestelde plaetse.

Bovendien uijt [ver]gelijkinge van andere passagie der H. schrifture blijkt dat dit woort heijligh niet Juijst op sulck een heijligheijt als voor godt gelt, maer op eenige politieke ofte uijtterlijke suijsverheijt kan verstaen worden.

Exempel: leest van heijlige aerde Exod. 3.; H. Bergh mat. 7.; van h. Stat Matt. 4.; van den h. Tempel.... hebr. 9; vanden h. altaer Exod. 29; van de heijlige kleederen Arons Exod. 28. [ver]s 2. et[c]. Indien nu de Jonge kinderen der Bontgenooten moeten gedoopt worden om datse heijligh genoemt worden, soo kan met Recht beslooten worde[n] dat oock de aerde daer Moses op stont, op den Bergh horeb, den Bergh daer Cristus in heerlijckheijt verklaert wiert, de Stat Jerusalem in palestina, den tempel Salmonis, den altaer, de Cleederen Arons et[c] soude moete[n] gedoopt worden, want die alle worden h. genaemt inde heijlige schrift.

Do. Emilius.

Gij maeckt veel omslags; uwe Redenen loopen seer langwijgh.¹⁰¹ Ondertussen wort het laet en men weet niet hoe het met den tijt is; laet den looper hier geset worden, dat men op sijn tijt magh scheijden en daer naer weder een aenvangh maken.

T.V. Bracht.

Dat sta ick niet toe: tgene men nu afdoen kan, salmen tot morgen toe niet spare. Men moet sigh in disputatie niet aen tijt Binden. Sie, daer neem ick den looper wegh en begeere niet dat hij wederom tevoorschijn gebragt worde[n] tot datmen een slot van de sake krijge; mij dunckt dat men te[n] halve soeckt te scheijden.

[54] *Do. Emilius.*

't Was beter datmen tusschen vier oogen Disputeerde[n], ofte van wedersijts twee ofte vier persoonen [ver]koos, die daer bij sijn mochte sonder meer, want dit sal groot gerucht maken, ende de meeste sullen de saeck niet verstaen hebben.

T.V. Bracht.

Jck daerentegen [ver]sta datmen geen [ver]anderinge sal maken. Men heeft dese tegenwoordige [ver]gaderinge Begonnen, daer salmen oock mede voleijnden. Wat nut konnen 2 ofte vier persoeen daer uijt trecke? Men moet sigh aen de menighe het meeste laten gelege[n] sijn. Ondertusse[n] salme[n] weer van t stuck afraken en dan niet weten waer men theeft gelaten. Het waer goet dat gij kort bij mijn eerste gestelde argument waer gebleven om die te beantwoorde[n], maer gij huppelt al vanden eenen tack op den anderen. Jck weet niet dat noch eenige Rede die ick gestelt hebbe oprechtelijck van u is beantwoort, veel min wederleijt. Daer en tegen en hebt gij niet bijgebragt dat ick niet wederleijt, Ja gants uijt de hant genomen hebt. Laet u eijgen voolck daer van oordeelen. Ick begere derhalven (om niet meer soo ter sijde uijt te loopen) dat gij te rugge gaet en van vooren aen begint. Insonderheijt wederlegt mijn tweede argument aldus luidende: aldaer geen uijtgedruckte wet of Exem-

pel van godes woort en is, magmen niet als ee[n] sacrament ae[n] Jemant bedienen. Nu van den kinderdoop en is geen uijtgedruckte wet of Exempel, te weten in godes woort ergens et[c]. Derhalve toont mij nu uijtgedruckte wet of Exempel vande[n] kinderdoop gelijk gij schuldigh zijt en dat kortelijck, soo salmen haest gedaen hebben – begint maer werck.

Do. Emilius.

Toont gij uijtgedruckte wet of gebodt doopt Manne[n] en [55] Vrouwe, want dat is u werck; ick ben vant mijn niet meer schuldigh uijtgedruckte wet of Exempel te tone[n] als gij vant uwe.

T.V. Bracht.

Uijtgedrukt Exempel dat soo veel als een wet moet [ver]strecken van den doop van mannen en vrouwe[n], ick sal u duijdelijck tone[n]. Leest Act. 8 [ver]s 12.: maer doen sij phillipo geloofde (stater) die het Evangelium van het koninckrijcke Godts en vande[n] name Jeus Cristij [ver]kondigde, lieten sij haer doopen beijde mannen en vrouwe,¹⁰² et[c]. Toont mij nu diergelijcke getuijgenisse van den kinderdoop.

Do. Emilius.

Holla, dat is geen Bewijs, gij brenghet een Exempel voor en moest een wet toonen. Bovendien: wie weet of phillipus daer wel aen gedaen heeft dat hij manne[n] en vrouwe[n] gedoopt heeft?

T.V. Bracht.

Hier laet gij het wederom te slecht¹⁰³ leggen, *D. Emili*, sijt gij een Teologant, ende en weet gij niet off phillipus daer wel aen gedaen heeft, die sulckx door beweginge des heijligen geest gedaen heeft als hij Mannen en Vrouwe gedoopt heeft? Want de H. schrift seijt duijdelijck, act. 8. [ver]s 7. 8. 13. dat hij bij en ontrent dit doopsel oock teijckenen en wonder deden; bovendien wort in dit selve Cap. [ver]s 26. en 29. betuijgt dat den Engel des heeren ende geest des heere[n] met hem gesproken hebben, waer door ons ontwijffelbaer betu[ij]ght wort dat hij als ee[n] getrouw dienaer godts niet uijt Eijge goet duncke, maer door drijvinge des H. geestes sulckx alles heeft gedaen. Aengaende dat gij segt dat ick in plaetse van een wet te toone ee[n] Exempel bijbrenghe, daer segt wel aen, waer gij behoort te weten dat dit Exempel ee[n] wet in sijn selve[n] besluit e[n] derhalven soo veel [ver]streckt als ee[n] wet, want nadie[n] (soo getoont is) philippus dit gedaen heeft door bevel en last des H. geestes daer hij door gedreven was, soo volghet dat hij in dese niet anders als een Instrument geweest is, waer door de wille en het begeere des heijligen geestes daer hij door gedreve[n] [56] is uijtgevoert, soo dat hier in soo seer niet gesie[n] moet worden op het gene phillipus dies aengaende gedaen heeft, als wel op het gene den h. geest in hem gewilt ende begeert heeft, o[ver]sulckx dat hier wet en Exempel beijde te gelijk in het gene den Heijligen geest in die sake gewilt, Exempel in het gene phillipus dies aengaende gedaen heeft. Toont gij mij slechts diergelijcke Exempel vande[n] kinderdoop en ick sal het oock voor een wet aennemen.

Do. Emilius.

Gij behelpt u met Blasphemie! Ghij seght dat ick het te slecht laet leggen en vraeght met ee[n] of ick een Theologant ben et[c]. Ondetussen doet gij geen Recht bewijs van uwe sake. Gij wilt uijt Act. 8. [ver]s 12. een gebodt toone[n] van Manne[n] e[n] Vrouwe[n] te doopen, en het is en blijft niet meer als een exempel.

T.V. Bracht.

Ja, sulck een Exempel als terstont getoont is, daer oock een gebodt in is begrepen, doch het koomt op die spreuck act. 8. [ver]s 12 niet alleen aen bij ons, nadien wij veel spreucke des heiligen schriftuers voor ons hebbe[n] daer den doop op geloove en Boetveerdigheijt uijtdruckelijck wort gebode[n], die ick des noots sijnde aenne-me te Toonen.

Do. Emilius.

Dat is niet geseijt doopt Mannen en Vrouwen.

T.V. Bracht.

Die woorden en sijn niet Noodigh te toonen, want bij ons wort niemant gedoopt om dat hij een Man ofte een Vrouw is, maer om dat hij geloovigh en Boetveerdigh is, ofte Immers belijdenisse daer van doet volgens de H. schrift: Mer. 16. [ver]s 16., Act. 2 [ver]s 36 en 22 [ver]s 16 et[c]. Indien men allee[n] Mannen en Vrouwe[n] ([ver]staet getroude personen die Eijgentlijck soo genaemt worde[n][]) soude [57] mogen doopen, soo moeste alle ongetroude personen, Jongelingen, dochters, wed[uwen], et[c], schoon dat¹⁰⁴ sij geloovigh en Boetveerdigh waren vanden doop uijtgeslooten worde[n]. Tegen de H. schriftuer die in dese geen persoeen aen en siet als alleen de Conditie van geloove en Boetveerdigheijt, die nootwendigh in alle doopelinge tot de[n] doop vereijst worden. Ick blijf der halven bij mijne[n] eijs dat gij mij wet of Exempel vande kinderdoop toont, gelijk ick aenneem vande[n] doop der Geloovige en Boetveerdige te toone[n]. Komt kort ter sake, soeck geen Omweegjes.

Do. Emilius.

Goede gevolge moete[n] hier soo veel gelden als uijtgedruckte wetten of Exempel der heijliger schriftuer. Men is niet verbonden over alle saecke uijt de schriftuer uijtgedruckte woorden te toonen.

T.V. Bracht.

Men is [ver]bonden sulckx te toonen over de H. Sacramente[n] (bij u alsoo genoemd), want van geen sacrament wort in de H. schriftuer gesproken als datter in uijtgedruckte wet is ingestelt ende met Exempel bevestight. Siet van de besnijdenis ende het paeslam in't oude testament Josua 5. genesis 17 [ver]geleken met Exod. 12., num. 9., Twee Cronij. 30. et[c], alsmede van den doop der gelovige en Boetvaerdigen, met same het avontmael in het nieuwe testament. [Ver]gelijck Mat. 28., Mer. 16., Act. 2 en 8 e[n] 10 e[n] 16 en[de] 18. met Matt 26 [ver]s 25., 1 Corint, 11 [ver]s 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. et[c]. Maer het schijnt dat gij den kinder a b Boeck en uwe[n] eijge[n] kinder Catechismus noch niet en [ver]staet, ofte Immers niet en wel onthouden en hebt, want inden a.b.Boeck wort de kinderen tot een fundament

des doops in uwe schole geleert¹⁰⁵ het bevel Cristij, Matt. 28 en Mer. 16.: Gaet en leert alle volcken; in uwen Catechismus wort gevraecht aende [58] kinderen Vrage 66: Wat sijn de Sacramente[n]? Antwoort: De Sacramenten sijn heijlige schriftbare waertecken en segele van godt ingeset, et[c]. Jtem Vrage 68: Hoe veel Sacramenten heeft Cristus int Nieuwe [ver]bont of testament Ingesteld? Antw.: 2. Den heijligen doop ende het H. Avontmael, et[c]. Jtem vrage 71: Waer heeft ons Cristus toegeseijt dat ons seeckerlijck met sijn eijge[n] bloet en geest wasse wil als wij met doopwater gewasse[n] worden? Antw.: Inde Insettinge des doops die alsoo luijdet: gaet heen, leert alle volcken haer doopende en[de] wie gelooft ende gedoopt wort die sal saligh worden, maer wie niet en gelooft sal [ver]doemt worden, et[c]. Matt. 28. Mer. 16. Hier worden dingen vast gestelt: 1 dat den doop is een Insettinge, dat is een gebot en niet een veergehaelde Consequentie; 2. door wien den doop is ingestelt, namentlijck van Godt door Cristum; te[n]. 3. in wat Boeck of plaetse der H. schrift dat den doop is ingestelt, Namentlijck Mat 28., Mer. 16. met de woorden: gaet en leert etc[etera].

Bewijst mij nu volgens dit voorschrift 1. dat de[n] kinder doop is een Insettinge; 2. dat die Insettinge van Godt door Cristum geschiet is; 3. dat sulckx uijt Matt. 28., mer. 16. inde aengewesene woorden duijdelijck blijktt, want dat leertme[n] inde schole de kinderen.

Do. Emilius.

Gewisselijck is den kinderdoop Mat. 28. [ver]geleke[n] met m. 16. ingestelt, want daer staet: Gaet en doopt alle volcke[n]. Nu, kinderen sijn Volcken, Ergo.

T.V. Bracht.

Mij [ver]wondert, gij die een godt geleerde wilt sijn de H. goddelijcke schriftuer soo derft Rabraken, scheure en [59] deele. Hebt Gij oijt soo gelesen in Matt. 28. of Mer. 16? Ick heb u gewaerschout over Act. 2. [ver]s 38. 39. daer gij een deel woorden tot [ver]draijinge van sin hebt aengehangen. Nu komt gij en laet uijt Matt. 28 [ver]geleken met mer.16. midde[n] uijt den text eenige woorden die u tege sijn en uwe meeninge Contrariere[n].¹⁰⁶ Wat sal dit nogh worden? Weet gij niet dat de gene die godes woort schent god selve schent, en dat het vreeselijck is te vallen in de handen des levendigen godts, Hebr. 11 [ver]s 31? Gij segt datter staet: gaet en doopt alle volcken, daer den text Nochtans seijt: gaet en leert alle volcken, et[c]. Dit leere moet u uijtermate[n] tegen sijn en qualijck aenstaen als niet passende op de geringe Conditie der kleijne kinderen, dat gij het soo subtiyl midden uijt de woorden laet. Siet hoe veer u voorstel en sin verscheelt van het voorstel en de sin Cristij. Volgens den text Matt. 28. vergeleken met Mer. 16. beveelt Cristus eerst te leeren alle volcken en daer na te doopen. Want als hij geseijt heeft: alle volcken, soo voeght hij daer bij: haer doopende, ofte doopende deselve, et[c], te weten die gene die hij eerst bevoelen heeft te leeren. Maer volgens u seggen soude eerst Moeten gedoopt werde[n] en daer na geleert. Bovendien Cristus beveelt daer geen andere te doopen als geloovigen, te weten sulcke die door de leere tot het geloove gekomen sijn, blijckende uijt die woorde[n]: wie gelooft ende gedoopt wort, et[c]. Maer na u seggen: doopt alle

volcke[n] et[c], soude oock ongeloovige, onboetveerdige, Ia allerlei Boosdoenders, dieve en Moordenaers, schoon sij haer noijt bekeerde, moeten doopen en die[n] volgens litmaten der kercke Christij moete Erkent worde[n] et[c], want die alle sijn volcken et[c]. Oock worden de konijnkens, Ja de miere volcken genoemd, prov. 30 et[c]. Ergo et[c].

[60] *Do. Emilius*

T'Is geloogen dat gij segt dat ick de H. schriftuere scheur of deel of eenigh geweld aen doe. Ick heb niet anders [ver]haelt als de woorden die daer uijtdruckelijck geschreven staen. Doch of sij Malkandere[n] soo niet in ordre en volgen dat en doet niet ter sake. Ick ben niet schuldigh Juijst de woorden soo aen Malkandere[n] te [ver]halen.

T.V. Bracht.

Nochtans door sulcke manier van doe[n] als gij tot nu toe tweemael gepleeght hebt, want den klare[n] suijl van den text van de h. schriftuer [ver]duijstert, Ja, gants [ver]draeijt en tot eenen anderen sin gebogen. Oock smaect het na de Busse¹⁰⁷ om Boete te geven dat gij mij soo onbeschaemdelijck, en dat sonder gront ofte waerheijt, van leugene[n] betight. Maer sulckx dient niet anders als om't werck in't warre¹⁰⁸ te helpen, en soo daer van af te Raken. Derhalven blijf ick bij mijnen eersten gestelden eijs dat gij mij klaer uijtgedruckte wet of Exempel toont van den kinderdoop uijt de h. schrift, gelijk [ick] vande[n] doop opt geloove getoont hebbe.

Do. Emilius

Gij wilt effen¹⁰⁹ die uijtgedruckte worde hebben, hoor ick. Maer het is ongegront dat gij van mij eijst twelck niemant toone[n] en kan. Jck sal recht uijtsprecken soo het bij mij leijt. Ick [ver]klare opentlijck dat Niemand opde werelt, Ja niemant inden hemel noch opde aerde uijt de heijlige schrifture met klare uijtgedruckte worde[n] soude konnen toone: doopt kinderen, of dat men Jonge kinderen doopen moet. Benneffens die[n] soude oock daer Niemand in hemel nogh op aerde met uijtgedruckte klare worde[n] konne[n] getoont worde[n]: daer is oijt kint gedoopt, ofte datter eenigh kint gedoopt is.

[61] *T.J.V. Bracht.*¹¹⁰

Segt gij dat *do. Emili*? Toehoorders, let op dese Saeck.

Do. Emilius.

Ia dat segge ick, bovendien dat selfs de Engelen uijt den hemel uijt dat Boeck (slaende met sij hant op de Bijbel) het gene ick geseijt hebbe niet en soude konne toonen. Doch moet gij weten dat ick dat daer neffens belijde dat mij oock niemant klaerlijck uijt de h. schrift sal konnen toonen: doopt alleen oude persoonen, laet Vrouwen ten Avontmael gaen. Nochtans wort sulckx bij u gedaen.

*Nota.*¹¹¹

Hier op begost¹¹² onder het volck eenige moeiten e[n] murmeratie¹¹³ over dit seggen des predicans *en zijn Belijdenis* (waer op van Braght schriftelijcke toestemmende *Concluijsi Eijste*) te Rijsen, voornamelijck onder die vande grofverkeerde,¹¹⁴ waer uijt

een vrouwe riep: Soude onse Predicant dat toestemmen? Dat sal hij niet doen. En veel geruchts zijnde, stont den Predicant over Eijnde en stilte [ver]soeckende, riep overluijt: Ja Broeders ende Susters, dit segge ick datter niemant en is Inden Hemel noch op Aerden, die uijt de H. schriftuere kan bewijzen met klare uijt gedruckte woorden datmen kinderen doopen sal, ofte datter eenigh kint gedoopt is, maer uijt klare gevolgen. Waerop den predicant op staende onder haer alle Riep: Ick hier in niet anders belijde[n] als ick geduijgrlijck leer en daer blijf ick nogh bij. Waer op van Braght zeijde dat de toehoorders konden oordelen wat voor gevolgen den Predicant hadde voort gebraght, die alle wederleijt waren.

T.V. Bracht.

Voor eerst is mij aengenaem en ick dancke godt daer voor dat gij nopende den kindedoop soo volmondigh belijt 1. dat niemant inden hemel noch op aerde uijt de heijlige schrift klare uijtgedruckte woorden soude konnen toonen: Doopt kinderen, of dat men Jonge kindere[n] moet doopen; 2. oock niet: Daer is oijt kint gedoopt, ofte datter eenigh kint gedoopt is. Voor waer ee[n] goede belijdenis, weerdigh datme[n] die wel¹¹⁵ onthoude[n] – wij en konnen selfs aengaende die sake niet anders belijden. Jck begere derhalven aen alle die hier [ver]gadert sijn datse dit wel bij memorie bewaren,¹¹⁶ want daer merckelijck ae[n] gelegen is.

Do. Emilius.

Wegh, wegh met dat seggen, 't is geen Manier sulcke jnducxie¹¹⁷ aen het volck te doen; gij soeckt het volck maer op u sij te trecken; oock be[n] ick de saecke met u noch niet eens. [62] Hoewel gij soo Roemt van die goede Belijdenis, gewisselijck daer blijft noch groot geschil tusschen u en mij.

T. Van Bracht.

Dat sal ick doch Laten; wij nement voor ee[n] goede belijdenis aen.

Do. Emilius.

Wat goede belijdenis, ick wil dat niet hooren. Gij gaet ae[n] of gij het gewonne[n] hat. Oock is't gelooge[n], ick heb soo niet gesproocken.

T. Van Bracht.

Met wat Concientie¹¹⁸ derft gij dat seggen? Denckt gij niet datter een godt is die uwe Reden hoort? Sout gij in den hals hale durven tgene gij soo omstandelijck en oock voor soo vele ooren geseijt gebt? Gewis, het soude periculus¹¹⁹ sijn met u alleen of tussen 4. ooge[n] (soo gij begeert hebt) te spreekken, want als gij te verre gegaen hat, gelijk gij nu oock begint te gevoelen, sout gij het maer ontkenne[n] e[n] seggen: tis geloogen, en niemant en soude daer van Rechte of oordeele konnen. Daerom ist goet dat hier soo veel getuijgen bij sijn die haer [ver]klaringh daer over doen konnen.

Eenige uijt het Volck.

Verklaerende in substantie¹²⁰ dat het also ware dat de predicant sulckx als voorhaelt is, gesegt hadde, twelck oock naderhant schriftelijck geconfirmiert e[n] Bevestight is, van Pieter Stevensz Reijnaert, Jan Coetenij, Arij Jacobs[en] en Pieter Jansz.

Do. Emilius.

Gij hebt [ver]swege het gene ick daer bij beleden hebben, namentlijk dat mij oock Niemant uijt de heijlige schrift sal konne toone: Doopt allen oude persoo[n], laet vrouwe ten avontmael gaen. Is dat oock oprecht gehandelt?

[63] *T.J.V. Bracht.*¹²¹

Ick heb dat niet met voordacht¹²² [ver]swegen, maer heb op mijn tonge gehat daer op te antwoorden, doch door u jnspraeck is sulckx belet.

Do. Emilius.

Seer wel, laet hooren.

T.V. Bracht.

Aengaende dit Eerste dat u Niemant klaerlijck (soo gij segt) uijt de H. schrift sal konne[n] toonen: doopt alleen Oude persone[n], hier op Antwoorde ick dat noch niemant van onse u schuldigh is die woorde uijt de Schrift te tonen, selfs oock niet de[n] sin van dese woorde, Noch met uijtgedruckte letteren, noch met Consequentie, noch in eenigerhande Manieren. De Reden is om dat niemant bij ons gedoopt wort om dat hij out is ofte een oude persoon is, maer om dat hij geloovigh e[n] boeteveerdigh is, ofte jmmers sulckx belijet et[c]. volgens Mer. 16 [ver]s 16, Matt. 3 [ver]s 6 et[c]. Soo ist dan ongerijmt e[n] sonder gront dat gij bewijs cijst van een sake die wij niet doen e[n] bij ons gee[n] plaets heeft.

Aengaende het tweede dat u oock niemant klaerlijck sou konne[n] toonen: laet de Vrouwe ten avontmael gaen, daer o[ver] behoort gij geen geschil te voeren, Nadien soo wel bij u als bij ons de Vrouwen ten avontmael toegelaten worde[n]. Doch ist slegt van u gedaen dat gij sulckx toelaet en daer van gee[n] beter bewijs daer van [sic] hebt volgens u cijgen seggen ons aengaende. Wij weten daer toe goet Bewijs uijt de heijlige schrift waerom wij sulckx toelaten en dat klaer en Duijdelijck.

Do. Emilius.

Daer wacht ick na, toont u Bewijs.

T. Van Bracht.

Eerstelijck stater Matt. 26 [ver]s 25 dat Cristus inde[n] nacht voor sijn lijden het avontmael beval te onderhouden aen sij[n] [64] Apostelen. Hier op volght Cap. 28. [ver]s 20 dat hij haer korts voor sijn hemelvaert de selve apostelen bevolen [heeft] alle geloovige gedoopte te leeren en onderhouden alles wat sij haer bevolen hadden. Nu ist sulckx, dat soo wel manne[n] als vrouwe[n], oock vrouwe[n] soo wel als manne[n] tot geloove gekomen en gedoopt sijn, Act. 8 [ver]s 12; derhalve volght dat het Avontmael soo wel bevolen is te onderhoude[n] aende Vrouwe als aen de Mannen volgens het bevel Cristij: laetse Onderhouden, et. Mat. 28 [ver]s 28.

Do. Emilius.

Js dat geseyt: laet Vrouwen ten avontmael gaen? Maeckt het kort. Gij sout uijtgedruckte woorde toone en Brengt niet anders als Consequentie.

T.V. Bracht.

Gij hout mijn op, d. Emili. Het kort bewijs sal u noch tijts genoegh komen. Ick heb

goet gevonden dit voor af te toone om de saecke wat dieper op te halen, te meer om dat u volck gewoon is veel werck daer af te Maecken.

D. Emilius.

Bewijst het dan Soodanigh als Jck geseyt hebbe.

T.V. Bracht.

Act. 2 [ver]s. 14 staet dat die gene die de woorden Petri geerne ontfangen haer lieten doopen en dat op dien dagh daer toe gekomen waren bij de drie duijsent ziele en sij bleven volhardende, stater [ver]s 42, inde leere der Apostelen ende inde gemeenschap ende jnt Breecken des Broots etc., dat is in de [65] Onderhoudinge des Avontmaels volgens de Annotatie uwer eijgen uijtleggers, siet Abra a dorreslan¹²³ et[c]. [ver]geleke[n] met de laeste O[ver]setters waer, soo gij meugt, u twijffel trecke[n] of onder die drie duijsent ziele die gedoopt sijnde, het avontmael onder hielden, oock Vrouws persoo[n]e mochte geweest sijn, soo leest gevolliglijk Cap. 5 [ver]s 1 van Annanias e[n] Saphira sijne huijsvrouw die onder die [ver]gaderinge mede gerekent worde[n] e[n] o[ver]sulckx¹²⁴ het h. avontmael mede onderhoude hebbe et[c]. Daer hebt gij een Exempel.

Do. Emilius.

Dat ist noch niet dat ick begeer, gij moest klaerder gaen.

T.V. Bracht.

't Is goet, het sal u gebeuren, luyjstert maer toe: 1. Cor 11. [ver]s 2 tot [ver]s 15 spreeket de[n] apostel tot 6 of 7 mael toe van beijde tot mannen en vrouwe[n] tegelijck, en noemt in desen 't 13. [ver]se tot 15 mael toe der vrouwel[ijcke] naem, haer onderwijsende en leerende hoe sij haer dragen sullen inde h. [ver]gaderinge. Int stuck van bidde[n] en prophetere[n] en soo voortgaende tot [ver]s 19 bersipt hijse datse alsdan oock des heere h. avontmael niet ordentelijcke[n] noch getrouwelijcke[n] genoegh onderhoude[n], seggende [ver]s 20: als gij nu tesame[n] komt met malkandere[n], soo komt men niet des heeren avontmael maer ee[n] Jgelijck neemt voor hem sijn eijge[n] avontmael onder de eten, waer op hij haer dan gaet indaghtigt maken dat sij de h. ordonnantie des Avontmaels niet van menschen, maer vande[n] heere[n] selve (door middel van[de] apostelen) hadde[n] ontfange[n], seggende [ver]s 22, anders [ver]s 21 aldus: ick hebbe het vanden heere Ontfangen tgene ick u gegeven hebbe.¹²⁵ [Ver]staet met dit woordige[n]¹²⁶ 'u' die persoo[n]e die hij effen te voore[n] hat aengesproocken, te weten beijde manne[n] en¹²⁷ vrouwe[n] te gelijk. Want de heere Jesus inder nacht, doen hij [ver]rade[n] wiert, nam het broot, danckte e[n] brack e[n] gaf het sijne discipulen, seggende: neemt, etet dit et[c]. Soo dat hier klaerlijck blijkt het gene gij geeijst hebt, namentl[ijck] dat de vrouwe[n] (te wete[n] die litmate[n] der gemeente sijn) oock gebode[n] is ten H. avontmael te gaen, na [66] dien (soo getoont is) het avontmael soo wel aen haer als aende manne[n] is gegeve[n]. Daer hebt gij wederom ee[n] gebodt.

Do Emilius.

Wat gebodt, tis niet als¹²⁸ Consequentie. Gij moest mij Eijgentlijck die woorde[n] toone[n]: laet vrouwe[n] te[n] avontmael gaen.

T. V. Bracht.

't Is geen Consequentie, maer een gewilliglijck uijtgedruckt getuijgenis des apostels Consequentie. Eijgentlijck is sulckx een bewijs als bij forme van syslogisme¹²⁹ of sluijtredene[n] placht getrocke[n] te worde[n]. Maer soo wel, laet mij sulck een bewijs vande[n] kinderdoop getoont worde[n] als ick u vant vrouwe[n] avontmael getoont heb. Gij sult mij voldoe[n] e[n] ick salt voor goet aenneme[n].

Daniel Palidanus,¹³⁰ Out Ouderlingh.

Ick heb aengemerckt op ee[n] Cor. ii dat de[n] apostel daer, vers 2, het woort broeders uijtdruckt, derhalven spreeckt hij daer tot manspersoone[n] en niet vrouwen.

T. V. Bracht.

Vrouwe of vrouwspersone, palidanus, sijn dat Broeders?

Daniel Palidanus

Neen, het sijn susters.

T. V. Bracht.

Nochtans wort int gevolg van Vrouwe gesprooeke[n], tgeschil is niet over [ver] s 2. daer de[n] apostel het woort broeders uijtdruckt, maer over de volgende [ver] se[n], te weten tot wat persoone[n] dat hij daer eijgentlijck spreeckt e[n] aen wie hij ten laeste[n] het avontmael toepast. Nu ist sulckx dat hij inde volgende [ver] sen van [ver] s 2 tot 15 beide tot manne[n] e[n] vrouwe[n] tegelijck spreeckt en tot veel Reijsen toe¹³¹ het woort vrouw[en] expresselijck uijtdruckt, waer aen hij dan (sonder [ver] anderinge van name of persone te make[n]) het avontmael, [ver] s 23, toe eijgent in maniere[n] als bove[n] getoont is. Hoe wilt gij het klaerder hebben?

Do. Emilius tot Palidanus

't Is niet van noode, palidane, op dat woort Broeders eijgentlijck soo vast te staen; ick beken dat onder het woort Broeders oock de susters bij goede Consequentie betrocke[n] [67] worde[n]. De heijlige schriftuer is gewoon tot de Broeders te spreekke[n], daer van oock de susters bij goede gevolg onder werden gemeent. Doch dit geeft gee[n] voordeel ae[n] t.v. Bracht die gee[n] Consequentie aenneme[n] wil e[n] derhalve niet bij Consequentie bewijse[n].

T. V. Bracht.

Is dat Consequentie datme[n] formele uijtgedruckte woorde[n] toont, soo en weet ick niet wat klaar bewijs is, maer wel aen, toont uwe[n] kinderdoop met sulcke Consequentie.

D. Palidanus tot d. Emilius.

Evenwel het woort broeders is hier van merckelijcke[n] nadruck. Het ware niet vreemt datme[n] t Capittel [ver] volgens nu las e[n] datmen sagh hoe de woorde[n] malkandere[n] [ver] volgen. Het konde wese[n] dat het 23 v[er]s, daer vant avontmael gesproken wort, sijn Reflectie daer op hadde.

Do. Emilius.

Laet het so sijn, het is mijn niet tege[n] dat het gelesen wort.

T.V. Bracht.

Soo hoort dan toe: tis de laeste o[ver]settinge¹³² van [ver]s 2. tot [ver]s 18. Dese woorden wierde[n] door van bragt gelese[n]; Jtem [ver]s 20 vergeleken met 23., waer op hij in substantie aldus sprack. Eerstelijck siet gij hier nu tussen [ver]s 2 e[n] [ver]s 15 dat de[n] apostel tot 6 of 7 mael lesse[n], onderwijsinge e[n] [ver]maninge geeft te[n] opsichte van het bidde en prophetere[n], soo wel aende vrouwe als aende manne[n] e[n] dat hij onder dies tot 15 reijse toe de[n] naem vrouwe uijtdruckt om te kenne te geve[n] tot wie en welcke sijne lessen, onderwijsinge, [ver]maninge sijn Streckende.

Ten tweede dat hij aende voorgemelde persone[n] (te wete[n]) soo vrouwe als manne[n] daer na [ver]s 22 berispinge doet om dat sij het avontmael niet na ware Cristelijcke wijze onderhielden, in voege[n]¹³³ dat sij een Jgelijck haer eijgen avontmael aten; oock dat sommige hungerigh en beschoncke[n] daer toe quame[n] et[c.]. Waer uijt blijkt dat het avontmaels gebruijck aldaer soo wel bij [vrouwen] als bij mans in gewoonte was, twelck de[n] apostel aen haer geensints en berispt als alleen het misbruij[j]ck desselfs.

[68] Ten derde[n] dat hij aende selve persone[n] die hij berispt heeft over tmisbruijck des avontmaels, sijnde soo wel vrouwen als manne[n], ten laeste[n] [ver]s 23. tot [ver]s 29 haer onderwijsinge e[n] leeringe geeft hoe hij het avontmael des heere op dalder godtvrugtigste en stigtelijckste onderhoude moesten doen, door Rede[n] daer bij voegende dat haer sulckx vande[n] heer Jesu (door des Apostels middel) te onderhouden was o[ver]gegeve[n] et[c.], [ver]s 23 et[c.]. Nu hoope Jck jmmers dat gij voldaan zijt nopende het gaen van de vrouwe te[n] avontmael – laet mij nu sulck bewijs toecomen vande[n] kinderdoop.

Do. Emilius.

Gij hebt te voore seer hart gedronge op de Conditie die Jnde de doopelinghe [ver] eijst worde[n] tot de[n] doop, onder welcke Conditie gij het geloove ende belijdenisse vandien oock gestelt hebt, al ist sulckx dat ick wel gelesen heb in oude Historien der martelare[n] van een kint dat maer 6 a 7 Jaren out was e[n] gevraegt wiert van godt en de[n] zaligmaker, twelck ee[n] goede belijdenis daer van dede, soodanigh dattet daer oock over als een martelaer gedoot wiert. Daer uijt volgt dan dat de Conditie die inde doopelinghe tot de[n] [ver]eijst worde[n] oock in soodanige Jonge kindere[n] gevonde[n] worde[n] en datse dienvolgende bequaem sijn tot de[n] doop, o[ver]sulckx datme[n] haer de[n] doop niet en soude moge[n] weijegeren.

T.V. Bracht.

Gij argumenteert even glijck sommige dede[n] ter tijt tertuliani, die wel Juijst niet e[n] dreve[n] dat me[n] kleijne, nieuw geboren kinderzens soude doope[n], maer wanneer sij seer weijniglijck opgewassen ware[n] en soo sij ijets vande beginsele[n] der Cristelijcke[n] Religie bevatte[n] konde, dewelcke regtveerdelijck van tertuliani berispt ende wederleijt wierde, lib. de babtismo¹³⁴ Cap. 18. Het [vers]trecke des

doops Christij (schrijft hij) na gelegenheit van Jder persoons Conditie, gestaltenisse e[n] Jare is nutter als verhaeste[n] et[c]. Jtem, de heere seijt wel: [ver]hindertse niet tot mij te kome[n], doch [69] laetse dan kome[n] als sij in Jare toeneme[n]; laetse kome als sij leere en geleert worde[n]. Waerse kome[n] laetse Cristene[n] zoo dra als sij Cristum kenne[n] konne[n]; wat [ver]haest haer de onnosele Jonckheijt tot de [ver]gevinge der sonde[n], te weten tot de[n] doop die de [ver]gevinge der sonden betiejckent. Men sal in het tijdelijcke voorsigtiger handele[n] dan dat men die gene die me[n] de aertsche goedere[n] niet en [ver]trout, de goddelijcke of hemelsche soude vertrouwen et[c].

Oock werd dat gebreck doorgebroocken ten tijde[n] attanasius in de kercke te Alexandrie[n] in Egipte[n],¹³⁵ doe[n] attanasius noch een kint sijnde van weijnigh Jare[n] eenige van sijne medegeselle Ontrent van gelijcke[n] ouderdom die noch niet gedoopt en ware, aende Zeestract buijten de stadt Alexandrien doopte, twelck van Alexander, den bisschop van die plaetse wiert voor goet gekeurt, soo in het tien-de boeck der kerckelijcke historien Eusebium door Reffinum beschreven,¹³⁶ Cap 14, betuijcht wort. Soodanige wercke[n], soo t schijnt, sout gij oock voor spreke[n] en sulcke Oordelen velle[n] als dese Alexander.

Do. Emilius.

Gij hebt voorgesteld van alleen bijde H. schrift te blijve[n] en loopt hier buijte[n] de h. schrift en loopt hier tot de kerckelijcke historie. Hoe komt dat met u seggen over een?

T.V. Bracht.

Jck stel dit niet voor tot bewijs van mijn sake[n], daer is de heijlige schriftuer alleen magtigh genoegh toe gelijk gebleecke[n] is, maer alleen om u foute aen te wijse[n] over tgene gij buijte[n] de h. schrift uijt de oude historien der martelaren van het geloove en belijdenisse van een kint van 6 of 7 Jaren hebt bij gebracht om daer op de[n] doop van soodanige kindere[n] te fondere[n]. Doch hier mede zijt gij mij wat nader gekome[n] nadien gij vande[n] doop der nieuwe gebore[n] kinderkens op geklomme[n] zijt tot het doope[n] der gene die alreede eenige Jare[n] verkrege[n] hebben.

Do. Emilius.

Het wort vast laet, het sal best sijn het dispuijt daer bij te late[n] blijven, doch soome[n] op morge[n] wederom solde beginnen, [70] Was mijn In sight dat het best ware niet voor soo veel volcx te spreken als nu geschiet is, want elck spreeckt daer van na dat hij gesint is ende de meeste menigte is Onervaren.

T.V. Bracht

Jck daerentege[n] hebbe dat In sight dat het beter ware soo men op morgen weer beginne[n] souden en dat het de Ed. Achtbare magistraet beliefte te Consentere[n]¹³⁷ dat me[n] niet allee[n] voor dit volck ende op dese plaetse, maer voor alle menschen met opene deuren in uwe of in onse kercke soude moge[n] handele[n], gelijk ick ter eerster Instantie oock voorgesteld heb.

Jan Boenes.

Sigh tot van Bracht nijgende, seijde dat het niet ongerade sijn soude de eerste gestelde Conditie eermen quam te scheijden noch eens voor het volck te vernieuwen, te meer alsoo naderhant in gecome ware die daer niet van e[n] wisten; oock om dat de predicant d. Emilius sigh daer nader over magh beraden of hij goet kost¹³⁸ vinde de Conferentie daer wijder op te grontvesten of niet.

Nota.

Hier op sijn de voornoemde Conditie[n] door T.V. Bracht nochmaels opentlijk aende [ver]gaderingh vertoont en bekent gemaect.

Do. Emilius.

Ick hebbe de [ver]klaringe inden aenvangh o[ver] de Conditie gedaen. Jck e[n] soude mij niet verder daer in late, ick sta onder t Classis.

T.V. Bracht.

Tegent Classis wil ick u niet dringe[n]; het ware mij aengenaem geweest soo gij uijt u selver gemoedelijck sulckx hat konnen opvolgen, doch gij kan u dese nacht daer noch o[ver] bedencken.

Nota.

Hier op wiert (in eenige Redewisselinghe wederseijts) van [ver]schillende parije[n] goetgevonden des navolgende[n] maendagh, sijnde de[n] 9 april, smorgens den 9 uren te[n] huijse van pieter stevensz same te kome[n] e[n] diesaengaende¹³⁹ nader te [sic] yets te Resolveren.

[71] *Dominie Emilius.*

Nadien me[n] nu van malkandere[n] scheijden sulle[n], soo is mijn vrindelijck [ver]soeck nochmaels aen alle die hier [ver]gadert sijn, datse niet anders als tbeste van dese handelinghe naseggen.

T.V. Bracht.

Ick bedancke voor eerst hertelijck en vrindelijck den heer Officier van dese plaetse voor de licentie en vrijheijt die sijn Ed. aen ons int stuck van dese Conferentie heeft believe[n] te [ver]gunne[n], met wensche dat Godt daer voor wil sijn sijnen schilt en[de] seer groote[n] loon. Oock bedancke Ick hertelijck dese heele vergaderinge voor haer presentie en voor de goede stilte en opmerckinge die sij tot de Conferentie geleent hebben met vrindelijcke [ver]maninge datse het gepasseerde in vreesse de[s] heere[n] o[ver]wege, het quade afgae[n] en het goede volge[n].

Do. Emilius.

Soo segh ick mede e[n] Referere mij wijders aan het gene T.V. Bracht diesaengaende geseijt heeft.

Nota.

Hier op is de vergaderinge gescheijden ontrent twee uijre[n] in de nagt tussen de[n] 8 e[n] 9. April des Iaers onses heeren 1663, begonnen sijnde des voorgaende mid-dagh ontrent 6 ure[n].

Nota.

Op maendagh den 9. April smorgens ten 9 uijren sijn volgens voorgaende afspraeck

de [ver]schillende partije[n] d. Emilius e[n] van Bragt, Jder met sijn bij hebben-
de geselschap, wederom [ver]schenen ten huijse van pieter Stevensz Reijnarts ende
heeft sigh der sake aldaer in deser wijsce toe gedragen.

T.V. Bracht.

Vraegde aen D. Emilius hoe hij sig bedacht hadde en of hij nu gesint waer op de
voorgemelde Conditie de Conferentie op te volge[n]¹⁴⁰

d. Emilius

Antwoorde daer geen nader bedenckinge over genome[n] te hebbe[n] nadie[n] hij
wel wiste (soo hij seijde[]) dat sulckx soude sijn tegens het Jnsight van de magistraet
ende sijnen kerckenraet.

TV Braght.

Vraegde wijders off hij dan voor goet konde Jnsien opde voorgaende en voor het sel-
ve volck sulckx aentenemen?

do Emilius.

Antwoorde Als voore[n] dat nogh magistraet, noch kerckenraet sulckx sou-
de toelate[n], dogh dat het hem niet e[n] soude tege[n] sijn particulier met
malkandere[n] te spreke[n] ofte in presentie van twee ofte 4 personen.

TV Braght

Seijde datme[n] sie[n] most opde gemeene stigtinge; dat het apparentelijck¹⁴¹ was
[72] Onder veel volckx de meeste stigtinge te doe[n]; dat die Persoone[n] d[i]e
men wederseijts daer toe [ver]kiese[n] soude alrede wel kennise van sake hadde, maer
dat me[n] de onervarene ooge[n] moest opene[n] die de sake van geschil noch niet
bekent was; oock dat die gemelde gene die maer gewoon ware van een seijde Jets te
hoore[n], daer het gemeene¹⁴² volck meest aen vast was, door hare wedersijtse sa-
mensprekinge mogte terecht gebragt werde[n], en soo qualijck niet als wel geschiede
van haer partije[n] Oordeele[n]; e[n] dat hij derhalve[n] niet anders toe e[n] stont
als publijcke handerlinge e[n] liever op desen Dagh als hier na.

do Emilius

Persisteerde bij¹⁴³ sijn voorgaende stellinge, slaende het pub[lijck] dispuijt gants af
met verklaringe der reden die te voore[n] gestelt als sulckx in sijne wijsheijt ofte
magt niet hebbende, dewijle sijn principale[n] (magistraet e[n] kerckenraet) daer
tege[n] ware, doch dat hij licentie daer toe [ver]kregen hebbende sulckx soude te
kenne[n] geven na het eijnde van het Classis te dordregt daer hij licentie soude [ver]
soecken.

Nota.

Dit aldus in substantie geschiet sijnde, sijn de voorgenomde persone[n] in minne
en vrientschappe[n] van malkandere[n] gescheijden, e[n] d. Emilius naderhant we-
derom bij van bragt komende in presentie D. Samuel Staphorstius¹⁴⁴ en D. Palidanus
die met hem quamen, [ver]klaerde dat hij gesint ware daer bij te late[n] e[n] dat sijn
[ver]soeck was dat me[n] niet meer met twistige dispuijten, maer met vrindelijcke
samensprekinge int particulier na dese malkandere mogt bejegen e[nde] vrintschap

onderhoude[n], twelck door t.v. Bragt alsoo is toegestae[n] op den 20 e[n] 21. Junij, als het Classis binne[n] dordregt ge eijndigt [was]. A°. 1663.

Attestatio.

Wij, onderget[ekenden], dese voorverhaelde Disputatie tusschen D. Emili en T.V. Bragt o[ver]sien, gelese[n] als hoore[n] lese[n] hebbende, voor soo veel wij het selve gehoort hebbende, ende onse memorie deselfde kant bereijcke[n], vinde niet anders daerin als dat wel met de[n] sin en[de] woorde vant gepasseerde over een komt, weshalve[n] wij tot een Erkentenisse des selfs onderteijckent hebbe[n] op de dorpe van Out Beijerlant A°. 1663 de[n] 2 Decemb[er].¹⁴⁵ Onder het principael¹⁴⁶ staet met eijge[n] hande[n] get[ekend] dese navolgende name[n]: pieter stevensz Reijnarts, Maerten leendertsz, Jasper gerritse[n] Hulstman,¹⁴⁷ beide besorgers der gemeente¹⁴⁸ in Out Beijerlant, Jan Tomesz,¹⁴⁹ Pieter Schijn, gijsbert Rees, Michiel fransze[n].

*Eijnde*¹⁵⁰

NOTEN

- 1 In HS 65-142 is er nog aan toegevoegd: 'en schoolmeest[er]'.
- 2 In HS 65-142: Guillaume.
- 3 Vòòr alles, eerst.
- 4 Langhde ... voort: overhandigde.
- 5 Bedoeld zal zijn: luidt.
- 6 In plaats.
- 7 Goede orde.
- 8 Vergelijken of er geen verschillen en fouten in de notulen voorkomen.
- 9 De Statenbijbel, die in 1636 te Leiden voor het eerst was uitgegeven, en sindsdien ook bij de doopsgezinden in zwang zou raken, althans bij de meer rekkelijke groeperingen. Bij de conservatievere gemeenten, zoals de Oude Vlamingen en Oude Friezen, bleef de Biestkensbijbel minstens nog een eeuw lang in hoog aanzien staan.
- 10 Toestemming.
- 11 Toegestane, d.i. de niet officieel erkende.
- 12 Geoorloofd, geduld.
- 13 Lees: beide; beide ... en: zowel ... als.
- 14 De rooms-katholicken.
- 15 Dit betreft de transsubstantiatie(leer), die verwijst naar de wonderbaarlijke verandering tijdens de eucharistieviering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus.
- 16 Bedoeld zijn de volgende stijlfiguren die in de retorica en grammatica gehanteerd worden. *Synecdoche* brengt een kleiner deel met een groter geheel in verband en omgekeerd (bijv.: 'even de *neuzen* tellen' [terwijl de mensen bedoeld zijn], en: 'Nederland won goud' [waarmee niet bedoeld wordt alle 17 miljoen inwoners, maar alleen het nationale sportteam, e.d.]). *Metonymia* of *metonymie* is een soort beeldspraak waarbij datgene wat bedoeld wordt, niet benoemd wordt. Een *metafoor* is een vorm van beeldspraak waarbij beeld en verwijzing op basis van overeenkomst, associatie, gelijkenis, tegenstelling, zware overdrijving (hyperbool), of metonymie tot stand komen (bijv.: 'de mens is een *wolf*', of: 'de voorzitter *ploegt* door de vergadering heen'). *Allegorie* is

een metafoor die doorheen een heel boek, gedicht of toespraak wordt volgehouden. De *hyperbool* is de stijlfiguur van de overdrijving ('een zee van tranen'). Daaraan tegengesteld is de *parabool*, waarbij zaken of personen kleiner/geringschattender worden voorgesteld dan ze in werkelijkheid zijn, ook wel: *understatement* ('de vorst woont in een aardig optrekje'). Met 'catagrelis' zal de *catachrese* bedoeld zijn: in de meeste gevallen een stijlfout, omdat een woord niet in zijn eigenlijke betekenis wordt gebruikt (bijv.: 'dat heeft mooi gesmaakt', terwijl lekker bedoeld is); *ironie* is de stijlfiguur waarbij wat gezegd wordt afwijkt van wat bedoeld wordt. Ze kan daarbij gebruik maken van de overdrijving, de omkering en het understatement.

17 *Het bloedigh tooneel der doops-gesinde en wereloose christenen* (Dordrecht, Saverij, 1660), fol. 1r: 'In dese eerste Eeuwe, zijnde meestendeel den tijdt Christi ende sijner heylige Apostelen, sullen wy stellen (*non per consequentias, sed expressa verba*) niet door gevolgen, maer door uytgedruckte woorden, 't gene de H. Schrifture daer van aenwijst, zijnde de gront der saccke: ende daer na het gene door geloofweerdige Schrijvers daer van is aengeteeckent.'

18 Kroniekmatige, in de vorm van een kroniek: een relaas van gedenkwaaardige zaken die naar tijdsorde gerangschikt zijn, maar dat zonder onderlinge samenhang verteld wordt.

19 Waarschijnlijk een verschrijving voor: *christelijke*.

20 Opmerkelijk is dat blijkens de hier door Van Braght gereproduceerde doopformule van Christus niet gezegd wordt dat hij de enige oorzaak der zaligheid is. Voorts valt op dat de belofte het leven in heiligheid door te brengen kennelijk specifiek de Oude Vlamingen kenmerkte. Cf. W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland: Gemeentelijk leven 1650-1735* (Haarlem, 1950), 40. Zie S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Leeuwarden, Hilverum, 2000), 444, wiens bron, Blaupot ten Cate, meer overeenkomst vertoont met Van Braghts weergave.

21 Niet al te wijldlopg, veelomvattend, in de betekenis van: houdt u zich een beetje in.

22 *Major*: het eerste of belangrijkste, *minor*: het tweede of aanvullende argument, zoals in de argumentatieleer der retorica gebruikelijk is.

23 Aan de universiteit.

24 Uitgedaagd.

25 Gevergd.

26 Zogenaamd.

27 Bedoeld zijn: *cuirassiers*, ofwel de cavaleristen die voorzien van borstweer (in het Frans: cuirasse) en andere lichaamsbescherming, te paard de vijand met lansen en later veelal geweren te lijf gaan.

28 Betoog.

29 Zandloper.

30 Gelijk.

31 Toen.

32 Hiervoor, eerder verhaald.

33 Nederlands.

34 Dat gebeurt elke keer, telkens.

35 De afschrijver gebruikt merkwaardigerwijs voor het evangelie van Marcus telkens de afkorting *Mer*.

36 Actorum: Handelingen.

37 De Statenvertaling (1636).

38 Zonder volwassen verstand.

39 Gekookt.

40 Hier afkorting van zowel caput, als kapittel, hoofdstuk.

41 Geduld.

42 Proverbia Salmonis: Spreuken.

- 43 Goed, correct.
- 44 In het Nederlands vertalen.
- 45 Vervolgen, achterna zitten, in de betekenis van: ik wil u niet op één woord pakken.
- 46 Statenvertaling.
- 47 Waar maakt u zich zo druk om?
- 48 Hand. 2:38 en 39 luidt in de Statenversie: [38] 'Ende Petrus seyde tot haer, Bekeert u ende een ygelick van u werde gedoopt in den namen Jesu Christi, tot vergevinge der sonden; ende gy sult de gave des Heyligen Geests ontfangen.' [39] 'Want u komt de belofte toe, ende uw kinderen, ende allen die daer verre zijn, soo veele als 'er de Heere onse Godt toe roepen sal.'
- 49 Volwassen.
- 50 Door.
- 51 Letterlijk: een touw om gebonden worden, of tot touw slaan; hier: afgeknepen, dus verworpen worden.
- 52 Eerder dan, voordat.
- 53 Verschrijving voor: op eens?
- 54 Op deze wijze. Volgt de tekst van Hand. 2:1-13.
- 55 Zij waren buiten zichzelf.
- 56 Zij waren verbijsterd
- 57 Volgt de tekst van Hand. 2:14-18.
- 58 De elf apostelen.
- 59 Volgt de tekst van Hand. 2:19-29.
- 60 Beijde ... ende: zowel ... als.
- 61 Volgt de tekst van Hand. 2:29-32.
- 62 Van Hand. 2.
- 63 Verklarende uitleggingen, commentaren.
- 64 Simpele, eenvoudige.
- 65 Niet mis te verstane Nederlandse.
- 66 Ingaan.
- 67 Reciteren, voorlezen.
- 68 Hij vervolgt met het citeren van Hand. 2:34-39 (eerste deel).
- 69 Bedoels is Here, te weten Christus.
- 70 Vaneen gegaan, vertrokken zijnde.
- 71 Benamingen die afgeleid zijn van de Zürischse reformator Hyldrich Zwingli. Werden hiermee wellicht remonstranten bedoeld (die echter in de Hoeksche Waard vermoedelijk nauwelijks voorkwamen) of, waarschijnlijker nog, het lichtere kerkvolk dat sympathiseerde met het collegiantisme en bijeenkomsten hield in allerlei localiteiten, die in de volksmond voor 'keten' werden versleten?
- 72 Er staat abusievelijk: zijn.
- 73 Wijst terecht, berispt..
- 74 De goddelijke voorbeschikking van de mens en de mensheid, hetzij tot eeuwige verdoemenis, hetzij tot eeuwig heil. Dit zou door Calvijn verheven worden tot een dogma dat zeer omstreden was.
- 75 Theodore Beza (1519-1605), een Frans geleerde en letterkundige die na Calvijns dood in 1564 te Genève diens opvolger werd.
- 76 Zegening.
- 77 Bed, legerstede, beklom (om diens bijvrouw, Bilha, te beslapen) (Gen. 35:25)
- 78 Er staat abusievelijk: Den.
- 79 Zogenaamde.
- 80 Wie.
- 81 Iets in de trant van: Let goed op, nu wordt het lastig.

- 82 Er staat abusievelijk: sijnde.
- 83 Tegendeel, tegengestelde.
- 84 Voorbedachten rade, opzet.
- 85 Er staat abusievelijk: daen.
- 86 Was het; er staat abusievelijk: vast.
- 87 Beweren.
- 88 Onderwerp, thema; met betrekking tot een preek ook: tekst.
- 89 Jou. Aemilius is getergd geraakt en begint nu wat groffer uit te halen.
- 90 Een stuk of wat, partijtje.
- 91 Is zulks gepast voor een predikant?
- 92 Collectebus ten behoeve van de armen, waarin mogelijk nader vast te stellen boetes in geval van overtreding der dispuutregels gedeponeerd kunnen worden. Voor kerkenraadsvergadering bijvoorbeeld was zulks niet ongewoon, omdat de bus ook gehanteerd werd om absenteïsme te voorkomen.
- 93 Een fraai staaltje van hoe Van Braght hier zijn bijbelkennis etaleert. Het eerste citaat, vermoedelijk uit het hoofd, volgt de tekst van het Biestkenstestament (welks tekst afwijkt van die van het Nieuwe Testament uit de Biestkensbijbel); de andere betreft die van de Statenvertaling. Vergelijk Biestkens NT: 'Het geloove is een seecker betrouwen des genen dat men hoopt, ende het schickt hem nae het ghene dat niet en schijnt,' met NT Statenvertaling: 'Het geloove nu is een vaste gront der dingen die men hoopt, [en] een bewijs der saken die men niet en siet.'
- 94 Letterlijk: het boek waarin men uitvluchten vindt; figuurlijk 'het futselboek zoeken': uitstel zoeken, de zaak op de lange baan schuiven.
- 95 In HS 65-142 staat het woord 'heijlig' in de marge weergegeven in respectievelijk het Hebreeuws, Grieks, Latijn en het 'duyts', d.w.z. Nederlands.
- 96 In het bijzonder.
- 97 Aangehaalde.
- 98 Dientengevolge, derhalve.
- 99 Er staat abusievelijk: sijn.
- 100 Bedoeld is: Erasmus' *Paraphrasis, dat is Verklaringe op het Nieuwe Testament*.
- 101 Wijdlopig en vervelend., langdradig.
- 102 Beide ... en: zowel ... als.
- 103 Simpel, eenvoudig.
- 104 Hoewel.
- 105 Een doorsnee doopsgezind gezin-met-kinderen kon dat weten, omdat het, voorzover men niet in privé-onderwijs kon voorzien, voor het leren lezen, schrijven en rekenen afhankelijk was van publiek lager onderwijs, dat vrijwel uitsluitend de leer volgens de Heidelbergse catechismus was toegedaan, en verzorgd werd door een schoolmeester die vaak ook koster van de gereformeerde kerk was. Beginselen daarvan stonden ook in de populaire leesboekjes, de zgn. AB-boeken (ook wel haneboeken geheten). Het doperse godsdienstonderricht was primair een zorg van de ouders, hoewel omstreeks deze tijd steeds meer gemeenten hun vermaners en leraren de catechisatie zouden laten verzorgen. Van Braght was ook in deze materie zeer ingewijd, omdat hij de auteur was van een zeer populair catechisatieboekje, *Schoole der deught* (1657). Zie: A.R. van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften* (Kampen, 2007), I: 110-117, resp. 96-100.
- 106 Tegengesteld zijn aan.
- 107 Heeft het de schijn van fopperij, bedrog.
- 108 In de war.
- 109 Alleen maar, enkel.

110 Als ware het om Van Braghts triomf te vieren, zo heeft de notulist/afschrijver zijn naam in fraai gecalligrafeerde letters weergegeven.

111 In HS 65-142 staat hierbij in de marge: ‘Nota: d’ongestreepte regels heeft van bragt geannotteert, de gestreepte heb ick [= Burgert van der Wael] na mijn onthout daer tusschen gevoeght, dewijl die mee in mijn presenci gesproken zijn na mijn beste geheugenis, ontrent dese artijckulen.’ Deze door Van der Wael onderstreepte toevoegingen, zijn hier in de tekst in cursief ingevoegd.

112 Begon.

113 Gemurmel.

114 Spottend voor ‘gereformeerden’, zodat evident is dat dit afschrift door een doopsgezinde hand vervaardigd is. HS 65-142 heeft simpelweg: ‘Gereformeerde’.

115 Goed.

116 Goed in hun geheugen opslaan.

117 Wijze van redeneren waarbij uit specifieke zaken of argumenten algemene conclusies worden getrokken.

118 Geweten.

119 Gevaarlijk, hachelijk.

120 In hoofdzaak.

121 Eveneens kalligrafisch weergegeven.

122 Opzet.

123 Zie voor Abraham à Dooreslaer (ca. 1579-1655) de inleiding. Het hier bedoelde werk is Dooreslaers Nederlandse vertaling van de bijbel voorzien van aantekeningen door Beza, Tremellius, Junius en Piscator (Amsterdam 1614). *NNBWI*, 741-743; zie ook de site van dbnl.nl.

124 Om die reden, derhalve.

125 Deze regel biedt een duidelijke indicatie dat Van Braght telkens uit het hoofd citeert, en bovendien uit de Biestkensbijbel, want daar betreft het namelijk vers 22: ‘Ick hebt van den Heere ontfangen, dat ick u gegeven hebbe’. In de Statenvertaling gaat het evenwel om vers 23 dat net anders luidt: ‘Want ick hebbe van den Heere ontfanghen, hetgene ick oock u overgegeven hebbe.’

126 Bedoeld is: wordeken.

127 Zowel ... als.

128 Slechts.

129 Bedoeld is: syllogisme, een logische redenering die uit drie delen bestaat (een hoofdstelling [major] en een daaraan ondergeschikte [minor]) waaruit men een conclusie of besluit afleidt.

130 Vanaf hier spelt de afschrijver telkens abusievelijk: Palidanus.

131 Vele keren, vaak.

132 Hier gebruikt Van Braght dus de Statenvertaling.

133 Namelijk.

134 Quintus Septimius Florens Tertulianus (ca. 160-220) was de vroeg-christelijke auteur die de eerste belangrijke fundamenteën legde voor de theologie – toch rekent de Rooms-katholieke kerk hem niet tot de kerkvaders. Van zijn apologetische geschrift, *De baptismo liber* (ca. 195), had Franciscus Junius een teksteditie bezorgd (Franeker, 1597).

135 Athanasius van Alexandrië (ca. 295-373) was patriarch van Alexandrië en wordt als heilige vereerd. Hij had de vervolgingen onder de Romeinse keizers nog meegemaakt en gold als een bestrijder van het arianisme, dat sedert het Concilie van Nicea (325), waar Athanasius een hoofdrol speelde, tot ketterij werd verklaard.

136 Het betreft het reeds van 324 daterende werk van Eusebius van Caesarea, de *Historia ecclesiastica*; dat is *warachtighe beschrijvinge aller ouder christelijcker kercken*, waarvan er in de zeventiende eeuw tal van Nederlandse edities waren uitgekomen. Rufinus van Aquileia (ca. 345-410) had Eusebius' werk uit het Grieks vertaald.

- 137 Goedkeuren.
- 138 Kon.
- 139 Er staat abusievelijk: dietsaengaende.
- 140 Te vervolgen.
- 141 Nogal evident, klaarblijkelijk.
- 142 Gewone.
- 143 Bleef bij, handhaafde.
- 144 Er staat abusievelijk: Stavertius. Vrijwel zeker is bedoeld: Staphorstius, zoals ook HS 65-142 heeft. Het betreft dan Samuel Casparusz Staphorstius (1634-1709), die van 1660 tot 1687 predikant van Heerjansdam was, dat ten noorden van de Oude Maas ligt.
- 145 Handschrift HS 65-142 heeft als datum: 'opden 2.en Septemb[er] A° 1663.
- 146 Belangrijkste, officiële (verslag).
- 147 In HS 65-142 heeft: 'Jasper Ghertsen huismans'.
- 148 Bedoeld zal zijn de doopsgezinde gemeente.
- 149 In HS 65-142 staat: 'jan tomassen'.
- 150 Aan het slot van HS 65-142 staat nog opgetekend: 'Dese Disputatie, die ick zelve mede aengehoort hebbe, hebbe ick gekoppjeert nade Eijgen hant van T. van Braght. Desen 18. Augusti, Anno 1674. Burgert vander Wael, I/Al [= zijn zinspreuk: 'Eén boven al']. Zie voorts het slot van de inleiding.

Recensies

Menno Simons (Gary Waltner, Gerhard Wölk, Viktor Fast et al. (eds.)), *Die Schriften des Menno Simons; Gesamtausgabe* (Bolanden-Weierhof: Mennonitische Forschungsstelle Weierhof/Steinhausen, Samenkorn: Christlicher Schriften- und Liederverlag, 2013); 1216 p. (waarvan 11 blanco), ISBN 978-3-86203-106-1

Het gebeurt niet vaak dat het verzameld werk van Menno Simons in een nieuwe vertaling op de markt komt. De laatste keer kwam dat voor in 1956, toen de Engelse editie bij Herald Press in Scottdale, PA, verscheen, *The complete writings of Menno Simons*, die uit het Nederlands vertaald was door Leonard Verduin en geredigeerd door John Christian Wenger. Daaraan lag de in 1681 te Amsterdam uitgegeven *Opera omnia* ten grondslag. Wel verscheen in 1992 de in het Engels vertaalde verzamelde werken van Dirk Philips, die door C.J. Dyck, William E. Keeney en Alvin J. Beachy werden uitgebracht als *The writings of Dirk Philips* die stoelden op de Nederlandse teksteditie van Frederik Pijper in deel X van de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* ('s-Gravenhage, 1914). Aan deze nieuwe Duitse editie ligt de Amerikaanse Duitstalige druk uit 1876-1881 ten grondslag, de twee delen van de *Vollständige Werke Menno Simons*, die in Elkhart, Indiana verschenen als vertaling van weer de *Opera omnia*. De gedigitaliseerde tekst van de 1876 versie is vervolgens ten behoeve van dit project bewerkt, gemoderniseerd en aangevuld, waarbij gebruik werd gemaakt van de *Opera omnia* en de *Complete writings*.

Het is waarlijk lovenswaardig wat het team van redacteuren, tekstbewerkers, vertalers, beeldredacteuren en tal van anderen tot stand heeft gebracht. Dit was niet simpelweg het aanpassen en moderniseren van een negentiende-eeuwse vertaling. Al werkende bleek dat geen van de voorgaande verzamelde werken compleet waren: soms stonden er stukken dubbel in, dan weer waren tekstpassages verdwenen of elders geplaatst. Ik hoop van harte dat Guus Moussault, een van de redacteuren, voor de *DB* eens uit de doeken zal doen hoe curieus er soms met Menno's teksten in vertaling is omgesprongen. Eén voorbeeld moge illustreren welke consequenties dat soms had. Aan het slot van Menno's meditatie op de 25e Psalm (1539) heeft Menno een korte epiloog in het Latijn geschreven ten behoeve van de geleerde wereld. Deze komt niet voor in de *Opera omnia*, noch in de *Vollständige Werke*, maar werd dankzij het werk van Karel Vos (1914) voor het eerst opgenomen in de *Complete writings*, in het Engels (85-86). Dientengevolge heeft nu ook de nieuwe Duitse editie dat slot opgenomen, in het Duits (126-127), maar vertaald naar het Engels en niet naar

het Latijnse origineel, met als gevolg dat sommige betekenissen door de tweede en derde hand lichtelijk van de bron afwijken. Jammer dat men niet gebruik heeft weten te maken van de gedegen Duitse vertaling die Cornelis Augustijn en Ulrich Gäbler hadden gemaakt (1987), waar naar verwezen wordt in mijn recensie van het boek van Abraham Friesen in dit nummer. Vergelijk: 'An euangelium, an diuinum, an salutiferum sit, iudicet Christianus' (Augustijn, 176), met: 'Let him who is a Christian judge whether it is evangelical, divine, salvation-bringing' (*Complete writings*, 86) en: 'Ob sie evangelisch, göttlich, und rettend sind, das beurteile ein Christ' (*Die Schriften*, 127). Nauwkeuriger is evenwel: 'Ob sie evangelisch, ob sie gottähnlich, ob sie heilbringend sei, darüber urteile der Christ' (Augustijn, 177), waarbij het nogal verschil uitmaakt of een christen dan wel Christus zelf dat oordeel uitspreekt. Zo is de in de Friesen-recensie behandelde hemelse, christelijke filosofie ('pro coelesti philosophia') op Engels gezag van betekenis veranderd in 'for the heavenly wisdom' en derhalve in het onderhavige werk als 'für die himmlische Weisheit' vertaald, wat toch correcter 'für die himmlische Philosophie' had moeten luiden.

Als academische wijsneus zou ik wel meer kritiek kunnen leveren. Bijvoorbeeld over het zonder enig commentaar over de authenticiteit opnemen van het pamflet tegen Jan van Leyden (81-103), dat van 1535 zou dateren. Dat lijkt gezeur van mijn kant, omdat de traditie dit nu eenmaal tot Menno's oeuvre rekent, want ook de oudere verzamelde werken hebben het zonder voorbehoud in het Menno-corpus geïntegreerd. Er is van het geschriftje echter alleen maar een gedrukte versie uit 1627 bekend, 92 jaar na dato, en daarvan kan nog steeds niet hard worden gemaakt dat de tekst ooit van Menno's bureau zou zijn gekomen (zie hierover o.a. Horst, *Bibliography*, nr. 88, p. 117). In *DB* 22 (1996), 129-133, heb ik ooit trachten aannemelijk te maken dat het Van Leyden traktaat een authentiek geschrift van Menno zou kunnen zijn, maar ik ben er nog steeds niet voor de volle 100% van overtuigd!

Ik laat mij thans overigens niet door mijn wetenschappelijke mores leiden, omdat dit project een geheel ander doel dient dan *Academia* te gerieven. Dit werk beoogt bij uitstek een stichtelijk doel: studie van Menno's leer, en via hem ook studie van de bijbel. Menno's verzamelde werk zal vooral in gemeenten, *Bibelschulen* en huisgezinnen belanden van de duizenden *Umsiedler* Mennonieten, 'für Prediger und Gemeindefeiler [...] zu ihrer Orientierung und Ermutigung' (20). Het voorwoord richt zich dan ook tot de 'Liebe und treue Glaubensgeschwister'. Dankzij deze nieuwe uitgave wil men 'das Zeugnis von Jesus Christus, den von ihm eröffneten Weg des Heils, aber auch das Zeugnis des geistlichen Kampfes der Gemeinden, die diesen Weg gingen, und des Lebenswerks der Hirten, die dem Herrn treu zu dienen suchten, lebendig erhalten. Die Schriften Menno's sollen weiterhin zum Nutzen der Entwicklung der Gemeinden in den nächsten Generationen dienen' (16). Menno heeft relevantie in deze meer bevindelijk en piëtistisch *angehauchte* gemeenschappen, als herder en pelgrim onderweg naar *der Zukunft Christi*. In dat kader past het uitstekend dat ook het voorbericht van Johannes Deknatel tot diens *Menno Simons*

in't kleine (1753) is opgenomen (23-24). Wie in doopsgezind Nederland zou rondvragen naar de inhoudelijke betekenis en exemplarische presentie van Menno in het moderne geloofsleven, zal nogal wat nullen op het rekest krijgen. Menno is hier voornamelijk geschiedenis geworden, en als toeristisch *nostalgia* bijgezet in een lege stalen kooi. Hier zit men nou eenmaal aan het andere uiteinde van het menniste spectrum. Desalniettemin vind ik het fascinerend dat zo'n driehonderd kilometer zuidoostelijk van Witmarsum het erfgoed van Menno zo als leeftocht wordt genuttigd en gekoesterd, tot 'in den nächsten Generationen'! Het is ook heel bijzonder te constateren dat in dit bijbelvaste deel der wereldbroederschap nog een zeer oude doperse traditie bewaard is gebleven, die in Nederland enkel nog uit de zestiende-eeuwse overleveringsgeschiedenis van de martelaarsgeschriften bekend is: het toevoegen van bijbelplaatsen aan de oude tekst door eigentijdse lezers. 'Menno Simons spricht die Bibelsprache, erwähnt viele Geschichten aus der Heiligen Schrift und zitiert Bibelverse [...] Die im Text angegebenen Bibelstellen [...] wurden für diese Ausgabe überprüft, korrigiert und an vielen Stellen auch ergänzt' (16).

Ooit was H.W. Meihuizen voornemens een wetenschappelijke editie van Menno's verzamelde werk te bezorgen. Zijn poging zou beperkt blijven tot slechts één deel, de eerste editie van het *Fundament*boek uit 1539, dat in 1967 verscheen. Vervolgens namen Sjouke Voolstra en, in een later stadium, ook ik die 'opdracht' over. In drie delen zou het werk in de Brill-reeks *Documenta Anabaptistica Neerlandica* uitgebracht worden, maar het is er helaas, om allerlei valide redenen, nooit van gekomen (zie mijn boven genoemde artikel in *DB* 22). Wellicht is in de toekomst een geannoteerde digitale versie haalbaar. De verschijning van deze goed vormgegeven, degelijk en adequaat ingeleide en geannoteerde Menno-uitgave, doet je je eigen beperkingen beseffen en maakt ook nederig. Ik wens de hoeders en uitbaters van dit menniste erfgoed dan ook van harte toe dat hun hoop bewaarheid moge worden: 'Möge diese Arbeit bei der Ankünfft Jesu Christi der Bereitschaft seiner Braut beigetragen haben! (20)'

Piet Visser

Abraham Friesen, *Reformers, radicals, revolutionaries; anabaptism in the context of the Reformation conflict* (Elkhart, IN: Institute of Mennonite Studies AMBS, 2012); 234 p., ISBN 0-936273-47-X

Dit boek van Abraham Friesen, emeritus van de Universiteit van California, Santa Barbara, waar hij *Renaissance and Reformation History* doceerde, is een bundeling van drie voordrachten die hij jaren geleden aan Southwestern Baptist Theological Seminary, Forth Worth, gehouden heeft. Daaraan voorafgaand en aan het slot heeft hij nog een hoofdstuk toegevoegd. De titel dekt niet een strikt kerkhistorisch on-

derzoek, zoals verwacht zou mogen worden, maar is veeleer een dogmenhistorische studie van het beginnende anabaptisme en haar schatplichtigheid aan andere reformatoren en vooral aan Erasmus. Dat is op zich een verdienstelijke onderneming, ware het niet dat Friesen nogal eens aan het theologiseren slaat, waardoor een subjectieve interpretatie het precieze zicht op de historische (re)constructie ontnaemt. Dat komt met name omdat hij een missie heeft te vervullen: 'For nearly five hundred years Anabaptists were maligned as seditious revolutionaries, as "Münsterites." It seemed time, therefore, to attempt to approach the problem from another perspective.' ('Introduction', p. 2). Zucht naar eerherstel om kennelijk vijf eeuwen onrecht ongedaan te maken, is evenwel een slechte raadgever. Bovendien impliceert het dat er in zijn ogen op dopers-historisch terrein de laatste halve eeuw niets meer gebeurd zou zijn! Wat we van zo'n obsoleete visie ook mogen vinden, het bepaalt Friesens gedrevenheid, die bovendien denkt in en handelt met grootse, soms provocerende gebaren: lange halen – snel thuis.

Desalniettemin heeft hij veel intrigerend en ingenieus geduid materiaal aangedragen, waar het moderne historische onderzoek sec zijn voordeel mee kan doen, of op z'n minst gedwongen wordt bestaande opvattingen te herijken. In het veruit langste eerste hoofdstuk (68 tegenover resp. 34, 30, 46 en 15 pagina's) – ik beperk me daartoe om de gehanteerde methode tegen het licht te houden – voert Friesen aanvullend bewijs aan voor de invloed van Erasmus op hervormers, en dan met name op dopers. Eerder al vormde dat de kern van zijn belangrijkste werk, *Erasmus, the anabaptists, and the Great Commission* (1998), waarop hij promoveerde, maar dat echter niet geheel onomstreden was. Kwalificaties als: 'Unfortunately, his speculative, original reasoning is weakened by a lack of argument;' (Louthan in *MQR* LXXIV (2000), 485) of Voolstra's verzuchting: 'Friesens exclusief monogenetische crasmanisme leidt soms tot vreemde gedachtenkronkels' (*DB* 25 (1999), 235), zijn eigenlijk ook van toepassing op dit boek. Zo maakt Friesen op p. 66-67 alsnog een ommissie in zijn studie uit 1998 goed, door te wijzen op twee belangrijke artikelen van Cornelis Augustijn uit 1986 en 1987 over de invloed van Erasmus op Menno, die Friesen toen over het hoofd had gezien. Hij doet dat vervolgens door Augustijns zeer precies en genuanceerd geformuleerde conclusies te generaliseren en te incorporeren in zijn betoog waaraan de nuance nogal ontbreekt: 'One could make a case that the only element lacking in Erasmus's becoming an Anabaptist was a "Menno-like conversion."' (67, noot 157). Wat dit verheldert, weet ik niet, maar zo'n bewering moet een gotspe zijn voor elke Erasmus-kenner: de man zat helemaal niet op een bekering te wachten, omdat hij goed katholiek was en bleef! Ook zegt hij: 'Menno, more fully than most [dan wie?], gave lucid expression to Erasmus's-Great Commission argument', dat wil zeggen het zendingsbevel uit Mat. 28: 18-20. En vervolgt dan: 'And why not? After all, Erasmus and Menno were fellow Dutchmen.' Dat gezamenlijke Nederlanderschap suggereert opnieuw veel meer dan er feitelijk aannemelijk kan worden gemaakt. Erasmus schreef zijn scherpe, kritische studies

voor de geleerde (theologen)wereld, en dus in het Latijn. In diezelfde geleerde taal las Menno de Vulgaat of Erasmus' vertaling van het Nieuwe Testament, en diens *Paraphrases*, maar ook een Athanasius-uitgave of Eusebius' kerkgeschiedenis zonder dat dit werken van Hollandse bodem waren. Nog bonter eigenlijk maakt Friesen het op de daaraan voorafgaande pagina, 66. Daar citeert hij uit het andere artikel van Augustijn, dat op p. 175-188 voorkomt in de door Jean Rott en Simon L. Verheus geredigeerde, Straatsburgse congresbundel *Anabaptistes et dissidents au XVIIe siècle*, die in 1987 verscheen. (Friesen geeft in noot 156 slechts de serietitel van de bundel op, *Bibliotheca dissidentium: Scripta et Studia*, met een verkeerd jaartal, 1986, zonder opgave van de titel en de paginering). In het citaat verklaart Augustijn Menno's-Gebruik van het begrip 'philosophia coelestis' [de hemelse, of christelijke filosofie] als bewijs dat Menno Erasmus' werk goed gekend heeft. Zo'n constatering doet bij Friesen evenwel de remmen weer los gaan, want hij vervolgt met één suggestieve haal: 'Menno may well have been doing two things: first indicating – in learned terms – his dependence on Erasmus, and perhaps seeking to demonstrate that Erasmus was only a step removed from the Anabaptist position'! Dat vervolgens de Erasмияanse genese van het vroegste doperdom wel heel sterk wordt opgerekt, blijkt wanneer Friesen, zonder één enkel voorbehoud, als summum van zijn betoog een Duits geschrift over de doop bespreekt, de *Baptismi historia*, van Jakob Mehrning, 'a North German (Holstein) Mennonite' (67-69). Deze had als geen ander onderzoek gedaan naar Erasmus' standpunt over de doop. Friesens bewijskracht voor de grote invloed van de Erasмияanse versie van het zendingsbevel, resulterend in de (doperse) volwassendoop, wordt echter zeer zwak als blijkt dat het werk van ruim een eeuw later dateert! Mehrnings grotendeels uit het Nederlands vertaalde geschrift dat hoogstwaarschijnlijk zelfs van gereformeerde (!) herkomst is, verscheen namelijk in 1646-47. Bovendien wordt Mehrnings mennistheid betwijfeld door Mike Driedger, *Obedient heretics* (2002), 32. Daarenboven was Mehrnings doopboek vóór 1648 te Hamburg-Altona vermoedelijk niet eens bekend. Het boek begon pas een rol in die gemeente te spelen toen sommige lidmaten er de dompeldoop wensten in te voeren. Friesens bewering dat ook Tieleman Jansz van Braght voor de martelaarsspiegel (1660) 'extensively' van Mehrning gebruik had gemaakt – ik tel elf verwijzingen – helpt ook niet veel. Dat belet hem echter niet om te concluderen: 'After the appearance of Mehrning's book there could *no longer be any doubt* that Erasmus was *the author* [mijn cursivering] of the Great Commission argument in favor of believers baptism (60).' Erasmus moet *coûte que coûte* tot een pre-doper verheven worden, wat tevens een streep haalt door het poly-genese paradigma dat voor het gros van de kerkhistorische wereld nog steeds aanvaardbaar is, zij het met inachtneming van de jongste kritiek daarop van Arnold Snyder en Andrea Strübind. Ook de afgewogen betoogtrant van Strübinds *Eifriger als Zwingli* (2003) zou Friesen, had hij haar gelezen, tot voorbeeld hebben kunnen strekken, misschien zelfs alleen al de lectuur van p. 243-250. Ondertussen denkt Friesen nog steeds dat de 'so-called po-

lygenesis thesis' simpelweg 'the most *recent overarching thesis* [mijn cursivering] of the Anabaptist movement' is (148). Ook in zijn proefschrift betrof hij die stelling al.

Friesens boek verdient het serieus genomen te worden, voor zover hij zich beperkt tot de doperse beginperiode en de historie niet te veel naar zijn hand zet. Hij geeft originele inzichten over de inbedding van het doperdom in de reformatorische context als derde stroming, waarbij hij ook aan de begrippen 'radicaal' en 'revolutionair' invulling geeft, die tot nadenken stemt. Zeker het laatste hoofdstuk bevat in dat opzicht veel lezenswaardigs, al krijgen Luther en Augustinus de schuld van de gewelddadige uitwerking van de gelijkenis van het kaf en het koren (Mat. 13:22-23) zoals dat in Munster explodeerde. Overigens, in de zestiende-eeuwse polemiek werd dat argument al gehanteerd! Daarom blijft, ondanks 's mans belezenheid, de bijmaak hangen dat sowieso de uitkomst van het onderzoek moet zijn dat het doperdom als enige, derde weg, naast protestantisme en katholicisme, het oer-apostolische christendom representeert, als fundamente van de 'believers church'. In zo'n kader worden de zeven artikelen van Schleithem in 1527 (geponeerd als 'the earliest confession in the age of the Reformation', 126, noot 21) dan ook niet als typisch dopers gekwalificeerd, maar als de kenmerken van een 'true believers church, a church attempting to live in purity after the apostolic model' (208). En daarin komt dan weer Friesens aan het begin gesignaleerde agenda naar voren: de *roots* van de 'believers church', waarin niet alleen Noord-Amerikaanse Mennonite Brethren zich herkennen, maar ook Southern Baptists en andere meer evangelicale stromingen. De bedding daarvoor wordt bij 'oerdoper' Erasmus gezocht – de Munsterse geschiedenis past niet in dat verhaal. Het boek, hoe intelligent ook, is in mijn ogen te kwalificeren als een 'verzuild' zoeken naar ecclesiologisch exclusivisme. Nederlandse doopsgezinden beriepen zich in dat kader ooit eeuwenlang op afstamming van de elfde-eeuwse Waldenzen, doch vergeefs. Zonder dat Friesen het wil weten – zijn goed recht – heeft het moderne kerkhistorische onderzoek de apologetische *drive* en *move* allang prijsgegeven.

Piet Visser

Paul Valkema Blouw (Ton Croiset van Uchelen & Paul Dijstelberge eds.), *Dutch typography in the sixteenth century; the collected works*. (Leiden / Boston, Brill, 2013) (*Library of the Written Word* 18); 996 p., ISBN 978-9-00425-64-5

Dertien jaar na zijn overlijden is het grote werk van de onovertroffen kenner van het drukwerk uit de zestiende-eeuwse Lage Landen, Paul Valkema Blouw (1916-2000), bekroond met een letterlijk volumineus verzameld werk van al zijn minutieus samengestelde artikelen over uiteenlopende aspecten van de historische typografie, de drukkers- en boekverkoperspraktijken uit de eeuw van vervolging en reformatorische illegaliteit. Tal van artikelen waren oorspronkelijk in het Nederlands versche-

nen, maar zijn thans in het Engels vertaald, grotendeels door Alastair Hamilton. Grote aanjager van dit project is Ton Croiset van Uchelen, oud-hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, en genereus bevorderaar van de Nederlandse boekgeschiedenis. In de inleiding wordt een mooi portret geschilderd van Valkema Blouw, een *self made man* die zich via het antiquariaat heeft weten te ontwikkelen tot *grand old man* van de zestiende-eeuwse boek- en typografiegeschiedenis. Als conservator van de Kerkelijke Collecties van de UB Amsterdam heb ik hem twaalf jaar van nabij meegemaakt – zijn kantoor waar hij tot zijn overlijden werkte, vol ladekasten en 10.000-en fiches over de oude boekproductie, bevond zich in de nabijheid van Zaal Mennonitica, waar ik zetelde. Hij kwam daar regelmatig, temeer daar voor het clandestien vervaardigde doperse en aanverwante boek, ook onderwerp van zijn studie, veel relevante secundaire literatuur was te vinden. Zijn verdiensten voor de identificatie van vele anoniem geproduceerde boeken kan moeilijk overdreven worden. Dankzij de door hem ontwikkelde methodiek, die onder meer behelsde het vergelijken van typografisch materiaal uit anoniem drukwerk met dat van te naam gesteld en van jaartallen voorzien drukwerk (het betrof met name hoofdletters (kapitalen), sierstukken en vignetten), is hij erin geslaagd ruim 80% van zonder adres verschenen boeken te identificeren naar plaats, jaar en naam van de drukker. Dat alles gebeurde op basis van autopsie en een ijzersterk geheugen! In een gedigitaliseerd tijdperk als het onze is dat nauwelijks nog voor te stellen.

Op vele fronten heeft hij de historische wetenschap een grote dienst bewezen, want hij stelde zich zelf als ‘hulpwetenschapper’ immer zeer bescheiden op. Lang niet altijd drongen, vaak tot zijn frustratie, zijn bevindingen onmiddellijk bij de verschillende disciplines door. Illustratief daarvoor is zijn ‘Predated Protestant works in Nijhoff-Kronenberg’, dat in *Quaerendo* 24 (1994) verscheen (thans 665-682), waartoe ik hem had gestimuleerd. Zo bleken in die bibliografie van geschriften die tussen 1500 en 1540 gedrukt waren, zogenaamde post-incunabelen, maar liefst 55 van de 121 reformatorische geschriften van veel latere datum te zijn dan tot dan toe altijd was aangenomen. Daarnaast signaleerde hij enkele titels, waaronder van David Joris en Menno Simons, die daarin wel hadden moeten worden opgenomen. ‘This makes a considerable difference in establishing the progress of the Reformation in the Netherlands – at least in so far as the printed word played a part’, zo formuleerde hij met gevoel voor *understatement* de omissie waar de protestantse kerkhistorici maar al te lang blind voor bleven.

In de afscheidsbundel uit 1985 voor mijn UB-voorganger Simon Verheus schreef hij een belangwekkend artikel, getiteld ‘Mennonitica en bibliografisch onderzoek’ (thans 83-98). Daarin beschreef hij zijn onderzoeksmethode en de relevantie die deze zou kunnen hebben voor het mennonitica-onderzoek. Tevens ontvouwde hij, zoals spoedig zou blijken, zijn programma op dopers boekhistorisch terrein. Dat resulteerde onder meer in zijn onderzoek naar de relatie tussen de Antwerpse mees-terdrukker Plantijn en Hendrick Niclaes, leider van het Huys der Liefde (1988-89)

(245-274), het schitterende artikel over Nicolaes Biestkens van Diest (1989) (361-386), wat geen gefingeerde naam was en die niet in Emden werkte zoals men altijd meende, maar een drukker van vlees en bloed, die in Groessen (Gelderland) zijn overwegend doperse drukwerk vervaardigde. Niet minder belangwekkend was zijn gedegen en uitvoerige studie over de identificatie van de drukkers van aartsketter David Joris (1992) (495-542), wiens werk niet alleen in Deventer van de pers kwam, maar ook in Rostock en Antwerpen; later in de zestiende eeuw, vonden de herdrukken van Joris in Dierik Mullem uit Rotterdam nog een geregelde producent. In de *Doopsgezinde Bijdragen* publiceerde hij drie artikelen: 'Een onbekende doperse drukkerij in Friesland' (1989) (387-414), waarin de volstrekt onbekende Jan Hendricksz van Schoonrewoerd te Franeker op het toneel verscheen; het zeer omvangrijke en gedegen 'Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips' (1991) (455-494), dat tal van correcties zou geven op o.a. de Menno Simons bibliografie van Irvin Horst; en een kleine toegift daarop nog, 'De drukker van Menno's eerste Banboek' (1992) (565-568), waarin na aanvullend onderzoek bleek dat de gereformeerde Emdense drukker Gillis van der Erven de maker was van *Een liefvelijcke vermaninge*. Bovendien bleek dit werkje de eerste druk te zijn, en niet een tweede, zoals Horst had aangenomen.

Valkema Blouw zou in zijn graf van vreugde gniffelen als hij niet alleen weet had gehad van dit voorbeeldige erbetoon, maar ook van het feit dat de vele illustraties (hoewel wat scan-grijs) 1 op 1 zijn afgedrukt. Als eindredacteur van de *Bijdragen* heb ik nogal eens wat gemopper van hem moeten aanhoren, omdat bij de afbeeldingen geen meetlatje was afgebeeld aan de hand waarvan de schaal van de verkleining had moeten blijken. Genreus hebben Croiset van Uchelen en Dijstelberge ook in dit opzicht de waardigheid van deze grootmeester volkomen recht gedaan. Eerder al, in 1998, was het eerste deel van Valkema Blouws hoofdwerk uitgekomen: de tweedelige *Typographia Batava 1541-1600; in ordinem digessit A.C. Schuytplot; repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600* – de TB in vakkringen. Ook hierin had Croiset van Uchelen weer een groot aandeel, onder meer als secretaris van de opdrachtgever, de Stichting Frederik Mullerfonds. De zestiende-eeuwse boekproductie die hierin beschreven, ontsloten en naar drukker en jaartal geïdentificeerd wordt, 7.438 titels in totaal, heeft vanaf nu dankzij de *Collected works* alle onderzoek dat daaraan ten grondslag lag, als tweede deel van het totale *magnum opus*, direct bij de hand. Het is een feest der erkenning die drie banden naast elkaar te zien staan.

Piet Visser

Alastair Hamilton, *The Family of Love II: Hiël (Hendrik Jansen van Barrefelt); addenda to The Family of Love I: Hendrik Niclaes* (Baden-Baden & Bouxwiller, Éditions Valentin Koerner, 2013) (*Bibliotheca Bibliographia Aureliana* 235; *Bibliotheca Dissidentium* 29); 234 p., ISBN 978-3-87320-735-6

Al lang werd uitgekeken naar dit 29e deel uit de gerenommeerde Straatsburgse reeks *Bibliotheca Dissidentium*, dat gewijd is aan Hendrik Jansen van Barrefelt, beter bekend als Hiël, die een volgeling was van Hendrik Niclaes, een sektarische leider aan de randen van het zestiende-eeuwse doperdom. In 2003 had kenner bij uitstek, Alastair Hamilton, oud-hoogleraar Radicale Reformatie en Anabaptistica aan de Universiteit van Amsterdam, reeds het eerste deel van de persoonsbibliografie van Niclaes en zijn 'Huys der Liefde' ('Family of Love') uitgegeven – zie mijn bespreking ervan in *DB* 29 (2003), 282-287. Gemakshalve verwijs ik daarnaar wat betreft de opzet van de reeks, het belang maar ook zijn beperkingen. Voorafgaand aan de bespreking van de vijftien geschriften van Hiël, wiens geboortjaar onbekend is, wordt het leven van deze opmerkelijke figuur beschreven (p. 14-26). Aanvankelijk schaarde Barrefelt zich achter de ideeën van de doperse grondlegger, Melchior Hoffman. Ergens tussen 1540 en 1550 voegde hij zich bij de kring van Niclaes, ook een voormalige doper, wiens uitgaven hij hielp drukken en verspreiden. Zo raakte hij bevriend met de grote uitgever Plantijn te Antwerpen, wiens persen – illegaal – werk van Niclaes drukten. In 1573 verliet Barrefelt met tal van andere prominenten Niclaes' Huys der Liefde en richtte hij zich op zijn eigen carrière als spiritueel leider, woonachtig in Keulen. Vanaf dat moment nam hij ook het pseudoniem Hiël aan, dat niet alleen verwees naar het Hebreeuwse *hai* en *el*, dat 'het leven van God' betekent, maar de letters HIEL stonden ook voor *Hendrik Iansen[s] Eenwesighe Leven Godts*, de zinspreuk waarvan hij zich vaak bediende, maar wat bij Hamilton niet goed uit de verf komt. In Plantijn zou ook hij een vaste uitgever vinden, in Antwerpen en Leiden; daar verscheen vooral zijn werk in het Frans, meestal ver voordat de Nederlandse edities gedrukt zouden worden. Hiël moet rond 1594-95 zijn overleden. Vijftien geschriften staan er op zijn naam, waarvan zich nogal wat titels in de UB van Amsterdam en zeker ook in de Doopsgezinde Bibliotheek bevinden, alle van een hoog mystiek-spiritualistisch gehalte. Hiëls religieuze denkwereld maakte een scherp onderscheid tussen uiterlijk en innerlijk, vlees en geest, beelden of figuren en hun 'wesentlicke' betekenis. Voor vormen van geïnstitutionaliseerd geloof met rituelen en sacramenten had hij in navolging van Sebastian Franck geen belangstelling. Zijn belangrijkste geschrift dat ook het meest programmatisch is, was *Het boeck der ghetuygenissen vanden verborghen acker-schat* (Antwerpen, ca. 1581). Naast traktaten en exegetisch werk schreef hij brieven en geestelijke liederen; kunsthistorisch interessant zijn de twee prentBijbels van de graficus Pieter van der Borch, waarvoor Hiël verklarende teksten schreef.

De hoofdmoot van Hamiltons werk bestaat uit het bibliografische en descriptieve deel, dat begint met een overzicht van deels contemporaine archivalische en gedrukte

bronnen over Hiël, gevolgd door een subjectieve bibliografie tot 2013 (p. 28-56). Daarna volgen de beschrijvingen van de vijftien werken van Hiël, waarbij telkens begonnen wordt met de Nederlandse titels en hun herdrukken, gevolgd door de vertalingen. De ordening is chronologisch naar datum/jaar van verschijnen in het Nederlands, wat in dit geval toch wat merkwaardig is, omdat meestal eerst de Franse vertalingen door Plantijn uitgebracht werden, en pas zo'n acht à tien jaar later de Nederlandse originelen, die van de drukpers kwamen van Augustijn van Hasselt in Keulen (zie p. 8). Van vier titels (zie hierna) zijn geen exemplaren van de eerste drukken overgeleverd; daarentegen heeft Hamilton in de Bayerische Staatsbibliotheek (BSB) twee eerste drukken van andere geschriften weten te traceren (nrs. 13a en 14a), alsmede drie Franse vertalingen in de Cadbury Research Library van de Universiteit van Birmingham (nrs. 6c, 7c en 13c).

In de gevallen waar de Nederlandse eerste drukken niet meer bekend zijn, heeft Hamilton omwille van de gekozen systematiek daarbij toch de inhoud beschreven, die evenwel gebaseerd is op een beschikbare latere druk. Dat is gedaan bij nr. 4a, de *Gheestelike lieder* (ca. 1591), waarvoor een vermoedelijk achttiende-eeuwse herdruk is geëxcerpeerd; nr. 5a, het tweede deel van zendbrieven (ca. 1591-92), waarvan de inhoud beschreven is op basis van de Duitse vertaling van Jacob Clausen te Amsterdam uit 1687; nr. 9a, de verklaring der *Openbaringe Johannis* (1592), wier inhoud teruggaat op de Nederlandse herdruk van 1639; en nr. 10a, *Het grondt-stuck* (ca. 1592), waarvoor eveneens een Duitse vertaling van Clausen (1687) gebruikt is. Als praktische oplossing is dat natuurlijk alleszins logisch, maar in het geval van liederen en vooral brieven is men nooit zeker of eerste en (veel) latere herdruk inhoudelijk identiek waren.

Zonder ook maar enigszins de relevantie van het speurwerk van Hamilton aan te willen tasten, blijkt toch dat er bij een aantal titelbeschrijvingen slordigheden voorkomen, die voor een deel hadden kunnen worden voorkomen, wanneer meer bibliografisch-analytische beschrijvings-elementen waren verdisconteerd: met name een collatieformule, en liefst ook nog een *fingerprint*. Ter illustratie van dit euvel wijs ik op de beschrijvingen van nrs. 6a en 6b, *Van de verborghen eeuwicheit Christi*, die beide aan Augustijn van Hasselt, ca. 1591-1592, toegeschreven worden: 6a (ex. Doopsgezinde Bibliotheek) op basis van Valkema Blouw, en 6b (ex. BSB) op basis van een al te summier constatering: 'this edition [6b] ... is similar, but not identical to 6a'. Van beide 'edities' zijn ook de titelpagina's afgedrukt en die verschillen inderdaad duidelijk (vgl. p. 104 met 108). De aankondiging van twee andere trakaten in deze bundel (het betreft nr. 7a, *Een ewich Testament* en nr. 8a, *Een klaer onderscheijdt*), komt wel op het titelblad van 6a maar niet op dat van 6b voor. Het opmerkelijke is nu dat 7b wel in 6b is opgenomen. Sterker nog: in een contemporair handschrift zijn beide vervolgtitels op het titelblad van 6b geschreven, wat echter op de illustratie van p. 108 niet te zien is, omdat daar die notities blijken te zijn verdwenen, uitgewist door photoshop (!) – op de site van de BSB waar tekstdelen

van 6b digitaal zijn weergegeven, is dat makkelijk waar te nemen. Overigens blijkt traktaat 8 niet voor te komen in 6b. Vergelijken we voorts het zetsel van 6a en 6b vanaf katernblad a2r met elkaar, dan blijkt dat geheel identiek te zijn – althans grotendeels! Zo zijn ook de pseudo-titelbladen van 7a en 7b, beginnend op katernblad 11r typografisch gelijk (opmerkelijk genoeg heeft Hamilton de titel van 7b dan ook niet afgebeeld); het identieke zetsel continueert tot aan het O-katern (althans voor zover dat te controleren is aan de hand van de fragmenten van 7b op de BSB-site). Kortom, de verhouding tussen beide exemplaren roept nogal wat vragen op, waar Hamilton zich nauwelijks om bekommert: 1. Op grond waarvan zou 6a qua drukvolgorde voorrang verdienen boven 6b – zou het niet andersom kunnen zijn? 2. Waren collatieformules en *fingerprints* opgegeven, dan zouden deze overeenkomsten en discrepanties eenvoudiger zichtbaar zijn geweest; waarom wordt de analytisch-bibliografisch geïnteresseerde nu aan zijn lot overgelaten, en moet hij andermaal de bewering ‘This edition [nu 7b] ... is similar but not identical’ voor lief nemen? 3. Hoe zit het nu met de tekstverschillen van het slot van 7a en 7b; bieden die wellicht ook nog aanwijzingen om de drukvolgorde te bepalen?

Een andere kwestie betreft de incorporatie van tekstoverlevering in manuscript-vorm. Zo beschrijft Hamilton bij de nrs. 6 en 7 de Engelse handschriften van respectievelijk 6e (p. 112) en 7f en 7g (p. 119), alle drie daterend van halverwege de zeventiende eeuw. Nu bevindt zich in de UB Amsterdam (sign. OK 86-21) een convoluut waarin handschriften voorkomen met een selectie van Hiëls zendbrieven, 16 stuks uit het eerste deel (nr. 2) en 13 uit het tweede deel (nr. 5); het manuscript is in 1687 vervaardigd te Leer (Oost-Friesland). Waarom echter de volledige beschrijving van dat handschrift bij beide zendbriefnummers ontbreekt, ontgaat mij geheel. Dat is des vreemder als blijkt dat Hamilton het handschrift wel gezien heeft. Hij verwijst er in vier regels naar, zelfs naar de erin voorkomende brieven van Hiël, bij nr. 9b, de anonieme *Openbaeringhe Johannis*-editie uit 1639 (p. 125), die achterin dat convoluut opgenomen is. Bij de beknopte bespreking van de verdere inhoud wordt nog beweerd dat een historielied over ene broeder Niclaes in Zwitserland Hendrik Niclaes zou betreffen, wat echter onzin is, omdat deze Niclaes, een asceet, blijkens de inhoud van het lied reeds in 1502 gestorven was!

Vermoedelijk het populairste werk van Hiël was de geestelijke pelgrimage *Een geestelijke reyse eens jongelincs* (ca. 1592) (nr. 11a, p. 137), dat *de facto* het begin vormt van een uit meerdere titels samengesteld werk. Zo komen aan het slot daarvan nog voor een vermaning over de lijdzaamheid en een lang pelgrimslied van 61 kwatrijnen (zie de beschrijving ervan op p. 143). Hamilton vermeldt vervolgens dat het lied ook opgenomen is in het liedboek *’t geestelijck kruydt-hofken* (1631), p. 18, maar daarmee is de herdrukhistorie van dit lied nog lang niet compleet. Zo komt het ook voor in de bundel *’t Geestelijck bloem-hofken* (1635), als lied 100, p. 590 (zie de tekst ervan op de site van DBNL), alsmede in de eerste en vele volgende drukken van Claas Stapels, *Lust-hof der zielen* (1681), lied 35, p. 74 (zie de Nederlandse Liederenbank van het

Meertens Instituut, waar het abusievelijk te naam gesteld is op Cornelis Laakhuizen). Deze vier liedboeken werden in doopsgezinde en collegiantische kringen gebruikt. Heel bijzonder tenslotte is het separate half octavokaternje met dit lied (acht blad-zijden) dat waarschijnlijk rond het derde kwart van de zeventiende eeuw uitgegeven is door Christoffel Cunradus te Amsterdam (actief van 1649-1684). Het is als vierde onderdeel opgenomen in het convoluut OK 65-1533 van de Doopsgezinde Bibliotheek (zie de STCN).

Tot slot blijkt dat bij sommige nummers niet altijd correct opgave is gedaan van de juiste deelcollectie van de UB Amsterdam. Hamilton heeft de titels uit de Doopsgezinde Bibliotheek (aangeduid als Amsterdam VDGA – hierna: DG) apart vermeld, naast die uit de algemene bestanden van de Bijzondere Collecties (aangeduid als Amsterdam BC UvA – hierna: BC). Dat onderscheid staat Hamilton natuurlijk zeer te prijzen, maar of de gebruiker dat iets zal uitmaken, valt te betwijfelen. Hoe dat ook zij, wordt dat onderscheid sowieso gemaakt, dan moet dat ook consequent gebeuren. Derhalve moet van nr. 5b (p. 103) het exemplaar met de sign. OK 74-9 aangemerkt worden als bezit van de BC, maar OK 65-855 van de DG; van nr. 9b (p. 125) is sign. OK 86-21 niet van de DG maar van de BC; eveneens behoort sign. OK 62-3052 van nr. 12d (p. 175) tot de BC, evenals sign. OK 74-9 van nr. 14c, terwijl daarbij verzuimd is sign. OK 65-855 van de DG te vermelden (p. 191 – overigens, de aldaar genoemde J.v.O. betreft Joost van Outrijve, doopsgezind leraar te Vlissingen).

Zonder twijfel is dit aan Hiël gewijde werk een prachtig vervolgdeel van de zo bijzondere, maar ondertussen ook enigszins ouderwetse serie *Bibliotheca Dissidentium*. De ontdekking in de British Library van een weliswaar incompleet, maar tot dusver in de literatuur (mij althans) onbekende editie van de B-serie der *Bibelsche figuren* (nr. 15, p. 195) vormt een bijzonder sluitstuk van dit boek. Te meer omdat het vermoedelijk gedrukt is door de befaamde Amsterdamse drukker Cornelis Claesz, omstreeks 1598. Daar moet overigens nog wel uitvoerig typografisch onderzoek à la méthode de Valkema Blouw naar verricht worden, om die toeschrijving beter te funderen. Was er op onderdelen nog wat meer aandacht voor details geweest – was het boek misschien iets te lang onderweg? – dan zouden auteur en gebruikers helemaal tevreden kunnen zijn.

Piet Visser

Sebo H. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Groninger veenkolonien en Selwerd [1590-1811]* (Eexterzandvoort: S.H. Abels, 2013); 248 p., ISBN 978-90-8070-516-6

Jarenlang diepgravend archiefonderzoek van Sebo Abels resulteerde in 2012 in vijf kloeke delen onder de titel *Doopsgezinde families in de Groninger veenkolonien en*

Selwerd. Datzelfde onderzoek vormt ook de basis voor het hier te bespreken nieuwe boek van Abels. In zijn voorwoord omschrijft hij zijn nieuwe publicatie als 'een onderzoek naar de immigratie en de ontwikkelingen van de doperse gemeenschappen in de oostelijke veengebieden van de provincie Groningen'. Deze omschrijving dekt naar mijn mening de inhoud beter dan de door Abels gekozen titel, die de verwachting wekt van een min of meer volledige geschiedenis van de doopsgezinde gemeenschappen in het hier bedoelde gebied in de periode 1590-1811. Na een *Inleiding* gaat de schrijver in een drietal hoofdstukken in op de wordingsgeschiedenis van de doopsgezinde gemeenschappen hier: hij beschrijft de verveningen, de belangrijke rol van de Friese Vlaamse investeerders in de Sappemeester venen en de immigratie van dopers naar het gebied. Uitvoerig schetst hij vervolgens de verschillende doopsgezinde gemeenten die hier zijn ontstaan. De laatste zes hoofdstukken behandelen onderwerpen als de relatie met andere geloofsgemeenschappen (gereformeerden, hernhutters, katholieken en luthersen, waarbij aparte aandacht wordt besteed aan 'gereformeerde Zwitsers'), de beroepsuitoefening (een afzonderlijk hoofdstuk gaat over doopsgezinde werkgevers en werknemers), doopsgezinden en hun cultuur en turf- en veenbranden. Abels sluit af met een samenvatting en diverse bijlagen (o.a. lijsten van migranten en hun herkomst, van kooplieden en andere beroepsbeoefenaars, van doopsgezinden die ouder dan 80 jaar zijn geworden, van doopsgezinde echtscheidingen en van in boedelinventarissen gevonden kledingstukken).

Naar elk van de drie veenkoloniale gebieden – Sappemeer en Hoogezand, Veendam en Wildervank en de Pekela's – trokken doopsgezinden. Aan het eind van de achttiende eeuw waren er drie doopsgezinde gemeenten, die sterk van elkaar verschilden. In Sappemeer was een grote bloeiende doopsgezinde gemeente waarvan de leden in 1788 f 14.474 bij elkaar brachten voor de vorming van een traktementsfonds om een betaalde leraar te kunnen aantrekken. De veel kleinere gemeente van Veendam en Wildervank had al eerder gekozen voor een betaalde leraar, maar was slechts in staat een dergelijke predikant aan te stellen met financiële steun van gemeenten als Amsterdam (de gemeente bij de Zon), Hamburg-Altona en Hoorn. Vele jaren leidde deze gemeente een kommervol bestaan. De gemeente in Pekela staat in de naamlijsten van doopsgezinde predikanten vanaf 1780 als vacant geregistreerd. In de naamlijst van 1810 komen we de aantekening tegen, dat de gemeente verdwenen is. Deze grote onderlinge verschillen vinden, zo toont Abels aan de hand van de door hem geraadpleegde archiefbronnen aan, hun oorzaak al in de periode van ontstaan van de nederzettingen in de drie veenkoloniale gebieden. Bij de ontginning van de Sappemeester venen hebben Vlaamse doopsgezinden uit de omgeving van Heerenveen een belangrijke rol gespeeld. Zij namen als investeerders deel in een aantal compagnieën, die met de stad Groningen overeenkomsten sloten over de exploitatie van grote delen van het Sappemeester veengebied. In de doopsgezinde gemeenten in hun plaats van herkomst namen zij een invloedrijke positie in. Als gevolg hiervan kwamen tal van geloofsgenoten en gemeenteleden naar dit nieuwe veenkoloniale ge-

bied. Abels berekent, dat in het midden van de zeventiende eeuw meer dan de helft van de bevolking van Sappemeer – waaronder toen ook Hoogezand viel – doopsgezind was. Nazaten van deze kapitaalkrachtige doopsgezinden, die zich aansloten bij de Groninger Oude Vlamingen, hebben nog heel lang een voorname positie ingenomen in de gemeente van Sappemeer. Dat veel minder doopsgezinden naar Veendam en Wildervank trokken, had te maken met een ordonnantie van burgemeesters en raad van de stad Groningen uit 1661, waarin mennonieten ‘van welk gesintheijt deselve oock souden mogen wesen’ werd verboden in Veendam en Wildervank bijeenkomsten te houden. Desondanks kwamen er in de zeventiende eeuw doopsgezinden naar Veendam en Wildervank, vooral Danziger Oude Vlamingen uit Noordwest-Overijssel. Ook zij vonden hun emplooi overwegend in de turfwinning, maar namen niet als investeerders deel in de compagnieën. De eerste doopsgezinden in de Pekela’s behoorden tot dezelfde Danziger Oude Vlamingen. Dat verklaart waarom de doopsgezinden ook hier minder welvarend waren dan in Sappemeer. Voor dit veenkoloniale gebied gold echter geen verbod voor mennonieten om bijeenkomsten te houden. Een verklaring voor het geringe aantal doopsgezinden in de Pekela’s ontbreekt dus.

Abels baseert zijn verhaal vooral op eigen onderzoek in de Groninger Archieven. Daarnaast heeft hij aanvullend onderzoek verricht in een aantal andere archieven. Tevens vermeldt hij een vrij beperkte literatuurlijst. Van onderzoek door anderen maakt hij niet of nauwelijks melding. Dat is jammer, want de door hem beschreven geschiedenis van de doopsgezinden in de Groninger veenkolonien zou daardoor vollediger zijn geweest en meer reliëf hebben gekregen. Zo noemt Abels wel met naam en toenaam een aantal doopsgezinden die zich vanuit Deventer hier vestigden, maar ontbreekt het verhaal dat erachter zat. We lezen niets over de brief die een aantal van hen op 4 oktober 1721 vanuit Hoogezand schreef aan de gemeente van de Groninger Oude Vlamingen in Deventer, waarin zij aangaven waarom zij zich hadden afgescheiden van die gemeente en zich bij de tien jaar eerder naar ons land gevluchte Zwitsers hadden aangesloten. Een aantal malen noemt Abel Jan Freriksen als een van hulpverleners bij de opvang van de Zwitsers in ons land in 1711, maar hij vermeldt niet dat ook hij oorspronkelijk afkomstig was uit Deventer en zich in 1718 in de Borgercompagnie vestigde. Ook in *Doopsgezinde families in de Groninger veenkolonien en Selwerd* ontbreekt de naam van Jan Freriksen. Terwijl juist deze Deventenaar de enige is van die achttiende-eeuwse immigranten die een nog zichtbaar spoor heeft nagelaten in het huidige Hoogezand-Sappemeer in de vorm van een opmerkelijk graf (bestaande uit een liggende steen en een stoeppaal) op de oude begraafplaats van Hoogezand. En zo zijn er meer voorbeelden van omissies te noemen in het boek van Abels.

Uiteraard gaat de schrijver uitvoerig in op de komst in 1711 en volgende jaren van de Zwitserse doperse vluchtelingen. Opvallend is echter dat veel onvermeld blijft wat in eerdere literatuur is te vinden. In de literatuurlijst ontbreekt Huizinga’s *Stam-*

boek of Geslachtregister der nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Frey, van Gontenschwyl (Aargau-Zwitserland), waarin op basis van archiefonderzoek uitvoerig verslag wordt gedaan van de komst van de Zwitsers en wat daaraan vooraf ging. Alleen in een voetnoot op pagina 71 van zijn boek, bij een klein detail, verwijst Abels naar Huizinga, zonder enige verdere toevoeging. Enig spuurwerk leerde mij dat het daarbij gaat om het eerder genoemde werk van Huizinga, dat echter niet genoemd wordt. Andere in dit verband belangrijke publicaties, zoals *Van deportatie naar emigratie* van Jaap Brüsewitz, *Van de oevers van de Thunersee naar Sappemeer* van M.G. de Boer en *Die vereitelte Deportation Emmentaler Täufer nach Amerika 1710* van Hans Rudolf Lavater, heeft Abels blijkbaar niet geraadpleegd.

Een apart hoofdstuk wijdt Abels aan de ‘gereformeerde Zwitsers’. Ruim tien procent van de in 1711 gevluchte Zwitsers was gereformeerd. Van hen ging een groot aantal mee met de Zwitserse dopers (Amischen) naar Sappemeer en Hoogezand. Piet Visser noemt dit verschijnsel ‘crypto-anabaptisme’ en de betreffende vluchtelingen ‘Halbtäufer’. Dat de strenge Amischen, die een strikte ban en mijding ten opzichte van andersdenkenden praktiseerden, deze gereformeerden toch in hun gemeenschap opnamen, mag opmerkelijk heten. Een goede verklaring ervoor ontbreekt tot nu toe. En ook Abels blijft vaag, als hij probeert dit te verklaren. Enerzijds suggereert hij dat het hier gaat om een afzonderlijke religieuze richting, de Altevangelischen, die evenmin als de Amischen door de Zwitserse overheid werden getolereerd, anderzijds stelt hij dat voor hen allen geldt dat zij ‘zich in eerste instantie niet bij een kerkelijke gemeente aansluiten’. Inderdaad blijken in 1712 enkele gereformeerden nog niet tot de Zwitserse gemeente te zijn toegetreden. Uit verder onderzoek – zie bijv. de goed gedocumenteerde *Genealogie Leutscher* van H. Leutscher – blijkt echter dat de hier bedoelde ‘Halbtäufer’ zich vroeger of later alle tot de doperse religie hebben bekeerd.

Doordat Abels zich vrijwel uitsluitend focust op zijn eigen archiefonderzoek, is hij nog wel eens geneigd conclusies te trekken die worden weersproken door andere bronnen. Ik geef twee voorbeelden. In het hoofdstuk over doopsgezinden en hun cultuur bespreekt hij het in boedelinventarissen aangetroffen boekenbezit en stelt hij dat dit doorgaans toebehoort aan vermaners. Zo noemt hij Willem Stevens Cremer, blijkbaar op grond van zijn boekenbezit in 1779, vermaner van de Nieuwe Zwitsers. Willem Stevens Cremer is, zoals uit de naamlijsten van doopsgezinde leraren blijkt, echter nooit vermaner geweest. Zijn boekenbezit heeft hij ongetwijfeld geërfd van zijn vader Steven Abrahams Cremer, ooit vermaner bij de Groninger Oude Vlamingen in Deventer, die een belangrijke rol speelde bij de hulp aan de Zwitserse vluchtelingen en daarna bij de aansluiting van een aantal Deventer doopsgezinden bij de Zwitsers. In 1720 vertrok hij naar Harssens. In hetzelfde hoofdstuk schrijft Abels – en hij motiveert dat door te verwijzen naar de uiterst geringe informatie daarover in de archieven – dat ‘het aantal armen van de doopsgezinde gemeenten in de Groninger Veenkoloniën [...] gering geweest [zal] zijn’. Hij gaat dan voorbij aan het op

2 oktober 1768 gesloten contract tussen de gemeenten Midwolda c.a., Sappemeer en Noordbroek over het onderhoud van armen die van de ene gemeente naar de andere verhuisden. Zo'n contract zou niet nodig geweest zijn als er niet geregeld geschillen waren, ook in Sappemeer, over het onderhoud van de armen.

Ondanks de kanttekeningen die ik meen te moeten plaatsen, hebben we hier te maken met een publicatie die een schat aan informatie biedt en ook nieuwe inzichten geeft in de vroegste periode van bestaan van doopsgezinde gemeenten in de Groninger veenkoloniën. Wie zich in de geschiedenis van die gemeenten wil verdiepen, moet dit boek zeker lezen. Dat de schrijver een wat breedvoerige betoogtrant heeft en veel detailinformatie verwerkt in zijn verhaal, waardoor de hoofdlijn nog wel eens uit het zicht dreigt te verdwijnen, moet de lezer daarbij voor lief nemen. Hetzelfde geldt voor de vele slordigheden, die er bij een wat zorgvuldiger correctie ongetwijfeld uitgehaald zouden zijn.

Bert Dop

Bart Leeuwenburgh, *Het noodlot van een ketter; Adriaan Koerbagh 1633-1669* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2013); 264 p., ISBN 978-94-6004-114-3

Bart Leeuwenburgh schreef een fraai boek over de gebroeders Koerbagh. Adriaan en Johannes Koerbagh behoren tot de aansprekende figuren uit de Gouden Eeuw. Samen studeerden ze in een tijd dat nieuwe natuurkundige en filosofische inzichten het wereldbeeld op zijn kop zetten. Copernicus en de zijnen maakten een eind aan de gedachte dat de aarde het middelpunt van het heelal was; de experimentele geneeskunst van mensen als Franciscus Sylvius deed zeventiende-eeuwers op een ongedacht rationele wijze naar het fenomeen mens kijken. Descartes en Spinoza maakten een einde aan de monopoliepositie van de aristotelische filosofie en deden de theologie op haar grondvesten schudden. De gebroeders Koerbagh dronken al deze kennis in al tijdens hun studietijd en sloten zich aan bij de kring van nieuwlichters. Toen Adriaan en Johannes Koerbagh zelf naar de pen grepen om hun inzichten publiek te maken, bleek dat tolerantie in de Republiek niet onbeperkt was. De gebroeders hadden zich te ver buiten de gebaande paden gewaagd. Adriaan nam alle schuld van de 'ketterse' publicatie op zich en werd tot een zware gevangenisstraf veroordeeld. Johannes ontspong de dans, maar Adriaan stierf in het rasphuis.

Bart Leeuwenburgh beschrijft in zijn boek de levensloop van beide broers, analyseert het gedachtegoed van de kringen waarin zij verkeerden, en behandelt de gereformeerde weerstand tegen de nieuwlichterij van Adriaan en Johannes Koerbagh. De twee in Amsterdam geboren broers Adriaan (1633-1669) en Johannes Koerbagh (1634-1672) trokken hun leven lang samen op. Adriaan studeerde medicijnen en rechten; Johannes studeerde theologie. Samen vatten ze sympathie op voor de collegianten en

voor de kring rond Spinoza. Deze colleges van collegianten waren met name gelieerd aan doperse en remonstrantse kringen. Hun zeldzaam egalitaire structuur was gebaseerd op de idee dat ieder mens de gave van de profetie bezat: iedereen was dus in de samenkomsten van collegianten in gelijke mate gerechtigd het woord te nemen en te spreken over het geloof. In de tijd dat de gebroeders Koerbagh de collegianten bezochten, maakte deze groepering een opmerkelijke verandering door. Waar eerst het principe van de vrije profetie was gebaseerd op een ferm geloof in de Geest, werd meer en meer de menselijke ratio het principe waarop de samenkomsten waren gebaseerd.

De vrienden- en kennisenkring van Adriaan en Johannes was voor de gereformeerde kerkenraad reeds voldoende reden alarm te slaan. Het werd allemaal nog erger toen de broers besloten door middel van de pers hun gedachten openbaar te maken. Principieel kozen ze voor de volkstaal: naar hun idee moesten ook gewone mensen kennis kunnen nemen van al wat er in de geleerdenwereld speelde. In 1568 verscheen *Bloembhof*: in dit woordenboek rekende Adriaan Koerbagh af met de klassieke metafysica en nam hij rigoureuze afstand van klassiek christelijke leerstukken als de triniteit. Ook de stedelijke overheid kwam nu in het geweer tegen de gebroeders Koerbagh en Adriaan zag zich genoodzaakt de wijk te nemen. Korte tijd later besloot Adriaan, waarschijnlijk in eendrachtige samenwerking met Johannes, om de aanval te kiezen. Korte tijd na de verschijning van *Bloembhof*, trachtten Adriaan en Johannes *Een ligt schijnende in duistere plaatsen* op de markt te krijgen. De drukker verwittigde echter de overheid en zowel Adriaan als Johannes werden in de kraag gevat. Adriaan nam alle schuld op zich en speelde zo Johannes vrij. In 1672 stierf Adriaan in gevangenschap.

Het boek van Bart Leeuwenburgh biedt een goed zicht op twee intrigerende dwarsliggers en op de kringen waarin zij verkeerden. Een zwakke kant van het boek is dat het kader waarin Leeuwenburgh de voortdurende strijd tussen de gebroeders Koerbagh en de gereformeerden plaatst, te overzichtelijk is. Adriaan en Johannes worden in zijn boek de heroïsche voorlopers van een nieuwe tijd: rationeel, tolerant en doordrongen van het belang van een scheiding tussen kerk en staat. De gereformeerden daarentegen zijn boosaardige drijvers die de zegeningen van de nieuwe filosofie op alle mogelijke manieren om zeep trachten te helpen. Naar mijn idee was de werkelijkheid complexer: met name de collegianten hadden hun eigen irrationele, mystieke wortels. Het maakt de vraag dus nog intrigerender voor welke rede en ratio de gebroeders Koerbagh nu precies pleitten. Hun pleidooi om de kerkelijke macht ondergeschikt te maken aan de overheid, en de overheid zeggenschap toe te kennen in kerkelijke zaken, kan men trouwens lastig interpreteren als een pleidooi voor een scheiding tussen kerk en staat.

Dit punt van kritiek neemt niet weg dat het boek van Leeuwenburgh een aanrader is. Het is uitstekend leesbaar, roept onder andere door een knappe keuze van de citaten de sfeer op van de zeventiende eeuw en het biedt een fascinerend zicht op twee zeventiende-eeuwse ketters.

Mirjam van Veen

Alfred R. van Wijk, *Van beleren naar beleven; tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsopvoeding (1812-2012)* (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2013); dl. I: 456 + vouwblad, dl. II: 245 p. + cd-rom, ISBN 978-90-435-2217-5

Alfred van Wijk, oud docent catechetik en rector van het Doopsgezind Seminarium, en inmiddels geëmeriteerd predikant, is een bijzonder mens. In 2007 promoveerde hij op de gedegen studie naar de doopsgezinde catechetische, geloofsopvoedkundige geschriften die vanaf ca. 1540 tot 1811 in druk waren verschenen, het jaar waarin de Algemene Doopsgezinde Sociëteit tot stand kwam. Met het onderwerp als zodanig had hij, 'ietsist' in vrijzinnigheid, hoegenaamd geen affiniteit. Echter zich schatplichtig wetend aan zijn vak en met een ijzeren discipline groef hij zich in het object van studie in en verdedigde hij, *cum laude*, de 738 pagina's tellende descriptieve en inhoudelijke analyse van maar liefst 115 geschriften, die als boektitel droeg: *Plicht tot leren & plichten leren* (zie de bespreking ervan in *DB 33* (2007), 213-215). Dit was puur pionierswerk. Immers de als 'ondogmatisch' bekendstaande doperse geloofsgemeenschap – men koestert dat kenmerk tot in de vrijzinnigste uithoeken van de ziel – bleek de jeugd de kneepjes van het bijbels, vooral nieuwtestamentisch fundament meestal volgens de stampmethode van vraag en antwoord te leren. In dat opzicht deden zij het niet wezenlijk anders dan de lutheranen en gereformeerden, wier dogmatiek evenwel vastgelegd was in collectieve Heidelbergse en Augsburgse belijdenissen. Wél verschilde de enorme diversiteit aan christelijke visies en accenten daarin, resulterend in die berg catechisatieboeken en -boekjes, wat weer debet was aan het uitgewaaierte doperse veelstromenland tot 1811, waarbij tevens dankzij de gemeentelijke autonomie – ook zo'n kenmerk – het geloofsonderricht van plaats tot plaats kon verschillen. Aanvullende verdienste van dit onderzoek was het verhelderende inzicht dat plotseling verschaft kon worden in de 'dogmenhistorische' ontwikkeling van ruim tweeënhalve eeuw doperdom. Als er ergens de kernen en kenmerken van doperse geloofsinzichten werden vastgelegd, dan was dat bij uitstek in dit soort catechetische geschriften. Kortom, Van Wijk presenteerde een rijke *Fundgrube*, die om een vervolg vroeg – wat hij zelf in zijn studie, op p. 18, reeds als desideratum had neergelegd.

En zo verscheen dan vorig jaar eveneens in twee delen en met dezelfde opzet die noodzakelijke vervolgstudie, waarmee – uniek in kerkelijk Nederland – het totale corpus aan geloofspedagogische geschriften ontsloten en bestudeerd is! Nog steeds niet 'kapot' van het object van studie, maar inmiddels helemaal gegrepen door onderzoek als zodanig, heeft zijn gedisciplineerde speurzin en wetenschappelijke acribie opnieuw een rijk boek voortgebracht. Omdat de tijd sedert 1811 tot heden andere ontwikkelingen liet zien, zijn er nu drie typen gedrukte bronnen onderzocht: a) beschouwingen over geloofsopvoeding, b) materiaal voor geloofsopvoeders, hetzij ouders, hetzij predikanten en zondagschoolleiders, en c) materiaal voor kinderen, jongeren en belijdeniscatechisanten. De twee eeuwen die afgegraasd zijn, werden

per eeuw opgedeeld in twee delen. Ieder van de totaal vier hoofdstukken begint met een beschouwing over de maatschappelijke ontwikkelingen en het geestelijk leven, en biedt een overzicht van hoe andere kerkgenootschappen het catechetisch onderwijs organiseerden. Daarna wordt een kerkhistorische schets gepresenteerd van de ontwikkelingen in doopsgezind Nederland. Aldus is er een ruim decor gecreëerd dat de context vormt van het feitelijke onderzoek. Per eeuwheft staan vervolgens de beschrijving en de analyse van de onderzochte drukwerken centraal volgens de eerder beproefde methode; in het tweede, bibliografische deel staan alle titels met hun herdrukken descriptief op een rij, waarbij de nummering uit het proefschrift gecontinueerd is. Voor deze periode komt Van Wijk op een totaal van maar liefst 111 bestudeerde bronnen, wat opnieuw aanzienlijk is en kenmerkend voor de individuele vrijheid die het doopsgezinde geloof impliceert. Een stuurs vouwblad dat een handig en verhelderend overzicht biedt van de doorloop van de titels, alsmede een cd-rom waarop de analytisch-bibliografische beschrijvingen van alle titels voorkomen, maar dan natuurlijk geheel doorzoekbaar, vormen, net als in de voorafgaande studie, een klantvriendelijk en praktisch extraatje.

In hoofdstuk vijf zet Van Wijk alle bevindingen op een rij. Zo blijkt er zich vanaf 1811, mede als gevolg van maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen, een continue verschuiving te hebben voltrokken in de geloofsinhoud en in de relatie tot de bijbelse fundering daarvan. In de eerste helft van de negentiende eeuw domineerde nog de verlichte deugdzaamheid in het overwegend liberale doperdom. Dat werd gevolgd door een geleidelijke overgang naar het modernisme, de voedingsbodem van de vrijzinnigheid. Het belang van het individuele belijden verkreeg in de tweede helft van de negentiende eeuw een nieuw accent, als gevolg waarvan het fenomeen van de persoonlijk geschreven doopbelijdenis zijn intrede deed. Een initiatief dat aan de catechetisch zeer eigenzinnige predikant van Zaandam-Oostzijde, Willem Jesse (1833-1912) (zie 136-144) te danken is. Daarnaast trachtten doopsgezinden zich steeds minder van de overige protestanten te onderscheiden. In de eerste helft van de twintigste eeuw was het vooral het rechtsmodernisme dat naar voren kwam, vooral in de zo belangrijke op het quakerdom geïnspireerde Gemeentedagbeweging. Het doopsgezind eigene kreeg meer nadruk, terwijl aan de bezieling van het persoonlijk godsdienstige leven veel aandacht werd geschonken. Geloofsvorming, seksuele opvoeding, gevoelsaspecten, zedelijk idealisme, nieuwe visies op jongerenwerk, zoals jeugdkampen en dergelijke, noopten tot andere vormen van stofaanbieding; de (bijbelse) kennisoverdracht, hoewel niet vergeten, kreeg niet meer het primaat. Na de Tweede Wereldoorlog verkreeg een aanvankelijk hernieuwde poging tot meer orthodoxie niet meer het gehoopt succes, en verschoof de aandacht naar de overdracht van waarden en normen. Wel werd het doopsgezind eigene benadrukt, onder meer resulterend in de bekende *oneliners* van het Makkumer wandbord. Sedert de jaren zestig werd een te uitgesproken leerstellingheid niet meer geapprecieerd. Vrees om de jeugd binnenboord te houden werd steeds vaker geuit. De traditionele vormen van

catechiseeronderricht verdwenen; andere vormen, zoals vertellingen en informele gespreksgroepen kwamen ervoor in de plaats. Heel opmerkelijk was ook de feminisering die daarmee gepaard ging: het waren vooral vrouwelijke pastores en auteurs die zich manifesteerden op deze zo sterk veranderde en om individueel maatwerk vragende jongerenmarkt. Veel lezers zullen ineens ook hun eigen ervaringen geboekstaafd vinden. Ieder zal daaraan een eigen inkleuring geven. Wat ik dan verder nog van dit opnieuw als pionierswerk te betitelen werk zou moeten zeggen, had ik in een eerder stadium als kritische meezer al aan Van Wijk ter kennis gebracht. Hoe zou ik mijn wel overwogen vooroordeel dan nog moeten tegenspreken? Kritiek omwille van de kritiek is academische bladvulling. Voor mij staat vast dat die Oostzaner eigenheimer opnieuw een bijzonder boek heeft geschreven. Laat hem, ook omwille van de doperse historiografie, een lang leven beschoren zijn!

Piet Visser

Hans-Jürgen Goertz, *John Howard Yoder – radikaler Pazifismus im Gespräch* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013); 240 p., ISBN 978-3-525-57032-6

John Howard Yoder (1927-1997) was na Harold S. Bender (1897-1962) misschien wel de bekendste twintigste-eeuwse doperse theoloog en ieder geval een van de meest geruchtmakende. Hij is buiten de kring van vakgenoten vooral bekend om zijn duidelijke vredesstandpunt en heeft daarmee wereldwijd naam gemaakt, zowel binnen de eigen Noord-Amerikaanse *mennonite* gemeenschap, als ver daarbuiten. Hans-Jürgen Goertz heeft een kleine, interessante studie aan hem gewijd, een intellectuele biografie, die Yoders werk en verdiensten verklaart en de voortdurende populariteit van deze theoloog – tot op heden – duidelijk maakt.

Yoder stamde uit een familie in Wooster, Ohio waar zijn vader glastuinbouwer was. Hij studeerde aan *Goshen College* onder Harold Bender; op dat moment op het top-punt van zijn roem vanwege zij *Anabaptist Vision*. Yoder vertrok na zijn studie als MCC vrijwilliger naar Europa en werkte onder andere in Frankrijk met jongeren. Hij raakte onder de indruk van wat hij daar aantrof, de vernietiging die er had plaatsgevonden, de ontreddering bijvoorbeeld ook van geloofsgenoten, die soms niet alleen te lijden hadden gehad van alle oorlogshandelingen, maar er in bepaalde gevallen zelfs aan hadden deelgenomen. Mogelijk ligt hier de verklaring voor zijn latere inzet voor het pacifisme, want Yoder zou zich uiteindelijk ontwikkelen tot vredestheoloog *pur sang*, maar hoe dan ook, het raakte hem en hij besloot zich in 1954 te laten inschrijven aan de universiteit van Basel, om daar zijn theologische studie te verdiepen. Goertz schets een prachtig beeld van de vele Noord-Amerikaanse *mennonites* die op dat moment al even zoekende door Europa zwierven en hij maakt duidelijk dat er bij al deze personen sprake was van een zelfde verwondering en speurtocht naar de eigen

roots. Een in onze kringen welbekende persoon, Irvin B. Horst, komt in die context voorbij en Goertz geeft aan dat er nauwe contacten waren tussen deze mensen, die allemaal dezelfde *drive* hadden: ze wilden verder gaan dan Bender was gekomen, m.a.w. ze zochten naar antwoorden voor wat betreft hun afkomst en identiteit in een nieuwe naoorlogse tijd. Soms hielden ze bijeenkomsten, o.a. te Amsterdam waar ze als een stel oerdoopers godsdienstgesprekken hielden, om zo dichterbij het doel van hun streven te raken, ze discussieerden over doel, zin en inhoud van het geloof en zochten een weg tussen fundamentalistische afzondering en liberale assimilatie.

Yoder had het zich niet gemakkelijk gemaakt door juist in Bazel te gaan studeren, waar op dat moment mensen als Karl Barth en Oskar Cullmann doceerden, in die tijd de meest gezaghebbende en buitengewoon invloedrijke Europese theologen. Hij wilde aanvankelijk een systematisch theologische studie doen, maar omdat men toen ter tijd alleen kon promoveren aan een universiteit van de eigen confessie werd het een kerkhistorisch onderzoek. Goertz maakt goed duidelijk hoe Yoder ook hier zijn weg zocht en zich staande wist te houden tussen de Duitstalige zwaargewichten, die hem vast als vreemde eend in de bijt zullen hebben ervaren. Zijn studie ging over zo'n beetje de allervroegste dopers, want die hadden nog iets onbedorvens in zijn ogen. Yoder verdiepte zich in de tijd van de godsdienstgesprekken in Zwitserland nog voor de 'zondeva' van Zwingli (in een gesprek in 1527), waarin opnieuw een band werd gelegd tussen kerk en staat. Want dat was één van de belangrijkste kwaden volgens Yoder, de Constantinische dwaling (4e eeuw) en de koppeling tussen kerk en wereldse macht. Voor Yoder vormde het gesprek het ideale bindingsmiddel tussen christenen (vandaar ook zijn latere opgang in de oecumenische beweging), en was een vastgelegde waarheid (dogma / kerkleer) de dood in de pot. Christenen konden zich nooit binden aan de overheid, omdat zij staande in het heil of in ieder geval gedragen door de boodschap daarvan, afstand dienden te houden van het wereldse geweldsmonopolie dat de staat nu eenmaal dient uit te oefenen. Goertz maakt goed duidelijk hoe Yoder deze gedachten eigenlijk heel consistent uitwerkte en er later ook aan vast bleef houden. Zijn historische studie was in feite een theologische speurtocht naar het wezen van het christendom en naar de ijkpunten van de eigen identiteit.

Uiteraard komt in deze monografie ook Yoders bekendste werk *The politics of Jesus* aan de orde, waarin Yoder op eenzelfde trant betoogt dat Jezus' weg een radicale is, en een geheel andere dan de geijkte *Realpolitik* die in de mensenwereld opgang doet. Het boek verscheen in 1972 en de timing had niet beter kunnen zijn (Vietnam e.d.); het werd een enorm succes en zou in vele talen verschijnen. Inmiddels was Yoder zelf al geruime tijd teruggekeerd in de VS, waar hij doceerde aan *Notre dame College*. Hij gold behalve als pacifistisch theoloog, als ethicus en man van de oecumene. Theologisch was Yoder volgens Goertz niet altijd consequent en soms behoorlijk eigenge-reid, want hij vermeed of omzeilde allerlei theologische trends en wetenschappelijke discussies die volgens hem niets toevoegden aan de kern van zijn verhaal. Dat was

best *clever*, want in feite had hij een heel goed en consistent verhaal, en waarom je dus druk maken over taalfilosofie, historisme, de historische Jezus, etc. als dit vooral academische discussies zijn die niets toevoegen aan wat je te zeggen hebt. Het typeert hem trouwens wel als typische ‘dwarse dooper’, die soms onverstoorbaar dan weer eigengereid zijn eigen weg ging.

Goertz deed me nog even versteld staan, waar hij achterin zijn boek (op pagina 204) in een bespreking van de ontologie van Yoder en zijn discussie daaromtrent met Karl Barth, in een voetnoot – dus zeer discreet – vermeldt dat Yoder verwikkeld is geraakt in wat je zou kunnen noemen een seksschandaal. Of het nu meer een Ruud Lubbers-achtige kwestie was of eerder op Bill Clinton leek, er is iets aan de hand geweest en als je op Internet gaat zoeken vind je dat inderdaad al snel. Hoe dit geweest moge zijn; het doet niets af aan zowel de verdiensten van Yoder, als aan het zeer leesbare en informatieve boek van Goertz. Want Yoder was een intrigerende en in sommige opzichten ook beslist inspirerende man, die niet alleen een boek als dit verdient, maar die ook voldoende interessant is om je verder in te verdiepen.

Jelle Bosma

Signalementen

Deze rubriek bevat bibliografische gegevens van recent verschenen boeken en artikelen op het gebied van het Nederlandse doperdom en andere daarmee verband houdende onderwerpen. Gelieve nieuwe publicaties ten behoeve van bespreking of signalering in de *Doopsgezinde Bijdragen* onder de aandacht te brengen van: Piet Visser, Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam; *email*: p.visser@outlook.com.

Sebo H. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Groninger Veenkoloniën en Selwerd (1590-1811)* (Eexterzandvoort: Abels, 2013), ISBN 978-90-8070-516-6, 248 p.

Wiebe Bergsma, 'Vrij van geweten, niet van uitoefening. Religie en kerkelijk leven', in: *Fryslân; historisch tijdschrift* (special:) *De Gouden Eeuw in Friesland* 19/5 (2013), 32-34.

Karin de Bont, *Geen ander fundament; altkoloniër mennonieten in Bolivia / No other foundation; Old Colony Mennonites in Bolivia* (Eindhoven: Lecturis, 2013), ISBN 978-94-6226-001-6, 128 p.

Ruben Buys, "'Without Thy Self, O Man, Thou Hast No Means to Look for, by Which Thou Maist Know God.'" Pieter Balling, the Radical Enlightenment, and the legacy of Dirck Volckertsz Coornhert', in: *Church history and religious culture* 93/3 (2013), 363-383.

Sjoukje Colenbrander, *When weaving flourished; the silk industry in Amsterdam and Haarlem, 1585-1750* (Amsterdam: Aronson, 2013), ISBN 978-94-90782-050-4, 238 p.

Paul Valkema Blouw, (Ton Croiset van Uchelen & Paul Dijstelberge eds.), *Dutch typography in the Sixteenth Century; the collected works of Paul Valkema Blouw* (Leiden & Boston: Brill, 2013) (*Library of the Written Word* 18), ISBN 978-90-0425-654-5, 996 p.

Feike Dietz, *Literaire levensaders; internationale uitwisseling van woord, beeld en religie in de Republiek* (Hilversum: Verloren, 2012), ISBN 978-90-8704-280-6, 396 p.

Arjan van Dixhoorn, 'Theatre society in the early modern Low Countries; Theatricality, Controversy, and publicity in Amsterdam in the 1530s', in: Jan Bloemendal, Peter G.F. Eversmann, Elsa Strietman (eds.), *Drama, performance and debate; theatre and public opinion in the Early Modern Period* (Leiden & Boston: Brill, 2013) (*Drama and Theatre in Early Modern Europe* 2), 81-114.

Xander van Eck & Ruud Priem (red.), *Vormen van verdraagzaamheid; religieuze (in) tolerantie in de Gouden Eeuw* (Zwolle: WBooks / Utrecht: Museum Catharijneconvent, 2013), ISBN 978-90-6630-497-0, 94 p. (ook in het Engels)

Fernando Enns & Annette Mosher (eds.), *Just peace; ecumenical, intercultural, and interdisciplinary perspectives* (Eugene, OR: Pickwick, 213), ISBN 978-1-62032-362-5, 216 p.

Abraham Friesen, *Reformers, radicals, revolutionaries; anabaptism in the context of the Reformation conflict* (Elkhart, IN: Institute of Mennonite Studies, 2012), ISBN 0-936273-47-X, 234 p.

Mirreille Geus, *De andere weg* (Haarlem: Gottmer, 2013), ISBN 978-90-2575-138-8, 175 p. (kinderboek)

Hans-Jürgen Goertz, *John Howard Yoder – radikaler Pazifismus im Gespräch* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013), ISBN 978-3-525-57032-6, 240 p.

Anna de Haas, 'Anna en Fopje Folkema, prentenmaaksters in de achttiende eeuw', in: *De boekenwereld*, themanummer: *Vrouwen & boeken* 29/3 (2013), 22-27.

Alastair Hamilton, *The Family of Love II: Hiël (Hendrik Jansen van Barrefelt); addenda to The Family of Love I: Hendrik Nicolaes* (Baden-Baden, Bouxwiler: Valentin Koerner, 2013) (*Bibliotheca Bibliographica Aureliana* CXXXV/*Bibliotheca Dissidentium* XXIX), ISBN 978-3-87320-735-6, 234 p.

Ernst Hamm, 'Mennonite centres of accumulation: martyrs and instruments', in: Lisa Roberts (ed.), *Centres and cycles of accumulation in and around the Netherlands during the early modern period* (Wien & Berlin: Lit Verlag, 2011) (*Low Countries Studies on the Circulation of Natural Knowledge* 2), 205-230.

Ernst Hamm, 'Mennonites, natural knowledge, and the Dutch Golden Age', in: *The Conrad Grebel review* 30/1 (2012), 4-23.

Kornee van der Haven, '“Nu ken ik u eerst voor myn Broeder”'; vriendschap versus nepotisme in het bijbelse toneelwerk van Claas Bruin (1671-1732)', in: *Jaarboek Genootschap Amstelodamum* 103 (2011), 99-125.

Sebastiaan S. Hesselink, 'De eerste Nederlandse Koranvertaling', in: *Collect; kunst en antiek journal* (nov. 2013), 190-181.

Alle G. Hoekema, 'Dutch Mennonites and German Jewish refugee children, 1938-1945', in: *The Mennonite quarterly review* 87/2 (2013), 133-154.

Daniela Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk; het leven en de Werkplaats van Kees Boeke (1884-1966)* (Utrecht, Antwerpen & Amsterdam: Arbeiderspers, 2013) (*Open Doorn* 48), ISBN 978-90-2958-614-6, 417 p. + 9 p. bijlage.

Els Klock, *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen: Van Tilt, 2013), ISBN 978-94-6004-141-9, 1555 p.

Arlette Kouwenhoven, *The Febrs; four centuries of Mennonite migration* (Leiden: Winco Publishing, 2013), ISBN 978-90-8026-560-8, 264 p.

Marcel R. Kremer, *Huwelijk en vermogen; een (rechts)historische case study naar de verzorging van de langstlevende echtgenoot in de stad Groningen onder doopsgezinden (1699-1809)* ('s-Gravenhage: Kluwer, 2013) (*Ars Notarius* 155; diss. UvA), xvi, 671 p. + cd-rom

Ruud Lambour, 'Doopsgezinde gemeenten te Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Maandblad Amstelodamum* 100/1 (2013), 24-38.

Inger Leemans & Gert-Jan Johannes, *Worm en donder; geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam: Bert Bakker, 2013), ISBN 978-90-3513-045-6, 816 p.

Pier van Leeuwen, Geoghe Slicker, Jan Schuit et

- al. (reds.), *Honig Breethuis; thuis bij een Zaanse koopmansgezin* (Zaandijk: Vereniging ZOV Jacob Honig Jansz Jr, 2013), ISBN 978-90-8194-280-5, 60 p.
- Bart Leeuwenburgh, *Het noodlot van een ket-ter; Adriaan Koerbagh 1633-1669* (Nijmegen: Vantilt, 2013), ISBN 978-94-6004-114-3, 262 p.
- David Luthy, *Dirk Willems; his noble deed lives on* (Aylmer, Ont.: Pathway Publishers, 2011), 82 p.
- Sibrand Pieter Martens, *Vervlogen tijden; jeugdherinneringen, historische artikelen en twee 'zwerf' verhalen* (Eindhoven: Martens, 2012), 212 p.
- Hessel Miedema, 'Het begin van de kunsttheorie in de Hollandse Gouden Eeuw: II. Karel van Mander', in: *Oud Holland; Quarterly for Dutch art history* 126/1 (2013), 17-30.
- Harm Nijboer, 'Vermaners en verlichters; doopsgezinden in de Zaanstreek', in: Eelco Beukers & Corrie van Sijl (reds.), *Geschiedenis van de Zaanstreek* (Zwolle: WBooks, 2012), 2 dln, I: 375-401.
- Joris Oddsens, *Pioniers in schaduwbeel; het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen: Vantilt, 2012), ISBN 978-94-6004-109-9, 556 p.
- John D. Roth, 'The complex legacy of the *Martyrs Mirror* among Mennonites in North America', in: *The Mennonite quarterly review* 87/3 (2013), 277-316.
- Riet Schenkeveld-van der Dussen, *Een platina liedboek uit de Gouden Eeuw; Dirck Raphaelszoon Camphuysen, remonstrant en doopsgezind* (Zoetermeer: Meinema, 2013); ISBN 978-90-2114-355-2, 136 p.
- Frits Scholten, 'De Lacoön van het Rijksmuseum; de 'Zaanse' herkomst van een beroemd beeld', in: *Zaans erfgoed* 47 (winter 2013), 4-7.
- O. Schutte, 'Kwartierstaat van de kinderen van Jacob Simons Kuiper (overl. 1779) en Maria Esges (overl. 1782); doopsgezinden te Harlingen in parentelen', in: *Genealogysk jierboek* (2012), 19-116.
- Ruud Spruit, *Kokarde; patriotten en oranje-klanten op weg naar 1813-1815* (Antwerpen/Houten: Unieboek/Het Spectrum bv, 2012), ISBN 978-90-0031-514-7, 352 p.
- Elsa Strietman, 'Staged conversations: topical discourse in sixteenth-century Dutch biblical rhetorician's plays', in: Jan Bloemendal, Peter G.F. Eversmann, Elsa Strietman (reds.), *Drama, performance and debate; theatre and public opinion in the early modern period* (Leiden & Boston: Brill, 2013 (*Drama and Theatre in Early Modern Europe* 2), 162-191.
- Jeroen Stumpel, 'A note on the intended audiences for van Mander's *Schilder-boeck*', in: *Simiolus; Netherlands quarterly for the history of art* 35 (2011), 84-90.
- Michiel de Vaan, 'Hollands uit de achttiende eeuw; het zogenaamde "Handschrift [Agge Roskam] Kool" Een typescript door Klaas Heeroma (tussen 1968 en 1972)', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- & letterkunde* 129/2 (2013), 122-132.
- Janneke van der Veer, 'Leven, werk en verzameling van Atie Siegenbeek van Heukelom', in: *Boekenpost; tweemaandelijkse tijdschrift voor de liefhebber van boeken, prenten, strips en boek-curiosa* 128 (nov./dec. 2013), 8-11.
- Joop Visser, Matthijs Dicke & Annelies van der Zouwen (red.), *Nederlandse ondernemers 1850-1950; Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel* (Zutphen: Walburg Pers/Stad en Bedrijf, 2011), ISBN 978-90-5730-765-2, 408 p.

SIGNALEMENTEN

Piet Visser, 'Mensenhandel in dopers perspectief', in: *Doopsgezind nl* 03 (2013), 24.

Anna Voolstra, 'Liefdewerk oud papier', in: *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 16/1 (2013), 3-5

Welmoed Wagenaar, 'Gelukkig door verdiensten. [Willem Writs (1723-1786)] doopsgezinde horlogemaker & oprichter *Felix Meritis*', in: *Doopsgezind nl* 09 (2013), 24.

Gary Waltner, Viktor Fast, Auguste Mous-sault et al. (reds.), *Die Schriften Menno Simons; Gesamtausgabe* (Weierhof: Mennonitische Forschungsstelle / Steinhagen: Samenkorn, 2013); ISBN 978-38-6203-106-1, 1205 p.

Michiel R. Wielema & Wiep van Bunge (ed.), *Adriaan Koerbagh; A light shining in dark places, to illuminate the main questions of theology and religion* (Boston & Leiden: Brill, 2011), ISBN 978-90-0421-236-7, 508 p.

Alfred R. van Wijk, *Van beleren naar beleven; tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsofvoeding (1812-2012)* (Kampen: Kok, 2013), ISBN 978-90-4352-217-5, 2 dln., 456 p. + uitvouwbare bijlage; 245 p. + cd-rom.

Personalia auteurs

Geoffrey Dipple is als docent geschiedenis verbonden aan het ‘History Department’ van Augustana College te Sioux Falls, South-Dakota, USA. Hij is gespecialiseerd in de radicale reformatie, waarover hij verschillende boeken heeft gepubliceerd. Thans werkt hij aan een studie over literaire utopieën en utopische experimenten ten tijde van de Hervorming.

Ernie Hamm is wetenschapshistoricus, gespecialiseerd in de aardwetenschappen in de achttiende en negentiende eeuw, wetenschap en de Duitse Romantiek, Goethe en de geologie. Recentelijk houdt hij zich bezig met het wetenschappelijk werk van dissenters en dan met name doopsgezinden. Hij is hoofddocent bij de vakgroep voor ‘Science and Technology Studies’ van de York University te Toronto, Ontario, Canada.

Gerard J. Jaspers was wetenschappelijk hoofdmedewerker voor Duitse Taal- en Letterkunde van de late Middeleeuwen aan de Vrije Universiteit. Van zijn hand verschenen onder meer *Savonarola in de Nederlanden* (1998), *Een Amsterdams Marialeven in 25 legenden uit handschrift 846 van Museum Amstelkring* (2003) en *Inden groenen tuin; het hofje van Trijn Jansdochter Amen* (2011). Voor zijn boeken over de incunabelen en de zestiende-eeuwse werken in de Stadsbibliotheek Haarlem werd hij onderscheiden met de Penning van verdienste van de stad Haarlem.

Edwin de Jong is doopsgezind predikant in Ouddorp. Tijdens een verblijf van negen jaar in Duitsland is hij predikant van verschillende gemeenten geweest en heeft hij lesgegeven aan ‘European Nazarene College’. Hij heeft het opdoperprogramma van het Seminarium gevolgd en is in 2013 tot proponent benoemd. Zijn werk in de ‘wijngaard des Heren’ strekt zich uit tot in de moestuin van de pastorie – alwaar de druiven helaas nog niet zo willen groeien.

Wouter Meeder studeerde aan de Universiteit van Groningen en de Universiteit van Amsterdam, werkte als gespecialiseerd catalogograaf van oude drukken, o.a. bij de bibliotheek van het Legermuseum in Delft en die van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Hij publiceerde verscheidene malen in zijn vakgebied.

Alex Noord was tot voor kort predikant van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht en is per 1 mei 2014 als zodanig werkzaam in de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Daarnaast is hij rector van het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam.

Adriaan Plak is bibliothecaris van de Doopsgezinde Bibliotheek en conservator kerkelijke collecties van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Elma Posthuma-Grinwis is opgegroeid in de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, waar ze als tiener participeerde in de nieuwe ontwikkelingen en lid werd op 19-jarige leeftijd. Van 1996 tot 2000 was zij er in dienst als jeugdwerkadviseur. In 2011 was zij als eindredacteur verantwoordelijk voor een rapport over de toekomst van de gemeente. Zij heeft bedrijfskunde gestudeerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam met als specialisatie 'Management van Verandering'.

Willem Stuve is maatschappelijk werker te Hellevoetsluis. Hij heeft zich tot groot kenner ontwikkeld van het doopsgezinde verleden op basis van archiefonderzoek. De uitkomsten daarvan hebben geresulteerd in eigen uitgaven en in diverse artikelen in de *Doopsgezinde Bijdragen*.

Piet Visser is nog tot 1 juni 2014 hoogleraar in de geschiedenis van het doperdom en aanverwante stromingen aan het Doopsgezind Seminarium en de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Anna Voolstra, voorzitter van de DHK, was tot voor kort als aio verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij werkt aan de afronding van haar proefschrift over de geschiedenis van de doopsgezinden te Amsterdam.

Gary K. Waite is als hoogleraar geschiedenis verbonden aan het 'Department of History' van de Universiteit van New Brunswick, Fredericton, NB, Canada. Hij heeft vele publicaties op zijn naam staan over het Davidjorisme, de vroege Reformatie en de heksery.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 39 (2013)

ISBN 978-90-8704-447-3

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel

- de bestudering van het doeperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/of excursies;
 - het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstdities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
 - het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
 - het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees

De contributie voor gewone *leden* (individueel) bedraagt € 30,00 per jaar. *Instanties*, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, kunnen *donateur* worden voor € 35,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* gratis. Een abonnement op de *Doopsgezinde Bijdragen* bedraagt € 35,00 per jaar. Contributies dienen overgemaakt te worden op Postbank 4349337, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/manuscripts

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur. Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl.

VEERTIG JAAR DHK

Een terugblik op vier decennia
Doopsgezinde Historische Kring

OUDDORP

Heden en verleden van de snelst
groeierende doopsgezinde gemeente

TOLERANTIE

Wat was de invloed van de doops-
gezinden op het ontstaan van
religieuze tolerantie in Nederland
en Europa?

GODSDIENSTGESPREK

Tieleman Jansz. Van Braght in gesprek
met een gereformeerde vakbroeder
over de volwassendoop

9 789087 044473

